

સુગધમી

પાંચક
રૂ. ૬૮-૦૦

વગી:
ધન્ડુલાલ યાજ્ઞિકે: રામનારાયણ પાઠક
(સાહિત્ય વિભાગ)
સંપાદક: કી. ન. દેસાઈ, ચંદુલાલ ભટ્ટ

૯૮૬
૧૦ આના

યુગધર્મ

પુસ્તક ૬

ચૈત્ર, ૧૯૮૧

અંક ૧

લેખોનો અનુક્રમ

૧ કતિહાસની અમૃતાક્ષરી (કાવ્ય)	ન્દાનાનાન મી
૨ વિજ્ઞાનનો અમલદાર	સુમન્ત મહેતા
૩ માલીએર (૧)	બાણુગાન કલિંગ
૪ હિંદુઓની શારીરિક અવનતિ	કુમરગી ધરમરાણી
૫ શો કળાજગ છે ના ! (વાર્તા)	દિરેક
૬ સાંસારિક બદીઓ નિર્મૂળ કરનાર 'ધર્મ'બળ	ગિરિનાથજી નિરેલી
૭ મનનાં ભૂત (એકબી હી નાટ્ય)	બાલુભાઈ ઉમરરાણિયા
૮ નાટક અને સંગીત	નાગાયણ ખરે
૯ હૃદયજ્ઞાને (લેખીત)	રાપાદક અવેશ્વર મેધાણી
૧૦ માછીકાને ..	.. પ્રાણજીવન કોમ
૧૧ સ્વ આંધ્ર ચિત્રકાર શ્રી ગમરાય	ગરિશ કર રાવળ
૧૨ અર્થાપત્ર અને સૂચના	બાણુગાન કલિંગ
૧૩ સિદ્ધાર્થનો પૃથ્વીયાગ	અ
૧૪ સંતાલોની જાગૃતિ	ધીર
૧૫ સુઆર્ અને મકુલ એંકે આઈ	
૧૬ પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર	

આર્થિક લક્ષ્યાંક :

દેશમાં રૂ ૧-૮-૦, પરદેશના રૂ ૮-૦-૦

વગમની રાશિઆન (આમે), ૧૬૮૦ થી પ્રાદ્ય થનાર માટે ૧ ૬-૦-૦.

છૂટ- નમવના દમ આના

યુગધર્મના વાંચકોને અગત્યની સૂચના.

અગત્યની મગવડ ખાતર આવના માસની યુગધર્મ કાર્યાન કરાવને માટે સુચારુ બધ જરાનું કગાનું છે આ ફરફાટ યુગય વેશાખને અને તે પછીના તમામ અંક સુચારુમા ખાતરને ત્યાથી જ પ્રગળે કરવામા આવશે તો આથી સૌકે હને સૂચના કરવામા આવે કે કો મામાન્ય નવન્યા, તેમ જ તુ તેને વગના તગકાઈ કારને માટે ૧ લી એ, ૧૬૮૦થી તમામ પચનવરદા

{ યુગધર્મ કાર્યાલય,
એડિટરિંગ મિડીયમ,
૨૧, વ્યાન રડોડ, ધર, સુઆર્ નં. ૧ }

કો એક જ સિગ્નામે કરશે, સમગ્ર વાને ગિરનામે ૧લી એ પછી કંઈ પણ પચનવરદા ન કરવાનું આસ માનમાં ગમ્મસા વિનિતિ છે

[ચિત્રકાર]

જનરામ'થ વધ

[શ્રી પુર'ખર

એંગલ રેલ પાછી તા રેકાર્ડના જો એપસિયુમાનો રેલના
 એમના કાલમાલમાં રેલનાં કાલમાં રેલનાં રેલનાં રેલનાં

ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરી

૧

પ્રભાતે પ્રગટે-હો, યુગયુગે હો અને આથમે,
 વિશ્વે, કાળાતરંગમાં ઉછળતા, ઉડે, રમે ને શમે,
 ને ભૂગોળ, ખગોળ, સિન્ધુ, સરિતા, ખડો, ત્રિશુળી કલા,
 માનવન્ત, મહાપ્રન્ત. નૃપકુલો: ના પ્રભ કેરી લીલા.

૨

અનન્ન તેરે અવકાશ પાથરી,
 અનન્ન તારાગળીની કળા કરી.
 અનન્ન વિશ્વોળી ભયું અનન્તને,
 રિગ્વેદના મુગરધારક વન્દુ અનન્ન પ્રભ એક

૩

એક અનન્તને પાટે, માંથી અશ્વર સાન્નના,
 લખ્યા એધે ગદ્યામંત્રો, અશ્વ એ ઇતિહાસના.

૪

પુષ્પ પુષ્પ જેમ પ્રકટે પરાંગો,
 પૂટે પૂટે જેમ મધના મુદાંગો:
 હૃદયે હૃદયે જાગતી પ્રભંગીતા:
 ઇતિહાસના અમર ફૂલે એમ મહેકે કવિતા.

૧

મનુદેહમાં ચેતન જેમ રાજે,
 ને ચંદ્રમાં ચન્દની તેા વિરાજે,
 ને દેવમાં જેમ દેવત્વનૂરઃ
 એવાં શ્રી મત્યને દેહે કવિતાનાં મહાપૂર.

૨

ઝીલીને વનની લક્ષ્મી ઉભે કો વડનું ઘડ,
 એવો પ્રભા ઉભેલો છે, ઝીલી વિરાટનો વડ.

૩

પાને પાને માંડી પ્રાશ્નધરેણા,
 રંજે રંજે ગેળની શૂઢ લેખાઃ
 શીળી છાયા પન્થીને પન્થ લાવેઃ
 એ વડલાનાં દ્વંધ પુરુષનાં પારુષ્યને ઝિલાવે

૪

પાટે તરંગો નિધિતીર પાય,
 સમીરણો વિન્ધ જ સ્પર્શી જાય;
 પુષ્પો દશે દિશ પરાગ નાંખેઃ
 મંમારી એ સકલને ધનિદાન બાખે.

૫

શૂઢ કો ધૂમરી ધૂમે પ્રકૃતિ ને પુરુષ બેઃ
 એક પ્રહારીલાભાંચી પ્રહારો ગેળમાં વહે.

પ્રારબ્ધવર્ષાં ગગનેશી વર્ષે.
 પુરુષાર્થવાચ્યાં બીજને પ્રપુલ્લે.
 કલ્યાણલક્ષ્મી જગમાં છવાઈ રહે:
 કીર્તિમેહારી પ્રવચ્ચોનાં કીર્તિનાં જયગીત એ.

કિશોરે મોક્ષાં મુશ્કીને આલનીર.
 બીજને આવી પૃથ્વીને વચ્ચનીર.
 નભપૃથ્વીની બેખોલ બચ્ચ મધ્યે
 ધૃમે-મરેં ગદન મદરા કામનાં પૂર વિશ્વે.

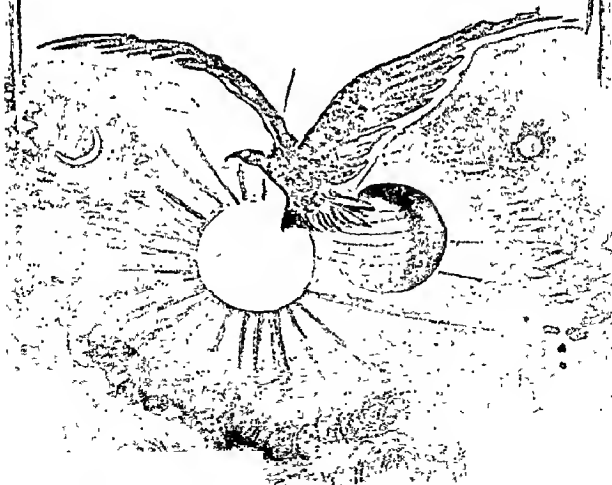
રાત્રા. રાત્રીઓ, મહારાત્રીઓ. પ્રભા, મહાપ્રભા ગદુ,
 મંદકારા ને મંદકૃતિઓ; મોક્ષાં એ કાલનાં ગદુ.

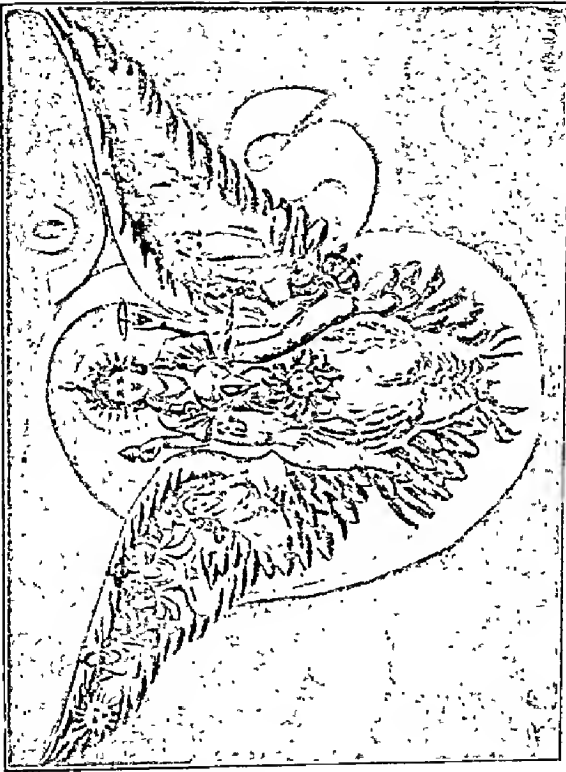
ધરીક. ત્હોં યે ધરી પ્રદાની ન;
 દિનેક. ત્હોં યે દિન પ્રદાનો ન;
 એ પ્રદા કેરી લાલુછાંયડીમાં
 આ લોકના યુગયુગો ગદુ યે સમાયા.

પાંખો ખોલી આલ ને કાગ માખ્યાં,
 પીછે પીછે ભવ્ય પ્રવાંદ સ્થાપ્યાં;
 નેત્રો વપે ગન્ધ ને મૃત્યુ ગન્તે;
 ગોલા મરુદે પ્રભુદે ચડીને ધ્વનના દિગ્દિગન્તે.

ન્ધાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

ચોના ગરુડે પ્રભુજી ચંદ્રીને ધૂમતા દિગદિગાન્તે.

[चित्रकार]

तुलसी पूज

[श्री. रामराव]

रा. मोहनदासना-आनन्यथी

વિજ્ઞાનનો ચમત્કાર

આમવર્ગમાં વિજ્ઞાનના સામાન્ય સિક્કા તથા નવી નવી શોધખોળો વિશેના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે અમેરિકામાં 'સામાન્ય વિજ્ઞાન' (પોપ્યુલર સાયન્સ) નામનું માસિક નીકળે છે તેનો ફેબ્રુઆરી મહીનાનો અંક મહારાજોવામાં આવ્યો. આપણા દેશમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણને માટે પ્રેમ કે 'ઉત્કૃષ્ટ' ઉત્પન્ન થયાં નથી અને હુનરઉદ્યોગના શિક્ષણ માટે પણ વ્યવસ્થા નહીં જેવી છે. અમેરિકામાં દરેક આઠ માણસે એક માણસ પાસે મોટરકાર હોય છે એમ વાંચ્યું છે, તેને કીધે લાખો માણસો સામાન્ય મરામતનું કામ પોતે જ કરી લે છે. હાલમાં દોરડાં વગરના તાર 'રેડીઓ'ની માફત ધેરધેર સારામાં સારા લાવણો અથવા સંગીત સાંભળી શકાય છે, અને તેને માટે જે સામગ્રી અથવા સાંચાક્રમ તૈયાર કરવું નેહએ તે સોંધામાં સોંધી રીતે સામાન્ય માણસો જેવી રીતે ગોડવી શકે તેની માહિતી લગભગ દરેક શિક્ષિત જનને આવાં માસિકો દ્વારા મળી શકે છે. "

વિજ્ઞાનની શોધખોળને કીધે અને તે શોધખોળનો ઉપયોગ હુનરઉદ્યોગમાં કરવાથી અમેરિકાની પ્રજાની materials પ્રગતિ ખુબ આગળ વધતી જાય છે. આ એક જ અંકમાંથી એકઠી કરેલી હકીકત વાચકર્થ સમક્ષ રજુ કરે છું.

આજે મોટામાં મોટી આગખોટોમાં લગભગ ત્રણપી ચાર હજાર માણસો ખુબ મોજમગદથી મુસાફરી કરી શકે છે. કાળા માથાના માનવીએ હવાનો ઉપયોગ કરીને હોડીઓ તથા વહાણો ચલાવવાં માંડ્યાં, અને તેમના અજ્ઞાન સાહસ તથા ધીરજને કીધે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરવા જતાં અમેરિકા વિગેરે દેશો શોધી કાઢ્યા. પછી ઓગણીસમી સદીમાં વરાળનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને સાકડાંના વહાણોને બદલે લોખંડની મોટી મોટી

આગખોટો કંચાકના ૨૬ માઇલની ઝડપથી પવન કે ભરતીની દરકાર કર્યા વિના દોડવા માંડી ગઈ. પછી પેટ્રોલનાં મોટાં મોટાં એન્જિનો થયાં, અને વિજ્ઞાનો ઉપયોગ પણ થયો. હાલમાં એક નવી શોધ થઈ છે તેમાં ફરીથી પવનનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. આ વહાણમાં નથી સડ કે નથી વરાળનો ઉપયોગ, હાલમાં ખલાસીઓ રાખવા પડે છે તેના ત્રીજા ભાગ જેટલાથી વહાણ ચલાવી શકાશે અને બળતણમાં ૯૦ ટકા જેટલો બચાવ થશે. આ વહાણમાં બે મોટાં બૂંગળાં છે પણ તે હુમામ માટે નહીં, પણ તેના ઉપર પવન અથડાવાથી સંચાક્રમ ચાલે છે. એ બૂંગળાં ફેરવવા માટે એક નાનું એન્જિન હોય છે. ત્યાર પછીનું બધું કામ પવન માફત ચાલે છે. આ વહાણ એક જર્મન ગૃહસ્થ ડૉક્ટર ફેલેટનરની શોધનું પરિણામ છે અને આ માસિકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ વિચિત્ર વહાણની છબી આપી છે. આ નવું વહાણ માત્ર હવાઈ કિલો નથી પણ તેમાં મુસાફરી શરૂ થઈ છે, અને અનુભવને પરિણામે તેમાં સુધારાવધારા થયાં જશે.

ફાડની મોટરગાડી જગતભ્રમીની થઈ છે. એના કારખાનામાં દરરોજ એક લાખ કારીગરો કામ કરે છે, અને દરરોજ ૭,૦૦૦ મોટરો અથવા તેનો પુરેપુરો સામાન તૈયાર થાય છે. પરદેશ મોકલવાની ગાડીઓ આગખોટ માફત મોકલવામાં આવે તો યજ્ઞો ખર્ચ યાપ. તેની દરેક ગાડીનો પુરેપુરો લાગ પેડીઓમાં એકઠો કરીને મોકલાય છે. દરરોજની સરમગ ૭,૦૦૦ મોટરો તૈયાર કરીને ૭ મહિના ઉપર એક કરોડ મોટરો એના કારખાનામાં તૈયાર થઈ હતી, અને આ માસિકમાં કરોડમી મોટર સાથે ફાડની છબી આપી છે. આ ગાડીઓ યજ્ઞો જ સોંધી વેચાય છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દરેક દરેક વિધિમાં યજ્ઞો જ કસ્ટર થાય છે.

લક્ષ્યકામને માટે જોઈતાં લાકડાં માટે પોતાનું વન ગમ્યું છે. લોખંડને માટે પોતાની ખાણ છે. કાંદસાને માટે પોતાની જ ખાણ છે. અને લોખંડી કાગનું કારખાનું પણ પોતાનું જ. દરરોજ ૩૦,૦૦૦ ટન કાંદસો એના કારખાનામાં બળે છે પણ તેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો બગાડ થતો નથી. આ કાંદસામાંથી દરરોજ ૫૫,૦૦૦ રતલ એમોનીયમ સલ્ફેટ કાઢી લેવામાં આવે છે; ૧૭,૦૦૦ ગેસન બેન્ઝોલ નીકળે છે; ૨૨,૦૦૦ ટાર નીકળે છે, તેમાંથી એક કરોડ ક્યુબિક ફીટ નેટલો ગેસ નીકળે છે તેનો કેટલોક લાભ ગામની મ્યુનિસિપાલિટીને વેચાતો આપવામાં આવે છે. તેમાંથી અનેક પ્રકારનાં તેલો નીકળે છે, મોનોક્સાઇડ નામનો ગેસ ફરીથી બાળવામાં આવે છે, અને રાખ તથા કંકરમાંથી રીમેન્ટ કરવામાં આવે છે. આ અબજ કરકસરની જોડે સરખાવો આપણા દરરોજના સુકા, જેની પોણી ગરમી નકામી જાય છે અને આપણા ગરીબ દેશમાં પગલે પગલે ગેરવ્યય થતો જોઈએ છીએ.

પોતાના કારખાનાની સાથે હુનરશાળા રાખી છે તેમાં ગરીબ છોકરાંને અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળી શકે છે અને કામ શીખી લીધા પછી કારખાનામાં નોકરી મળે છે ત્યારે શરૂઆતનો પગાર રાજના ૬ ડૉલર એટલે લગભગ રૂા. ૧૯ આપવામાં આવે છે.

વિમાન

આપણે ત્યાં વિમાન (એરપ્લેન) હજુ સુધી ચમત્કારની ચીજ ગણાય છે પણ અમેરિકામાં તેનો ઉપયોગ ટપાકને માટે સામાન્ય થઈ ગયો છે. ઉત્તર અમેરિકાના બરફથી ઢંકાયેલા પર્વતોમાં મુસાફરી કરી ધણી જ કષ્ટ છે અને જે પ્રદેશમાં જતાં ૩૫ દિવસ લાગના હતા અને વારંવાર માણસોના જીવન જતા હતા તેવી મુસાફરી હવે લોકમાં વિગાનથી થઈ શકે છે. હવાની મુસાફરી સરળતાથી અને વગર જોખમો સાથે તેને માટે અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. નાનાં નાનાં વિમાનો તૈયાર થયાં છે તેની છેબીએ આ માસિકમાં આપી છે. એક “બચ્ચા” વિમાનમાં નવ દોસ્ર પાવરનું એન્જન મુક્યું છે તે છતાં આખા વિમાનનું વજન માત્ર ૨૦૫ રતલ સાથે છે. તેની પાંખોની લંબાઈ માત્ર ૨૭ ફીટ છે, અને કેટલાંક વિમાનમાં તે પાંખો વાળી રાખ્યા છે એટલે મોટરની માફક તબેલામાં મુકી રાખ્યા. આવાં બચ્ચાં વિમાન કયાંક ૬૩ માઇલની ઝડપથી મુસાફરી કરી શકે

છે. કોઇ ગૃહસ્થે મિ. ફ્રાઈડને ક્યું કે હવે વિમાનને જગાનો આગ્રહ છે એટલે મોટરગાડીનો ઉપયોગ એણે થશે તેના જવાબમાં ફ્રાઈડે કીક બજારી દીધું કે આગ ગાડીને લીધે ઘોડા એણે ચલા નથી, મોટરોને લીધે આગગાડી (વરાળથી ચાલતી ગાડીઓ) એણે ચલા નથી, અને વિમાનથી મોટરો એણે ચલાવી નથી આજે આગગાડીઓમાં એવા સુધારા થતા જાય છે કે અમેરિકાના એક કીનારાથી બીજા કીનારા સુધી ઘોડાં ગાડીઓ ત્રણ હજાર માઇલની મુસાફરી દર કલાકે ૭૫ માઇલની ઝડપથી કરે છે, અને ગાડીઓની રચના એટલી સુંદર હોય છે કે અંદર કાગળ પણ લખી રાખ્યા વિજળી

નદીઓ તથા ધોધનાં પાણી વગર ઉપયોગે વડે જતાં હતાં તેમાંથી વિજળી કાઢી લઈને કરોડે રૂપીઆનું કામ થઈ શકે છે. નામગરાના જગપ્રસિદ્ધ ધોધમાંથી કેટલી બધી શક્તિ ખેંચી લેવામાં આવે છે અને હજુ કેટલી બધી ખેંચી રાખાય !

દરીઆમાં કુબેસાં વહાણોમાં ઝવેરાત કે સોા હોય છે તેને કાઢવા માટે હવે કલાકો સુધી પાણીમાં કુબજી મારી રાખાય છે, અને મોટા વિજળીના દીવા એને લીધે અંધારામાં દાર્શ મારવાનું હવે રહ્યું નથી એક જ આગગોટ ‘લોરેન્ટીક’ની છબી આપી છે જેમાં ૩ કરોડ ડૉલર એટલે નવ કરોડ રૂપીઆનો માા હાલમાં જ બહાર કાઢવામાં આવ્યો છે, અને એવં ધણી આગગોટોમાંથી માત્ર કાઢવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે

તાર વગરના સંદેશ

ટેલીગ્રાફ અને ટેલિફોનની શોધ થઈ તેને પચાસ વર્ષ થયાં નથી એટલામાં તે તાર વગરના સંદેશ મોકલવાની શોધ થઈ ગઈ છે અને તે એટલે સુધી ‘ન્યુવૉર્ક’થી લંડન ૩,૦૦૦ માઇલ દૂર એવા અંદર સુધેથી મોકલી રાખાય છે. આ શોધને લીધે કોઇ ૫૦ ફેડાણે ચડતું બાપણ, મંગીત, કે નાટક ઘેર એકાં સાંભળ રાખાય, પણ હવે તે દોરડાં વગરના વિજળીબળ ૩,૦૦૦ માઇલ દૂર છબી દેરી રાખાય છે, અને અમેરિકા-પ્રેસિડેન્ટની છબી ન્યુવૉર્કથી લંડન મોકલેલી તે આબેરુજ ચિત્ર આ માસિકમાં આપ્યું છે.

વરણ

આપણી મોટી મોટી નદીઓનાં પાણી દરીઆમાં વહી જાય છે અને નદીના પ્રવાહનો ઉપયોગ કેટલે

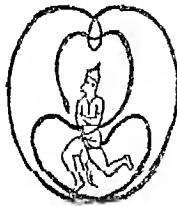
થોડા થાય છે। યૂરોપ અમેરિકામાં દરેક નદીમાં હોડીઓ ફરે છે. નર્મદા અને તાપી જેવી નદીમાં હમરો હોડીઓ, સઢવાળી અને વરાળ અથવા પેટ્રોલવાળી દોડદોડ કરી મુકે છે. ભારે માત્ર મોકકવા માટે આગચાી બહુ મોંઘી પડે છે, અને નદીઓ તથા નહેરો દ્વારા કુદરતી શક્તિ વાપરી શકાય. એમ ધારો કે પાથાસ દેશોના જેવી ધમાસ અને ધમપછાડ, અને જીવનકળહ આપણા દેશમાં ન લાવવાં હોય તો પણ નદીનું પાણી નહેરો માર્ફત વાપરવામાં ગાંડપણ નથી. ખીજ પ્રતિભાં નહેરો થાય છે પણ નર્મદા અને સાબરમતીને કાર્થ અડકતું જ નથી. યોજનાઓ થઇ છે પણ અંગ્રેજ સરકારને તો રેલ્વેને યતા નુકશાનનો વિચાર કરવાનો રહ્યો, કારણ કે રેલ્વે કંપનીના શેરો અંગ્રેજોના હાથમાં છે.

આ માસિકમાં એક પવનચક્કી ખતાવી છે જેની ઉચાઇ માત્ર ૨૦ ફુટ છે અને તેને પાંખવાળી ચક્કી

નથી, પણ બે નાના સઢ છે અને ગમે તે દિશામાંથી પવન આવતો હોય તેને પકડી શકે છે; અને કિંમત માત્ર રૂ. ૧૫૦ છે. આપણા દેશમાં એ દરેક સ્થળે ઉપયોગી ન થાય પણ ગુજરાતમાં દરીઆ કીનારા પાસે આવેલાં સ્થળોમાં ખુશીથી વાપરી શકાય.

સૂર્યનાં કિરણોનો જોઇએ તેટલો ઉપયોગ થતો નથી. યૂરોપ અમેરિકામાં તો હમેશ સુરજ જણાતો નથી પણ આપણે ત્યાં ચાર મહિના સુધી તો તાપથી ત્રાસ પામીએ છીએ. તે શક્તિનો ઉપયોગ રહેલાઈથી થઇ શકે, જમીનના ઉંડાણના ભાગમાં જે સખત ગરમી હોય છે તેના ઉપયોગ માટે પણ શોધખોળ થઇ રહી છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન રાત્રયના દેવો, સૂર્યનારાયણ, વરૂણ, અગ્નિ, ઇન્દ્ર વિગેરેને મનુષ્યસેવા કરવી પડશે.

સુખન્ત મહેતા

મોલીઅર

All travelled Englishmen have enjoyed on the stage some of Moliere's most popular comedies—M. Jourdain, Scapin, and others. And all educated persons have at any rate read, Tartuffe and The Learned Ladies. But I doubt, if the ordinary British play-goer or the English general reader have even yet realised all the greatness of Moliere as a supreme master of the human heart—as a moral teacher, a prophet of the "nobler modes of life." Moliere is intensely French.....If we are to know Moliere, we must see him with French eyes, estimate him with French esprit, and read him altogether in his volume of work.....

—Frederick Harrison, in the 'Fortnightly Review.'

જે દિવસથી "ભટ્ટુ બોપાળુ" દ્વારા મોલીઅરની કાંઈક ગંભીર, નવલરામે ગૂજરાતને કરાવી છે, તે દિવસથી તે વિશ્વવિખ્યાત નાટકકારની ભેટથી યાચ તેટલી પિઝન કરવાને ગૂજરાત ઉત્સુક થયું છે. પણ આજદિન સુધી તે ઉત્સુકતા યોગ્યપણ નથી. "ભટ્ટુ બોપાળુ" પ્રસિદ્ધ થયે આજ ૩૦-૪૦ વરસ થઈ ગયાં, છતાં એની કોટિમાં બેસી શકે તેવો મોલીઅરના નાટકનો એકેક અનુવાદ હજી સુધી ગૂજરાતીમાં થયો નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં ગૂજરાતી સાહિત્ય લેડીઝ કમિટી તરફથી "મિચારો" અને "બૂકનો ભોગ" નામ આપીને મોલીઅરનાં બે નાટકોનો "અનુવાદ" પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ, શું અનુવાદની દૃષ્ટિથી કે શું નાટકની દૃષ્ટિથી, એ પુસ્તક છેક જ નિરાશા ઉપજાવે તેવું છે. આ લેખનો એક હેતુ, મોલીઅરની કંઈક પિઝન 'યુગધર્મ'ના વાચકોને કરાવવાનો છે, અને બીજો હેતુ ગૂજરાતી સાહિત્ય લેડીઝ કમિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અનુવાદને જરા ઊજવટથી તપાસવાનો છે. તેમાંથી બીજી વ્યાખ્યાનો વિચાર આપણે પહેલો કરીશું.

ગૂજરાતી સાહિત્ય લેડીઝ કમિટી તરફથી, જે બે નાટકો અનુવાદને વાસ્તે ખર્ચ કરવામાં આવ્યાં છે તેથી મોલીઅરના મહત્વનો આપણને મુદ્દલ ખ્યાલ આવતો નથી. જેમણે "ભટ્ટુ બોપાળુ" વાંચ્યું છે,

તેમને તો આ બે અનુવાદ વાંચીને જરૂર નવાઈ લાગશે, ને મોલીઅરને વિષે જે ઉલ્લેખ ખ્યાલ તેમણે બોધ્યો હશે, તે જરૂર ઉડી જશે, એટલું જ નહિ પણ મોલીઅર માત્ર એક ફારસીઓ જ હતો, એમ તેમને રજૂ માણ મળશે. મારા આ મતને પ્રુદ્ધિ આપનારાં ધર્મી ધારણો છે અને તે નાટકોને વિગતવાર તપાસવાથી જણાઈ આવશે.

સરખાતમાં જ, નાટકનાં નામ પાડવામાં જ "અનુવાદકતા"એ યાપ ખાધી છે, અસંબત જાણી જોઇને નહિ, કેમ કે તેઓ પ્રસ્તાવનામાં જ કબૂલ કરી દે છે કે, "આ અનુવાદો મૂળ ફ્રેન્ચ ભાષાના જ્ઞાનના અભાવે ઇંગ્લિશ ઉપરથી રચ્યા છે....."

એટલે ઇંગ્લિશ ભાષાંતર—(ક્યા લેખકના ઇંગ્લિશ ભાષાંતર ઉપરથી રા. મહેતાએ આ 'અનુવાદો' કર્યાં છે, તે જણાવ્યું હોત તો ઠીક યાત)—માં જે નામ છે તેનો જ 'અનુવાદ' ગૂજરાતીમાં આપ્યો છે. પણ અસંબત ફ્રેન્ચ ભાષામાં પહેલા નાટકનું નામ L'Etourdi છે, જેનો અર્થ 'ગૂજરાતીમાં 'ગમાર' અથવા 'ડોહાળ' એવો ધર્મી શબ્દ, 'મિચારો' તો નહિ જ. ઇંગ્લિશ ભાષાંતરકારે 'The Blunderer' એવું નામ આપ્યું છે તેનો અર્થ પણ, ગૂજરાતીમાં, રા. મહેતાના અર્થ કરતાં ઉપરના અર્થને વધારે મળતો આવે છે. છતાં, ઇંગ્લિશ નામથી ઉપરવટ થઈને, અનુવાદકતાએ

શા માટે અર્થ વગરનું નામ આપ્યું હશે? તે જ પ્રમાણે ખીજા નાટકના નામ વિષે. જન્મેના દેવ નામથી આપણને, નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો, કે જે મરુખરાજ છે, તેમને વારતે હસવા શિવાય ખીજા એકે લાગણી થતી નથી. પણ “બિચારો” અને “બૂલનો ભોગ” એ શબ્દોની અંદર કંઈક દયાનો ભાવ ભળેલો છે, અને તે નાટક અંત્યા પછી, આપણા હૃદય પરની છાપથી ઉતરે ભય છે.

મોલીએ

શેઠપિયંર અને મોલીએ, જે જમાનામાં થઈ પા, તે જમાનાના લોકોની નીતિ સ્થિતિ હતી. એટલે તેવા લોકો-પિટ ક્લાસ-ને રાજ રાખવા, જન્મે નાટક-ક્ષેત્રે જોતાના નાટકમાં ધણી જગાએ અસ્થિતતાનો દૃષ્ટી ઉપયોગ થયો છે. તેનાં ઉદાહરણ આપવાં અશક્ય છે, પણ પ્રસ્તુત અનુવાદમાં એક જે દેખાશે જે અજાણતા પ્રસંગે દોરવા છે, તે જ માત્ર હું જોતાં રીલ.

૧૫૫મે પાને પ્રકાશિત, રજનીને કહે છે:

“બ્લેન ત્યારથી હું આ ગામમાં આવ્યા છું ત્યારથી અહીંની બધી કુમારિકાઓ તારી ફિયાદ કરે છે, એમાં કંઈ નવાઈ નહીં. તારી આખા પ્રકારે બધા ફરેલે આંધળ બનાવી લેવા છે. પણ તારે છેક સ્વાર્થી થવું નહોતું. અમને એકેકે સો રહેવા દેવા હતા!”

વળી, ૧૬૧મે પાને બાપ-દિકરી વચ્ચે ત્રીજા માણસની હાજરીમાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ થાય છે:

“ત્રિપુરાશંકર—પણ બેટા, હું મારા વિષે શું ધારણે? હું મને હમણાં જ મળ્યો, એટલામાં તો હું પાછો વતે ખીજાને આપી દેવાને તૈયાર થઈ ગયો છું. આ માણસ કરતાં હવે હવિતકુમાર નેહ તારાં લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી બેઠો છું. હેં હેં હેં! હા હા હા હા!

રજની—(સમઘી નીચું જોઈને) બાપુ, હું તમારી આજ્ઞા માથે ચડાઉં છું.

ત્રિપુરાશંકર—હા હા હા હા! ભેંચું આરિંદ.....”

ચૂંચાલીય સમાજમાં બાપ-દિકરી વચ્ચે આવો પ્રસંગ યોગ્ય છે. પણ ગૂજરાતમાં તો અભિનિત છે, એટલું જ નહિ, પણ અજાણતા છે.

ભાષાંતર પણ કેટલેક કેટલાં છેક જ ફૂનિમ થઈ ગયું છે.

“ત્રિપુરાશંકર (વાંચે છે)—તે મહા ભક્ત ભગવાને મને હમણાં જ બુદ્ધ સારા સમાચાર આપ્યા છે.....”

આપું વામ્ય શુદ્ધ ગુજરાતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ “મહા ભક્ત ભગવાન” એ પ્રયોગ કદાચ લાગે છે.

વળી, જુઓ પાન ૮૨મે,

“ભાનુશંકર (એકઠો)—બસ, મારા ભક્ત કેવલાય, હું ચાંત થા... મારા શુસ્ત્રા, હું કશું કરું છું કે.....”

વિશેષ રીકાની જરૂર છે? બાપા ફૂનિમ છે એટલું જ નહિ; પાત્રો પણ ફૂનિમ છે. પણ તે વાંકે સૂચારી રા. મેતાનો નથી. એક વાત અહીં લખવા જેવી છે અને તે એ કે ૧૩૩મે પાને હવિતકુમારને માર પડે છે, જે વચ્ચે તેને મારવામાં સામેલ છે, છતાં તે રોતો નથી. ઉપરું જોઈ શીઆ મળના દોષ તેમ કહે પડે સામા સસલો કરે છે. જો કે રોંગ કરવો હોય ત્યારે ક્ષમિતને રોતાં જરાજર આરડે છે!

સ્વાભાવિક રીતે જ, પ્રસ્તુત “અનુવાદો” વાંચીને મને નવક્રમનું “ભટ્ટનું બોપાણું” વાદ આવ્યું. નવક્રમને પણ રા. મહેતાની માફક મોલીએના “The Doctor in Spite of Himself” નો ઈંગ્લિશ ભાષાંતર ઉપરથી જ ગૂજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે. પણ ક્યાં “ભટ્ટનું બોપાણું” અને ક્યાં “બિચારો” અને “બૂલનો ભોગ”! જો કે, અમલ દેશમાં આ

+ મુજબતીમાં સ્વતંત્ર એ હવે અહીં વધારે જોઈએ પણ આ તો ઉમેલ along નો અનુવાદ હતો!

તેણે નાટકોનો હાસ્યરસ બહુ ઉઠાડે નથી, માત્ર શબ્દ-ચાતુરીનો, ફારસના જેવો છે; છતાં, એક બાજુએ જ્યારે નવધરામે, તેવાએ હાસ્ય રસને વધારે સરસ સ્વરૂપમાં રજુ કર્યો છે, ત્યારે રા. મહેતા પોતાના અનુવાદમાં મૂળમાં છે તેટલાએ હાસ્ય રસ ગ્રાપી રાક્ષા નથી. એટલે જે ઉત્કંઠા, 'લટનું બોપાણું' બહાર પડ્યા પછી ગૂજરાતના વાચકવર્ગને, મોલીએરના નાટકો વાંચવાની હતી, તે કદાચ પ્રસ્તુત અનુવાદોથી છાપા જાય તો નવાઈ નહિ। કેમ કે એ અનુવાદ જેવાં દમ વગરનાં ફારસ વર્તમાન ગૂજરાતી રંગભૂમિ ઉપર ધણાંએ બજવાય છે. આને સારૂ આપણે રા. મહેતાને બહુ દોષ દર્શાવું નહિ, કેમ કે મૂળ જ તે નાટકો, મોલીએર જ્યારે કાંચી અવસ્થામાં હોતા તે વખતે લખાયેલાં; તેમાં નથી કાંઈ વસ્તુનું ટેકાણું, કે નથી વિચારનું ટેકાણું. પાત્રોમાં હું, પું, ને રતનીઓ; એક તરફ એક નાયિકા અને નાયિકાનો પિતા, અને બીજી તરફ નાયક અને તેનો પિતા. તે ઉપરાંત એક કાશ્વતુ યુવાન, જે નાયિકાને શ્વાસમાં નાયકનો હરિદ્ધ હોય છે, અને એક નોકર, જે પોતાની શબ્દચાતુરીથી, નાટકમાં હાસ્યરસ લાવે છે. મોલીએરનાં શરૂઆતનાં નાટકોનું આ વસ્તુ અને આ પાત્રો. એમાં ખરો મોલીએર દેખા દેતો જ નથી. ખરો મોલીએર જેવો ને બહુવો હોય તો વાંચો: ભણેલી બામાઓ (The Learned Ladies), બૂકો મંદવાડ (The Imaginary Invalid), સાહેબ-જાદો (The Shopkeeper, who wanted to be a Gentleman).

આ પ્રમાણે આ બે અનુવાદો—(ઉપર કચેલા અવ-લોકન પછી, તેમને અનુવાદ કહેવા કે તરજુમાં, તેનો નિર્ણય કરવાનું હું વાચકને સોંપું છું)—ના દોષોમાંથી અગત્યનાં હતા તે અહીં બતાવ્યા છે. એ સવળા દોષો બે કારણોને લાગે છે: એક તો નાટકોની પદ્ધતિ ખોટી થયેલી છે; અને બીજું, ફ્રેન્ચ-ભાષાના શાનના અભાવે, ઈંગ્રેજ ઉપરથી અને તેથી શબ્દશબ્દ તરજુમાં થયો છે તે. હજીએ, એક હજીપ બતાવવાની રહી જાય છે. આ પ્રમાણે પરભાષાના કાંઈ શિષ્ટ લેખકની ફિનિએનું ભાષાંતર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે લેખકની ફુંક ધિજન, શરૂઆતમાં ઉપોદ્ધાત રૂપે આપવામાં આવે છે. રા. બ. ક. દાકોર, જેમના ઉપોદ્ધાતો. એક કરતાં વધારે પુસ્તકો, અને

તેથી ગૂજરાતી સાક્ષરોના પુસ્તકોના, મુગટરૂપે શોભે છે, તેઓ પોતે જ, આ અનુવાદોના પ્રસિદ્ધતા યથાને એ વાત બહી ગયા એ એક મોટી નવાઈ। છેવટે મોલીએર જેવા સમર્થ નાટકકારની વાનગી, ગૂજરાતને પીરસવાની લ'ડાળ કમિટીની ઈચ્છા સ્તુત્ય—અતિ સ્તુત્ય હતી; પણ ઈચ્છાને અનુરૂપ પરિણામ નથી આવ્યું, એમ સાફ સાફ કહી દેવામાં મને કશો અવકાશ લાગતો નથી—અને જ્યારે નીચે આપેલી મોલીએરની અલ્પ ઓળખાણને વાચકો વાંચશે ત્યારે તેઓ મારા મતને મળતા જ થશે.

મોલીએરનું ખરૂં નામ અર્ધાં બાપ્તિસ્ટ પોક્લે (Jean Baptiste Poquelin) હતું: મોલીએર તો માત્ર તખલ્લુસ જ છે. તેનો જન્મ પારિસમાં ઇ. સ. ૧૬૨૨ના જાન્યુઆરીના બીજા અઠવાડીયામાં થયો હતો. તેના બાપનું નામ અર્ધાં પોક્લે' હતું, અને તેનો ધંધો ધરના શણગારની ચીજો વેચવાનો હતો. તે ઉપરાંત તે વખતના ફ્રાંસના રાજા લુઇ ૧૩માનો તે નોકર પણ હતો. એટલે કે તેનું દામ, રાજાની સવારી બહારગામ જાય ત્યારે જે ગામમાં તેનો ઉતારો થવાનો હોય ત્યાં, અગાઉથી જઈ, રાજાના ઉતારાને ચોખ્ખી રીતે શણગારવાનું હતું, આ નોકરી વંશપરંપરાને વારસે હતી. એટલે જો મોલીએરે ધાર્યું હોત, તો તેના બાપના મુઆ પછી તેને પોતાને તે નોકરી મળી હોત. પણ, મોલીએરની બાળપણમાં મનુષ્ય ધારે છે કંઈ, ઇશ્વર કરે છે કંઈ, એ કહેવત ફેરવવી પડશે. ઇશ્વરે તો તેને સાધારણ કુટુંબમાં જ, અને રાજ્ય દર-ગારમાં નોકરી કરવાને સરજ્યો હતો. તેનાં માબાપ, કે જેમનો ધંધો વંશપરંપરાથી ધરશણગારની ચીજો વેચવાનો હતો, તેમણે પણ પોતાના પુત્રને તે જ ધંધામાં નાખવાનું ધાર્યું હતું. પણ મોલીએરે કયું કંઈક. પહેલાં તો, સમજણે ચર્તા ૧૬-૨૦ વરસની ઉંમરે જ્યેષ્ઠ પુત્ર તરીકે બાપની જગા ઉપરથી પોતાનો હક ઉઠાવી લીધો—તે વખતમાં રાજ્યદરબાર જોડેનો મંજૂર ધણો ઉપયોગી છતાં, પોતે હાથે કરીને તોડી નાંખ્યો. અને પછી, તે જ રાજ્યના પુત્ર—લુઇ ૧૪મા—સાથે ફરીને મંજૂર બાંધ્યો. પણ તે મંજૂર પહેલાંના જેવો શેઠ-ચાકરનો નહિ, પણ હજારોનન દોસ્તનો—તે એટલી સુધી કે મોલીએરના એક પુત્રનો ઝાંડ કાપરન. ૧૪મો લુઇ

થયો. આમજી, બન્ને જણના ગાઠ સંબંધના દાખલા આપીશું. પશુ એ બધું મોલીએરની અસાધારણ ચમત્કારી શુદ્ધિને લઈને જ બની શક્યું.

મોલીએરની માતું નામ મારી ક્રેસો (Mario Cresso) હતું. તે જિયારી ૧૨ વરસમાં ૬ જોડરોને જન્મ આપી ૩૦ વરસની ઉંમરે મરી ગઈ, જે વખતે મોલીએર માત્ર ૧૧ વરસનો જ હતો. ૧૪ વરસનો થયો ત્યાં સુધી પોતાના જીવનની ગામડી નિશાએ લખતાં-વાંચતાં, તથા ગણિત અને થોડું લેટિન શીખ્યો. સાથે સાથે પોતાના બાપની દુકાને બેસતો અને વેપારનું અવહારિક જ્ઞાન પણ મેળવ્યું. વળી, બીજે ત્રીજે, સાંજના પોતાના દોરતો નોડે, અથવા પોતાના નાના(માના બાપ)ની સાથે નાટક જેવા પશુ જતો. પશુ તે વખતનાં નાટકને નાટક કહેવાં કે ભવાઈ કે ગામડીકા ? પ્રખ્યાત કેચ લેખક વોલ્તેર, જેણે પશુ મોલીએરનું એક ટૂંકું પશુ અધૂરું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે, આ વિશે જણાવે છે કે

“જે વખતે નાટકો દબાઈ દબાઈ જ દાખલ થયાં હતાં. સાહિત્યનું એ અંગ જેને શાસ્ત્રાત્મકી કાચી અણપક સ્થિતિમાં થોડો તિરસ્કાર છે, તે પુખ્ત વયે આવીને સંપૂર્ણતાને પારથા પછી દેશ અને સાહિત્યના સમુદાયરૂપ બને છે..... ઇ. સ. ૧૬૨૫ સુધી તે પારિસમાં કોઈ નટ જ હતા નહિ. ફક્ત કેટલાક સમઘીલાવાળાઓ એક ગામડી બીજે ગામ ફરતા તે જ. એક નાટકના લેખકને ડા. ૧૦ જેટલી ભારે રકમ મળતી !”

આથી સ્થિતિ એકજા પારિસ કે ફ્રાંસમાં નહિ પણ આખા યુરોપમાં હતી. તે મમળનાં નાટકો કેવાં દરે તેનો ખ્યાલ વાંચનારને એ ઉપરથી સંદર્ભ આવશે. આવાં નાટકોનો પશુ આપણો મોલીએર રસિયો હતો. તેનું કારણ વાચક પોતે જ શોધી લેશે. મોલીએરની નાટકકાર તરિક્કીની શક્તિ, જે તેનામાં ઢાંચી પડી હતી તેને આથી કાંઈ જાગૃતિ મળી, એટલું જ; આથી હજી તેને પૂરેપૂરી ટટાર થવાને વાર હતી.

૧૬૩૬ માં, ૧૪ વરસની ઉંમરે, પારીસની કોલેજ દ કલેરેઓમાં મોલીએર દાખલ થયો, જેમાં લઘુત્વાના સંખ્યા ૩,૦૦૦ જેટલી હતી, અને લઘુત્વાના ૩૦૦ પાઠશીઓ હતા. કોલેજમાં લેટિન ભાષા અને માતૃ-ભાષા ઉપરાંત સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અને પછી કાયદાનો અભ્યાસ તેણે કર્યો. આ પ્રસાણે, ફ્રાંસનો, અને એક રીતે આખી દુનિયાનો, મદાન દારૂ રસનો લેખક જેને આપણે કેળવણી કહીએ છીએ તે પામેલો દેવો. પશુ એ ઉપરથી એમ તથી સમજવાનું કે કોલેજની

કેળવણીએ કોઈ પણ રીતે તેની શુદ્ધિમાં વધારો કર્યો હોય, કે તેના મૂઠ્ઠા દારૂ રસને ઉત્તેજન આપ્યું હોય. બે મોલીએર ૨૦મી સદીમાં જન્મ્યો હોત તો ૧૪૨ કોઈ કોલેજના માસિકમાં તેના પ્રખ્યાત થયા પછી નોંધ લખાત કે

“અમને જણીને વણી જ મગરબી થાય છે કે ડા. ડા. અયાં બાપ્તિસ્ટ પોપ્પે જેનાં નાટકો વણી જ આતીને શરમાં છે, અને ખૂદ સભ પણ જેમને જોવાને વધારે છે તેઓએ અમારી કોલેજમાં કેળવણી લીધી છે.”

પશુ કમનસીબે તે જિયારીનો જન્મ ઇ. સ. ની ૧૭ મી સદીમાં થયો હતો. કોલેજની કેળવણીની તેના ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ હોય તો તે આટલી જ કે, મૂળથી જ તેના મનનું વક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ હતું, તેને નિમિત્તો ખોરાક મળ્યો. ક્વચિત્ મોડી ઉંમરે તેની વાતચિતમાં ફિલસૂફીની છાંટ આવતી. બાકી, જેને સારે આપણે તેને માન આપીએ છીએ, જેના સારે આખી દુનિયાનો તે એક સમર્થ નાટકકાર મણાય છે, અને જેને લઈને યુજ્જ્વાળીઓ તેને એળખવાં—સમજવાં—અનુસરવા માગે, તે કાંઈ જુદી જ વસ્તુ છે, તે તો તેને કુદરત તરફથી જ મળેલી હતી. અત્યારે માત્ર આસપાસના મંત્રેગોને લીધે તે જાની—દંડાએલી પડી હતી અને વખત આવતાં, અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થતાં ૧૪૨ ઉધારી પડવાની.

અત્યાર સુધી, મોલીએર પોતાની ઈચ્છાઓ તે મંત્રેગોથી તણાયો જાય છે: એટલે તેના જીવનમાં કાંઈ નવું ને ચમત્કારી નહિ જણાય. અર્કીઆં તેના જીવનના નાટકનો ૧૯મો વર્ષ પૂરો થાય છે. ઇ. સ. ૧૬૪૨ માં અયાં બાપ્તિસ્ટ પોપ્પે, ૧૭ મી સદીના કોઈ પણ ઉછેરા જેવો જ હતો. મા વગરનો, બાપથી તરછાપાયેલો, તત્ત્વજ્ઞાનમાં મરશુક એવો ૨૧ વરસનો મોલીએર તેનામાં હજી જાગૃતિ જેવું, અસાધારણ કંઈ જ ન હતું. પશુ એ જ યુવાન, આગળ ઉપર રમુજ અને કાવેકો, દરેક જાતના ટોચસોંચ અને ડાંગપાણીઓને કહો કુસ્મન, કાકાર જેવે હજીમના પોપડીઆ જ્ઞાન તથા પોડી ને કૂર ફિંદને તિરસ્કારનાર, મંદને માંઝે માંધી થવા, અધુરા જ્ઞાને પંડિતમાં બપવા મામતી ઓગેલી અને આખી મનુષ્યજાતિની પોતાનામાં હોય તેના કરનાં વધારે દેખાવ કરવાની, નિર્વજનતાને માનકા મારનાર, અને સૌની ટેકડી કરનાર જનવાનો છે,

ઈ. સ. ૧૬૪૩ ની સાક્ષી મોલીએરના જીવનનો ખીન્નો અંક શરૂ થયો. તે વરસમાં બે અગત્યના બનાવ તેના જીવનમાં બન્યા. એક તો, રાખને ત્યાં તેનો આપ ને મોઢરી ઉપર હતો, અને બે, તેના આપના મુઆ પછી તેને જ મળી હોત, તેના ઉપરથી તેણે પોતાનો હક ઉઠાવી લીધો: એટલે કે, ખીન્ન સંબંધમાં કહીએ તો, સંપૂર્ણ આત્મજદાથી પોતાની જ જીવિ ઉપર સંબંધ આધાર રાખવાનો મોલીએર નિશ્ચય કર્યો. અને તે મુજબ તે વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૮ મી તારીખે, તેણે પોતાની નાટકમંડળી રચાવી. આ મંડળીના માલિક કહો, નટ કહો, લેખક કહો, કે મંત્રી કહો, જે કહો તે ફક્ત આ જ જીવ્યું હતું. એક તો મોલીએર પોતે; અને ખીન્ન ત્રણ જીવ્યું ભાઈએન હતું, તેમની નામ: જોસફ બેઝાર્ત, માદીલેઇન બેઝાર્ત અને ઝનેવીવ બેઝાર્ત. આ ત્રણ જીવ્યું એક ચોથી બાળક પ્લેન હતી, તેની સાથે જ ભવિષ્યમાં મોલીએર લગ્ન કરવાનો હતો.

હવે ત્યારે મોલીએરની રામલીલા મંડળી ઉઠી થવાની ખબર તેના આપને પડી એટલે તેના શુસ્સાને પાર રહી નહિ. તેણે ધણીએ ધમપણાડ કર્યા; શામ, દામ ને બેદ અજમાવી નોખાં, પશુ તેનું કયું વચ્ચું નહિ. છેવટે, હારીને, મોલીએરના માસ્તરને તેના શિષ્યને સમજવવાનું હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે, મોલીએર સમજી જવાને બદલે શરૂ સમજી ગયા, અને પોતે પેલી નાનકડી નાટક મંડળીમાં નટ તરીકે જોડાયા: પુત્રાત શિષ્યાત પરાજય: વળી એક વાર સત્ય હતું.

આ નાટક મંડળીનું નામ, The Illustrious Theatricals ('વિખ્યાત નાટકમંડળી'), એનું રાખવામાં આવ્યું હતું. એમાં, ફક્ત માદીલેઇન શિવાય, રંગ-બૂમિનો અનુભવ કાઢને હતો નહિ. થીએટરના અભાવે, પારિસના એક લતામાં આવેલું એક "ટેનીસ-કોર્ટ," ત્રણ વર્ષના પટાર્થી, ભાડે રાખ્યું, અને તેના ઉપર, અથવા ખીન્ન લતામાં જાય તો ત્યાં પણ એવા જ 'ટેનીસ-કોર્ટ' ઉપર, પોતાના "કસાયલી કક્ષમ" વાળા લેખકોના ખેલો આપણી "વિખ્યાત" નાટક મંડળી ભજવી ખતાવતી. દુક દોલેઆં (Duc d'Orleans) કે જે અમીરના આશ્રય હેઠળ એ મંડળી હતી, તેણે એક વખત પોતાનાં જીવંત ઉતારી નાખેલાં કપડાં તેને એટ કર્યાં. પણ, આખા વરસનું સરવૈયું કાઢ્યું,

ત્યારે તો ખોટ જ જણાયું. દેવું કરીને પણ મોલીએર પોતાની મંડળીને ટકાવી રાખી: અને એ... દેવું પાછું બંરપાઈ ન થઈ શકવાથી, બે વાર તેના ઉપર... વારંટ નીકળ્યાં, એક વખત જેટલામાં પણ જવું પડ્યું. પણ પોતે પસંદ કરેલા માર્ગમાં તેને એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તે સર્વ સહન કર્યું, અને નાટક મંડળીને ચાલુ રાખી. પારિસમાં ટૂંક ન ચાલ્યું એટલે ગામડામાં નશીબ અજ, માવવાનો વિચાર કર્યો. તે મુજબ ઇ. સ. ૧૬૪૫ની સાલમાં મોલીએર પોતાનો મુકામ પારિસથી ઉઠાવ્યો, અને લગભગ ૧૩-૧૪ વરસ ફ્રાંસની દક્ષિણે અને પૂર્વે, એક ગામથી બીજા ગામ રખાયો. કદા સાલમાં, ક્યાં અને ક્યાં ગામ તે ગમે તે વાગ્યું, ગુજરાતી વાગ્યોને રસદિન લાગ્યો; તેથી માત્ર એટલું જ અહીં જણાવવું બસ છે કે, આ ૧૪ વરસમાં તેની બાલ જીવંતીમાં જણવા જેવું થયું છે. તેના શિવાય, ગામડાંઓમાં બીજી ધણીએ નાટકમંડળીઓ—રામલીલાઓ—ફરતી હતી, તેના જેવી જ મોલીએરની મંડળી હતી. તેમની માફક મોલીએર પણ પરભાષાનાં નાટકોના તરજુમો કરી, તે ગામડાંમાં ભજવી ખતાવતો. અને આપણે જે બે નાટકોની ટુંક સમીક્ષાએ આ લેખની : શરૂઆતમાં કરી છે, તે ઇટાલીઅન ભાષાનાં નાટકોના મોલીએર કરેલા અનુવાદ છે. એટલે ગૂજરાતી સાહિત્ય લેખકો કમિટીએ જે બે નાટકો મોલીએરનાં કહીને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેમાં આપણને ચોથી વારનું પીંજણ મળ્યું છે; મોલીએરે ઇટાલીઅન ભાષામાંથી ફ્રેંચ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો; ફ્રેંચને ઇંગ્લિશ તરજુમો, અને ઇંગ્લિશ ઉપરથી ગૂજરાતીમાં "અનુવાદ"! "ગૂજરાતી! મસ્તકની દીકરી! તને અધમ કાણુ કહે!" —અધમ તો ન કહી શકાય, પણ દયાપાત્ર તો જરૂર છે. ત્રણ ત્રણ મંડળો અને સંધન સંસ્થાઓ તારા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અર્થે હયાત છે; પણ તે ગદ્યાં મોટે ભાગે ઇંગ્લિશ પુસ્તકોને તરજુમો કરાવવામાં જ પોતાની સાર્થકતા માને છે! અરવુ. આપણે મોલીએરના બાલ જીવનની વાત પડતી મુકી, આડા ઉતરી ગયા, તે હવે પાછી શરૂ કરીએ. આ અરસામાં પરભાષાનાં નાટકોનાં ભાષાંતર ઉપરાંત, મોલીએરે, પોતે પણ કેટલાંએક સ્વતંત્ર દારસો, અને રમુજ પ્રવેશો લખ્યા. આમાંના ધણીખરા, તેણે પાછળથી પોતાનાં આખાં, ને લાંબાં નાટકોમાં મેળવી દીધા.

ઈ. સ. ૧૬૪૫ થી ૧૬૫૯ સુધીનાં ૧૪ વરસ મોલીએર એક ગામથી બીજા ગામ પોતાની નાની “વિખ્યાત નાટક મંડળી”ને લઈને ભટક્યો. જો કે તે ૧૪ વરસ, ઉપર-છલ્લી દૃષ્ટિએ નક્કમાં જણાયે, છતાં જરા ઊંચા ઉતરીયું તો માનુષ પડી આવશે કે, આવી ભટકતી હંગામીમાં થી જ મોલીએર ઘણું શીખ્યો. તરેહતરેહના, વિચિત્ર સ્વભાવના લોકોના પ્રસંગમાં આવીને, મનુષ્યસ્વભાવને પૂરેપૂરાં તેણે જાણી લીધા; અને તે એટલે સુધી કે તેના પ્રખ્યાત નાટકોની મહત્તા થોડે અંશે પેલાં ૧૪ વરસના અનુભવને જ આભારી છે. એ મુદત દરમિયાન, મોલીએરે જેટલું વ્યવહારિક જ્ઞાન મેળવાય તેટલું મેળવ્યું; દુનિયાના સ્ત્રીપુરુષના ગુણવ્યવસ્થા, હસવા હાસ્ય આપીએ કે દયા ખાવા ભેગ દોષો નિહાળ્યા, અને એ ગદ્યા જ્ઞાન ને અનુભવ મગજમાં ભરી દીધાં. આમ, મોલીએરનાં જીવનનો બીજો અંક તેના જીવન-કાર્યની તૈયારીમાં ગયો; તેના જીવનનો ત્રીજો અંક, તે જ ખરી અગત્યનો છે, કે જેને વાસ્તે ઉપરની તૈયારી અજણતાં જ તેણે કરી હતી. તેના જીવનનો ત્રીજો અંક અગત્યનો એટલા માટે કે જે જ્ઞાન અને હકાવચું નો ભંડાર તેણે બીજા અંકમાં એકઠો કરી લીધો હતો, તેના લાભ દુનિયાને—પોતાના યુગના લોકોને એકલાને નહિ, પણ ભવિષ્યની અને દરદર દેશની પ્રજાઓને પણ—સ્થાપી રૂપમાં આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં, મોલીએરના જીવનના બીજા અંકની સમાપ્તિ અને ત્રીજા અંકની શરૂઆત થઈ. તે સાલમાં રાજના ભાઈએ આપણી “વિખ્યાત નાટક મંડળી,” જેના નંદાની સંખ્યામાં દીક દીક વધારો થયો હતો, તેને પોતાના આશર નીચે લીધી; અને તેની જ વગસગથી તે મંડળી, ૧૪ વરસની લાંબી મુદતને અંતે, પોતાની જ-અમૂલિ પારિસમાં પાછી ફરી. સૌથી પહેલો એક રાજની સમક્ષ ભજવી બતાવ્યો, પણ તે ખેલ, કે તેમાં મોલીએરનો અભિનય, ખેપાથી એકે, કેટલેને ગમ્યાં નહિ. તેનું કારણ કેટલાક એવું આપે છે કે તે નાટક કંચ રસથી ભરેલું હતું; જ્યારે મોલીએરનાં અત્યાર સુધીનાં તેમજ હવે પછી લખાનારાં, બધાં નાટકો હાસ્યરસથી ભરેલાં હતાં; એટલે કંચ રસવાળા નાટકનો અભિનય તેને ફાવ્યો નહિ. વળી બીજાએ એવું માનવું છે કે મોલીએરનો અભિનય રંગી સદીના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તો, બરાબર જેવો જોઈએ તેવો જ હતો. પણ ૧૬ મી સદીમાં

નાટકો નવાં જ દાખલ થયેલાં હતાં, એટલે તે વખતના લોકોને અભિનયનું જ્ઞાન ઓછું હતું. કંચ રસવાળા નાટકમાં ધમપછાડા મારે, હાથપગ વીંચી નાખે અને ગર્જનાના જેવા અવાજે બોલે, તે જ સૌથી સરસ નટ એવું તે વખતના લોકોનું માનવું હોય એમ લાગે છે. તેથી, મોલીએરનો શાંત, અને કંચ અભિનય તેમને એકદમ નવો લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ તેને તેમણે ધિક્કારી દાઢ્યો.

આ લેખકને પોતાને આ બીજું કારણ વધારે સ્પષ્ટ ને બંધાયેલું જણાય છે; અને તેનો પૂરાવો આપણને બીજી રીતે પણ મળે છે. ઉપરનું કંચ રસ વાળું નાટક ભજવાયા પછી તરત જ મોલીએરે નાટકના તખ્તા ઉપર આવીને ધણી નમ્રતાથી પોતે જાતે લખેલું એક “નાનું સરખું ફારસ” ભજવી બતાવવાની રાજની રજા માગી. એ ફારસમાં મુખ્ય પાત્ર મોલીએરે પોતે લીધો હતો, અને પોતાના અભિનયથી તેણે એકલા રાજને નહિ, પણ ત્યાં હાજર રહેલા બધાને એવાં તો હસાવ્યા કે ત્યાં ને ત્યાં જ રાજએ મોલીએરને સદાને વાસ્તે પોતાની મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. તે પછીથી ફ્રાંસ દેશના રાજ અને એક નાની સરખી નાટક મંડળીના લેખક વચ્ચે મૈત્રીનાં બીજાં શાપાં. તે જ વખતે રાજએ મોલીએરને હવેથી પારિસમાં જ રહેવાની આજ્ઞા કરી; તેની નાટક મંડળીને એક અલગ થીએટર પણ કરાવી આપ્યું. રાજની દોસ્તી આટલેથી જ અટકી નહિ, પણ આગળ ઉપર આપણે જોઈયું તેમ, મોલીએરને, હંગામી અનેક સુખદુઃખના પ્રસંગે, લુપ્ત રાજ એક મોટા રોકાણ થઈ પડ્યો, કેમ કે, મોલીએરનું ખરેખર જીવન તો હવે જ શરૂ થાય છે; દુનિયાની લાતો અને ઠોકરો તેને હવે જ વાગે છે; પારિસમાં આવ્યા પછી, મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી અજેખાઈ, નીચતા ને ઝેર-વેરનો ખરો કડોર અને અંગત અનુભવ હવે જ તેને મળે છે. અત્યાર સુધી, નિમકહલાસ અને ગાઢ દોસ્તો, પોતાની જ નાટક મંડળીના નંદા કે જે તેને અતિશય વફાદારીથી વગળી રહ્યા હતા, તેને લીધે, જેને જીવન-સંઘ્રામ કહે છે, તેની તેને મુઠ્ઠે ખજર ન હતી; અત્યાર સુધી, તે ગરીબ હતો, પણ મનની શાંતિને લીધે સુખી હતો. છતાં માત્ર ઉપરઉપરથી જોનારને તો હજીયે મરતાં સુધી મોલીએર સુખી જ લાગતો, કેમ કે તેનો ખરેખરો હાસ્યરસ હવે જ બહાર નીકળી આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૬૫૮, કે ત્યારે તેણે પારિસમાં પગ મુક્યો, તે
 ઈ. સ. ૧૬૭૭ સુધી માત્ર ૧૪ વરસ જેટલી ટુંક મુદતમાં
 નાનાં મોટાં બધાં મળીને ૩૦ નાટકો—દાસ્પરસ-
 પૂર્ણ નાટકો અને એક એક અંકનાં કારસો તેણે લખ્યાં.
 એ નાટકોની ઝીણી તપાસ આગળ ઉપર રાખીને,
 આપણે મોલીએરના આવ જીવનની જ વાત કરીશું. એ
 નાટકો લખીને રાખતી તે રંગ ખેડત સુધી બધાને તેણે
 ખુશી કર્યાં, અને સારા પૈસા કમાયો એટલું જ નહિ,
 પણ એ નાટકો દ્વારા પોતાના દેશખંડુઓને કંઈક જ્ઞાન
 આપ્યું અને દુનિયાના સાહિત્યમાં એક તદ્દન નવીન દિશા
 ખોલી બતાવી. પણ આ બધું તો આપણને અત્યારે
 અને તે રમી સદીમાં સુરે છે. બિચારા મોલીએરને
 પૈસા અને લોકપ્રીતિ મળેથી ઉલટું દુઃખ થયું. કોઈનું
 સારું નોંધને, અને બીજાની ચલતી થતી નોંધને,
 અંદેખાઈ જળી જનારા લોક જન્મતમાંથી કદી
 જવાના નથી. મોલીએરનો દિનમાન ફરતો નોંધને
 તેના ઉપર ખૂદ રાખતી અને તેથી, દરબારના બીજા
 અમીર ઉમરાવની પુષ્કળ મહેરબાની નોંધને, બીજા
 હરિકે નાટક મંડળીઓ વાળા તેને કેમ જાંખીને ખેસવા
 દે ? એક નાટક મંડળીમાંથી અનેક રીતે બોળીને,
 લાલચો આપીને, કે વધારે પગાર આપીને, નટનટી-
 ઓને નસાડી, પોતાની નાટક મંડળીમાં લાવવાનો રિવાજ
 હજીએ શરૂરાતમાં ચાલે છે. મોલીએરના વખતમાં
 ફ્રાંસમાં પણ તે ધમધાકાર ચાલતો હતો. પણ, મોલીએર
 જાતે એવું નીચું કામ કદી કર્યું નથી, ને કે તેના દુરમન તેની
 પોતાની નાટક મંડળીમાંથી તેના પોતાના નટનટીઓને
 ફોસલાવી લઇ જવાનો ધણો પ્રયત્ન કરતા. પણ જેવો
 મોલીએર પોતે ઉદાર અને મોટા મનનો હતો, તેવા જ
 વધાદાર અને ઉદાર નોકરો, નટનટીઓ, તેને મળેલાં
 હતાં. પણ, મોલીએરના અંગત દુરમન એટલા નાટક
 કંપનીવાળા હતા એમ નહિ. બીજા નાટકના લેખક

પણ એના નાટકને મળતી વાહવાહ નોંધને જળી
 જતા, અને લાગ આવ્યે પજવવામાં બાકી રાખતા
 નહિ. વળી એક-ત્રીજો જ વર્ગ તેનો સખત દુરમન
 હતો, અને તે ફ્રાંસનો અમીર વર્ગ. મોલીએરને એ
 વર્ગ વારં વાર જ તિરસ્કાર હતો: એક તો વૈદ્યકત્તર
 અને બીજા આગસ્ટ અમીર વર્ગ. વૈદ્યકત્તરના ડોળ-
 થાણુ સાનને પીપી નાંખવામાં તેણે બાકી રાખી નેથી,
 તે જ ગ્રમાણે, ત્યારે ત્યારે તેને પોતાના નાટકમાં કોઈ
 મરણના સરદારનું પાત્ર દાખલ કરતું હોય, ત્યારે, નામ-
 દામ આપ્યા વગર માત્ર *Le Marquis* (એક અમીર)
 એમ તે ગોઠવી દેતો. એટલે અમીર વર્ગના ધણા લોકો
 મોલીએરના ઉપર વીડાઈ રહ્યા હતા, તે એટલે સુધી
 કે એક દિવસે, લાગ આવતાં, એક અમીરે તો મોલી-
 એરનું માથું અને મ્હેરો પંકડીને પોતાના કોટના બટન
 સાથે બેરથી ધર્યાં !* બિચારા મોલીએરને આથી મ્હેં
 ઉપર સખત કાપા પડ્યા અને લોહી વહેવા લાગ્યું.
 વળી, એક દિવસે એક શહેરદાદા, 'ટાઇટ' થઇને
 વગર ટિફ્ટ થીએટરમાં પેસવા જતા હશે, તેને "કોર-
 કોપર" અટકાવ્યા; એટલે તેમણે તે બિચારાનું ત્યાં ને
 ત્યાં જ ખૂન કર્યું ! આ બે બનાવો તો માત્ર વાનગી
 ફો જ અહીં આપ્યા છે. વરસમાં બે વાં બનાવો તો
 કેટલીએ વાર બનતા. ટુંકમાં, કહેવાનું એટલું જ કે
 મોલીએર જેવા કામળ હૃદયના માણસને તે બધું લાગ્યા
 વગર કેમ રહે ? ને કે તે એવો તો સમજી હતો કે
 બહાર, કોઈની આગળ કે પોતાના નાટકમાં પણ પોતાનું
 આંતર દુઃખ તેણે બતાવ્યું નથી. ઉમટું, આવા દુઃખની
 વચ્ચે ઉભો ઉભો તે તો દરેક જ છે ! (અપૂર્ણ)

આપ્પુરાવ ગ. ઠાકોર

* નોંધેરનું નામ જાંચીએ અત્યાર અગત સાંભળ્યું છે.
 તેને- પણ, ઉપરના જ કારણથી એક અમીરે એવોપાક
 સખાદેશ હતો !

હિંદુઓની શારીરિક અવનતિ

હિંદવાસીઓ—તેમાં પણ મુખ્યત્વે હિંદુઓ—એવા મુંઝેગે અને વાતાવરણમાં ધેરાયલા છે કે તેમની શારીરિક સ્થિતિ દિનપરદિન નબળી, તેજ વિનાની અને મંદ, યતી જોવામાં આવે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરોહિતી એ એક મુખ્ય ક્ષરિયા છે કે હમણાંના જમાનાના યુવકો અને યુવતિઓનાં શરીરો, અચાઉના જમાનાની સરખામણીમાં જળમાં, ઉદ્યોગમાં અને સહનશક્તિમાં ઘણું પછાત છે. વાંચન, વિદ્યા, વિચાર, વાણીવિશાસ, ભાવણ આપવાની કળા વિગેરે માનસ ક્રિયાઓમાં હમણાંના યુવકો તથા યુવતિઓ આગલા જમાનાને ઘણો પાછળ હઠાવી દે છે. પરંતુ કદાવર શરીર, સખ મજુરી અને મહેનત, દાઢ, તડકો, જુખ, તરસ સહન કરવાની અને પોતાનો બચાવ કરવાની શક્તિ, એ આગલા જમાનામાં આ જમાના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં આપણા વૃદ્ધો ધરાવતા હતા. આ સંવાસ હવે ઘણી ગંભીર હદે પહોંચ્યો છે અને તેની બારીક તપાસ કરી જેમ માનસિક કેળવણીને સંવૃત્તિ હિંદમાં પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું છે તેમ શારીરિક કેળવણી ઉપર પણ ચોખ્ખ લક્ષ આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

પંડિત મદનમોહન માલવીઆજીએ હિંદુ મહાસભાના અધ્યક્ષસ્થાનેથી આ વિષયને વારંવાર મેધનાદથી ચર્ચ્યો છે. તેમણે હિંદુ એટલે “નિર્બળ અને હિયકારો” એવી માન્યતા જણાવી છે. ગાંધીજીના દિસાએ તો સામાન્ય હિંદુ એટલે બીડ, અને મુસલમાન એટલે મવાલી ગણાવે છે. હિંદુ બીડતા તજે તો યુસલમાન મવાલી મરી આમીલ સખ્ય બને. લાલા લજપતરાય પણ હિંદુઓની નબળાઈ ઉપર વારંવાર આંસુ પાડે છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને તો એ વિષયમાં ખુબ રસ હોતાથી બોલવા કરતાં તેઓ કાર્ય જ કરી બતાવે છે. આ રીતે મુખ્ય વિચારકો હતવીયં હિંદુ પ્રજાને હંડી ઉધમાંથી જમાડવા મહા પ્રયત્નો કર્યા નબ છે. કોઇ પણ નિષ્પક્ષપાત્ર દ્રષ્ટા સહેજે જોઇ શકશે કે હિંદુઓનું શરીર નિર્બળ અને મન હિયકારું યથ ગયું છે. પ્રસંગ પડ્યે કંસોડી ઉપર ચડતી વખતે ઘણાખરા હિંદુઓ ધર્મ, સહનશક્તિ અને

એજરવીપણ બતાવતા નથી. બધંકર વિપદ સમયે કુટુંબરક્ષા અથવા ગામરક્ષા કરતાં જીવનરક્ષાને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે. હમણાં હમણાં તો એટલા બધા દુઃખમય પ્રસંગો ઉપરાઉપરી બન્યા છે કે જેમાં હિંદુઓનું હિયકારાપણું દોવા જેવું ઉઘાડું દેખાઇ રહ્યું છે. અને દરેક હિંદુને એથી વધારે શરમાવનારું બીજું શું હોઇ શકે? મલબારમાં આઠણો, નાયરો અને યીઆઓની મંખ્યા મુસલમાનો કરતાં ઘણી જ વધારે છે. છતાં છેલ્લા મોપલાઓના બળવામાં હિંદુઓએ બતાવેલું હિયકારાપણું, નબળાઈ અને બેઠકપણું ઘણાં જ અક્ષમ્ય ગણાય. સૌએ ભેગા યથ મંગલન કરી પોતાના જનમમાત્ર અને કુટુંબોનું રક્ષણ કરવાનું કાઢેને સમ્યું જ નહીં. સૌ પોતપોતાનાં જીવનના રક્ષણ માટે જ દોડ્યા. તેઓ પોતાના અને બંધુઓના બાહુનો આશ્રય તથા પોલીસ અને લશ્કરીઓના રક્ષણ માટે ફાર્દા મારી યોડાએને હાથે જનમાલગી પાવમાલી પામ્યાં, એથી વધારે શોચનીય શું હોય? મુસલમાન ખાતે, ભ્યાંના હિંદુઓ વિશેષ વીર્ધવાળા ગણાય છે, ત્યાં પણ ઉપલા બનાવોની લધુ આર્થિક યથ. ગુસ્થર્ગમાં તો હિંદુઓ પટ ટકા જેટલા અને સર્વે રીતે સારી સ્થિતિવાળા છે. ત્યાં પણ પોતાના ૧૧ દેવાલયોના બચાવ માટે એક પણ હિંદુ બહાર પડ્યો નહીં. સાદજહાનપુર, અખતસર વગેરે કેકાણે પણ એવા જ બનાવોની આર્થિકતા ધરેલી છે. હિંદુઓને કપાળે તો એ જ કલકે રહ્યું. દરેક પ્રસંગે હિયકારાપણું અને નબળાઈ દાખવેને પુષ્કળ માર ખાઈ જનમાલગી તુકશાની બોગવરી, અને છેવટે સર્વે તિરસ્કાર અને અનુકંપા મેળવવાં. આ લખનારે એક મુસલમાન ધર્મજનુનીને હાથમાં મોડી છરી લઈ ૫૦૦ હિંદુઓના ટોળાંને એક કલાક સુધી રોડો રાખ્યાનો દાખલો નજરે નેગો છે. અને હાંફળાઈજળા બની અહીં તહીં દોડી જત, જુમો પાડી છેટે ઉભા રહી તદ્દન અક્રિય રહેલા હિંદુઓના ટોળાં માટે કાને અભિમાન થાય? એક પણ બહાદુર માણસ પોતાની માતાનું દુધ દેખાડવા આખા ટોળાંમાંથી બહાર પડ્યો નહીં. બીજો

એક પ્રસંગ પશુ પાદ છે કે જેમાં બે હુંટારાઓ ૫૦-૫૦ ગાંડાની જોડોને વરરાત્ર સહિત છુટી ચાલ્યા ગયા હતા. નહીં કોઈએ એક આંગળી સરેખી ઉઘી કરી, અને નહીં કોઈએ પોતાનું એવરોત છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો. દરેક માત્ર બેચાકળા થઈ સૌને હુંટારા જોયાં કર્યું. હમણાં પશુ-મીરખાન હુંટારાની નાની નાની યોળીઓ દરેક ગામમાં જઈ, ફંડ વસુલ કરી, આગળ વધતી હતી, પરંતુ કોઈએ આંગળી ઉઘી કરી નહીં. મામડામાં મુસાફરી કરી આવતાં બે સીપાઇઓને શહેરના મેળામાં કોઈએ ખોટી જુમયી હુંટારા તરીકે જાળખાવ્યા. એકદમ દોડાદોડ અને નાસભાગ ચાલી રહી. સીપાઇઓ અને વસ્તી સર્વે ગભરાઈ ભાગવા લાગ્યાં. ભારે અવ્યવસ્થા થઈ રહી. ધણીને ઉતાવળમાં વાગ્યું, ચીંતે બોલાઈ, બાળખંચાં મુરકેલીથી મળ્યાં, છતાં એ ખોટા ભયને લગતી ખરી તપાસ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. યુરોપ અને અમેરિકામાં આવી ઉલટું બને છે. ત્યાં ધીરજ અને પુરંકવતના ગુણો વધારે ખીલેલા જણાય છે. હિંદમાં સાધારણ પ્રસંગમાં શહેરોમાં પશુ રસ્તે ચાલનારાઓ કોઈ મવાલીથી હેરાન થતા માણસને રક્ષણ દોરતાં અચક્ષણ છે. અરે, કોઈક દાખલામાં તો સ્ત્રીઓને પજવતા મવાલીને શિક્ષા કરવાની રાહદારીઓ હિંમત ધરાવતા નથી. રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતો એક જ પકાણુ કે કાણુથી ખીત મુસાફરોને સતાવતો જોવામાં આવે છે, છતાં સ્વરક્ષણ અથવા પરરક્ષણ મારે પુરતલ કોઈ વિરલ જ પાત્રી શકે છે. કુરૂલેના ખોટા મેળામાં અનેક અત્યાચારો અધર્મો તથા શુંડોઓ ને હાથે થયા, પરંતુ લાખો એકત્ર થયેલા હિંદુઓ તે અટકારી-રાખ્યા નહીં. સેક્ટો અંસજોનાં યોગોને ખિલત્સ ગાળો દેતાં અને મોટી લાંકડીથી મારતાં એક દેશી રાજ્યના અમલદારને તેના બંધુ અમલદારો અથવા તે શહેરના સંભાલિત ગૃહસ્થોમાંથી કોઈ પશુ અટકાવવાની હિંમત કરી શક્યું નહીં. ખેડૂતો ઉપર ખેડો અને અન્યાયી જુમમ કરતાં રેવન્યુ ખાતાના નોતા અધિકારી વિષે ઉપરીઓને ફરિયાદ કરી નિર્દોષીને ન્યાય આપવા કોઈ પશુ તૈયાર થઈ નથી. અને અનુભવ છે કે લાંચીઆ અને જુમમી અધિકારીઓ ઉપર ફરિયાદ થઈ કેસ ચાલે, હજારો પુરાવા મેળુંદ છતાં તે રજુ કરી દોષિતને શિક્ષા કરાવવા કોઈક જ તૈયાર થાય છે. આટલું માનસિક અને શારીરિક હિયકારાપણું લોકોને

અધમ દશામાં લાવી મુકે છે. લોકો છતાપલા, સૌથી હણુપલા, સ્વમાનની લાગણીરહિત, અદ્ય સ્વાર્થની હુંડી નજરથી જોનારા, વ્યક્તિત્વશુ અને સ્વાર્થને જ જણનારા, જેમો તથા ખોટા રિવાજોને વશ થયેલા અને ધર્મચૂરો તથા સત્તાની મથાથી જળમાં સપડાયલા દિવસે દિવસે અવનતિને પામે છે. આવી સ્થિતિ થવાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો હવે તપાસીએ.

અદ્ય બાળવયથી જ બાળકના મનમાં માતાઓ તથા વડીલો બ્હીકતું સામાન્ય જમાવી મુકે છે. બાળકને દળાવવા, ચુપ રાખવા અને શાંત કરવા, ખૂત, પ્રેત, હાઉ વગેરેની બ્હીક બતાવે છે. ‘હાનો રહે, નહીં’ તો ખૂત અથવા હાઉ ખાઇ જશે’ એ રીતે નાનપણથી બાળકનાં બાળકદયને બ્હીક તથા ભયના વાતાવરણમય જનાવી મુકવામાં આવે છે. ઊંઝારાઓમાં એ ખૂતપ્રેતની બ્હીક એટલી ઉઠી પેસી ગઈ હોય છે કે, રાત્રિએ વડીલને સાથે રાખ્યા વગર કોઈ એકાંત સ્થળમાં જવાની હિંમત કરતું નથી. બાળકોમાં એ સંસ્કારો એટલા ઉંડા હોય છે કે મેં તેમને ઘણી વખત એકલા પરસ્પર બૂતપ્રેતોની વાતો કરતાં સાંભળ્યાં છે. આ સંસ્કારો, ઊંઝારાઓ ખોટા યાત્રા છે તેમ વિરલ સંસ્કારોના અભાવે વધારે વિકાસને પ્રાપ્ત જણાય છે. ખૂતપ્રેત હોવાની ઘણી જગ્યાઓમાં માન્યતા હોય છે, ત્યાં ઉંમર પહેલેલા પશુ એકલા જતાં ડરે છે. રાત્રે સ્મશાનમાં એકલો જનાર તો હજારોમાંથી એકાદ વિરલ જ નીકળે છે, અંગ્રિજોના એક કક્ષરધાનમાં મધ્ય રાત્રિની ચાંદનીમાં સ્નેહીની કળર પાસે હુંટણીએ પડી શાંતિથી પ્રજ્વળી પ્રાર્થના કરતી એક અંગ્રેજ બાળાનું દસ્ય હણુ પશુ મારી પાદદાસતમાં તાણું જ છે. આ પ્રમાણે આપણામાં તો બ્હીકના સંસ્કારો બાળપણથી જ રોપાય છે.

આસપાસના વાતાવરણને લીધે ધીમેધીમે સુવર્તું હૃદય હિયકારે જતી જાય છે. ચારે તરફ વહેંચો, અગ્રાન ભરેલા રિવાજો, તેને ઉત્તેજન આપે છે. મારામારી અથવા જરા ભયવાળા કોઈ પશુ રચાનમાં માતાઓ પોતાના સુવક ઊંઝારાઓને મોકલતાં ડર છે. ‘ભાઈ, ત્યાં જઈશ નહીં’ એ તો સાધારણ ઉપદેશ જ છે. સ્કૂલોમાં માનસિક ગોખણપટ્ટી કરતા ઊંઝારાઓની આસપાસ જાહકુરી વંધારે તેવું એક પશુ ચિન્હ હોતું નથી. ઘણીખરી સ્કૂલોમાં કસરતશાળાઓ હોતી નથી, અને હોય છે ત્યાં પુરતા સાધનોને અભવે

અંગકસરત નિયમિત રીતે થતી નથી, અને જનલે થોડા જ ભાગ લે છે. યુવકોનાં શરીરમાં જે યુવાન લોકો વહે છે તેને ઉત્સાહિત કરવાનાં સાધનો હાલ બહુ થોડાં જ જણાય છે.

વિશેષ નુકશાન તો જૈન ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મનાં આંતરિક રહસ્યને લોકો સમજ્યા નથી, તેથી જ થયું છે. અહિંસાને ખોટો અર્થ થવાથી જ વ્યક્તિ જીવન નિર્બળ બની ગયું, અને સમાજ હિંચકારો બન્યો. માત્ર ક્ષત્રિયોને જ સુધ કરવાની ફરજ છે, બીજાઓને માટે તે વર્જ્ય છે, એ ભાવના પણ યુવાનોમાં ચક્રાતન લાવવાની વિરોધી નીવડી છે. અહિંસા એટલે બાપશા-પણું એવો ખોટો ભાવ ફસી ગયો છે. ખરો અહિંસક બહાદુર જ હોય છે એવું મહાત્મા ગાંધીજીનું કહેવું સચ જ છે. જે પોતે બીજાના રક્ષણ માટે સમર્થ થઇ શકે છે, તે જ અહિંસાનો ખરો અર્થ જાણે છે. નિર્બળ માણસ અહિંસાને દીપાવી શકતો નથી. જેનું શરીર દબ હોય અને હૃદય પ્રેમમય હોય તે જ અહિંસાનો પાક સમજી શકે છે.

અંગ્રેજી પાઠશાળાના યુવકોને જુઓ, દરેક દરેક સ્પોર્ટ્સમેન હોય છે. કેવા તૈયાર, ઝોળત્વની અને તેજવાળા લાગે છે. આપણા યુવકો પણ ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, ટેનિસ, હોકી અને બીજા કેટલીક પાશ્ચિમીય રમતો રમે છે. પરંતુ શહેરોના યુવક જીવનમાં જ અનિયમિતપણે એ રમતો રમાય છે. ગ્રામ્ય જીવન તો શુદ્ધ જ થતું જાય છે. આપણા ગામડાઓમાં ૩૦-૪૦ વર્ષ પૂર્વે જન્મી જતી રમતો રમાતી. દરેક યુવક એમાં મોજ માણતો. સિંહટથો, ગેડીદોડ, દડાગંજેરીઆ, આંખમીચી, વગેરે અનેક જાતની ગ્રામ્ય રમતો ગામડામાં પ્રચલિત હતી. વૃદ્ધો પણ ઉત્તેજન આપતા. હોડારાઓ તોફાની વૃત્તિના રહેતા જેથી તેમના યૌવનનો વસંત ઉત્સાહિત જ રહેતો. નાચવું, કુલવું, તરવું, કુત્તીઓ કરવી, રોડવાની સરતો કરવી વગેરે ઉત્સાહક અને તેજને ઉદ્દિગ્ધ. રાખનાર સામગ્રીઓ ચાલુ તૈયાર જ રહેતી. હોળી આદિનાં તોફાનો પણ એ જ દૃષ્ટિથી બેઠાતાં અને લોકો પણ એ દિવસોમાં યુવાનોના ત્રસને આનંદથી સહી લેતા. હોડારાઓ, પરસ્પર ચારાચારી કરી આવતા. ક્યારેક લોકો પણ નીકળતું. ક્યારેક કોઈના સંભાળમાં નહીં રાખેલા બાળવાના પદાર્થો પણ ઉપડી જતા. સાથે આવવાની આનાકાંની કરનાર યુવકને

બળજેરીથી ધરની બહાર કાઢતા. આવા આવા ધણુ ત્રાસો યુવકો આપતા હતા. પરંતુ હવે લોકોમાં ખાલ સમજતા વધી છે, જુની કાંધ પણ ખર્ચ વગરની આનંદ અને શિક્ષણ આપતી રમતો અદૃશ્ય થવા લાગી છે, એ રમતો રમવાનો જુરસો ઠંડો પડ્યો છે. સરકારના શાંત અમલમાં વ્યક્તિને પોતાનું રક્ષણ કરવાનું રહ્યું નથી. પોલિસની સુવ્યવસ્થા ઉપર આધાર રાખી તે પોતાનું કુદરતી શૌર્ય જૂઠી જાય છે. ક્યાંક ક્યાંક ક્રિકેટ વગેરે રમતો દાખલ થઇ છે, પણ તે અધુરાં સાધનોથી અને અનિયમિતપણે જ રમાય છે, પદ્ધતિસર રમતાં અને રમાડનાં કાંઈને આવડતું નથી. શહેરોના યુવકોમાં પણ રમતગમતનો વાયુ બહુ જુજ પ્રસરેલો હોય છે. આપણે આપણી જુની વગર ખરચની મરદાનગી ભરેલી રમતો યુમાની છે અને ખરચાળ બહુ સાધનોની જરૂર વાળી વિદેશી રમતોનો આપણી ગરીબાઈને લીધે આપણે સાર્વજનિક ફેલાવો કરી શકતા નથી. આમ બંને બાજુએ સુકા જ રહી જઈએ છીએ.

રાજ્યગારેલા થોડા ઉપર ખેડેલા, મૂળ્યા અથવા યુદ્ધના પોપાકમાં સજ્જ થયેલા, આગળ પાછળ પચાસ પાણીદાર થોડાઓ ઉપર બહાદુર યુવકોથી ઘેરાયેલા, પાણીદાર થોડાઓને નચાવતા, કુદાવતા અને રમાડતાં દેશી રાજાઓ અથવા રાજકુમારો તહેવારોના પ્રસંગેમાં બહાર મેદાનમાં જઈ અનેક જાતની બળતી, હૃદયીઆર વાપરવાના ચમત્કારની, બહાદુરીની અને કળાની હરી-ફાઈઓ કરાવી ઈનામે આપતા, ત્યારે શૌર્ય અને હિંમતનાં મોળ સર્વેના હૃદયોમાં ઉછાળાં મારતાં સૌઓ પણ પ્રસન્ન નયને આવા રાજવીઓને વધાવતી. એ દિવસો ગયા, સોનાના સરજ આથમ્યા. હવે તો યુરોપીઓનો સંગતમાં આનંદ માનનારા, અંગ્રેજી વિલાસ અને ફેશનમાં ફસાયેલા, સેમ્પીનની બાટલીઓ, ખુશામતીઆઓની ખુશામત, વેચાઓના નાચ, થોડોડની સરતો, વિશાલતની ખર્ચાળ મુસાફરીઓ, યુરોપીઓની ડીનર પાર્ટીઓ, નિર્દોષ પદ્ધતિઓને મારવાના સિક્કરો અને પોલીટીકન એજન્ટોની ખુશામતો વગેરે માંથી, કુરસદ ફેટલાકોને ક્યાંથી મળે ? ઇશકબાજ, પ્રગ્લમન અને હાઉસિંગનાં નવાં નવાં સાધનો શોધવામાં જ જુદિતો પહેલાંમો ઉપરોગ થાય છે, એટલે પ્રજાને શૌર્યના પાંદો કોણ શીખવે ? એ જુનાં ચિત્રો હવે આજાં જ થતાં જાય છે.

હિંદના કટલાક નાના નાના જમીનદારો અને પૈસાદારો પણ પોતાના પુત્રોને લલકાર સદૃશરૂપે બનાવવા છૂટે છે. કાઠીઆવાડ, બંગાળ, બિહાર, મદાસ, મુબઈ વગેરે દેશોએ એવા જમીનદારો તથા પૈસાદારો મોટી સંખ્યામાં છે. વગર મહેનત કર્યે એકુતો પાસેથી, પરબાર્ય આકરેકું મહેસુલ મળી નવ તમાંથી એ જમીનદારો અને ધનવાન યુવકો વારી, ગાડી અને લાડીમાં જ સર્વસ્વ હોવાનું માનનારા થાય છે. માયાના વાળને પટીઆ પારી, ઉપર કિંમતી સાકા બાંધી, રેશમી મોળ ઉપર વિલાવતી છુટ પહેરી, તેના ઉપર કોટ, પાટલુન, જોકેટ, નેટદાર્ડ, ક્રાક્સ લગાવી, સોનાની ફેમવાળાં ચશ્માં પહેરી અત્તર સેન્ટવાળા રમાલ ખીસામાં ધાલી, ફપાની ઝુંડવાળી લાકડી હાથમાં રાખી ફરતા યુવકો સંપૂર્ણ શૂદરરૂપે બની નાવ છે. શારીરિક મહેનતનું કામ અથવા મજુરી કરવી એ શૂદરચાઇની બહારની વાત છે. જમીનદારીના સુતારો લાકડું ધરે, છુદારો લોહાં બનાવે, દરજ કપડાં શીવે, અને એકુતો અનાજ પેકા કરે અને સદૃશરૂપે ઉગરે એ સર્વે કુદરતી બનાવો જ છે. શરીરે સ્વચ્છ, નાલુક, મોછવા, દબદબાવાળા અને મગર, એ લક્ષણો એમનાં ખાસ ચિન્હો હોય છે. દિવસે સૂનું, રાત્રિએ જગનું, કોકરોની દવાનું નિત્ય સેવન કરનું, વિલાસ અને વૈભવમાં મહાસૂનું, એ બધું એ સ્વર્ગછત્રીઓ માટે નિયત જ થયેલું છે. સેવા કરવાને નોકરો, નાનું લખવાને ગુમાસ્તાઓ અને એકુતોની પાસે પૈસા કઢાવવાને કારભારીઓ હોય છે. રહેવાને બાદશાહી મકાનો, ફરવાને મોટરકારો, રેશમાં દોડાવવાને ધોડા, જુથાર રમવાને પૈસા, યુરામત કરવાને ખુશખતીઓ, ખાસખાસ કરવાને જાંબીજીઓ, અને ખુશ રાખવા માટે સેમ્પીનની બાટલીઓ, આ ઉપરાંત આ દિવ્યછત્રીઓને શી વધારે જરૂર હોય ? ગાંધીજીનો સાદાખો સંદેશો દહ આ વર્ગમાં નથી પહોંચ્યો. હિંદનો એ વર્ગ દહ સાદાર્થ ઉપર આવી, દેશીદમી દાઢ ધરાવતો થયો જણાતો નથી. કાંઈ કાંઈ નીકળે છે, પણ તે આંગળીના વેટે ગણાય તેટલા જ છે. ધર્મચુરુઓ અને મગધિકારીઓ પાસે હિંદના યુવકોએ ઘણી આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. અંધ યદ્યપુએની અવાનતાથી પુનઃપા, સ્ત્રીઓના વહેમોથી ધમરતુલ્ય માન પામતા, વારી, ગાડી, લાડીના વિલાસમાં - સાર્થક માનનારા ધર્મીયોગી પ્રજાના યુવકોનું

શું હિંત થઈ શકે ? યુવકોનાં હૃદયનો તનમનાટ, ઉત્સાહિત અવિગનાળાં પુરો, હૃદયમાં વિકાસ પામતા વચ્ચેના વેગોને વિવેક અને ધાર્મિક મોહ રસથી નિયમિત કરનાર ખરા ધર્મચુરુઓ હિંદમાં તો - વિરલ જ છે. કાઠીની પવિત્ર ભૂમિમાં, જગત્પાથની શીતળ છાયામાં, હરદાર અને હપિકેયમાં, પતિતપાવની ગંગાજના કિનારા ઉપર, ગયા, શ્રીરંગ, નોયદારા, યંદાવન, બાલાજ વગેરે પુણ્યક્ષેત્રોમાં રાત્રેઓની સંપત્તિને - પણ - ઝાંખી પાડનાર 'મગધિકારીઓ' ધણી જોવા. તેમનો લભ વૈભવ પણ જોયો. પરંતુ - દેશ અને લોકોની ઉન્નતિ થાય, લોકોનાં હૃદયનો વિકાસ થાય એવી - સામગ્રીની તો સર્વત્ર ન્યૂનતા જ જોઈ. ધણી આશા રાખી શકાય ત્યાંનાં દાર તો અંધ જ છે.

હિંદમાં મધ્યમવર્ગના 'શૂદરરૂપે' સાધારણ 'રીતે' પોતાનાં બાળકોને વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિઓ અપાવવાના લોભી હોય છે. સાહિત્ય, કાયદો અને વૈદક એ ત્રણ વિષયોના ક્ષેત્રમાં જ ધંધાખરા યુવકો છુમી, રલા છે. કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવા આવતાં કુંડાં સાધનોવાળા એ વિદ્યાર્થીઓ - નાની - નાની - મંદી અમુખાકારી ગલીઓમાં આવેલાં વિદ્યાર્થી - બોજનશુદોમાં રહે છે. એમાસામાં કાદવથી ભરેલી એ - ગલીઓના આ બોજનશુદોમાં નથી સુખશાંતિ, નથી સ્વચ્છતા અને નથી પુલ્લી દવા. બોજન પણ સાધારણ રીતે શરીર - પોષક, શુદ્ધ અને સારી રીતે રાંધેલું હોતું નથી. યુવકો એ સ્થળોમાં લાંબા વખત સુધી ગોખણપટ્ટી કરી ફરે છે, અથવા સમાન મિત્રોની સાથે મળી સસ્તાં નાટકશુદો, સીનેમાશુદોમાં જઈ રૂંગાર અને પ્રેમનાં દરજો જોઈ મરને જુશ કરે છે. અથવા દુઃખજાનો સુધારામાંથી ઉદભવેલાં સસ્તાં બોજનશુદોમાં જઈ દલકાં ધીતેલની બનાવેલી મીઠાઈઓ અથવા કડક મહાના પાલા પીએ છે. આ પ્રમાણે ભવિષ્યના કાયદાશાસ્ત્રીઓ, ડોક્ટરો અને ડંબુડી મેલ્ટરેટોનાં બાળજીવન આવા વાતાવરણમાં પસાર થાય છે. કલકત્તા, મદાસ અને મુંબઈની વિશ્વવિદ્યાલયોના પદવીદાન સમયે હજારે યુવકોને જોયા છે; પણ કોલકાટ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીઓના અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ સમા તેજસ્વી, બોજસ્વાળા, પ્રકુલ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલ શરીરોવાળા વિરલ જ જોયા છે. ધણાખરા યુવકો તો શરીરે પાતળા, શીકા ચહેરાવાળા, કુંડી નજરે અથવા આંખના દોષને લીધે અસાં મગધેલા,

પ્રતિકા અને વીર્ય વગરના જેવામાં આવ્યા. એઓનાં માથાપની મહત્વાકાંક્ષા તો એટલી જ હોય છે કે છેકરાને વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ અપાવી, પૈસાદાર છેકરી સાથે લગ્ન કરાવી, સારી સરકારી નોકરી અથવા આફ્રિકામાં નોકરી અપાવી, પૌત્રાને ખોળામાં બેસાડી રમણાડાં. પોતાના પુત્રો યોગ્ય નિયમિત કસરત કરે, શિક્ષાદારી ભોજન અને નિયમિત સ્વચ્છ રહેણીકરણી રાખે, સાદાઈ અને સુધડ જીંદગી ચલાવે, મરદાનગી-ભરેલી રમતગમતોમાં ભાગ લે, શરીર કંટ સહન કરી શકે તેવું બનાવે અને ખેતી જેવા ઉદ્યોગોમાં જીવનને જોડે,—આ બધા હેતુ પાર પડાવવા માટે જેમણે પ્રયાસ આપ્યા હોય એવાં માળખા વિરલ જ હોય છે. આવી રીતે આ શિક્ષિત યુવકોનો શારીરિક વિકાસ ધણો મંદ રહે છે. તેઓ નળખાં હોવાથી એક ખરા સ્વદેશવત્સલ પ્રજાજનની ફરતે સંપૂર્ણપણે પાળવા સમર્થ થતા નથી, અને પ્રસંગ આવે પોતાનાં આત્મીય જનો તથા કીમતી માલમીલકતોનું મવાલીઓ, બદમાસો અને દુરામખોરાથી રક્ષણ કરી શકતા નથી. એમનાં પરાક્રમે તો કલમ અને જીન્ડા દારા જ થાય છે. પરંતુ પોતાની મીલકત અને સ્ત્રીઓના રક્ષણ માટે થયું તેઓ પોતે અચકત હોવાથી જિયાઓ અને પડાણોને નીલાવવા પડે છે. આવા યુવકોની આ નામરદાનગી ભરેલી જીંદગી દેશોદય કરી શકતી નથી, અને તેથી પ્રજા બળવાન, સૌર્યવતી અને વીર્યવતી બની શકતી નથી.

હિંદો ૮૫ ટકા ખેડૂત વર્ગ ખુબ મહેનતમજુરી કરે છે. તેમના છેકરાઓ પણ બાળપણથી મહેનતુ છે. પરંતુ ગરીબાણને લીધે, સંપૂર્ણ ખોરાકના અભાવે અને સાધનોની ન્યૂનતાથી ખેડૂતો પોતાના છેકરાઓનાં શરીરોનો વિકાસ કરી શકતા નથી. દૈનિક શરીરવાળા હિંદની મીલોના મજુરોનાં શરીરોને ઘણું બળન વિકસવા દેતું નથી. સાંકડી આસો, અગવડભરેલી ખોરાકો અને સંકટમયમાં પડેલા એ મજુરો દુક-જીવી સહેજે થઈ જાય છે.

બાળલગ્ન વિરૂદ્ધ ધણી સાંસારિક કૌન્સિલોમાં કરાવે પસાર થયા, મોટા મોટા અગ્રગણ્યોએ મુક્તકંઠે તેનો નિષેધ કર્યો, ડૉક્ટરોએ જીને અત્યંત ધીક્કારી મુક્યા, હિંદીઓના શુભચેત્વોએ પરદેશી પણ જે ત્યજવા સલાહ આપી, અને શાસ્ત્રોમાં પણ જે વિહિત નથી છતાં એ બાળલગ્નો હિંદના મનુષ્યજાતી મુખ્ય બી

છે. એવાં હોડાં મળ એ બાળલગ્ન પ્રધાનાં છે કે તેના ઉપર અનેક શસ્ત્રાધાતોની ધણી જાણવાબેગ અસર થતી નથી. સાધારણ માણીને પૂછતાં પણ જણાશે કે વયમાં નહીં આવેલ વૃદ્ધનાં ક્ષો નાનાં, અસ્વાસ્થ્ય અને અપરિપકવ થાય છે, તેવી રીતે વયમાં નહીં આવેલ માળખાથી ઉત્પન્ન થયેલ બાળકો શરીર, મન અને શુદ્ધિએ અપૂર્ણ અને વિકાસ પામેલાં હોતાં નથી. આવાં બાળકો કદમાં નીચાં, દેખાવમાં મડદાસ અને કરમાયેલાં જેવાં જણાય છે. શાસ્ત્રી, પંડિત અને ધર્મશુદ્ધોની અંધશ્રદ્ધાથી રક્ષાયેલી આ ખરાબ અને ભવિષ્યની ઉત્તરોત્તર નળખા પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર આ પ્રધાને બંધ કરવા મોટા પ્રયત્નો કરવાની મુખ્ય જરૂર દરેક સમજી હિંદુ ઉપર અવશ્ય રહેલી છે. હિંદુ જાતિય વૃક્ષમાં પુષ્ટ વિકસેલાં અને સ્વાસ્થ્ય ક્ષો જેવાં હોય તો આ કુપ્રધાનો તો મૂળમાંથી ઉત્પન્ન જ કરવો જોઈએ.

દાર, અરીથ, ભાંગ, અરસ, ગાંજોનો ઉપયોગ પણ પ્રજાની શારીરિક અવનતિ માટે જવાબદાર છે. હિંદની શરીર કોમો, રાજપુત, કાકી, નાટ વગેરેમાં આ વ્યસનો જડ ઘાલી ખેંચા છે, અને મનુષ્યને ધીમે ધીમે પાશવ સ્થિતિમાં દોરી જાય છે. રેવ. એન્ડ્રુઝના જણાવ્યા પ્રમાણે આ બીજા ખુબ પ્રસારેલી છે. પ્રજાનાં તન, મન અને ધનને તે મોટું નુકશાન કરે છે. વિશેષ દુઃખમય એટલું જ છે કે ધણી ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલ અને જોઓની વિદ્યા, શુદ્ધિ અને સમજણમાંથી પ્રજાને મોટી આશા રાખવાની છે, તેઓ પણ આ બીજામાં સપડાયેલા છે. મીલોમાં કામ કરતો મજુર ધર્મ અને હિંદની આતિ પ્રાચીન અનાર્થ જાતિઓમાં પણ એનો ઉપયોગ વધે છે. મોટી પેદારાના લોભે રાખ્ય અને દેશીરાજ્યો આ બીજાને ફેલાવામાં ઘટાડો થાય તે જેવા નારાજ છે.

હિંદના મોટા કરોડાધિપતિ વેપારીઓ તથા જમીનદારોનો ધોડોડોનો શોખ અને તેમાં કાંકરા થતાં નાણાંનો મોટો વ્યય સર્વજ્ઞ જાણીતો જ છે. એવા એક મોટા રેસના શોખીન સદ્ગૃહસ્થના અધ્યાગારની મુલાકાત લેવાતું લેખકને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. કેટલી સંભાળ, સ્વચ્છતા અને દેખરેખ એ ધોડાઓ ઉપર રાખવામાં આવ્યા હતાં! સ્વચ્છ બાદશાહી તપેલાઓ એ અમ્બેડને માટે હોય છે. નિયમિત વળન કુરેલો ખોરાક, દરરોજ ડૉક્ટરી તપાસ, નિયત કરેલા સમયે નિયમિત કસરત, ખુદી હવા, ઉંચા પગારના યુરોપીઅન

કેળવનારની સફળ દેખરેખ અને માલીકનો ઉઠા રસ, એ ખરેખર બહુ મોટા પ્રમાણમાં જોયાં. એ જ ધનિકના પુત્રોને પણ જાણ્યા. નોકરોના હાથમાં ઉઠરેલા એમના ઉપર પિતાએ અધોના પ્રમાણમાં ધણું જ ઝોણું લક્ષ્ય આપ્યું હતું. પરિણામ પણ તેવાં જ નીવડ્યાં.

આપણા જનસમૂહમાં આ વિષય પરત્વે સફળ વિચાર કરવાની જરૂર છે, અને દેશકાળને યોગ્ય મર્યાદિત સુધારાઓની તો બહુ જ અગત્ય હત્યાનું ચર્ચ છે. આપણા જીવનના પ્રવાહને, લેકોના ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણને માટે સમયાનુસાર શાસ્ત્રોનાં વચનોને અને આસાઓને કાળના પ્રવાહની સાથે વહેતાં બનાવવાં એ તો બહુ જ જરૂરનું ચર્ચ પડ્યું છે. આપણા રિવાજો, આપણી રીતો, આપણા પહેરવેશો, આપણા અલંકારો, આપણી ફેશનો, આપણા વ્યવહારો અને આપણાં રાજ્યો વારંવાર સમયના તરંગ મુજબ બદલાતાં જ જાય છે. જગત પરિવર્તનશીલ છે. તે મુજબ કોઈ અતિ અગત્યના કારણે પ્રવેશી ગયેલી બાંધો અને મારાઓને પ્રસંગેનો નાશ થયે તબ્બ દેવાની જરૂર છે. સમગ્ર દિંદના શાસ્ત્રીઓ, આચાર્યો અને પાત્રિમાત્ર કેળવણી લીધેલ વિચારકોની એકત્ર કેન્દ્રિય આ વિષયમાં ચોરસપણે સફળ પ્રયાસ કરી શકે. પુરાણો પણ કહે છે કે, પ્રાચીન એ કંઈ સર્વે સાઈ જ હોતું નથી, તેમ આધુનિક સર્વે ખરાબ પણ હોતું જ નથી. પ્રાચીન અને અર્વાચીનમાંથી જે ઉત્તમ હોય તે જ પ્રહણ કરવાનું છે.

જૂત, ગ્રેત, છુવા, દેવ, રાક્ષસો વિગેરેથી બાળકોને ડરાવી-મુઝા રાખવાનું છોડી દેવાની જરૂર છે. બાળકોની શક્તિ વાર્તાપ્રિય હોય છે. દિંદમાં રામાયણ, મહાભારત, રાજપુતોની ઈર ઉત્તરજ્ય કથાઓની વલોથી ચલતલ્યો રીસાયલાં. બાળકોનું સમાધાન કરે તો કેવું સાઈ? બીમ, અર્જુન, બીષ્મ, કૃષ્ણ, રામ, પ્રતાપ, સિવાજી, પૃથ્વીરાજનાં પરાક્રમે બાળકોનાં હૃદયમાં ઉતરી, નસેનસ સંરકારો ફેલાઈ જાય તો દિંદમાં સોનાનો ચરજ જરૂર ઉગે.

ગામડાંઓની રમતગમતનો અસ્વચ્છતા. ભરેલો ભાગ ત્યાગી ચાલુ જમાનાને યોગ્ય બનાવી તેમનું પુનરુજ્જીવન કરવાની લાગણી જ આપણમત્રા છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી-મંડળોએ આ સંવાદ ઉપર ધ્યાન આપી તેનું સાહિત્ય અને સાધન ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ. આ રમતો ને નિષ્ક્રિય અને યોગ્ય પ્રયાણસાર રમવામાં આવે તો

રમનારાનાં શરીરો હલકાં, બળવાન અને ધારીલાં થાય, અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં એ વિભાગના અભ્યાસનું મહેલું પણ સહેજે ટળી જાય.

બાળકોને સાદા, સરળ અને કાંઈક કટમય જીવનનો અભ્યાસ પાઠવાની માળાપોએ જરૂર કોશિશ કરવી જ જોઈએ. પ્રાચીન ઐતિહાસીનાં સેવામય, તપોમય જીવનનું અને તપોવનના પવિત્ર, શાંત વાતાવરણમાં થતા અભ્યાસનું આધુનિક સમયાનુકૂલ અનુકરણ થાય, એ દિંદના સંજોગોમાં ઇષ્ટ જ છે. શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીનું કાંચી શુક્રકુળ, બાલપુરનું રવિબાણુનું શાંતિનિકેતન, ગાંધીજીનો સાળરમતી આશ્રમ અને બીજા કેટલાક આશ્રમો આ ભાવનાના બીજમાંથી પ્રકટ થયા છે. ઐતિહાસીઓ અને રનાતકોની ભાવના વિશેષ દૃઢ થાય એ ધણું જ અગત્યનું છે. મોજશોષ અને વિલાસી જીવન એ કુકારો પ્રજાના પ્રજાત્યનો નાશ કરવાનાં મુખ્ય સાધન મનાયાં છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આવા સેક્ટો દાખલાઓ મળી શકશે. તેમાં આરામ અને મોજમજાલરેલી જીંદગી મુજરતી પ્રજાને સાદું, કટમય જીવન ગાળતી પ્રજાએ છૂટી લઈ સ્વાધીન બનાવી હતી. જે પ્રજાને સ્વતંત્ર, સ્વાધીન સ્વરાજ ભોગવવાની પ્રબળ આકાંક્ષા હોય, તેનાથી મોજશુ, વિલાસી અને અનીતિમય જીવન મુજરી શકાય નહીં. દેશપ્રેમ અને શૌર્યના ઉઠા સંસ્કારો સોપુષ્પોની રગેરગમાં ઉગા ઉતરેલ હોવા જ જોઈએ. જે પ્રજા પોતાના કુદરતી હક્કો અને ફરજો મુકી પરદેશીઓની ધુરા નીચે રહી, બળવાનોથી રક્ષણ કરાવવાનું ઇષ્ટ માને છે, તે પ્રજાનું નામ જ ધરાવવા યોગ્ય થઈ પડતી નથી. પોતાની વ્યક્તિઓનાં બાહ્યઓનાં બળ, હૃદયની દિમિત, અંતઃકરણનું શૌર્ય, વિશુદ્ધ દેશપ્રેમ અને કલ્યાણકારી સફળશુદ્ધિ જે પ્રજા ધરાવે છે તે જ ખરી પ્રજા તરીકે ગણાય. જીવનના દરેક દરેક પ્રસંગમાં બાહ્ય અને અંતઃકરણની જ દરેક દરેક વ્યક્તિએ પોતાનાં જનનામનું રક્ષણ કરવું એ જ સૌની ફરજ છે. અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત સ્વરક્ષણની વિરુદ્ધ નથી મજબૂત, ધીર્યવાળા અને તેજસ્વી થવું; એ સૌનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. ઉપનિષદ કહે છે કે જ્ઞાતિવ્રત જાગ્રત પ્રાણ્ય વ્રાતન નિબોધત. ઉઠા, જંગલ અને ઐષ્ટ પુરુષો પાસે જઈ જ્ઞાન મેળવી લે. કોઈ પણ મનુષ્યને બીજાની માલમીલકત કે હક્કો દબાવવાનો અધિકાર નથી. પરંતુ પોતાની માલમીલકત,

શ્રીઓતું પાતિવ્રત, અને પોતાના હાકો બીજાઓ ખોટી રીતે દર્શાવવા આવે, ત્યારે તો સૌ કોઈએ પોતે મનુષ્યત્વ ધરાવે છે અને પોતાનાં રક્ષણ કરવા સમર્થ છે તે બતાવી જ આવતું જોઈએ.

દરેક 'સુધરેલા' દેશમાં બાળસૈનિકો (Boy Scouts) ની સંસ્થા સારી રીતે પ્રગતિ પામેલી જોવામાં આવે છે. જાપાન, અમેરિકામાં 'તો' દરેક બાળકને બાળસૈનિક થવાનું ફરજિયાત હોય છે. લશ્કરી જીવનમાં રહેલી સાદાઈ, ઝંઝાઈ, ક્ષમ્ય રહેણી, પોતાના ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ, સાવધપણું, કચાવત, હુકમને તાબે થવાની ટેવ, નિયમિતપણું, મુસાફરીનાં કપોટા, 'ડુંકાં' સાધનો વગેરેનો બાળપણમાં જ અનુભવ મળી નય છે. જાપાનમાં તો એ સંસ્થા ખુબ પ્રગતિ પામેલી છે. પોતાના દેશ ઉપર કેટલી મમતા અને ખરા હૃદયનો ભાવ એ બાળકો ધરાવે છે! દેશ ઉપર મરી શીટવું અને અત્યંત પ્રેમ રાખવો એ આ બાળકોને સ્વભાવસિદ્ધ થઈ ગયું છે. અને સ્વદેશને માટે સૌથી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુઓ અને સર્ગા સંબંધીઓનો ભોગ આપતાં એઓ બીજાકુલ પાછા હડતા જ નથી. હિંદમાં પણ એ બાળસ્વસૈનિકોની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે, પણ એ છોડ હજી તદ્દન બાધ્યાવસ્થામાં જ છે. ડૉ. બેસન્ટ જેવાઓ તેને ઉછેરવા સખત મહેનત કરે છે, પરંતુ હજી પ્રગતિ અને વૃદ્ધિ બહુ જ ધીમાં છે. હિંદના દરેક પ્રાંતમાં, જીલ્લાઓમાં, શહેરોમાં, કસ્ટાઓમાં અને ગામડાંઓમાં આ સંસ્થા હંડાં મૂળ નાંખી દઈ થાય એવું દરેક સમજી હિંદી ઇંગ્લેન્ડ, મારા એક પારસી અધ્યાપક મિત્રનો પંદર વર્ષનો છોકરો એકલો બાળસૈનિક તરીકે યુરોપ, અમેરિકા ખાતે ૭ માસ ફરી આવ્યો. તેના સર્વોચ્ચ નિષ્ક્રિયપણું, પ્રકુલ આનંદિત અહેરો, કાર્યસાધકપણું કોઈ પણ પિતાની છાતીમાં ગર્વ આણે તેવાં છે. આપણાં બાળકો મજબુત, તેજસ્વી, ઉત્સાહી અને બળવાન બને તો કેવું સારું! આપણા હિંદુઓમાં હાલતની પ્રથા હોડી અને સર્વેશ દેવાયલી છે. તેમની થોડો અંશ આપણે જરૂર આપણા દેશને માટે આપી શકીએ.

સીનોન (લંકા) ની દરેક સ્કૂલોમાં ફરજિયાત મુક્કાબાજી (boxing) શીખવવામાં આવે છે. એ પ્રયોગો લખનારને બહુ જ ગમ્યા. સ્વરક્ષણને માટે એના જેવો કોઈ પ્રયોગ નથી. સીધા તોટા જેવા, કસાયલા

શરીરવાળા, તંદુરસ્ત અને લાકડોળ મુખવાળા એ યુવાનોને જોઈને નજર ફરી. આપણી તરફ સ્કૂલોમાં આ પ્રયોગ જરૂર શીખવવા અને દાખલ કરવા - યોગ્ય લાગે છે. મુદ્ધિપ્રયોગ કેટલી તકેદારી, આંખની સાવચેતી અને કળાશી કરવામાં આવે છે! રક્ષણ કરવામાં પણ અજળતા અને વિધત્વેગનો અનુભવ થાય છે. કસાયલા મુદ્ધિવાળાને કોઈ હથિયારની જરૂર પડતી નથી. તેની વજ્ર જેવી મુઠી પોતાનાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. હિંદની સ્કૂલોમાં તો એ અહિંસાનું રક્ષણ કરનાર પ્રયોગ જરૂર દાખલ કરવો ધરે છે.

મહારાષ્ટ્રની મુસાફરી દરમ્યાન ઘણે સ્થળે કુસ્તીના ધણા અખાડા જોવામાં આવ્યા. પૂર્વમાં લેલા લોકોના હનુમાનજીના આશ્રય હેઠળ બનાવેલા ધણા અખાડા છે. ગુજરાતમાં વડોદરામાં લુભાદાદાનો અખાડો અથવા કોઈક બીજો સ્થળે કવચિત્ લુગ અખાડા છે. પાશ્ચિમાત્ય દક્ષિણરાજાના ધોરણ ઉપર એ અખાડા રચાયલા છે. પંજાબમાં અને વિશેષ કરી શીખ લોકો, તો આ અખાડાના ધણા જ શૌખીન હોય છે. આવા અખાડા આપણા ગુજરાતમાં ગામે ગામ દાખલ થઈ, યુવાનોનાં શારીરિક બળ અને દેખાવને કેળવે તો બહુ ઉત્તમ પરિણામે નીપજે. પોત્યા અને નળગા ગુજરાતી અને બંગાળીઓને માટે તો આ અખાડા રસાયન જ છે. શક્તિ મેળવવાની દવાઓ પાછળ પૈસા શુભાચારને માટે તો આ અખાડાની તાલીમ આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે. કુસ્તી મારતી, ડોડવું, ભાર ઉછાડવો, રનાડુઓને મજબુત બનાવવા, શરીરને કસેડું બનાવવું, એ અખાડાની તાલીમથી બહુ સહેજે બની શકે છે. પંજાબના અને વાયવ્ય પ્રાંતના મસ્તોની કુસ્તીમાં જે કળા, સિદ્ધિ અને તાલીમ જોવામાં આવે, છે તે આ અખાડાની પ્રશાદી જ છે. દરેક યુવક કસાયલો, ચપળ, વેગવાન અને ઉત્સાહી થાય એવું ઇચ્છનારે અખાડા રચાવવા કોશિશ કરવી જોઈએ.

લાડીમારની રમતો વાયવ્ય પ્રાંત, બંગાળ અને પંજાબમાં ઘણી જ જોઈ છે. ગામે ગામ મુગ્ધસિદ્ધ લાડીમારો હતા. તલવાર ધરાવનાર સામે પણ લાડીમાર થઈ શકે. ઇંગ્લેન્ડની રેસોમાં અગ્રગણ્ય અસ્થોની પ્રસિદ્ધિ પેટે એ પ્રાંતોમાં મુખ્ય મુખ્ય લાડીમારોનાં પરાક્રમે મુક્તકંઠે લેણી ગાતા. વાંસની તેલ પાપેલું મજબુત લાકડીઓ અને નાની ચામડાની દાંત્રથી બે ઉત્સાદ

લાકીયાજની પરસ્પરની હરીફાઈ, ધા, બચાવવાની, લાચ ઉપર ઝીલવાની, ચપળતાથી ખસી જવાની, ખોટી લાલચ આપી સામાનો બચાવ તોડવાની, વિજળીના વેગે ફાકાઓ મારી પાછા હકી જવાની કળા બહુ જ રસ ઉપજાવે છે. આ લેખકે મીરનગુરના બે લાકીયાજ વચ્ચેની હરીફાઈભરેલી લાકીની રમત ત્રણ કલાક સુધી નોંધ હતી. છેવટે પરિણામમાં કોઈ જીતું નહીં. આ લાકીની તાલીમ પણ યુવકોને અત્યંત ઉપદારી છે. હાથના સ્નાયુઓ કસાર્ધને અત્યંત મજબૂત અને યાદી નહીં તેવા થાય છે. હથિઆરોના કામદા મુજબ તક્તવારખાજ શીખવાતું હિંદના યુવકોના નસીબમાં હજી નથી. પણ આ લાકીની તાલીમ પણ ધણી હીતાવહ યદ્યપે તેમ છે. ધનવાન યુવકોની પણ આ તાલીમ લેવાથી નળબાઈ, નાલુકાઈ અને હીથઝરાપણું લાગી જ જશે.

ક્રિકેટ, ફટબોલ, હોકી, ટેનિસ વગેરે પાશ્ચિમાત્ય રમતો આ દેશના યુવકોમાં અને વિશેષે કરી ચહેરી યુવકોમાં સારી રીતે પ્રસરેલી છે. રમતના શોખ ખાતર યુવકો રમે છે પરંતુ શરીરને કસવા, મજબૂત થવા અને અસક્ત સ્વરૂપે ખરા સ્પોર્ટ્સમેન બનવાતું કોઈ સમજતું નથી. ગામડાઓમાં પણ એ રમતો નક્કી રીતે રમાતી પ્રચલિત થઈ છે, પણ પદ્ધતિ, કાયદા અને સાધનના અભાવે માત્ર વખત કાઢવા અને ગમ્મત મેળવવાના સાધન તરીકે જ તેનો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં ટોડવાની, ફ્લેસાં મારવાની, થોડેસ્વારીની, તક્તવારખાજ શીખવાની વગેરે રમતો હજી હિંદમાં બાળ વયમાં જ છે. હિંદીઓને તો દરેક રમતમાંથી કેમ જળવાન અને મજબૂત થવાનું તે જ સંપિવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો નોંધવો.

સ્વયંસેવક દળ સ્વયંની સંસ્થા હિંદમાં ગાંધીજીના મુગ પછી સારા વિશાસને પામેલ છે. સ્વયંસેવકોમાં ત્યાગ છે, દેશદાનની લાગણી છે, નેતાઓ પ્રત્યે વિશ્વાસ પણ છે; પરંતુ નથી તેમાં કસકરી કવાયત, નથી લશ્કરી તાલીમ, અને નથી સુવ્યવસ્થા. ધણી વખત ... સેવો જવરધાને બદલે ગેરવ્યવસ્થા કરી મૂકે છે. પાતાના જ પ્રેમામને તોડે છે. આખા દળમાં જે એકતા, સંગઠન અને સંબંધ નોંધવો તે વડી નબ છે. ધણી વખત નેતાઓ પણ યોગ્ય હોવા નથી, જેથી આ

સ્વયંસેવક દળ સંપૂર્ણ કળાને પ્રાપ્ત થયેલ નથી. હજી તેની ગાદીવરચા જ છે.

યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો ડૉ. પ્રાંજીપેનો દરાવ સેનેટમાં ઉઠી ગયો એ શોચનીય ગણાય. કલકત્તામાં મરહુમ ડૉ. ગદ્દિકે પણ વિશ્વવિદ્યાલયના યુવકોને તાલીમ આપવાને માટે ધણી પ્રયાસ કરેલ. ધણી યુવકો તો પ્રથમ મંગળાચરણમાં વૈદક દષ્ટિએ ત્યાગ્ય ગણાય છે. ધણીઓ ધાવણીનાં કંપ, સખત તાલીમ, રાત્રિનો પહેરો, જાતે જ જાતનાં તોડર બની રહેતું, લશ્કરી સ્વચ્છતા, વહેંચું ઉઠતું વગેરે નોંધ જેટલી જ લશ્કરી નબ છે. ગુજરાતીઓ ઉપર તો એ વિષયનો ખાસ દોષારોપણ થાય છે. યુવકોનાં માં-બાપોની તો એક જ માન્યતા હોય છે કે રાજપુતો અને લઝાપક કોમોનાં છોકરાંઓ લશ્કરી તાલીમ શીખે. આપણું છોકરાંઓને એ શીખવાડીને શું કરવાતું છે ? ધરનાં મુંવાળાં બીજાનાં અને ખાવાને મળતાં સારાં પકવાનો મુકીને કંઈમય જીવન ગુમરવાતું ધણી થોડા યુવકોને પસંદ પડે છે. ઉદાસ મોટા યુદ્ધમાં એકે એક યુવક અને સુવતિ સેવાભાવથી પ્રેરાઈ દેશ માટે લશ્કરના યોગ્ય વિભાગોમાં યુરોપ ખાતે નોંધમાં હતાં એવો જુસ્સો આપણા દેશમાં ક્યારે ઉદય પામશે ? વિશ્વ-વિદ્યાલયના યુવકોને લશ્કરી તાલીમ આપવાની પદ્ધતિમાં કેટલીક ખામીઓ પણ છે છતાં એવી ખામીવાળી પદ્ધતિ પણ હાલની સ્થિતિમાં આશીર્વાદ સમાન છે. જે સ્વરાજ લેવું હોય તો તાક્ષીમની તો ખાસ જરૂર પડશે. ધરની મોજમજ ભોગવતાં સ્વરાજ મળે તેમ નથી.

નિર્જળ હિંદુઓં. દિનપરદિન. ધટંતા જ નબ છે. કાષ્ઠ, કીણ અને દૈવત વગરનાં શરીરલાળા હિંદુઓ ઇન્દ્રિયુએન્ડા આદિ રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. ઉદાસ વસ્તીપત્રક (૧૯૨૧) ઉપરથી જણાય છે કે ૧૮૮૧માં દર હજારની વસ્તીમાં ૭૪૩ હિંદુઓ હતા, ૧૮૯૧માં ૭૨૩ ગણાયા, અને ૧૯૦૧ માં ૭૦૩ ની સંખ્યા થઈ, અને ૧૯૧૧ માં ૬૬૩ જ રહ્યા અને અને ૧૯૨૧ માં ૬૮૪ હિંદુઓ દર હજારે ગણાયા. આ રીતે હિંદુઓનો ઘટાડો ખાન એવે તેવો મોટો છે. બીજાં કોમો શકિને પામે છે, માત્ર હિંદુઓ જ પડે છે. બાળકન, નિર્જળ રહેણીકરણી, કસવાવડો, પ્રસવ સંબંધી ગેરવ્યવસ્થાઓ વગેરે કારણોથી હિંદુઓનો ઘટાડો થાય છે. શી કૃષ્ણનો ઉપદેશ યુદ્ધાય જ્ઞાતનિઘ્નયઃ બુલાઈ ગયો છે. કર્મયોગના

પાડ જાંખા થઇ ગયા છે. હિંદુઓનું ગૌરવ લુપ્ત થઇ ગયું છે તેમાં કોઇ સુધારો કરવા ઇચ્છનારને મહા નિંદા સાંભળવી પડે છે. આ અવોગતિમાંથી હવે જલ્દી છુટાય તેમ સાર છે.

હિંદી બહાદુર, શરવીર, પશ્ચીમી કોમો અશીલુ, દાર અને ગરીબાઇથી પીડાય છે. તેમનું સૌર્ય અને તેમનાં શરીરો ખરાબ થઇ ગયાં છે. તેમના ગરમો, જમીનો દાર અને અશીલુના વ્યસનમાં શાકુશરોને ત્યાં ગીરવાં છે. આથી આ વગ બહુ ઉતરતી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે. આજકાલનાં છેલ્લી હમનાં વિજ્ઞાનના શાસ્ત્રીય યુદ્ધનાં સાધનોની અને કળાઓની તો હિંદમાં આશા જ નથી. પરંતુ સાધારણ લોકોની તાલીમ પણ મુશ્કેલ થઇ પડી છે. સરકાર એ માટે ઉદારીન છે અને પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ તેની જ વૃત્તિ ધરાવે છે. એટલે થોડા વિચારકોને જ એ સવાલ સંજયે પોઝાર કરવાનો રહ્યો.

ખેતી જેવા ઉત્તમ ધંધાઓને યુવક વર્ગ તિરસ્કારી બેઠો છે. દેશમાં ૮૫ ટકા લોકો કૃષિજીવી છે. મોટો ભાગ ખેતી ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે. ખેતીમાં સુધારો કરી

તેને વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય શોધખોળોનો લાભ આપવો એ કેળવણીમાં યુવકોનું કર્તવ્ય છે. એ વયવયમાં રસ લઇ ખેતી અને ખેતુને ઉચ્ચ દશામાં આણવાની ધણી જ જરૂર છે. હિંદના ભૂતપૂર્વ વાઇમરોય લૉડ રીપન ઉત્તરાવસ્થામાં. પોતાના હાથે ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. એ પ્રભાણે આપણા નેતાઓ અને યુવાનોએ એ ધંધાને પોતાના શિક્ષણ, બુદ્ધિ અને મુડીનો લાભ આપવો જોઇએ. હિંદમાં બુદ્ધિજીવી થયાં કરતાં શ્રમજીવી થવું હવે વધારે ઉપકારક છે. એક મુશ્કેલ ખેતુત હમેશાં માનને યોગ્ય છે. પૃથ્વી માતાની શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા કરતાં અનાજ, રસકસ, ઘીદૂધ પેદા કરનાં એ આર્યોની ઉત્તમોત્તમ લાવના છે.

સમાજમાં ઉપનિષદનાં વચનોથી જ નિરમીશું:

“આપણા બનેલું તે સાથે રસાય કરો; આપણા બેના તે સચોગ કરો; આપણે સાથે પુરવાર્થ કરીએ; આપણું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ; આપણે એક બીજાને દેવન કરીએ. ઓ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:”

કુંગરસી ધરમસી

શો કળજગ છે ના!

આજે થંડી હોવાથી છોકરાં જરા ગોડાં બહાર નીકળ્યાં. ઇન્દુ ખીસામાંથી દાળીઆ ખાતો હતો અને નાનાભાઈ બિન્દુની રકાળીમાં પૂરીઓ હતી તે પડી ન જાય તેટલા મોટે વચમાં વચમાં તેને ઝાલવામાં મદદ કરતો હતો. બાણુ લાખરી વચ્ચે ધીતું ઘી રાખીને કોરેથી ફરતાં બટકાં ભરી ઢાંગરી રચતો હતો. તારા પાસે બોર હતાં. તેણે બાણુને એક બોર બતાવીને કહ્યું “બે કેતું મોટું બોર છે! તારી પાસે છે કાંઈ?” બાણુ કહે “પણ મારી પાસે તો લાખરી છે. તારા બોરથી એ મોટી!” પછા બે હાથ પહેળા કરી વચમાં બોલી જાડી “કોઇની પાસે આવડી મોટી લાખરી હોય?” વીતુ આવીને કહે “કોઇની પાસે મોટી આકાશ જેવડી લાખરી હોય?” ઇન્દુ આકાશ તરફ આંગળી કરી કહે “આકાશમાં તો ને ચંદો હોય!” બાણુ કહે “આકાશ જેવડી લાખરી ને ચંદા જેવડું ઘી!” બધાં છોકરાંને આ વાત બહુ ગમી ગઇ તેથી બધાં “આકાશ જેવડી લાખરી ને ચંદા જેવડું ઘી” કહીને ફૂવા લાગ્યાં. બાણુએ લાખરીનું છેલ્લું બટકું જરા મોટું હતું છતાં બધા ઘી સાથે મોંમાં

મગી દીધું બિન્દુની રકાળીમાંથી પૂરીઓ પડી ગઇ. પછા પથુ આવતું બૂલી ગઇ અને નાચવા લાગી. કાંકિ સાંત બોલો બોલો તમારો ભેતો હતો અને ખીસામાંથી કાણુ ખાતો હતો. એટલામાં કંપાઉન્ડની દિવાલ આગળ કાંઈ ધબકા યથો અને એક કુરકુરિયું બેં બેં કરવા લાગ્યું. વીતુ “મારા મોતીઆને વાગ્યું” કહેતો દોડ્યો એટલે તેની પાછળ ઇન્દુ “મારી ફેનો, મારી ફેની” કરતો દોડ્યો. બીજાં છોકરાં પોત-પોતાની ગતિ પ્રમાણે તે તરફ જવા લાગ્યાં. ત્યાં જઈને જુએ તો એક પોટકું પડેલું. વીતુના મોંમાંથી “અરે! આ તો જમમ્મળ” એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. ઇન્દુ તેના તરફ બેં હાથ લાંબો કરી ‘જનલે’ આં પોટકાને હજી સમજી જ ન શક્યો હોય તેમ અધિર્મચકિત થઇ બોલો ફેલી. કાંકિ ‘આ સાંભળી દોડી આવ્યો અને સાથી પહેલાં પોટકાના કાણામાં હાથ ધાકી જમમ્મળ કારી ખાવા લાગ્યો. ત્યારે જ જાણે બધાંને ખાવાનો વિચાર આવ્યો હોય તેમ બધાં છોકરાં ‘જમમ્મળ જમમ્મળ’ બોલતાં ભેગાં થઇ ગયાં. અને એક પછી એક જમમ્મળ લઇ ખાવા લાગ્યાં. તારાએ એક જમમ્મળને બચકું

હારી પધાને બતાવ્યું “ જો મારે રાત્રી નીકળ્યું ! ”
 બિન્દુ આવી પહોંચ્યો હતો તે કહે ‘ મને. ’ બીજી
 તરફ બાથુએ બીજા જન્મકળને બટકું ભૂં
 અને કહે “ જો મારે ઘોળું નીકળ્યું ! ” અને
 બિન્દુ કહે ‘ મને. ’ નહીં હીરા મનુ સર્વ આમાં લાગ્યાં.
 સર્વને ખાતા જોઇ બિન્દુ રડવા લાગ્યો એટલે ધન્દુ
 તેને “ નહિ હોં લાઇ, જો હમણાં તને સરસ જોળી
 દઉં હોં ” કહી સાન્ન્ય આવી જન્મકળ જોળવા
 લાગ્યો પણ તેને એકેકે પસંદ પડતું નહોતું. કહિ
 પોતાનું જન્મકળ પોતાના હાથમાં જ રાખી બીજાને
 “ જોઇએ તારું કેવું લાગે છે ” એમ પૂછી પૂછીને
 બીજાનાં જન્મકળો આપવા ને ખાવા લાગ્યો. તારાએ
 તેને બહુ જ ડાહ્યું મ્હે કરી કહ્યું “ અરે એ તો વાણીયાં
 છે, એનું એકું ખવાય કે ? ” કહીએ બહુ ચતુરાધી
 જવાબ આપ્યો “ પણ હું ખાધેલા લાગીથી નથી ખાતો. ”
 હજી ધન્દુની પસંદગી પૂરી થઇ રહી નહોતી. તેને
 બીજાનાં લીધેલાં જન્મકળો સારાં લાગતાં હતાં અને
 પોટકામાંથી એકેકે પસંદ પડતું નહોતું. બિન્દુ પોતાની
 મજા જન્મકળ લઇ શરૂ કરી શકે તેમ હતું પણ તેને
 પોતાની મજા લેવાનું સમય નહોતું, લાઈના વચન
 પર જ તે આધાર રાખી રહ્યો હતો અને હજી નહિ
 મળવાથી ધીરજ ખોઇ હવે રડવા માંડ્યો હતો. બીજા
 કોઇ છોડીને તે બે લાંબાંને કંઈ આપવાનો વિચાર
 આવતો નહોતો. હવે કીકાએ નવો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. તેણે
 ખાવા ઉપરાંત જન્મકળ ખીસામાં ભરવા માંડ્યાં. તેનું
 જોઇને બાથુએ એક મોટું જન્મકળ પસંદ કરી લીધું અને
 ખીસું ફાટવું હતું છતાં તેમાં જોર કરી નાંખવા લાગ્યો.
 પછા પાસે ખીસું નહોતું એટલે તેણે બાધરીની જોળી
 કરી તેમાં ભરવા માંડ્યાં. હવે બધાંએ જ પ્રમાણ કરવા
 માંડ્યાં અને તેથી એટલી સ્પર્ધા ચાલી કે દરેકને એમ
 લાગ્યું કે ‘ મારાં જન્મકળો બીજો લઇ જાય છે. ’ સર્વ તેથી
 ખાવાનું છોડી એક બીજાનાં ખૂંટાવવા લાગ્યાં અને
 ખૂસાખૂસ થઇ ગયા. કેટલાક ખરેખર આસું પાડતાં હતાં.
 અને કેટલાક માત્ર ખૂસો પાડતાં હતાં. પાસેના ઘરમાં
 કહીર બેઠો બેઠો કોપીજી લખતો હતો તે આ સાંભળી
 “ શું છે શું છે ” કંરતો બહાર આવ્યો. હીરાના
 હાથમાં જન્મકળ જોઇ “ જન્મકળ ખવાય કે ? તારા
 આવે ” કહી તેનાં હાથમાંથી કંઈ દેવાવવાને આગળ
 ગયો અને જન્મકળનું પોટકું જોઇ તેણે “ પૂછ્યું “ આ
 પોટકું ક્યાંથી ? ” પછાએ કહ્યું “ આશરમાંથી પડ્યું ! ”

કહીરે આ હકીકત માની તો નહિ પણ આસપાસ જોઇ
 “ અરે આમ જન્મકળ ખવાય કે તારા આવે ” કહી ડોળા
 કાઢી સૌને હાથ ઝાલી ધધાવી બધાનાં જન્મકળ પાડી
 નાખ્યાં. પછી જ્યારે શિખામણુ દેતો હોય તેમ બોલ્યો
 “ જો મીઠા વિના જન્મકળ ખાઈએ તો તારા આવે.
 તે જન્મકળ એક જગ્યા મારાટેમજામાંથી જરી લઇ આવો
 ને એક કોક ઘેરથી મીઠું લઇ આવો. ” કહી દોડીને
 જરી લઇ આવ્યો અને કહીર સાથે લાઇબધી કરી તેની
 પાસે બેસી જન્મકળનાં ચીરિયાં ખાવા લાગ્યો. ધન્દુ
 મીઠું લેવા ગયો હતો તેની ખાસ કાપડે રાહ તો જોઇ
 જ નહોતી પણ તે મીઠું લાગ્યો એટલે કહીરે “ હાં.
 ઠીક કર્યું. ડાહ્યો છોકરો ” એમ કહી એક પાંદડામાં મીઠું
 ગરમ અને સપાટામાં જરી અને મ્હે સ્થાવવા લાગ્યો.
 જન્મકળ ધણીં હતાં પણ તે હવે આખા પોટકાનો ધણી
 થઇ બેઠો હતો અને કોઇને મીઠા અને ચીરિયાં કર્યાં
 વિના ખાવા દેતો નહોતો. તેનું મોટું ભરેલું હોય તે
 દરમિયાન જ તેના હાથ બીજાએ માટે કામ કરતા
 હતા તે સિવાય બીજાને ખાવાની તક રહી નહોતી. ધન્દુ
 બિન્દુ હજી પ્રેક્ષકો જ રહ્યા હતા અને ‘ મને ’ ‘ મને ’ ના
 વ્યર્થ ઉચ્ચારો વચ્ચે વચ્ચે કરતા હતા પણ ડોળામાં
 કોઇ રાત્રી નહોતું, કોઇ લડતું નહોતું.
 પોટકું પડ્યાને હવે થોડો વખત થયો હશે.
 કંપાઉંના દરના દરવાજો ધડને આ તરફ એક ગામડીઓ
 આવ્યો અને પોટકું માગવા લાગ્યો. કહીરે સૌથી
 પહેલી ચલતી પકડી અને ઘરમાં જઇ પાછું પહેલાં
 પેઢે કોપીજી લખવાનું શરૂ કર્યું. બીજાં છોડીને હવે જ
 જન્મકળ ખાવાનો લાગ મળ્યો માટે બધાં પાછાં પોટકા
 આસપાસ લોટાયાં અને જન્મકળ વીણવા લાગ્યાં. પેલો
 માંજુસ નહીં આવી પોટકું લેવા જતો હતો એટલે
 કીકાએ ખૂસ ધોડી “ જંતો રહું નહિ તો મારી બાને
 કહી દઇશ ” એટલે તારા પછા મનુ સર્વ બા અને
 બાપને સજોમી લઈને રાવા જોઈ ખૂસ પાડવા લાગ્યાં.
 અવાજ સાંભળી લક્ષ્મીપ્રસાદ બહાર આવ્યા ને પૂછ્યું
 “ શું છે ? ” પેલા ગામડીઓએ કહ્યું “ લાઇ
 જન્મકળનું પોટકું વેચ્યાં લઇ જતો હતો, વચમાં થાક્યો
 ને વંડીએ પોટકું ટેકાવ્યું તે આ બાથુ પડી ગયું. ”
 લક્ષ્મીપ્રસાદ “ તમારું પોટકું તમને લેવા નથી
 દેતાં ! છોડો તો ! ”
 પેલાએ કહ્યું “ શી કળજ્ઞ છે ના ! ”

સાંસારિક બંધીઓ નિર્મૂળ કરનાર ધર્મબળ*

પ્રાર્થનાસમાજ એ ધાર્મિક સંસ્થા છે. મુંબઈમાં તેની સ્થાપના ૫૮ વર્ષ પૂર્વે થઈ હતી. ગુજરાતમાં તેની સ્થાપના અમદાવાદમાં ૫૫ વર્ષ પૂર્વે મહુમ રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈએ કરી હતી. તેમની રચેલી પ્રાર્થનામાળા જેમણે વાંચી હશે તેઓ સહજ સમજી શકશે કે ઇશ્વરની સાસ્ત્રિક ઉપાસના-સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવા આ સંસ્થા રચાઈ હતી. અહીં સામાજિક ઉપાસના-પ્રાર્થના-ધાર્મિક ઉપદેશ થાય છે. ઇશ્વરને પ્રિય એવાં કાર્યો કરવાં એ ભક્તિનું મુખ્ય અંગ ગણાય છે. આથી સંસારનાં કાર્યો ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિથી થવાં જોઈએ એ પ્રાર્થનાસમાજનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આથી સંસારના વ્યવહારમાં ત્યાં ત્યાં અસત્ય, અન્યાય, કૂરતા, અનીતિ વિ. જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે વ્યવહારને સુધારી તેમાં સત્ય, ન્યાય, દયા, ક્ષમા, શાંતિના અંશો લાવવાને પ્રાર્થનાસમાજ યત્ન કરે છે. આ રીતે વિચાર કરતાં જુની ધર્મસંસ્થા પેઠે પ્રાર્થનાસમાજ માત્ર આત્માના મોક્ષ અને પરલોકના મુખ માટે જ ચિંતન કરીને બેસી રહેતો નથી. વ્યક્તિગત જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવવા પ્રાર્થનાસમાજનિષ્ઠ યત્ન કરે છે તે ઉપરાંત પોતાના મનુષ્યબંધુને પણ સહાય કરી તેના જીવનને પણ શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવા મદદ કરે છે. આથી આપણા સાંસારિક રિવાજોમાં ત્યાં ત્યાં અસત્ય, અન્યાય કે ભુલમ હશે ત્યાં ત્યાં તે સુધારવા તે યત્ન કરશે. પ્રાર્થનાસમાજ એ જગાળામાં પ્રવૃત્તિ આલસમાજનું અંગ છે. આ આલસમાજના પ્રથમ મુદ્દે, રાગ રામમોહનરાયે રીતો ઉપર ચલે ભુલમ અટકાવવા સંતોના આત્મ બંધ કરાવ્યો અને બીજા ધંધોસમાજનિષ્ઠ પડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે વિધવાઓની કુશળિયાત વધવાવસ્થા દૂર કરવા 'ભગીરથ પ્રવલો' કર્યા. કાશ્યપચંદ્રે સેને રીતો અને મંત્રોને તાત આપવા

પાકશાળાઓ અને રાત્રિશાળાઓ અને સસ્તાં વર્તમાનપત્રો કાઢ્યાં અને દારૂનિષેધની હીલચાલ પણ તેમણે જ ઉપાડી લીધી. ઉચ્ચનીચનો ભેદભાવ દૂર કરી હિંદુ સંસારના અનેક વિસાગો કરનાર શ્રાંતિબંધનને તેમણે શિથિલ કરી નાખ્યું અને વર્ણનાંતર, લગ્નોના કાયદો કરાવ્યો. આપણે ત્યાં મહુમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને ચંદાવરકર, ડા. ભંડારકર, ભોળાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ રૂપરામ, લાલચંકર ઉમીયાશંકર અને રા. બા. રમણી ભાઈએ વિધવાઓના દુઃખનિવારણ માટે અથાગ મહેનત કરી છે. અસ્પૃશ્ય વર્ગને દેખવવાનું મિશન મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજના આગેવાનોએ ૧૮૧૫ ઉપર કાઢ્યું હતું અને પતિત વિધવા બહેનોને બચાવી તેમને નીતિમય જીવન ગાળવાની સગવડતા આપવા અને તેમનાં નિર્દોષ બાળકોને ઉછેરવાને બાળરસૂક ગૃહો મુંબઈ અને અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજે જ કાઢ્યાં છે અને તે જ ચલાવ છે. આ રીતે પ્રાર્થનાસમાજ ધર્મ અને નીતિના પ્રચારનું કાર્ય અડધી સદીથી કરી રહ્યો છે. તેને બૂલધી લોકો સંસારસુધારક મંડળ માને છે. તે સંસારસુધારાનું કામ કરે છે પણ તેના હેતુ ધાર્મિક છે. ધર્મની પ્રેરણાથી તે સંસારને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવા મથે છે પણ સંસારસુધારાનું કાર્ય એ તેનું ગૌણ કાર્ય છે. તેનું મુખ્ય કામ તો મનુષ્યને ધાર્મિક બનાવી તેને એક અદ્વિતીય, અમૃત પ્રભુની ઉપાસના કરેતો કરવાનું છે અને એ પ્રભુ-પ્રસન્ન થાય એવી રીતે સંસારનાં કાર્યો કરતાં શીખવવાનું છે. આથી તે મુખ્યત્વે સંસારસુધારક મંડળ નથી. પ્રાર્થનાસમાજના મત પ્રમાણે સંસાર માયા નથી. રી, બાગક, સગાં, રેનેહીઓ પ્રભુએ આપ્યાં છે, તેમને તથા નિર્મનમાં પ્રભુ શોધવાનો નથી પણ શુદ્ધજીવનમાં અને સામાજિક જીવનમાં પ્રભુને શોધવાનો છે. આ રીતે ધર્મ, માત્ર મંદિરમાં નથી પણ ધર્મને સાથે રાખી,

* ડા. ૧૭-૩-૧૯૨૫ના રોજ મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજના ૫૮મો વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે આપેલું બોધવાન.

સંસાર ચક્રાવવનો છે. સંસારમાં જ્યાં જ્યાં અસત્ય હોય, અન્યાય હોય, ક્રૂરતા હોય, પાપ હોય, ત્યાં ત્યાં સત્ય, ન્યાય, દયા, ક્ષમા, શાંતિ ફેલાવવી એ પ્રાર્થનાસમાજના મત પ્રમાણે ધાર્મિક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. હિંદુસમાજને કેટલે અંશે પ્રાર્થનાસમાજ ધર્મમય અને નીતિમય બનાવી શક્યો છે એનો તોફ કરવો, એ બહારના મનુષ્યોનું કામ છે. મનુષ્યની નિર્મળતા પ્રાર્થનાસમાજમાં પણ છે એથી અમે અમારું કાર્ય વ્યક્તિગત તેમ જ સંસ્થા તરીકે સંતોષકારક રીતે નહીં કરી શક્યા હોઈએ. પણ અમારું લક્ષ્યિંદુ સંસારના વ્યવહારમાં ધર્મ અને નીતિ ઉતારવાનું છે એ વિષે શંકા રહેવી ન જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ આજે અચોક્કસ એક પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. મુંબઈના એક દૈનિક પત્ર (પ્રજામિત્ર)ના ૧૬ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૨૫ ના અંકમાં એક વિચારણીય અથલેખ પ્રગટ થયો હતો. તેનો વિષય “સમાજ અને નીતિ” એ હતો. આપણા હિંદુ સંસારના સુકુટમશ્વિરૂપ ગણાતા આપણા રાજ અને મુંબઈના આનંદી જીવનનાં જે કેટલાંક મોંઘાવનારાં ભોષાળાં હાલમાં બહાર પડ્યાં છે તેથી એ લેખકને બાજબી ફોલ થયો છે. તે બાજબી રીતે પૂછે છે કે આપણા સમાજ આજે ક્યાં ઉભો છે અને ક્યાં જાય છે? એમને બારીક તપાસ કર્યા પછી કહ્યું કરવું પડે છે કે “હિન્દમાં સમાજને અને નીતિને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી.....વ્યભિચાર અને અનીતિમાન જીવન માટે હિંદી સમાજ તરફથી કોઈ પણ જાતનો અવાજ ઉઠાવવામાં આવ્યો નથી.” આ લેખક સંસારસુધારક પક્ષના નથી; તેઓ સંસ્કૃત પક્ષના છે જતાં હિન્દુસમાજની નિર્મળતા માટે તેમણે જે હિંમત-ભર્યા ઉદ્દેશ કર્યા છે તે માટે ખરેખર તેમને ધન્યવાદ થઈ છે. આપણી સાંસારિક બદીઓ—મદ્યપાન, વ્યભિચાર, ભુગાર વિગેરે—નિર્મૂળ પાણી વધતી જાય છે. નાનાં ગામોમાં કુટુંબ, શાંતિ અને ગામના લોકોના અભિપ્રાય, એક પ્રકારનો અંકુશ હોય છે તે અંકુશ શહેરમાં આવી રહેનાર ઉપર રહેતો નથી. દીનજીવે એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે શીલ વિ. ટાપુમાં જઈ વસનાર હિંદી ભાષીઓનો આ દેશમાં જેનું નીતિમય જીવન ગામે છે તેનું ત્યાં પોતે નિર્મૂળ છે એમ સમજીને ગાળતા નથી. આ કથનમાં ઘણું સત્ય છે. પોતાના ગામમાં, જાળખીતામાં, દેશમાં લોકાવવાદનું દયાળુ હોય છે તે દરના શહેરમાં કે પરદેશમાં નથી માટે ત્યાં મનુષ્ય

નિર્મૂળ બની યથેચ્છ ખાનપાન અને વિવિધભોગ કરે છે. આ શોચનીય રીતિ માટે તે લેખક ધોરણે અંશે સંસારસુધારકને બલાબદાર ગણે છે. તે કહે છે કે સુધારકોએ નાતો અને ધાર્મિક સમાજનું બંધારણ તોડવું પણ તેને બદલે વધારે સખળ અંકુશ તેમણે આપ્યો નહીં. તેમનીએ ખાસ ફરીઆદ છે કે સુધારકોએ પોતાનું કામ અધૂરું મુક્યું છે. આથી સહજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે સુધારકો સાંસારિક બદીઓ નિર્મૂળ કરવા ખીલે કયો અંકુશ સચવે છે?

શાંતિ અને ધર્મનાં બંધનો, સંસારસુધારકોએ સંસારસુધારાનું કાર્ય હાથ ધર્યું તે પહેલાં જ સંસારને ધર્મ અને નીતિને માગે રાખવામાં નિર્મૂળ નિવડી ચુક્યાં હતાં. અનેક નાની નાની શાંતિઓ યવાથી લગતી પવિત્ર ભાવના નહ યઈ હતી, ખોટી કુલીનતાના વિચારથી એક ઉપર અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ નીકળ્યો હતો અને તેથી જ સ્ત્રીને પતિએ તણ દીધી હોય તે નીતિમાન કેમ રહી શકે? આ રીતે કુલીનતાથી બંગાળમાં અનીતિ વધી હતી. દેશમાં ફરજિયાત વૈધવ્યથી છૂપા ગર્ભપાતો વધી પડ્યા હતા. કન્યાવિક્રય, બાળવિવાહ, કળેડાં વિ. સહાઓ સંસારમાં પેડાં હતાં. દૈનિક અને મહાસમાં દેવદાસીઓ અને અંગવસ્ત્રો રાખવાના રિવાજથી વ્યભિચાર વધ્યો હતો. વામઘાત અને દેવીમાર્ગ વાળો ધર્મસંસ્થાથી મંદિરમંદિરા અને વ્યભિચારને ઉત્તજન મળ્યું હતું. શાંતિ અને ધર્મની સંસ્થાઓનું કર્તવ્ય તો પરદેશગમન અને વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરવામાં, આભાડછેટ અને મરજદ પાળવામાં જ આવી રહ્યું હતું. ગરીબ કે પશ્ચીમીને જ શાંતિ શિક્ષા કરતી સત્તાવાળાને કે ધનિકને કોઈ રંગડતું નહીં. ધર્મસંસ્થાઓ તો નીતિની રક્ષકને બદલે ભક્ષક થઈ પડી હતી એ વાત મહારાજા લાઇગલ કેસથી સાબીત થઈ ચુકી છે. આ રીતે નિર્મૂળ અને નિર્મલ્ય ધર્મ ગમેલ શાંતિ અને ધર્મસંસ્થાની સત્તાની અવગણના કરીને સુધારકોએ તેમને દોર તોડ્યો હતો. શરૂઆતમાં ઉચ્છેદક અને કુંડી દૃષ્ટિગણ સુધારકોએ ખંડનમાં જ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું આનું એમ કહ્યું કરવું જોઈએ. ખંડન પછી મંડન થાય અને તેમ ન થાય તો સુધારકનું કાર્ય અધૂરું રહ્યું ગણાય. આ રીતે પરમહંસ સંજ્ઞાના વખતના સંસારસુધારકોને ઉચ્છેદક સુધારકો ગણી શકાય. આથી જ કવિ નર્મદ પાણી પગલાં ભરી અને

“ધર્મવિચાર” નામનું પુસ્તક લખ્યું અને વાહોમ સુધારક ધર્મવિચારક થયા. કવિ નર્મદે તો ઘણી વખત નત્રા ધર્મમંદિરની માગણી કરી હતી. તેમને બ્રાહ્મધર્મના વિચાર પસંદ હતા. તેમણે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનું “બ્રાહ્મધર્મ”નું પુસ્તક જેનું હતું અને તેનું ભાષાંતર થાય તેમ ઇચ્છ્યું હતું. તેમને કેશવચંદ્ર સેનના બાણદાસ ધાર્મિક ભાષણો પસંદ પડ્યાં હતાં. પણ તેમને સદાપટે ન મળવાથી તે મુંઝાયા અને પાછા હટ્યા. ગુજરાતમાં પ્રાર્થનાસમાજનું કાર્ય બહોસમાજ જેટલું વધારે વ્યવસ્થિત, આકર્ષક અને પ્રગતિમય હોત તો કવિ પાછા હટ્યા ન હોત. જે સ્થિતિ કવિની થઇ તે સ્થિતિ ઘણા પ્રાગતિક વિચારના ગુજરાતીઓની હતી અને આજે પણ છે. પ્રાર્થનાસમાજની બહાર ઘણા નરીન ધર્મવિચાર ધરાવનાર ગુજરાતીઓ હતા અને છે. મેં અનેક વખત સામીત કરી આપ્યું છે કે મહાત્માજીનું રચનાત્મક કાર્ય સંસાર-સુધારાનું કાર્ય છે અને તે બ્રાહ્મધર્મોત્તાર છે. તેમના જેવા પુરોહિતે પ્રાર્થનાસમાજ આકર્ષી ન શકી, તેમને પોતાના ન કરી શકી, પોતાના છે તેનો પણ સદુપયોગ કરતી નથી એ એટલી વાત છે; પણ એ વિશે શંકા તો ન જ હોઇ શકે કે જ્ઞાતિ અને જુની ધર્મસ્મરણને બદલે સંસારમાં ધર્મ અને નીતિનું બળ વધારનાર નરીન સંસ્થાની ગરજ આજે આવસમાજે, બ્રાહ્મસમાજે અને પ્રાર્થનાસમાજે પુરી પાડી છે. જેઓની એવી ઇચ્છા હોય કે હિંદુ-સમાજમાં ધર્મ અને નીતિનું બળ વધે, બહારે જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય, સાંસારિક બીડો નિર્મૂળ થાય, પ્રજામતનો અંકુશ મનેજ રહે, તેઓએ પ્રાર્થનાસમાજની નીલયાદને પુષ્ટિ આપતી જોઇએ.

હવે આપણે સાંસારિક બીડોને નિર્મૂળ કરનાર ધર્મબળ જ છે કે નહીં તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્ય-જીવનમાં બે અંશ છે: પાસવ અને દેહી. આપણે ધરુપણીના માદક ખાનપાન, નિદ્રા અને ઇન્દ્રિય-ઉપભોગમાં જીવન ગાળાએ છીએ, અને વશશુદ્ધિ કરીએ છીએ. પણ ધરુપણીના વિચારસંક્રિત અને વિવેકશુદ્ધિના વિકાસ થયો નથી જણાવો. મનુષ્ય ખર્ચાંદો, ગોત્રા-યોગ્યતા વિચાર કરી, સમય અને ન્યાયનો માર્ગ લેવા ... છેડી દેવા શમર્થ છે. એટલી તેનામાં ઇશ્વરદત્ત સ્વતંત્રતા છે. તેનામાં અંતરપ્રકાશ છે. એ પ્રકાશને ઢાંચી દેવા કે તે પ્રકાશને માર્ગે જવા તે સમર્થ છે. પણ

અને અનીતિને માર્ગે જતાં. પહેલાં તેને પુણ્ય અને નીતિનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રકાશન અને મોહને વશ થઈ બંધે તે અવશે માર્ગે જાય. તે માર્ગે પડ્યા પછી, પછી તેને વખતેવખત પાપનું જ્ઞાન થાય છે, પશ્ચાત્તાપ થાય છે, છતાં તેની અવગણના કરી પાપમાર્ગે આગળ ધસે છે પણ પાપમાર્ગમાંથી નમ્રત થઇ સન્માર્ગે વળવાના અનેક દાખલાઓ આપણી પાસે મોજુદ છે. બિલ્લમંજળ, વિષવવાસનામાં ફસાયા હતા, નાવિકમાં મોહાંધ થયા હતા, છતાં તેમની જગૃતિ થઇ અને તેમણે નેત્ર ફેલીને સુરલાલ ભક્તકવિની ખ્યાતિ, ગેંજરી અને હામવદ્ભક્ત-શિરોમણી પદ મેળવ્યું એ કાંઈ પુરાણની નહીં પણ ઐતિહાસિક વાત છે. આજે પણ પતિત અને પાપીઓ નવું જીવન પામી ધર્મમાર્ગે વળે છે. આથી એ તો નિર્વિવાદ સત્ય છે કે આપણે ધારીએ તો, ખાનપાન, એશઆરામ અને વિપવભોગનું પશુજીવન મુકી ખરેખરે દેહી મનુષ્યજીવન ગાળી શકીએ. એ મુક્તિ માત્ર ધર્મબળથી જ થાય, પરંતુ તે ધર્મ, બ્રાહ્મ દ્વિયામય ધર્મ ન હોય, પણ જીવન્ત, જમત ધર્મ હોવો જોઇએ. આત્મા ને પરમાત્માનો પરિચય પ્રાર્થના અને ધર્મચિંતનથી થાય, અંતઃપ્રકાશથી સત્ય અને ન્યાયનું જ્ઞાન થાય, પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ થાય, પુણ્યમાર્ગની અભિલાષા થાય, ત્યારે જ ધર્મની અસર જીવન ઉપર થાય અને જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય. લોકમત કે રાજ્યશાસનથી માણસો ડરે છતાં જ્યાં પાપો અટકે નહીં. એ છુપાં પાપો તો ધર્મ-જગૃતિથી જ અટકશે. આપણે પાપો દાખી દેવાં નથી પણ નિર્મૂળ કરવાં છે. મનુષ્યને અનીતિમાંથી ગયાવનાર ધર્મબળ જ છે એ વિશે શંકા હોઇ શકે જ નહીં. એ ધર્મના સ્વરૂપ વિશે. સિન્નસિન્ન મતો હોય, છતાં એ સ્વરૂપ જુનાં મતનું હો કે નવાં મતનું હો, પણ એટલું તો ખરું છે કે ધર્મ એ જીવન્ત જમત શક્તિ હોવી જોઇએ. એ બહારનો ધર્મ નહીં પણ અંતરનો ધર્મ હોવો જોઇએ, પછી જ્યે તે મર્તિતા દર્શનમાં માને, ગુરને મધ્યસ્થી માને કે શમશુદ્ધિ અવતારને માને. પણ જેનો પ્રત્યુ મંદિરમાં જ રહે, શાસ્ત્રમાં જ રહે, સંસારમાં જીવનમાં સાથે ન રહે તેને ધર્મલાભ થતો જ નથી. એ ધર્મશાસ્ત્ર જીવન્ત જમત ધર્મથી જ થાય એમ કરીથી ભાર મુકીને દેવેનું જોઈએ.

આ ધર્મભાવના વ્યક્તિની પેડે સમાજમાં પણ વ્યાપી રહેવી જોઈએ. આપણાં મંદિરો, આપણા ગુરુઓ,

મનનાં ભૂત

(એકઅંકી નાટક)

રવ. સૌ. પહેલું સનતકુમારીને;

અમદાવાદમાં ગદારા ગદામાં એક રાત્રિ હતું જેથી હતો એટલામાં ગદારા આઠ વર્ષના એક મિત્રે આવી કહ્યું: “મલો, સનુપ્હેન આખ્યાં છે તે નાટક લઈને બા જોડાવે છે.” ગદાને રા મલિ જોડાવવામાં આવે છે તે સમજ્યા વગર હતું કહ્યો, પણ ઉઠતાં વાર લાગી; નીકળ્યો પણ રસ્તામાં મોટું થયું ને આજરે ત્યાંજઈ પહોંચ્યો ત્યારે ગદાને જોડાવનાર પ્હેને કહ્યું:

“ત્હમને કેટલી બધી વાર મહા! આ સનુપ્હેનને ત્હમને નાટક પાંચી સંભળાવવાનું હતું.”

ને કેઈને ન દુશ્મને એવાં શાન્ત સનુપ્હેને પણ કહ્યું: “જૂન ન વાર થઈ.”

“અને હવે તો એમને જનું લેઈયે.”

“હા” એ સુધા શુદિહીએ કહ્યું ને પછી કહેયું: “પણ કે” નહિ, છપારો ત્યારે વાંચીશું.”

X X X X X

હજી તો માત્ર દશગાર દિવસનાં જ બહેણ વહાં છે; બડાનો કાણુ તો અધીરે પરી ન થાય; જાણ પણ હજી બેની એ છે; એમના એ લગભગ આજના સંજોષે હજી વાસી નથી થયા; બાપુ યાદ કરવા આંખ પણ ખીંચી નથી પડતી ને છતાં “કે” નહિ, છપારો ત્યારે વાંચીશું” કહેનાર આ છપાવ છે ત્યારે વાંચી નહિ રાકે..

X X X X X

ઉશ્વર મજતો નથી ત્યારે માણસ હોને દુલો ચલાવે છે; દૂર રહેનાર મિત્રોને બંને મજાઈ નથી તેથી ટપાકનો વપયોય થાય છે; મનને આમ સંતોષવા બિચારે માણસ દરકોઈ પ્રયત્ન કરે છે. હું પણ આ વાત જાણવું નાટક રવ. સૌ. પહેલું સનતકુમારીને સમાન આપણું કવં છું.

ગુમાઈ,
૨૪ માર્ચ, ૧૯૨૫.

જાહુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

પાત્રો:

નવનીલજાઈ
શિશી
મિરિ

મીનજી
સુહાસિની
મા

જાણવો જિગરે.

પ્રવેશ ૧

[સ્થળ: નવનીતભાઈનો યુવાનો ઓરડો. સંઘવાર અપુકડી કુદી છે. મીનજ ભગતી સૂતી છે. નવનીતભાઈ ઉભા થયા છે અને ખૂંટામાં બળતો ગંબી દીવા સંકેતી મ્હોટો કરે છે.]
નવનીતભાઈ: પણ મ્હને એ જરા નથી ગમતું.

ત્હમે મ્હાં કહ્યું માતો નહિ નો ભત્રે; પણ.....

(મીનજ બેઠી થાય છે.)

મીનજ: ના, તે હું તો મ્હારે એમ જ કરીશ.

નવ: પણ ત્હમારું શરીર સાઈ નથી તે ઉદ્ધું કચળશે.

(નવનીતભાઈ પાછા આવી ખાટલા પર બેસે છે.)

મીનજ: ના, ના, એવા કામમાં તો શરીર જમડે જ નહિ.

નવ: સાહે, ડાક્ટર રૂબ આપે તો કરો.

મીનજ: ના, તે ત્હમે એમ ન કરશો. હું કેં ડાક્ટરને નથી બતાવવાતી. ત્હમે દરબંદી એમ કરો છો ને આખરે મ્હારે ખમતું પડે છે. તે દિવસે મ્હારા પગે જરાક અમથું દુખતું હતું ને ત્હમે જાણુછો પગે લાગવા જવા ન દીધી તે જણેરે જ મ્હારી નથ ખાવાઈ ગઈ. એ તો એમ થાય જ.

નવ: પણ નથને.....હશે, ત્હમારી સાથે છદ કાણુ કરે ?

મીનજ: તે ગમે એટલું થાય તો પણ ત્હમે તો નહિ જ માનો. વિનાયકભાઈના દરિદ્રતાને જાણુછો ધણુએ વાગેાં હતો ને છતાં ત્હણે કંસાના વાસણમાં પગ ધોવા.

નવ: પણ એ બિચારાથી ઉઠાતું ન હોય તે શું કરે ? જે હાથ આપ્યું તે વાપરું. ત્હને ખજર છે એ કેટલો બિચાર હશે ?

મીનજ: પણ તેથી શું થયું ? તેથી કેં કંસાના વાસણમાં પગ ધોવાય ? પછી બેયું ને એને કેવો વિષમ ત્વર લાગુ પડ્યો. એ તો સાસુજીએ કહ્યું જ હતું. ને આ તો શુદ્ધેવનાની વાત. વર્ષમાં એક વાર પણ આપણે શુદ્ધસાનિ ન કરીએ તો.....

નવ: હશે, ત્હમારે કરવું હોય તેમ કરો. મ્હારે શું ? નવ.

(નવનીતભાઈ ચિંતાવણી હોય તેમ પાછા ઓટીને સુઈ બેસે છે. ત્યાં વારં મીનજ બેઠે છે ને ધીરે ધીરે નવનીતભાઈના ખાટલા પાસે આવી કબી નંદે છે. ધીરે ધીરે પત્તિને ભેઈ રહે છે. પછી હળવે હાથે નવનીતભાઈનું મ્હું

ખૂંટું કરે છે. નવનીતભાઈની આંખો ઉઘડી નવ્ય છે. બેઠેની આંખો મળે છે.)

નવ: પણ ત્હમે રૂબો છો શા સાર ?

(નવનીતભાઈ બેઠા થાય છે ને મીનજનો હાથ ગ્રાહી ત્હને ખાટલા પર બેસાડે છે.)

બુઝો, ત્હમે આમ કરશો તો તાવ ઉઠશે વધારે ચડશે. મેં ત્હમને ક્યાં કેં ના કહી છે ?

(મીનજ નવનીતભાઈના ખોળામાં માથું મૂકી ફાઈ પડે છે નવનીતભાઈ ત્હના વાંસા પર હાથ ફેરવે છે.)

મીનજ, ચાલો, ત્હમને મ્હારા સમ છે ત્હમે આમ કરો તો.

(મીનજ બેઠી થાય છે ને આંખો વડે છે.)

મીનજ: ના, ફરી કદી ત્હમે સમ ના ખાશો. મ્હને થઈ જ વહેમ છે.

નવ: મીનજ, પરણીને આખાં ત્યારે તો ત્હમે મ્હને વહેમી કહેતાં હતો ને હવે ત્હમે આટલાં વહેમી ક્યાંથી થઈ ગયાં ? ખરેખર, કોઈવાર તો એવો કેટલોય આવે છે. ને ત્હમે આમ હડ સહ રડો છો ત્યારે તો જરા સારાં નથી લાગતાં.

મીનજ: હશે.

(મીનજ ઉભી થાય છે. નવનીતભાઈ ત્હને હાથ પકડી બેસાડે છે.)

નવ: પણ કહો તો ખરાં ત્હમે અચાનક આમ ગદલાઈ સાથી ગયાં ? ત્હમે આતી ગદી ગેરી થશે એવો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. તે આમ સાથી થયું ?

મીનજ: સાથી શું ? ત્હમે કેમ બદલાયા ? આપણે બધા જ બદલાઈએ છીએ.

નવ: હા, પણ હું તો સંકારણ બદલાયો છું. મ્હને તો એ જૂના વિચારો ખોટા લાગ્યા.

મીનજ: ને મ્હને નવા વિચારો ખોટા લાગ્યા.

નવ: પણ મ્હને તો દુનિયામાં કેં કેં અનુભવો થયા હતા; પણ ત્હમને વળી અહિં અનુભવો શા થયા ?

મીનજ: પોતાના જ ઘરમાં પોતાના માણુમેને શા અનુભવો થાય એની પુરોગોને ખજર ન પડે એ કેટલી.....

(અટકે છે.)

નવ: શરમની વાત છે એમ ને ?

મીનળ: મહારાથી એવું તો ન બોલાય. પણ પુરુષોને બહાર કેવા અનુભવો થાય છે એ જાનું રાખો છો છતાં એ જાણવા અને પ્રયત્ન કરિયે હિંમે ને ત્હમે લોક નીચે ડોકિયું કરો તો બધું જાણી છતાં એટલી પણ દુરસદ ત્હમને નથી મળતી તે આનંદ તો ન જ થાય ને !

નવ: તે શું ત્હમને અહિં ખૂબ અનુભવો થાય છે એમ ?

ત્હમને તો ખરેખર નવાઈ લાગે છે.

મીનળ: સારે શું ત્હમે ખરેખર નથી માનતા કે ત્હમે બહાર જાય છો પછી અહિં કેં થતું હશે.

નવ: પણ અહિં શું થઈ શકે ?

મીનળ: ત્યારે શું ધર અને ધરના માણસોને જેમ ત્હમે મૂકી જાય છો તેમ બધું પડતું જ રહે છે એમ ?

નવ: મેં કશું કે કેં અગત્યનું થતું નહિ હોય. પણ સારે ત્હમે એક દાખલો તો આપો.

(મીનળ ઉભી થાય છે ને સામે જળમ ધર એક ધગ ધર માથું ટેકી, કળિઓ ભેળી પગની આંગળાઓ સામે રમત કરતી હોય તેમ જરા વાર ચૂપ બેસે છે. પછી)

મીનળ: ભુઓ હું કહું. એક દિવસ ખૂબ તાપ પડતો હતો એટલે હું વાડીમાં ચટઈ ગાંખીને સૂતી હતી. ત્યાં કેં વિચારમાં ને વિચારમાં જમીન પર મેં ત્હમારે નામ લખ્યું ને એક કમળ ચિતર્યું.

નવ: દેવી શકુન્તલા.

(મીનળ હસતી નથી. નવનીતુઆઈ હસે છે.)

મીનળ: પણ એટલામાં સાસુજીએ હાંક પાડી ને હું ચોંદર ગઈ.

નવ: તે મીનળ, હું ક્યાં કહું છું કે ઘરમાં દાઈ હાથનું ચાલતું પણ નહિ હોય ને હું જાઉં ત્યારે ત્હમે દિવાનખાનામાં બેસા હો તો આંતું લાં લગી ત્યાં જ બેસી રહો છો.

(મીનળ નવનીતમાઈને જોઈ રહે છે. પછી ધીરે ધીરે બેસે છે.)

મીનળ: પછી તાવ લઈ ત્હમે ઘેર બેઠા આજ્યા. ત્હમને વાદ છે ને ત્રાવણુ વદ ચોથે.

૧૦ ઘા; ત્હમને તિથિઓ પણ ઠીક વાદ રહે છે.

નવ: પછી ત્હમને દવા આપી હું નીચે જતી હતી એટલામાં સાસુજીએ પૂગની ચોરડીમાંથી જૂમ પાંડી. એમનો રાદ એમો હતો કે હું તો ધુજીઉં.

નવ: કેમ એવું શું હતું ?

મીનળ: હું બહીતે પગલે એમની પાસે ગઈ પણ એ તો રોતાં હતાં.

નવ: પણ શા માટે ?

મીનળ: મ્હને કહ્યું: “ વડુ, દીકરા, બેસો, શંભુને પગે લાગો. ત્હમારું સૌભાગ્ય અચળ રાખશે. ”

નવ: મા તો અમરતાં બીધાં હશે.

મીનળ: એ તો દાણ જાણે; પણ ત્હમને તાવ સખત હતો એટલે મ્હને પણ ચિન્તા થતી હતી ને ત્હમાં સાસુજીને રડતાં દેખી મહારાથી ન રહેવાયું તે મેં પણ રાઈ દીધું.

નવ: પછી ?

મીનળ: પછી સાસુજીએ કહ્યું: “ દીકરા, આટલા વખતથી હું બધું સાંભળી રહું છું પણ હવે મહારાથી જોયું નથી જતું. ત્હમે બધી રીતે સારાં છો પણ ધરમમાં ત્હમને શ્રદ્ધા નથી તે આપણી કૃણાલક્ષ્મી ગૂમાતી જાય છે; ને હજાર ફરો છે તે કશું શું નહિ થાય તે કાણ જાણે. તે દિં વાહરકું ગાંધ્યું હતું છતાં ત્હમે દોર દુદી ગયાં તે પાટી સો રૂપિયા ચોરી ન્હાસી ગયા. ”

નવ: અને તે પછડાયો તે શાથી ? ત્હમે વાહરકું ન્હાતું ગાંધ્યું ત્યારે ફરી દોર ફર્યાં હતાં ?

મીનળ: હા, તે તો સાસુજીએ સહસ્ત્ર જાપ કર્યાં હતાં.

(નવનીતમાઈ ધીરે ધીરે હસે છે.)

નવ: હં, પછી ?

મીનળ: પછી સાસુજીએ કહ્યું કે “ એવું એવું તો રાજ ધણે શાપ છે પણ હું ન્હોતી બોલતી કે હશે હજી બાળક છે, સૌ શિખરી. પણ ત્હમને તો વિચાર સરખોયે નથી થતો ને ધરમાં તો બધું આવડું જ થતું જાય છે. આજે પણ ત્હમે જમીન પર લીંડીઓ ફેરી ને એ તાવ લઈ ઘેર આજ્યા. તે ત્હમને તો ન લાગે પણ મહારો તો દિકરો છે તે મ્હને તો લાગી આવે. હવે તો ત્હમે કેં સમજે તો સારું. ”

(મીનળ અટકી જાય છે. ત્હની આંખોમાં આંસુ આવે છે.)

નવ: પણ મીનળ, ત્હમે રડો છો શા સારું ? એ બધું જ જુદું છે.

મીનળ: ના, એ વાત ત્હને ખરી છે. આપણા કૃણા રિવાજે પણ હું ન્હોતી પાળતી તેથી જ ત્હમને

પણ આખું વરસ સારું ન રહ્યું ને પગારમાં પણ વધારો ન થયો.

નવ: હશે પણ પછી માંએ કેં કહ્યું?

મીનળ: પછી તો મેં જ કહ્યું કે મ્હારી બૂલ થઇ ને મેં સોગંદ લીધા ત્યારે એમને ટાઢક થઇ.

નવ: શું? ત્હમે સોગંદ લીધા?

મીનળ: હા, એમાં શું ખોટું કંઈ?

(નવનીતભાઈ મીનળને જોઈ રહે છે.)

નવ: ખોટું નહિ તો શું? કેઇ વાંછરડાની ઘેર ફૂટે ને તે દિવસે ધાટી ચોરી કરે એ બે વાતને જોડી દેવાની રીત હમેશ માટે વહોરી લેતી એ શું સારું કંઈ? એ બે વચ્ચે સંબંધ જ હોઇ શકે નહિ.

મીનળ: પણ ત્યારે આટલા વરસનો જુનો ધાટી સા માટે ચોરી કરે અને એ પણ તે જ દિવસે?

નવ: પણ એ કેં એવું કારણ છે?

મીનળ: પણ ખીલું કારણ ન હોય તો શાએ કહે તે ખરું.

નવ: મીનળ, ત્હમે આવાં વ્હેમી યાવ એ મ્હને જરા નથી ગમતું.

(જારીમાંથી પ્રભાતનો પ્રકાશ આવે છે. મીનળ ઉભા થાય છે ને દીવો જુલાવે છે.)

મીનળ: અરરર, વાનવાતમાં કેટલું મોટું થઇ ગયું! મ્હારે તો હજી બધું જ બાકી છે. ત્યારે હું ભઉં?

(નવનીતભાઈ ઇલાચથી હા પાડે છે. મીનળ ભય છે.)

[પડો પડે છે.]

અવેશ ૨

[સ્થળ: દિવાનખાનું. સમય: બપોર. નવનીતભાઈ આમ-તેમ આંધ્ર મારે છે]

નવનીત: (સ્વગત) મ્હને એમ થયાં જ કરે છે કે એને જરૂર તોવ વધી જશે. સ્વભાવથી આ ક્રિયાને પેલી ક્રિયા કર્યા જ કરે છે, ને આખો દિવસ બૂણી રહી છે.

(બારીએ ભય છે. નીચે ચાક છે; ત્યાં મીનળ એક પાટલા પર બેઠી છે ને બાજણો ક્રિયા કરાવે છે તેમ કરે છે. અયમમિર્ગહપતિર્ગર્હિપત્યઃ પ્રજાયા વસુચિત્તમઃ । અગ્ને ગૃહપતેઽમિ શુભ્રમમિ સદ્વ આયચ્છસ્ય ॥

એવા બાજણોના અવાજ આવે છે. બાળએ એક બૂણામાં રૂદ્ધ મા બેઠાં છે. નવનીતભાઈ બારીએથી મીનળને જોઈ છે.)

મીનળ બાળ કેટલી સુંદર લાગે છે? કેં નહિ તો કળાને ખાતર આવી ક્રિયાઓ કરાવતી બેઠીએ. આજ અસંકાર અને વસ્તો સામાન્ય પ્રસંગે પહેરે છે ત્યારે આટલી પવિત્ર નથી લાગતી. એવું શું કારણ? એ ક્રિયાઓનો ખરેખર આટલો મહિમા હશે? કે પછી સૈદ્ધાંતોથી એમ પોવાપક્ષી મ્હારી શુદ્ધિ હજી એ ક્રિયાઓના ગૌરવથી અંભય છે? એમ પણ હોય તોયે એ ક્રિયાઓમાં કેટલું સત્ત્વ હોવું બેઠયે કે મ્હારા જેવા

જગભગ નાસ્તિક થઇ જતા માણસને પણ આટલો મુગ્ધ કરી શકે છે?

(બહુજર મીનળને જોઈ રહે છે; ને પછાં પાછો આતો આરામણસી પર પડે છે.)

ના, ના, આ ક્રિયાઓને સ્વીકારીએ તો શું આટલી સદીઓમાં માણસમતિએ જે મેળવ્યું છે ત્હને દેખા નાંખવું? વર્તમાન યુગની એટલી એક જ અંપત્તિ છે: શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય. ને "નનુમદ્દાત્માની છવનવિધિ સાચી સ્વીકારીએ તો પછી આપણે આટલાં વર્ષો સુધી શું કંઈ? મ્હને તો કંઈ સમજ નથી પડતી.

(હસે આવે છે. આંધ્ર મારે છે. ને બુકેસમાંથી એક પુસ્તક કાઢે છે. અને હસો હસો જ તેનાં પાન ફેરવે છે.)

મીનળ કહેતી હતી તે આ રહ્યું:

નપાદ્વીધાયયેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ ભાજન્...

ત્યારે શું આ પણ સાચું કે

નનૃસ્યેદયથા ગાયન્ત ઘોદિગ્રાણિ વાદયન્ત ।

સંગીતની આમ મનાઇ શા માટે કરતી બેઠયે?

(વળી પાન ફેરવે છે.)

ને સ્વચ્ચેદ્યસતત્તન્ત્રી એ તો ઠીક; કે વાંછરડું કદાચ ફૂટે તો પડી જવાય. પણ આનો શો અર્થ? કે

નેક્ષેતોવન્તમાદિત્યં નાસ્તં યન્તં કદાચન

ઉગતા અને આયમતા રવિએ તો ફેટફેટલા રસિકોને મુખ્ય કર્યા છે ! મહેને લાગે છે કે મનુમહાત્મા જ્યારે અરસિક હતા. માણસો એશઆરામ અને તહેને પરિણામે આખરે પતિન થાય એવા બધા જ રસ્તાઓને એમણે એકસામટા ત્યાજ્ય કરી નાંખ્યા. નહિ તો વળી રજસામિભૂતાં નારી નરસ્ય હ્રુપ-ગચ્છતઃ ! પ્રજ્ઞા તેજો ચલંચતુરાયુષ્યૈવ પ્રહીયતે ! આટલું બધું કહી નાંખવાનો શો અર્થ ? માત્ર આટલું જ કે આતું કહી નાંખે તો રજસ્વલા સ્ત્રીની સામે પણ કોઈ બુદ્ધિ નહિ અને બીજાને કોઈ દોષ પણ થાય નહિ. તે માણસો શું એટલાં અમંયથી ચતાં હશે ખરાં કે આવા પ્રતિબંધની જરૂર પડે છે ? કામ સમાજશાસ્ત્રી આમ આપણને હલકાં માની લે એ આપણી વર્તમાન યુગની છુદ્ધિ તો સહી પણ નથી સહી. અને સવાસ એ છે કે માણસ બે જાણુતો હોય કે પોતે શુદ્ધ રહી શકે છે તો શા સારૂ આવા વચનને માન આપે ?

(થોડી વાર રહી) આ બે જમાનાનો એ જ ફેર છે. સમાજને ખાતર એ લોક વ્યક્તિઓનો ભોગ આપતા. આપણે તેમ નથી કરતા. ઉલ્ટું વ્યક્તિઓને આપણે સ્વતંત્રતા આપીએ છીએ.

(બેસે છે ને વિચારમાં પડે છે.)

હા, ખરી વાત છે. સમાજ વિશુદ્ધ રહે એ માટે થોડીક વ્યક્તિઓની છૂટનો ભોગ આપવો જ પડે. અને એ પણ કદાચ સાચું હશે કે આવા નિયમોને લીધે જ સમાજનો મોટો ભાગ શુદ્ધ રહે છે. નિયમો ન હોય છતાં શુદ્ધ રહે એવા સદંતર સારા માણસો અને નિયમો છતાં અશુદ્ધ હવન ગાળ્યે જ ત્યજ્ય એવા સદંતર ખરાગ માણસો તો થોડા જ છે. બાકીના બધાને તો નિયમો જ શુદ્ધ રાખે છે. અને આપણે ગમે એટલો પ્રમાદ કરીએ પણ જૂની સમાજવ્યવસ્થા વધારે સંતોષકારક હતી એમ તો કમ્પ્યુટરું જ પડે છે. એ શું સાચું નથી કે આટલી બધી સ્વતંત્રતા મળ્યા છતાં પણ આપણે મંદરૂનિમા જગ્યાએ આગળ નથી વધ્યા ?

(બોલીએ નંબ છે. નીચેથી :

નમોગ્રાહણેભ્યો રાજન્યેભ્યધર્મો નમોનમઃ સૂતેભ્યો વિદ્યેભ્યધર્મો નમો નમસ્તેશ્વેભ્યો રચકારેભ્યધર્મો નમોનમઃ
ફુલાલેભ્યઃ કર્મારેભ્યધર્મો નમોનમો.....

એવા મંત્રોચ્ચારો સંભળાય છે. નવનીતભાઈ તે સાંભળી રહે છે.)

બોધું ને, આ લોક સુધાર અને કુલાદીને નમસ્કાર કરતા હતા. 'શ્રી લોક સમાન છે' એ આપણા સિદ્ધાંતની પણ એ લોક આગળ ગયા તે હેમને નમસ્કાર કરતા. હવેની ફેટફેટ બધી ઉચ્ચ રિયતિ ? ખરેખર એકાએકા વમળમાં ધર્મ, હિન્દ આજે એ સમાજ-વ્યવસ્થાને લીધે જ ટકી રહ્યું હોયું જોઈએ.

(થોડી વાર રહીને)

પણ લોકો આખો મીઠો આચારવિચાર પાળે એ મહેને નથી મળતું.

(મીનજ સાથું બુદ્ધિ છે.)

આ મીનજ તો કીક છે પણ બીજાં બધાં પોતે શું કરે છે તહેનો અર્થ ? પણ સમજતાં નથી. એમ વગર સમજ્યે ક્રિયાઓ કરવાથી શો ફાયદો ?

(પાછા જઈ કાચ પર પડે છે.)

રાગીર પણ કહે છે ને કે

“ શુદ્ધારમન્દિરને ખુલ્લું રાખે તું. આરાધે !
નવન ઉઘાડી બો તું શ્રીવર સમ્મુખ તો ન ગિરાજે.”

(જરા વાર પછી)

પણ એમ પણ ખરાં ને કે ભક્ત ગદ્યરતે પુલો ચઢાવે કે ખરેખર ધમ્મરતે પુલો ચઢાવે એથી ભક્ત કે ધમ્મર એકની રિયતિમાં ફેર નથી થતો. ધમ્મરને તો પુલો ચઢે કે ન ચઢે એ સરખું જ હશે અને ભક્તતું હવે તો એથી એટલું વધારે પવિત્ર ગાની ગય છે. માણસ બીજકુલ પુલો ન ચઢાવે તે કરતાં આ રિયતિ વધારે સારી નથી ? આપણે આપણી છુદ્ધિની સંજ્ઞાઓને ખેંચીને રાજરાજ કદાચ આપણા હલકા સ્વભાવને પોષીએ છીએ.

(નીચે આરતી થતી હોય છે તે બંધ પડે છે. બ્રાહ્મણો સાંતિવચન બોલવા માંડે છે ને થોડી વાર પછી બધું સમેટી ચાલવા ન્ય છે; ધરમાં ફરી વાર સુનકાર મળતાં છે ને વેદિમાંથી નોકશી સુનંદ સંગીત નય છે.)

પણ મહેને એ પણ નથી સમજતું કે આપણું મન પવિત્ર હોય તો આ બધી ક્રિયાઓતું શું કામ ? એ શાસ્ત્રવચનો અને સાહિત્યવચનો તો કોઈ વાર મનને શુભગાત્રી નાંખે છે. એક જણ કહે છે કે :

ગંગા ગંગેતિ યો દ્વયાયોજનાનાં શતેરપિ ।
મુચ્યતે સર્વ પાપેભ્યો પ્રણલોકં ચ ગચ્છતિ ॥

તે ગંગાના નામ માનથી પાણી સમી જતા હોય તો પાપ કરનારને શીકર શા માટે રાખવી જોઈએ? આવું તે કાંઈ મનાય? પછી ધરકાંઓ કહે છે કે શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતા તે શ્રદ્ધા તે કેમ રહે?

(મીનજી આરતી અને પ્રસાદની યાજ્ઞ લઈને આવે છે. આરતીનું અન્નવાણું એના મોં પર પડે છે.)

તહમને કેમ છે? તાવ ચરબો?

મીનજી: હા, આવશ્યક લો.

(નવનીતભાઈ મીનજી સાથું જોતા આવક, ને પ્રસાદ લે છે.)

નવનીત: તહમને કેમ છે? તાવ ઉતર્યો?

મીનજી: તાવ તો ક્યારનો ઉતરી ગયો; ને આજ તો અશક્તિયે નથી લાગતી. એવું સાફે સાફે લાગે છે.

(નવનીતભાઈ મીનજી સાથું જોઈ રહે છે. મીનજી તે સમયે છે ને જશક હસે છે. આરતી અને યાજ્ઞ મેજ પર મૂકે છે ને અંજોરો સંગ્રહ કરતી ઉભી રહે છે.)

હા, ચૂલકેને શાંતિ કરી. પણ તહમને બહુ ચૂનું લાગ્યું હશે, ખરું?

(નવનીતભાઈ મીનજીના હાથ પકડી એકંદ્ર છે ને ત્હને પેલાની પાસે જમાડે છે.)

નવનીત: મીનજી, તહમે આજે બહુ જ સુંદર લાગો છો, હં.

(મીનજી નવનીતભાઈ સાથું સાનંદ જોઈ રહે છે.)

[પડો પડે છે.]

પ્રવેશ ૩

[સ્થળ: રાત્રીનો ઓરોડો. સમય: રાત્રિ. મીનજી અને નવનીતભાઈ બેઠાં છે.]

નવનીત: મીનજી, તહમે ન હોત તો કાણ જાણે મહાં શું થાત ?

મીનજી: તહમે એમ કહી મહને નીચી શા સાફ પારો ઉઠાં

નવ: ના, ખરેખર મું આમું જ કહું છું. છેલ્લાં છેલ્લાં વર્ષોમાં મહારા હૃદયમાં જે વ્યથા થતી હતી તે હવે સમવા માંડી હોય એમ લાગે છે, ને મહાં ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. હું હાફું છું કે તહમે મહને ધર્મમાં આટલી પણ શ્રદ્ધા રાખતો ક્યો ન હોત તો મહારો શાક કદી ન ઉતરત.

મીનજી: કેવું સાફે થયું! સાચુ પણ કહે છે કે ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી જ આપણા ધર્મમાં હવે બધું શુભ થાય છે. ત્યારે આપણે સોમયાગ નદિ તો પૂર્ણ-માસ યાગ કરીશું. પહેલાં તો દરેક જગ્યને એ કરવો પડે.

નવ: ના, ના, મહને કહ્યું એટલી શ્રદ્ધા નથી. હું તો માનું છું કે મહારી શ્રદ્ધા છે તેવી પણ ઘણી જ જમી છે અને મું વિચાર કહું છું ત્યારે તો મહારી શ્રદ્ધા બધી જ યોગજની લાગે છે. તહમને યાદ છે એક વાર તહમે મહને વાહરડાની દોર કૂદવાનો પ્રસંગ કહેવો?

મીનજી: હા, તે ખરો છે; તેથી જ ધારીએ ચોરી કરેલી. નવ: ના, કહ્યું હું એ માની નથી સકતો; અને વારંવાર એક તરફથી મહને મતુરચિતિનું વાક્ય વાક આવે છે કે

न लहचयेद्वत्सत्तन्त्री

ને એ વિશેની તહમારી લોકવાયકા તાજ થાય છે અને બીજી આત્મી તર્કશાસ્ત્રીઓ આ રીતના તર્કને કાકત્રાલીય ગ્યાય કહી યોગજાવે છે.

મીનજી: પણ એમાં તર્કને અવકાશ જ નથી. તે દિવસે આપણે -હોતું વાંચ્યું કે

एतर्पानिप्रणीतानि धर्मशाम्नाणि वै पुरा ।

તાન્યેતાનિ પ્રમાણાનિ ન હનન્વ્યાનિ હેતુભિઃ । તર્ક કરીને એ શાસ્ત્રવ્યવહારો ઉચ્છેદ કરવો નહિ એમ એ શાસ્ત્રીઓ જ નથી કરેતા ?

નવ: તહમારી વાત ખરી હશે પણ આજની નવીન મંડલોમાં ઉછરેલી મહારી જુદી એમ માની નથી જતી; અને કાંઈ વાર ચીંધાટ કરી મૂકે છે.

મીનજી: ના, ના, એવું કશું નહિ. તહમારા જેવા તો મનને વધ કરી શકે.

નવ: મીનજી, એ કે તહમારે ખાતર કરવાની વાત છે ? અને છતાં તહમે કહો તો તેમ કહું.

મીનજી: ના, મ્હારા એકલાની ખાતર નહિ; પણ સામુદ્ર પણ એવું જાણે તો કેટલાં દિવસો ત્યાં. અને શું ખરેખર ત્હમને ધર્મમાં શ્રદ્ધા નથી? (મીનજીનું મ્હોં પડી નચે છે.)

નવ: મીનજી, ત્હમે એમ દુઃખી ન થશો. પણ સાચું કહું તો હજી ત્હમારા જેટલી શ્રદ્ધા મ્હને નથી. કોઈ વાર એ શ્રદ્ધાને લીધે હું સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય મેળવું છું, ત્હમારી સાથે હોઈ ને જેટલી હોય છે તેટલી નિર્ભયતા અનુભવું છું પણ માછું કોઈક વાર મેં કહ્યું તેમ બુદ્ધિ બંડ કરી ઉઠે છે; ને મ્હને લાગે છે કે કોઈ અમુદ્રમાં અંધારું થયું છે ને હું તથાઈ છું. મ્હારી આસપાસ ધણી ચીજો તરતી લાગે છે પણ તે તારનારી છે કે ફાડનારી છે તે સમજાવું નથી અને સમુદ્રની પ્રચંડ હોળો તો આખો જાય છે. ને આ નહિ તો પેલી તો જરૂર મ્હને ફાડશે એવી બહી રહ્યાં કરે છે.

(અટકે છે.)

મીનજી: ના, ના, ત્હમે એવો ફોજી જીવ ન રાખશો. ત્હમે તર્ક તપાસે કરો છે એટલે ત્હમને શંકા ને ભય વધારે થાય છે. શંકરાચાર્ય તો કહે છે કે મરણ પાસે આવે ત્યારે તર્ક કામ ન લાગે, પણ ગોવિંદને ભજવા જોઈએ. ત્હમને એ યાદ છે ને? સુન્દર છે.

નવ: ના, યાદ નથી, ગોલો જોઈએ.

(મીનજી સ્વસ્થ થાય છે અને સુન્દર કંઠે ગાવા માટે છે.)

મીનજી: ભજગોવિંદ ભજગોવિંદ

ભજગોવિંદ મ્હમને

ગોળે ઝીંઝીરે મરણે

નહિ નહિ રક્તિ હંજૂ કરણે.

પણ ચાલો, કે શરસ વાંચું ત્હમને મો એવું. વાંચું!

નવ: દા.

(મીનજી કબી થાય છે ને એક પુસ્તક લઈ મેસે છે.)

એ શું છે?

મીનજી: અગ્નેય દેવીમુક્ત. ત્હમે સાંભળ્યું છે! શરદમાં દેવીપૂજા થયેલે કદાચ સાંભળ્યું દર્શ.

નવનીત: ના.

મીનજી: અમુજી પ્રાણી કન્યા વાક આ સજ્જના પ્રાણ છે. એ કહે છે:

અહંરુદ્રેભિર્વસુમિધરામિ
અહમાદિત્યેરુત વિશ્વદેવૈઃ
અહંમિત્રાવરુણોમા વિર્ભર્મિ
અહંદન્દ્રાગ્રી અહમશ્વિનોમા
અહંરુદ્રાય ધનુરાતનોમિ
ગ્રહાદ્રિપે શરવે દન્ત યા ડ
અહં જનાય સમદં કૃણોમિ
અહંઘાવાપૃથિવિ આપિવેશ

એ કહે છે કે રૂંદો અને વસુઓ, આદિત્યો અને વિશ્વદેવો સાથે હું રહે છું; મિત્ર વરુણ અને ઇન્દ્ર તથા અધિતાને હું ધારણ કરું છું, પડી આગળ કહે છે કે ધાત્ર્યોના શત્રુઓના વિનાશ માટે રૂંદું ધનુષ્ય હું જાંચું છું. માણસના કલ્યાણ માટે હું લડું છું અને હું પૃથ્વી અને મૃત્યુલોકમાં રહું છું.

(અટકે છે.)

નવનીત: કલ્પના ધણી જ્વલંત છે. કેટલી પ્રબળ શક્તિ

કલ્પી છે. બસ, પૂરે થયું?

મીનજી: આગળ છે હજી.

અહં સુવે પિતરમસ્ય મૂર્જન

મમ યોનિરપ્સુ અન્તઃ સમુદ્રે

તતો પિતિષ્ઠે ભુવનાનિ વિશ્વા

ઉતામ્ યાં ઘર્ષ્મણેપિ સ્પૃશામિ

અહં વેષ ઘાત દ્વય પ્રયામિ

આરભમાણા ભુવનાનિ વિશ્વા

પરો દિવા પર પના પથિવ્યા

પતાવતો મદિમા સમ્યમૂય

મેં ઉર્જલાગે પિતા લોનો પ્રસવ કર્યો છે; સમુદ્રમાં મ્હારો ગર્ભ છે; વિશ્વભુવનમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે; પુલોહને હું રપ્યું કરું છું; વિશ્વભુવન રચવા હું પવનની મારફત કરું છું; પૃથ્વીથી પર, સુધી પર, સર્વત્ર હું મ્હારા મદિમા દ્વારા ઉત્પન્ન થાઉં છું.

(નવનીતસાથ મીનજીને 'જોઈ રહે છે. મીનજી પુસ્તક બંધ કરે છે અને ત્હેની આંખમાં લઈ આંખે બસાવે છે.)

નવનીત: મીનજી, પેલું વાક્ય યાદ છે:

દ્વા સુવર્ણાં મયુજાં મયાયા સમાનં કુર્શં
પરિપ્લવજાતે.

મીનજી: દા, કેમ?

નવનીત: ત્હમે આમ ભક્તિભાવે વાંચતાં હતાં ત્યારે મ્હને એ વાક્ય માંભર્યું. ત્હમે અને હું એક જોડ

જસ પર બેઠાં ઢિયે; ત્હમે મીઠું ફળ ખાવ છે ને-
હું વગર ખાધે બોધા કરું છું.

(મીનજ નવનીતમાઈ પાસે નથ છે.)

મીનજ: ત્હમે એવું નં બોલશો. ત્હમે ધારો તો ત્હમે
પશુ એ ખાઈ શકો છો. હા, હા, ત્હમે જરૂર જ
એ ખાશો ને મહારાષ્ટ્રી વધારે. પછી હું કેટલી
બધી સુખી થઈશ !

(નવનીતમાઈ મીનજને બેઠું રહે છે.)

નવનીત: મીનજ, અને ધારો કે કામ મહારાષ્ટ્રી એવી
શ્રદ્ધા ન જ રખાઈ તો શું ખરેખર ત્હમે
કુઝી થશો ?

મીનજ: ના, પશુ રખારો જ; એ તો મહારી ખાત્રી છે.

નવનીત: હા, પશુ હું તો ખાલી ધારણાંરે પૂછું છું.
તો શું ત્હમને ખરેખર કુઝ થાય ?

મીનજ: કુઝ તો થાય ને ?

નવ: પશુ પતિ નાસ્તિક હોય ત્હમાં પત્નીને શું ?
અગ્રેજ લોકોમાં તો પતિ કેથોલિક હોય ને પત્ની
પ્રોટેસ્ટન્ટ હોઈ શકે; ને કોઈ વાર તો એમાંથી એક
સાવ નાસ્તિક પશુ હોય છે. એ લોકોની જેમ હું
ત્હમારી કિયાઓની આડે ન આવું પછી ત્હમારે
કુઝી શા સારૂ થવું બેઠયે ? લગ થાય એટલે શું
પુરુષ-સ્ત્રીએ ચોતપોતાની સ્વતંત્રતા લેવી દેવી ?
અગ્રેજો તો એમ નથી કરતાં.

(મીનજ હસેલી હોય એમ લાગે છે.)

મીનજ: એમનાં તે કાંઈ લગ છે ! અગ્રેજોને વળી
લગનું શું લાન ? કેટલાકો દિવસ દિવસે લગ કરે
છે તેને એમના ધર્મમાં કું જ ફેર નથી.

નવ: પશુ ત્હમે એમ ઉલ્લેખોને શા સારૂ બોલો છો ?

(મીનજ જરા સાંત પડવાને યોગ કરે છે.)

મીનજ: જુઓને દરરોજના લગ્નમાં ફક્ત શરીરનાં
લગ થાય છે ને ત્હમારી અગ્રેજો પશુ શરીરનાં જ
લગ કરે છે. એ લોકોને આપણા

સરવાયો સમપદાવમૂલ સહય
ના સખ્યનું શું લાન હોય ? આપણે પ્રાણી

લગ કરીયે ઢિયે, ને એ લોકનાં તો ખાલી શરીરનાં
જ લગ થાય છે.

નવ: એ બધું ખરું, પશુ એમાં ત્હમારે કુઝી શા સારૂ
થવું પડે એ ન આવ્યું.

મીનજ: કેમ વળી, હું ત્હમારી સ્ત્રી થઈ ત્હમારામાં
આટલી શ્રદ્ધા ન મૂકી શકું તે કુઝી તો થવાય
જ ને ? પુરુષમાં શ્રદ્ધા પૂરવી એ તો સ્ત્રીના
આદિ ધર્મ છે.

નવ: અને હું ત્હમારો પતિ થઈને ત્હમને મહારા
વિચારનાં કરી ન શકું તે મ્હને કુઝ નહિ થાય ?
(મીનજ ચોંકાય છે.)

મીનજ: તે હા, હું સાચું કહું છે કે આખરે ત્હમે
નહિ જ બદલાવ તો મ્હારે ત્હમારા મતના થવું જ
પડશે. અમે સ્ત્રીઓ બીજું કરી પશુ શું શકીએ ?

નવ: તે શું હું આવો ને આવો જ રહો તો ત્હમે
ત્હમારા દેવતાં કૂવામાં નાંખી દઈ મ્હને અનુ-
સરશો એમ ?

મીનજ: હારતો, દરેક વાતમાં અમે એમ જ કરતાં
આવ્યાં ઢિયે તે આમાં પશુ એમ કરશું. સ્ત્રીએ
એના પતિને અનુસરવું જ પડે.

નવ: એ જ વ્યયે મીસીસ વર્તમાને દારૂ પીવા માંડ્યો
હતો, ખરું ને ?

મીનજ: તે ત્હમાં શું થયું ? એણે તો પાંત ખાતર
આપ દેહને જ અલગથી, પશુ કેટકેટલી દિન-
સ્ત્રીએ પતિ માટે લવોભવનાં નર્ક વેડે છે ?

નવ: મીનજ, ત્હમે શું પછી ત્હમારી સ્થિતિને નર્ક
કહેશો ?

મીનજ: ત્હમને ગીતાવાક્ય નથી યાદ આવતું કે
જોણુ દુષણુ વાળેય જાયતે યજ્ઞમેઘકર:
સ્ત્રીને ખરાય પ્રગ થાય તે કરતાં વધારે શું નર્ક
શું હોય ?

(અંદરથી “વહુ, દીકરા, હજી નથી ચતા”ની બમ
સંભાષણ છે.)

આલો, સામુહ ચિન્તા કરશે, આપણે મુર્છાવશે.

[પરો પડે છે.]

પ્રવેશ' ૪

[સમય: રહેવાર. સ્થળ: એક. બપો આરોપાલકનાં તોરણો બાંધ્યાં છે. એકમાં ચક્ષુસાગ્રાસ્તી છે. તેમાં પૂર્ણાંસ યજ્ઞ થાય છે. એક ચતુર્વેદી અર્ધચંદ્ર આલેખિત આપે છે; અશ્વેદી દેવા મંત્રો બોલે છે; બે કનિષ્ઠાએ વિષ્ણુક્રમ પ્રકાશનુક્રમ તૈયારી કરે છે. એક પાટલા ઉપર નવનીતભાઈ અને તેની પાસેના પાટલા ઉપર મીનજી પોઠાં છે. નવનીતભાઈએ પીતાંબર પહેર્યું છે તે કસળી સહ્ય એકી છે. મીનજી અખર પહેર્યું છે તે અશ્વત્થામી અગ્રેશ્વર મટયું છે. બેડેના લલાટ પર કુંડુના મોઢાના ચાંચાઓ છે તે તે ઉપર અક્ષત ચોટયા છે. તેમની સામે વેદિમાં અગ્નિ પ્રકાશે છે. વેદિ ઉપર કૃષ્ણ અને પ્રસ્તર દાઘ તથા ચંદન વિ. ના છાયાઓ છે. પાસે પૂનની વિવિધ સાગ્રીઓ છે. એક બાજુએ એક રોતરંછ પર ચોટાક પુરો બેઠા છે અને બીજી બાજુએ દશાબર સ્ત્રીઓ છે. એક બાજુએ હોઠા થાય છે તે દાઢર રહેલા લોકોનું ધ્યાન બેઠોના દેવ તેમ જોરથી બોલાવે છે. બધા બાજુએ ઉભા થાય છે.]

મીનજી બ્રાહ્મણ: આરો, હવે વિષ્ણુક્રમ પ્રક્રમણ થાય છે. ચાલો, ભાઈ તમે ઉભા થાવ.

(નવનીતભાઈ પૂર્વ દિશા તરફ જતા દેખા થાય છે.)

બ્રાહ્મણ:

ચક્ષુષીપૂર્ણાં મધુના પદાન્યસીયમાણા સ્વપચામદ્ગ્નિતિ
યજ્ઞ ત્રિધાનુ પૃથિવીમુત વામિકાં દાધાર ભુવનોનિ
ચિચ્ચા

(નવનીતભાઈ ત્રણ રડાના બરી આડપનીય સુધીની લગા કરે છે પછી બેસે છે અને આર્કનત્વ અગ્નિની અયમમિત્રુદ્ધપતિર્ગાર્ધન્ય: ઇ. પ્રાર્થના કરે છે. મીનજી તેને વિભાગી નજરે નીરવી રહે છે. એક બાજુએ ચક્ષુમાનવું પ્રત વિશર્જન કરાય છે: પછી બે બાજુએ આગળ આવે છે.)

એક બ્રાહ્મણ: યજ્ઞેન યે દેવા: હમાં જિતિ જિમ્બુના
યજ પડે દેવો હંત્યા હતા.

મીનજી બ્રાહ્મણ: અશ્વર્યં હ ય સુજ્ઞત ચાતુર્માસ્ય
યાજિર્મા ભવન્તિ ॥

ચાતુર્માસ યજ કરવા થયી અશ્વર્ય યુક્ત
પ્રાપ્ત થાય છે.

બધા બ્રાહ્મણ: ઐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

યજમાન: સુતિર્મા ભવન્તુ.

એક બ્રાહ્મણ: (આડપનીયમાં અગ્નિ નાંખે) મોટી
બેડેન, ચાલો હવે બહાર જઈ મોટાભાઈ અને
અને આ પુરોહત: નાથો.

(મીનજી પુરોહતનું વાસણ લઈ ચાલે છે એટલે - બધા બ્રાહ્મણ ચક્ષુસાગ્રામીથી બહાર આવે છે. મીનજી નવનીતભાઈ તથા એક બ્રાહ્મણને પુરોહતગ આપવા માંડે છે એટલામાં તારવાળો આવે છે અને તાર આપે છે. બ્રાહ્મણ પુરોહત લે છે અને બાહ્ય ભય છે પણ નવનીતભાઈ તાર વાંચવામાં પડે છે.)

નવનીત: મીનજી, શિરીયભાઈ અને ગ્રામાં અત્યાર આવે છે.

(મીનજી પુરોહતનું વાસણ હાથમાં લઈ ઉભી છે, તેને નવનીતભાઈ તાર આપવા ભય છે એટલે અચાનક હાથ વાચવાથી વાસણ પડી ભય છે અને પુરોહતગ જમીન પર ટળી ભય છે. મીનજી બેડેના મોઢેએ ઉભી રહે છે.)

એક બ્રાહ્મણ: અરરરર, યજમાન હવિરોય ખાપ

નહિ ત્યાં લગી યજ પુરો થયો ગણાય નહિ. હવે

શું થશે?

(મીનજી રાધા જેવી મઈ ભય છે; એટલે એક બ્રાહ્મણ ચક્ષુસાગ્રામાં ભય છે અને કાંઈ જુએ નહિ તેમ નવા પુરોહત તૈયાર કરી પાછો આવે છે અને એક વાટગી મીનજીને આપે છે.)

બ્રાહ્મણ: મોટી બેડેન, હો. હો આ વધું હતું તે બાધને આપો.

(મીનજીને મોઢાં લગત પ્રસન્ન થાય છે. પણ તેને કસાદ મંદ પડી ગયો છે. નવનીતભાઈને વાટગીમાંથી તે પુરોહતગ આપે છે અને નવનીતભાઈ તે ખાઈ ભય છે.)

નવનીત: પણ મીનજી, તેમાં તમને આટલાં દુ:ખી શું થાય થાય છે? તમને કહેશે તો આપણે સોમયજ્ઞ કરીશું, પછી કાંઈ?

(મીનજી હલત નરોં આપણી ને બલતુએ લતી રહે છે. કનિષ્ઠાને દશાબર અને મહેમાનોને તે પ્રસાદ આપે છે અને બધાં પ્રોશ્નોર વિખરાય છે. એ બધી વાર નવનીતભાઈ મીનજી ને જોતા ઉભા રહે છે.)

(સ્વગત) આટલી બધી શ્રદ્ધાનું કાંઈ ફળ કરો, ખન ?

(એટલામાં મીનજી આવે છે ને નવનીતભાઈની સામે ઉભી રહે છે. તેનું મોઢું પડી ગયું છે)

મીનજી: કાજુ બાજુ મદારે આજે આમ કેમ થયું ?
ફનોથી તો દેવો હંત્યા હતા.

(બધી વાર એક વૃષ્ટ રહે છે)
હા, તે તમને માફ ન લેશે પણ શિરીયભાઈને આ કેમાં શ્રદ્ધા નથી તે એમના આવવાના ગમાગાર આજના ને પુરોહતગ દેવામાં ગયો.

નવનીત: કદાચ એમ પણ હોય, પણ આખરે મ્હને તો મ્હારો ભાગ મળ્યો. હવે ત્હમે દિલ્લિથી રા સાફ ચાલ છે ?

મીનળ: હા, એટલું કીક હવે કે મહારાજે આગળથી થોડો કાઢી લીધો હતો પણ આમ પુરોગમ દેખાઈ જાય એ કેવા અપશુકન કહેવાય ? સામુદ્ર તો કહેતાં હતાં કે પુરોગમ કે પ્રસાદ હવે ને કિયા કરનારનાં ભાગે કે ન રહે તો.....

(અટકે છે.)

નવનીત: તો શું ?

(મીનળ નીચું જુએ છે)

એને પુત્ર થતો નહિ હોય, ખરું ને ? હા, એજ હશે; મ્હારી ખાત્રી છે.

(મીનળ જ્યાંથી આંખો પિના ઉઘાડે રહે છે)

તે શું મીનળ, પુત્ર પિતા માણસને ન ચાલે ? એટલા ખાતર શું આમ છવ જાળવાનો હોય ?

(મીનળ હજી નિકતર ઉઘાડે રહે છે. નવનીતશાહ જરા તપ્પા હોય તેમ દેખાય છે.)

મ્હને તો પુત્રની જરૂર લાગે છે તે કરતાં ત્હમે પ્રયત્ન રહો એની વધારે જરૂર લાગે છે.

મીનળ: ના, એવું કંઈ જ નહિ. પુત્ર વગર તો સાતે પેઢીની અવગતિ ચાલ ને મ્હને ગમે તેમ ચાલ તેથી કે તેમ નહિ ચાલ.

નવનીત: મીનળ, મ્હારી સાતે પેઢીની તો જેવી ગતિ ચવાની હતી તેવી થઈ ગઈ છે; પણ ત્હમને હું આમ નિરાશ થતાં નેહું છું ત્યારે મ્હારી ગતિ સારી નથી થતી. માણસે સાચોગાય પ્રયત્ન રહેવું, નોંધવું, એ જ એનો ખરો ધર્મ છે.

મીનળ: ને ખીતું કંઈ નહિ ?

નવનીત: (ધારધારે) ખીતું...ખીતું ગયું પછી.

(મીનળ અંદર ચાલી જાય છે. નવનીતશાહ ગાંઠી હાથ પર છે. થોડી વારે મીનળ પાછો આવે છે.)

મીનળ: તે શું આપણે આ પાંડું કયું ને ત્હમને નહાણું લાગે છે ?

(નવનીતશાહ મીનળ સાથું જુએ છે.)

નવનીત: મીનળ, મેં એવું વળી ક્યારે કર્યું ? ઉઠું મં તો કર્યું હતું કે આપણે સોમયત પણ કરીશું, હું તો એટલું જ કહેતો હતો કે ત્હમે દુઃખી ચાલ એ મ્હને નથી ગમતું.

(થોડી વાર પછી)

મીનળ: ત્યારે આપણે સોમયાગ કરીશું ?

નવનીત: હા, જરૂર કરીશું. પણ હજી સિરીયભાઈ કેમ નહિ આવ્યો હોય ? વખત તો ક્યારનો લરાઈ ગયો.

મીનળ: તે સામુદ્ર પૂજતાં હતાં કે ભાઈ આમ અચ્ચુચ કેમ આવે છે ?

નવનીત: ના, મ્હને એણે લખ્યું હતું. પણ હું કહેવાનું વીસરી ગયો હતો. એ લોક આ રમત અંદર માગશે.

મીનળ: ત્હમે કેં પણ કહેવાનું વિગરતા નથી ને એમ કેમ થયું ? આવી વાત ત્હમે કેં વિગરો નહિ, શું હતું ?

(બ્હાર કીર્તના આવવાનો અવાજ થાય છે માનજ વાંકી વળી ડોકિયું કરે છે ને સત્તર ઉઘી ચાલ છે.)

સિરીય ભાઈ આવ્યા

(સિરીય દાખલ થાય છે. ત્હનો હાથમાં લોહાની સાંકળી છે. ત્હનોથી બેથાઈ બેઠું કૂતરું ત્હની પાછળ અંદર આવે છે.)

મીનળ: આંવા, સારા છો ?

સિરીય: હજારો, ત્હમે કેમ છો ? (નવનીતશાહ તરફ નોંધ) કેમ ભાઈ, સારા છો ? મા મજામાં છો ?

મીનળ: હા, મા પૂજમાં છે પણ મ્હાનાભાઈ, ત્હમે એકમા કેમ છો ?

સિરીય: સુહાસ ને કિરિટ તો કાલે આવશે. જરૂરને સુહાસને નૈવાર થતાં વાર થઈ એટલે કાલે આવી સપ્તી નહિ. પણ ભાભી, ત્હમે વળી આ બધા સા દોગ માંડ્યા છે ?

(ચાક તરફ આંખો કરે છે.) કાંઈનાં ડગન ગમન છે કે શું ?

નવનીત: મીનળ, ભાઈ માટે પાણી મોકલો.

(સિરીયને) કેમ સારો છે ? ખેસ.

(મીનળ જાય છે. સિરીય નવનીતશાહ પાસે બેઠો છે.)

સિરીય: હા, મજામાં છિયે પણ આ ગયું શું છે ? ભાભી ને ત્હમે આમ શણગારાયાં છો ને કેં મોગ ચાલ છે ને આ જુવું.

નવનીત: આજે રમ કર્યો હતો.

સિરીય: વત ! ત્હમે પાછો ધરમ પાળવા માંડ્યો કે શું ? ચારૂં થયું કે સુહાસ મોડી આવશે. ને હવે તો આ બધું પુરું થયું છે ને ?

નવનીત: સિરીય, તું આમ બોલશે તો મીનળને ખૂબ માડું લાગશે.

શિરીય: ને ત્હમને પશુ ?

(શિરીય ટીકીને નવનીતભાઈ તરફ જુએ છે. નવનીતભાઈ ચોતાની નજર ખીંચી તરફ વાળી લે છે.)

નવનીત: ના, મ્હને...મ્હને કેં ખાસ નહિ.

શિરીય: બાબી શું રોજ આવાં ગાંઠા કાઢે છે એમ ?

(નવનીતભાઈ ગોત્રતા નથી. શિરીય આરંભ બધું જુએ છે. મીનળ પાછળનો હોટો લઈ આવે છે.)

મીનળ: ન્હાનાભાઈ, ત્હમે હજી કપડાં પશુ નથી ઉતાર્યા ?

શિરીય: (જાણે નવાઈ પામતો હોય તેમ) કપડાં ? શા માટે ? મેં તો હમણાં જ ટ્રેપનમાં બદલાયાં છે. હવે તો રાતે જ બદલીશ. કેમ ?

મીનળ: ના કેં નહિ. હું તો કહેતી હતી કે ત્હમે નિરાંતે ખેસી શકત.

શિરીય: નિરાંત ? અરે હારે, મ્હને તો તદન નિરાંત છે. અમને તો કપડાં પહેરી રાખવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે. પશુ ખેસો તો ખરા—કે પછી પતિદેવની હાજરીમાં ઉભા જ રહેવું પડે ? તે બાબી, ત્હમે પગથપી પશુ કશો છો ખરાં કે ?

મીનળ: હાસો, શા સાર ન કરીયે ? ત્હમે આ કુતરને પંખાળો છો ત્હના કરતાં વધારે ઉંચા આત્માની સેવા કરીયે છો.

શિરીય: ધુળા મ્હારી સુહાસ તો એવું કરવાની સાફ ના કહે. ત્હમે માનશો.....

મીનળ: (હતાવળે) હા, શા માટે નહિ માનું !

(શિરીય હસે છે.)

શિરીય: હું એમ કહેતો હતો કે એક વાર મ્હને ખજે ખૂબ કળતર ચતી હતી પશુ સુહાસ કેં પગ ન દાખે. ત્હમે જાણો છો તેમ સુહાસને એવી ગાફ ચીડ છે.

મીનળ: ના, મ્હને તો એની કેં જ અજર નથી.

(શિરીય નવનીતભાઈ સાથે એક હસે છે.)

શિરીય: બાબી, એ તો “ત્હમે જાણો છો” એમ કહેવાની રીત છે.

મીનળ: પશુ સાચું માણસ, જાણતું હોય તો ત્હમે કહો શા માટે ?

શિરીય: પશુ એ તો ખાલી વિવેક છે.

મીનળ: ને સાચું માણસ શું હા કહે કે એ જાણે છે ? ન જાણે તો પશુ ?

શિરીય: હા, વળી. જાણે શું, વાતમાં જરાયે ન સમજે તો પશુ માયું હાવવું પડે.

મીનળ: બાબી એ વિવેક. તે ત્હમે તો એવું જાણું ન આચરશો. આપણે શા સારે જાણું જાણવું પડે ?

(શિરીય, કે, નવાળ નથી આપતો ને, ખૂબ ખેસી રહે છે. થોડીવાર)

ન્હાનાભાઈ, આજ કેટલા વખતે મળ્યા ? સુહાસ વધુને તો પરપયાં ત્યારે દીકાં હતાં તે જ. ને ફિરિટને એવાનું તો મ્હને કેટલું મન છે ! તે ત્હમે એટલે ગધે દર શા માટે ગયાં કે વરસો લગી મળાય જ નહિ ?

શિરીય: અમ્હને લાગ્યું કે વગર ઉપાધિએ જીવવું હોય તો પરદેશ વધારે ઠીક પડે. નહિ ત્યાં રીત, રિવાજે કે નહિ ન્યાતમત. કાલે તેમ દરવું-દરવું. મીનળ: તો દર વર્ષે અમ્હને સાં તેડાવો. ન્હાની વહુના સીમંતમાં પશુ અમ્હને તેડાવો સરખાવે નહિ. દર હતું તો પશુ હું તો આવત.

શિરીય: શેમાં ? સીમંતમાં ?

મીનળ: હા, કેમ ?

શિરીય: પશુ સીમંત કંઈ છે જાણે કે ત્હમને જોવાનું ? બાબી, અમ્હે તો એ ધર્તીમાં માનતાં જ નથી.

(મીનળ ગમરાતી હોય તેમ નવનીતભાઈ સાથે જુએ છે.)

એટલામાં અંદરથી મા શિરીયને ઢાંક પાડી જોવાને છે ને શિરીય અંદર જાય છે.)

મીનળ: ન્હાનાભાઈએ એ શું સાચું કહ્યું ?

નવનીત: છેવું શું ?

મીનળ: શું કેમ ? સીમંતોજયન વગર તો.....

(શિરીય પાછો આવે છે.)

શિરીય: શું બાબી, સીમંતોજયન વગર શું થાય ?

નવનીત: હવે ત્હમે જે જાણું સમજી થયો. હું તો જાણું.....

(નવનીતભાઈ અંદર જાય છે.)

મીનળ: કેં નહિ.....

શિરીય: ના, ના, બાબી, કહો તો ખરા. ત્હમે એવું એવું કહો છો ત્યારે મ્હને ખૂબ જ મજા પડે છે.

મીનળ: ન્હાનાભાઈ, ત્હમે મોઢા યશો પછી આવું નહિ જોવો.

શિરીય: વાર, વાર, પશુ સીમંતો... એ શું હતું ? તે ત્હના વગર શું થાય ?

મીનજી: બુઝોને ન્હાનાસાઇ, આપણા વડવાઓ કે હસી કાઢવા નેટલા મરખ ન્હોતા હ. એવા વિદ્વાનો તો હજી ડાઇ દેશમાં નથી થયા ને આપણા દેશ વગર બીજે યશે પણ નહિ.

શિરીપ: એ બધું સાચું હશે. હું ક્યાં ના કહ્યું છું ?

મીનજી: ત્યારે શા સારું હાથે કરી સીમન્ટ ન કર્યું ?

શિરીપ: પણ એ ક્યાંથી કાયદો શો ?

મીનજી: કાયદો વળી કેમ નહિ ? એ તો આપણો એક મુખ્ય સંસ્કાર છે. એ વગર બાળકને કેટલી હાની થાય ?

શિરીપ: બાળકને હાની થાય ? ત્હમે પણ જાળ્યો છો, લાભી. અરે, જે બાળક જન્મ્યું પણ નથી ત્હને વળી હાની થી થઈ શકે ? સીમન્ટ તો બાળકના જન્મ પહેલાં થાય તે જ કરી ?

મીનજી: હો, પણ ત્હમાં શું થયું ? આપણા લોક તો માનતા કે માતા ગર્ભ ધારણ કરે ત્યારથી જ બાળકના સંસ્કારો શરૂ થઈ ચૂકે છે.

શિરીપ: બાળકમાં શું પણ આવે તે પહેલાંથી ?

મીનજી: કેમ, ત્હમે એ નથી જોયું કે એક ધરમાં અમક જાતનાં લોક રહી જાય તો એ લોક ગયા પછી પણ એમનું વાતાવરણ રહી જાય છે ? સંસ્કાર અને લાવનાઓ હવામાં જાય છે. એ પવિત્ર વાતાવરણની બાળક પર અસર થાય જ. એ તો ત્હમને થઈ નથી ગાડી એમ જ માણસ વગર જામળને માળા ફેરવે છે ને ભવસાગર તરી જાય છે.

શિરીપ: ભાભી, એ વાતાવરણની ત્હમરી વાત તો કેકે અંશે સાચી હાજે છે. અમેરિકાના ડૉ. વર્ચલેએ એ જ શોધ કરી છે. પણ ત્હને જે નથી યમજાતું તે આ કે પવિત્ર વાતાવરણ માટે વળી ક્રિયાઓની શી જરૂર ? પવિત્ર મન હોય તો બસ છે. જરૂર હોય તો નિધાનો બાળજરૂરી છે.

મીનજી: એ એમ કરીને જ ત્હમે લોકે બધું ચુંધી નાંખ્યું. તે ત્હમે શું એમ ધારો છો કે વસ્તુ હોય તો પણ વિધાન વગર બધા લોકમાં એ ટપી રહી શકે ? તે દિવસ મંગલોત્સવમાં પણ કહેતા હતા કે ઇશ્વરપ્રેમ હોય તો પૂજનું શું કામ ? પણ પછી વાર તો એમ થાય છે કે પૂજન કરે તો વળી ઇશ્વરવાદ પણ આવે. આપણા લોકે સંખ્યાપૂર્વક યજ્ઞ દીધી

એટલે ધીરેધીરે ઇશ્વર પણ ભૂલાઈ ગયો. સંખ્યા પૂજા બોટી બોટી પણ રહી હોત તો કેમકે દહાડો સાચા ઇશ્વર દેખા દેત.

શિરીપ: સારું કરો ભાભી, પણ ત્હમરી એ સંખ્યાપૂર્વક મ્હને તો કારસ લાગે છે.

મીનજી: એવી સુંદર ભાવનાની ટેવ પાડો તો ખરા; પછી ત્હમે એમ નહિ કહે.

શિરીપ: અરે પણ એ બધું બને ક્યારે ? કપાં કાઢી જમવાની કુરસદ નથી હાં એ બધી ક્રિયાઓ કરવા રહ્યું તો આખો દહાડો ને અર્ધી રાત તો એમાં જ જાય. આ જમાનામાં એ બધું અશક્ય લાગે છે.

મીનજી: ત્હમે લોક જમાનાનો વાંક શા માટે કાઢતા હશો ? બે કેસ ઓછા હશે તો દશ મિનીટ સ્વધારે મળી શકે. તે શા સારું એટલો બધો લોક કરે છે ? જમાનો તો કે બદલાયો નથી; માણસો બગડ્યા છે. પહેલાંના લોકોએ પણ આવડો લોકો કર્યો હોત તો કે ન યાત.

શિરીપ: પણ પહેલું તો મને એ બધામાં શ્રદ્ધા નથી રહેતું શું ? તેથી જ શુદ્ધાસને સીમંતની મેં ના પાડી હતી.

મીનજી: તે ત્હમે એવા સંસ્કારો પણ ન કરો એ ત્હને જરા ન ગમ્યું. આપણે આપણા આચારવિચારો કદી છોડ્યા ન જોઈએ.

(નવનીતસાઇ આવે છે.)

નવનીત: ત્યારે ત્હમે જમાનાની ગોઠવણ કરો ને. શિરીપે પણ બુઝ્યો થયો હશે.

(મીનજી જાય છે. એક બાઈએ બોટી વાર ચૂપ થયે છે. બોટી વાર પછી)

શિરીપ: મ્હોટાસાઇ, મ્હને લાગે છે કે અમે અહિં આખ્યાં એ બૂલ કરી. અમે માથેરાન બંધીએ તો કેમ ? હજી ત્યાંની એકાદ સંસ્કારમાં જગો હશે અને નહિ તો પછી અહિંની કાંઈ દરિદ્રમાં રહીશું.

નવનીત: શિરીપે, ત્હને ખબર છે ને કે મીનજી ત્હમને બધાને ખૂબ સાહે છે.

શિરીપ: ત્હની હું ક્યાં ના કહ્યું છું ? નવનીત: ત્યારે તું આમ કેમ બોલે છે ? મ્હોટાસાઇ માલિક ઓહો ત્હારો વિચારોનો હશે ? તે તું સહી થઈશ ને ?

શિરીષ: હા, પણ એ કે અન્હારી સ્વતંત્રતા ઉપર
દાઈ જાતનો અંકુશ નહિ મૂકે.

નવનીત: ખરી વાત છે શિરીષ, અહિંયાં જરાતર
અંકુશ રહે જાશે. પણ મીનજાના રનેહ ખાતર
ત્હમે લોક એટલું સહી નહિ લ્યો ? નહિ તો એ
અત્યંત દુભાશે.

(સાદી વાર શિરીષ વિચારમાં બેસી રહે છે. પછી)

શિરીષ: મ્હોટાભાઈ, સુદાસને 'અહિંયાં જરા નહિ
ગોકે. અને તો પાછાં જતાં રહીયે તો જ સાહે.

(નવનીતભાઈ વગર બાંધે અંદર જાય છે. શિરીષ
ત્હમની પાછલ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ ૫

[સમય: સહવાર. સ્થળ: દિવાનખાના. નવનીતભાઈ છાપું
વાંચતા બેસા છે. મીનજા પ્રવેશ કરે છે એટલે નવનીતભાઈ
છાપું ઠંથું મૂકે છે. મીનજા પાસે બેસે છે.]

મીનજા: ત્હમે કે જાણ્યું ?

નવનીત: શું ?

મીનજા: શિરીષજાણ રાને કહેતા હતા કે એ તો
કિરિટને જનોઈ પણ નથી આપવાના.

નવ: એ તો ત્હમને સીટવતો હશે.

મીનજા: ના, ના, મેં પણ પહેલાં એમ જ ધાર્યું હતું
પણ એમણે તો સમ ખાઈ ક્યું કે સાચું છે.

(નવનીતભાઈ જરા વિચારમાં પડે છે.)

નવ: પણ મીનજા, કિરિટનાં જનોઈને તો હજી વાર છે
તે ? અસારથી એની આવડી ધાંધલ શું કામ
બેઠયે ?

મીનજા: વાર ચાંતી ? અપણુમાં તો અસર વરં
જનોઈ આપવું જ બેઠયે એટલે આવતી વસ્ત્રમાં
ગોડામાં મોડું જનોઈ હતું પડ્યો.

નવ: પણ શિરીષ ના કહેતા હોય તો શું ચાલ ? અને
એમ પણ ખરું તે કે એમાં આપણે શું ?

મીનજા: આપણે શું કેમ ? આપણું કુટુંબ એક અને
ત્હમે મ્હોટાભાઈ એટલે બધા જ લોક આપણે સાથે.

નવ: પણ શિરીષ કે જારા હાથમાં છે ? એના ઉપર
આપણા એટલો શા હક્ક ?

મીનજા: ના, તે મને તેમ કરી ત્હમે એમને સમજાવ્યા
તરો કહેલા એટલે માનશે. એકલા ત્હમારું કનું
એ માને છે.

નવ: પણ મીનજા, એમ મહારાથી, જોરજુલમ કેમ
ચર્ચ રોકે ? એ મ્હાફે માન રાણે છે ત્હનો
જેરવાલ કાંઈ લેવાય ? ખૂંટીથી તો એ મ્હાફે પણ
ક્યું નહિ માને. ત્હમે લોક જેરવાળાની માંગણી
ક્યાં કરો છો એટલે એ ત્હમારું ક્યું નથી કરતો.
તે ત્હમે આ વાતમાં ખોટા આગ્રહ ન કરો તો સાહે.

મીનજા: પણ ત્હમે એ કેમ નથી જોતા કે આપણું જીવ
ગાયત્રીનો મંત્ર બધે નહિ તો.....

નવ: પણ આપણે એના માસ્તર પાસે એને ગાયત્રી
શિખાવીશું, પછી શું ?

મીનજા: ના, તે ન ચાલે. ત્હમને પેલું ચાલ નથી
આવતું કે

તમસ્તે વાણવતમઃ પ્રવિશન્તિ યમવિદ્યાનુપમયતે.
એવા અવિદ્યાન આચારોને લીધે આપણે બધા
અંધકારમાંથી અંધકારમાં જઈએ છીએ.

નવ: મીનજા, ત્હમને હવે તો ધર્મની ઘેસણ બેસી છે.
ત્યારે આ શિરીષને તો બાપુજીએ જનોઈ આપ્યું
હતું છતાં કેમ આવો વિચારની ચર્ચ ગયો ?

મીનજા: ના, એ જનોઈને લીધે તો એ હજી અટક્યા
છે. એ વેદ અને ગાયત્રીના જાંટણીને લીધે હજી
આપણાં લોક કંઈની રહ્યાં છે. એ એક સંસ્કાર ન
કરો એટલે બીજા મારે એને ધ્વનિ ન થાય ને ત્રીજો
બુલંદ નહય. તે હા, અને તો સંકા થયા જ કરે
છે કે સુદાસ વડનું સીમન નથી ક્યું તે એના
બાળક પર એનું પરિણામ મારું નહિ જ આવ્યું હોય.

નવ: (કતાવચે) અરે, અરે મીનજા, ત્હમે જામ શું
બોલો છો ? ત્હમે કેટલાં નિર્દય ચર્ચ જાવ છો ? એ
નિચારો બાળક વિશે એવું ન બોલવો.

(નવનીતસાથ હો છે અને ખંડમાં ફરે છે. ઘેડીવારે જ્યારે કોઈને ખાસ હોતા હોય તેમ નહિ)

એવું જ છે. જ્યારે ધર્મચેત્તણા બેસે છે ત્યારે માણસ સામા પહેલમેશ કૂર ગમે છે. અને એમાં સાચો ધર્મ તો કયાંયે અદ્દલ ગઈ જાય છે. ક્રાઇ એક વસ્તુમાં અતિ અંધ મોહ લાગે એટલે એમ જ થાય. પછી સારા નરગાનું જાન રહે જ નહિ.

(ઘેડી વાર પછી)

પણ ત્હમે આમ દુઃખ ન કરશો. સો યથાર્થજ્ઞ. હમણું એ લોક આગી પહોંચશે. શિરીય કપારનો રોશને સામે ગમે છે.

(એક વૃષ બેસી રહે છે. ઘેડી વારે શિરીય અને સુહાસિની દાખલ થાય છે. સુહાસિની આંગળી પકડી, લખું બધાં કપડાંઓમાં વીંટાયેલા એક બાળક ચાલે છે. મીનજ આગળ જાય છે.)

મીનજા: આમે સુહાસ વડુ, સારાં છો ?

સુહાસ: સાહેબજી, ત્હમે કેમ છો ?

(મીનજ હોસબેર બાળક વાક ફરી લેને સ્મરણ નય છે ખેરલે બાળક રડવા માંડે છે.)

સુહાસ: (ઉતાવળે) હા, હા, એને ન અડશો. એની તો એને બહુ જ મીઠું છે.

(મીનજ લેવાજી નય છે ને લ્હીથી થઈ કમી રહે છે સુહાસ અને શિરીય બાળકને દાનો રાખે છે; પછી બધા બેસે છે.)

નવ: તે શું શિરીય, ફિરિતને સાઈ નથી દરેતું ? એવું શરીર આમ કેમ છે ?

સુહાસ: ના; એ તો જન્મથી જ જરા નગળો છે.

(મીનજ નવનીતસાથ વચ્ચે જુઝે છે. નવનીતસાથ આટું જોવા પ્રયત્ન કરે છે છતાં એની નજર મીનજ તરફ નય છે.)

નવ: એટલે કાંઈ રોગ છે ?

સુહાસ: ના, ખાસ રોગ તો શું પણ જન્મથી જ એના મગજની નસો જગત નમગી છે તે કાંઈવાર મગજ ખાતો પડી જાય છે ને સ્તંભન જેવા થઈ જાય છે. ડાહ્યર કહે છે કે એને લીધે જ એવું શરીર ભરાતું નથી. એ ગિવારો આજ સાત-આઠ વર્ષનો થયો પણ કોઈ વાર જરા અમથું દણ હસ્યો પણ નથી.

નવ: પણ શિરીય, આમ ચલાવું કારણ શું ?

શિરીય: કારણ તો કાણ જાણે ? ડાહ્યર કહે છે કે એના જન્મ વખતે મુદામ માંડી હતી એટલે આમ થયું.

મીનજા: ના, ના, એવું કે નહિ. છેક મરવા પડેલી સ્ત્રીઓને ત્યારે સારાં બાળકો કેમ અવતરે છે ? એ તો ત્હમે સીમન્ત ન કર્યું તે આમ થયું.

નવ: મીનજ !

શિરીય: લાલી, એ ગધાં ત્હમાગં મનનાં ભૂત છે ચરો મહોસાભાષ, આપણે અંદર જઈએ. આ લોક બને અહિં બેઠાં.

સુહાસ: (સિરીયને) ના, ના, ત્હમે અહિં જ બેસો. મ્હને એકદું અહિં નહિ ગમે.

(મીનજને) ત્હમે એમ ધારો છો કે સીમન્ત ન કર્યું એથી ફિરિતને આમ થયું હશે એમ ?

મીનજા: એમાં દળી ધારવાનું શું હોય ? આપણું સાસો જ એમ કહે છે અને એથી જ હું કાસની શિરીય ભાઈને છતાં ફરે છું કે ફિરિતને જનોઈ આપવું પણ એ એટના બે નથી થતા.

સુહાસ: અને જનોઈ ન આપીયે તો શું થાય ?

મીનજા: શું થાય તે તો કાણ જાણે ? આવું જ કાંઈ થતું હશે. તે આપણા બાળક પર એના અખતરા થોડા થાય છે ?

(સુહાસ વિચારમાં પડે છે. ઘેડીવારે)

સુહાસ: હા, ખરી વાત છે; આપણા બાળક પર આપણાથી અખતરા તો ન જ થાય. કોણ જાણે અત્યાર સગી મ્હને આ કેમ સૂઝ્યું નહિ હોય. કલય ત્હમારી વાત ખરી દશે. (સિરીયને) હેં શિરીય, એ કલય સાચું દશે કે સીમન્ત ન કર્યું તેથી ફિરિતને આવું થયું ?

શિરીય: ખરે તું કાંઈ ગાંડી થઈ છે ? એમ ક્રિયા ન કેં માણસનું નસીબ નક્કી થઈ જાય તો થઈ જ રહ્યું ને !

સુહાસ: ના, એ નજરે એ કે એક ક્રિયાની વાત ઘેડી છે ? આપણા ઘરમાં જે વિચારો થાય તે બધાની જ અસર થાય ને ! આપણે સાવ નાસ્તિક થઈ ગયા એટલે આમ થાય પણ ખરું.

મીનજા: હું પણ એ જ કલા ફરે છું.

શિરીય: સુહાસ, તું એ બધા બ્લેમ પાળીય તે મ્હને જરા નહિ પાસવે. મદારા શિદ્ધિની એથી ઉધા જ છે.

સુહાસ: પણ શિરીય, તું માનાની દરિયા કેમ નથી જોતો ? બાળકને તે જન્મ આપ્યા મેળ તો પણ

શું તું આવું જ કહેત ? એ જ્યાં સિદ્ધિતોને ત્રહારા
જાળક પરથી ઝાવારી ફેંકી દેવાનું મન ત્હને
નથી થતું ?

શિરીષ: પણ એવા મનના વહેમ ખાતર મહારા જીવનના
સિદ્ધિતો હું કેમ કરી છોડી દઉં ?

મુહાસ: શિરીષ, આપણે નક્કી કેમ દલીલ રાખીએ કે
એ જ્યાં વહેમ છે ? કદાચ આપણે એક નવા
વહેમને વશ થયા છિએ એમ પણ હોય.

શિરીષ: મુહાસ, ત્હને તો ભાભીનો એપ લાગ્યો છે. હું
તો એ જુના વહેમમાં કદી નહિ માનું.

(મુહાસ શિરીષ સામું જોઈ રહે છે.)

મુહાસ: અરે હા, પણ ધાર કે એ જ્યાં વહેમ છે.
તેથી શું થયું ? વહેમ પાળવામાં આપણું શું
નય છે ?

શિરીષ: પણ આપણાથી એવા જુના વહેમ કે પળાય ?

મુહાસ: હું એમ ખૂંધું છું શિરીષ, કે ઘોષ ગામડિયા
વૈલની ધુળની ચપટીથી રોગ મરતો હોય તે તું

નહિ મટાડે—કારણ કે તે ગામડિયા છે ? અને વહેમ
પાળવામાં હાની થોડી થવાની છે ?

શિરીષ: મુહાસ, તું જ વિચાર કરને આપણે એવું એવું
કરતાં થઈએ તો પંડ્યાને ત્યાંના જ્યાં શું કહે ?

ત્હને તો એ નથી ગમતું.

મુહાસ: તે પંડ્યાને લાંના લોકો તો મહારા કિરિટની
મરકરીઓ પણ કરે છે.

(જ્યાં કિરિટ સામું જોઈ રહે છે, કિરિટ તેથી લોભ
પામી ગમરાય છે; ને ત્હને મ્હોં વધારે ફીકફું પડી નય છે.
મુહાસ જ્યાં થઈ ત્હની પાસે નય છે.)

મીનળ: ત્યારે ત્હમે કિરિટને જતોઈ આપશો ને ?

મુહાસ: હા, મીનળજી, આપણે જરૂર કિરિટને
જતોઈ આપશું.

મીનળ: કેવું સારું થયું ?

(મીનળ જ્યાં થાય છે ને કિરિટ પાસે નય છે. તે રડતો
નથી ને જરાક હસતો હોય તેમ જ્યાં રહે છે.)

મુહાસ: શિરીષ, શિરીષ, જોયું ? કિરિટ ત્હને છે.

નવનીત: (ઘોડાવારે) શિરીષ, આ જ્યાં મનનાં ભૂત
છે, નહિ ?

[પડો પડે છે.]

[સંપૂર્ણ]

નાટક અને સંગીત

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી ડૉ. મચ્છરે મને આજ્ઞા કરેલી કે મારે રંગભૂમિ ઉપરના સંગીત વિષે એક લાઘવ્ય સાહિત્ય સભા તરફથી આપવું. તેમાં નાટકમાં સંગીતનું કેટલું સ્થાન છે, હોય તો તે શું છે, તે કેવી જાતનું હોવું જોઈએ, તેમ જ આજની રંગભૂમિના સંગીતમાં ક્યા ક્યા ગુણો અને દોષો છે તે જતાવી આજની સંગીતરચનામાં શા શા સુધારા કરવા જોઈએ એ વિષે સૂચનાઓ આપવી, ઇત્યાદિ વિષય ચર્ચવાની મને એમણે સૂચના કરી છે અને એમની આજ્ઞાને અનુસરીને મારાથી જનતા પ્રયત્ન કરવા હું અહીં ઉભો મર્યો છું. આ વિષય ઉપર લાઘવ્ય કરવાનો મારો સંપૂર્ણ અધિકાર નથી કેમ કે હું થોડું ઘણું સંગીત જાણુતા હોઉં તો પણ આજઞ્જલની રંગભૂમિથી, તેમાં વિશેષતઃ ગુજરાતી રંગભૂમિથી, ઘણું ભાગે અપરિચિત છું. તેથી મારા આ પ્રયત્નમાં કોઈ વિચારદોષો દેખાય તેને માટે આપ ક્ષમા કરશે.

આજઞ્જલ સંગીતનાટક જોવાની પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ વધી છે તેથી નવીન નવીન નાટક મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. પણ નાટકોમાં જેવી રીતે હાલમાં સંગીત ગવાય છે તે તરફ જોતાં આધુનિક નાટક સંગીતની ઉત્તરિમાં મદદરૂપ થશે કે નહિ, તે વિષે મને શંકા રહે છે. ગમે તેમ કરીને સંગીતકાળો ગમે તે રાગમાં જોસાડીને ગાવું એવો આજઞ્જલ ઘડકો ચાલ્યો છે. નાટકકારો અને નાટક મંડળીઓ જો આ તરફ ધ્યાન આપશે તો જ એ વસ્તુ અટકશે. રસનો પરિપોષ કરવામાં સંગીત મદદરૂપ થઈ પડે એવી સંગીતની રચના કરવી જોઈએ. લુદા લુદા રસમાં ક્યા ક્યા રાગ વાપરવા તે વિષે નાટકકારે ચોક્કસ રહેવાની જરૂર છે. જે નાટકકારોને તેનો ખ્યાલ ન હોય

તેઓએ નાટક રચવામાં કે ભજવવામાં નકામો સમય ગાળવો નહિ, કેમ કે નાટક એ દૃશ્ય કાવ્ય છે. દૃશ્ય કાવ્ય કિમિત્તુ પરાધીન હોય છે તેથી બહારની સહાયતાથી જ તે દીપી શકે છે; માટે તેને અભિનયની અપેક્ષા છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પરંતુ વધારે અભિનય થાય તો રસની હાનિ થાય છે. અભિનયના પણ નિયમો છે. તે નિયમોની સ્વાભાવિકતા ઉપર જો ધ્યાન ન હોય તો કાંઈ પણ નટ અભિનયમાં કુશળ ન જ નીવડે. અભિનય એ વસ્તુ નાટકમાં પ્રધાન હોવાથી, તેનો નાશ ન થાય એટલી કાળજી નાટકમાં સંગીતની યોજના કરતી વખતે લેવી જાઈએ.

એ બાજતમાં કેટલાક લોકો એમ માને છે કે નાટકમાં અભિનય પ્રધાન વસ્તુ છે. મારે પ્રયોગ કરતી સમયે કોઈ પ્રકારનું બીજું આકર્ષણ ન થાય તેવી કાળજી લેવી, કેમ કે પોપાકનો ભપકો, સીનસીનરી, ગંગીત, એ બધી જ વસ્તુઓ અભિનયને બાધક છે.

આ વિશે બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે ભાષા કે અભિનયની મદદ વગર ઇચ્છિત ભાવને વ્યક્ત સ્વરૂપમાં લાવવું એ ગંગીતનો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી 'સંગીતને નાટકની જગજગમાં નાંખી તેનું અપમાન ન કરવું'.

એ વિશે ત્રીજો સામાન્ય પક્ષ આ છે: નાટક એ જીવનના સમસ્ત અંગનું એક ગ્રંથ છે. તેમાં સામાન્ય પ્રસંગો અને ભાવ આવે છે, તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રસંગો અને ભાવ આવે છે. એવા સમયે સામાન્ય પ્રસંગ અને ભાવ પ્રદર્શિત કરવા માટે ભાષા વાપરવી. અને તેને અભિનયની પણ સહાય આપવી. અને ત્યાં ભાષા પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં અશક્ત હોય—એટલે કે ત્યાં કેવળ શબ્દથી ભાવ પ્રગટ થવો અશક્ય હોય ત્યાં સંગીત મારફત જ કામ લેવું યોગ્ય છે.

હું ઉપર કહી ગયો કે નાટક એ દશ્ય કાવ્ય છે. પણ એનો અર્થ એ કેવળ દશ્ય કાવ્ય જ છે એમ નથી થતો, નહિ તો ચિત્રપટ ઉપર દેખાતી સીનેમાની ફિલ્મ અને નાટક એ બેમાં કાંઈ જ ફેર ન રહે. સીનેમાનો બુધો જ આધાર અભિનય ઉપર હોય છે અને કેવળ અભિનયથી પ્રેક્ષકોને લાવનાનો બરાબર ખ્યાલ આવેલો અશક્ય હોવાથી ફિલ્મની અંદર પણ વચ્ચે વચ્ચે વાર્તા રચાઈ કરનાર વાક્યો અને ફેરાઓ લખવા પડે છે. એનો અર્થ એ જ કે અભિનયને વાચ્યાની જોડ મળે તો જ લાવ બરાબર પ્રકટ થઈ શકે અને નાટકમાં અભિનયની સાથે લાખા પણ ભોલવાની હોવાથી નાટક કેવળ દશ્ય કાવ્ય ન રહેતાં શ્રવ્ય કાવ્ય પણ થાય છે. " કાવ્યોપુ નાટકં રમ્યમ્ " એમ કહેવામાં કવિ એ જ બાવ પ્રગટ કરે છે. નાટકની અંદર કાવ્યના બધા જ શુભો હોવા બેધએ, કેમ કે નાટક એ પણ કાવ્ય જ છે; પણ કાવ્યના શુભો ઉપરાન્ત તેમાં અભિનયને સ્થાન હોવાથી કાવ્ય કરતાં નાટક રમણીયતામાં ચડી જાય છે. કાકીઆવાડના બારેડિનાં કાગ્યો છાપીને વાંચીએ તો એ રમણીય તો હાથેથી જ; પણ કોઈ જુદા બારેડ પોતાના ખડા શ્વરમાં પોતાનું વીરશીયુક્ત કાવ્ય અભિનયની સાથે ગાઈ જતાવે તો જે રસ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે તેનો અત્યન્ત અદ્ય-અંશ પણ કેવળ વાંચનથી ઉત્પન્ન થતો નથી, અને એ દષ્ટિએ જ અભિનયને નાટકમાં સ્થાન છે.

અભિનયને વાણી મદદ કરે છે. વીર, સુગાર, કરુણ, કે દાન્ત રસને જાજે એવી લાખા ન હોય તો અભિનય હાસ્યાંરુપ થઈ જશે. વીર રસનો અભિનય બરાબર ભજવાતો હોય છતાં એ નટના મોહાડમાં કરુણ રસનાં વાક્યો હોય તો તેમાંથી સાચે જ હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન થશે. એ રીતે લાખાનું મદત અત્યંત છે; અને જે દષ્ટિએ લાખાનું મદત છે તે જ દષ્ટિએ સંગીતનું મદત નાટકમાં છે. સીનેમાની ફિલ્મ કરતાં નાટકમાં લાવ વધારે પ્રગટ થાય છે. કેમ કે પહેલામાં કેવળ અભિનયને સ્થાન હોય છે, ત્યારે બીજામાં અભિનયની સાથે લાખાને પણ સ્થાન હોય છે. એથી આગળ ગદ્ય નાટક કરતાં સંગીત નાટક ચડી જાય છે. જ્યાં શબ્દો અટકી પડે છે ત્યાં સંગીતનું કામ ચડે થાય છે. દાખલા તરીકે જોગી રાગના કેવળ સર ગાવાથી કરુણ રસનો જે પ્રવાહ શરૂ થાય છે તે કેવળ લાખાથી કે અભિનયથી

નિર્માણ કરવો અશક્ય છે. અને સંગીતમાં રવરની સાથે સાથે શબ્દ, કાવ્ય, અને અભિનયને સ્થાન હોય જ છે. ઉત્તમ રાગમાં સમર્થ ગાયક કેવળ સ્વરથી જ કોઈ પણ રસને ભૂતિમાન કરી શકે. એમાં વળી એવા ગાયનને સુંદર શબ્દરચના, સુંદર કાવ્ય, અને સુંદર અભિનયનો સાથ મળે તો પછી કહેવું જ શું? કેવળ ગાયક રંગભૂમિ પર ઓછા નથી હોતા. તેમ જ કેવળ નટ પણ ધણી હોય છે. પણ ગાયક અને નટ એ બન્ને ના શુભો જેનામાં હોય તે જ સારો અને કુશળ નટ કહેવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં બાલ ગયર્વ વખણાય છે તે આ કારણસર જ.

સંસ્કારિતા એટલે ચિત્તશક્તિનું અનુકીલન: એટલે જ ચિત્તશક્તિની કેળવણી. સુખ શક્તિઓને જમત કરવી અને ઉન્નત શક્તિઓને મંચમિત કરવી એનું જ નામ સંસ્કારિતા. નાટક ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો પ્રેક્ષકોની દષ્ટિ આગળ લાવી આ સંસ્કારિતા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમાં અભિનયથી કે બીજા કારણસર, લાવેલો જ્યારે અતિરેક થાય અને તે ઉન્નત થાય છે ત્યારે તેને સંયમિત કરીને, સ્વામી સ્વરૂપમાં લાવવાનું કામ સંગીત કરે છે. કોઈ પણ લાવ રિધર ન હોય તો તે અસરકારક નથી થતો. નાટકમાં રંગભૂમિ ઉપર બે-ત્રણ પાત્રો બેમાં થઈ રોજીને કકળાટ કરે તો પ્રેક્ષકના મનમાં કરુણ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તે કરુણ લાવ કેવળ રાવાની ક્રિયા સાંભળવાથી જ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી ચિરસ્થાયી અને અસરકારક નથી હોતો. તેથી જ આવા પ્રસંગમાં રોટનું ચિત્ર પણ જોગી રાગનું એકાદ પદ નટના મોહાડમાં રાખી કરુણ રસ ઉત્પન્ન કરવો વધારે જરૂરનો છે. એમ કહેવાથી તે કરુણ રસની અસર પ્રેક્ષકોના મન ઉપર સ્થાયી થાય છે.

નાટકના સંગીતની બીજી એક ખુબી એ છે કે નાટકમાં પોતાનું કેવળ સંગીત સ્વરૂપ જુદી જુદી સંગીત નાટ્ય-મય બની જાય છે. એટલે કે કોઈ પણ મિજબસમાં ગવાતું ગયવાનું ગીત અને નાટકના સંજોગોમાં ગવાતું ગીત એમાં ધણી જ ફેર છે. પહેલાં ભજવાઈ ગયેલા વાર્તાપ્રમંગની પ્રેક્ષાઉત્કટી મદદ નટને સેફેન્ડ મળે છે તેથી કેવળ ગયેલા કરતાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ નટગાયકને સહેલું થઈ પડે છે. પહેલાંના વાર્તાપ્રસંગમાં અચૂક એક જાતનો રસ કે રમસમુચ્ચય ઉત્પન્ન થયો હોવાથી પ્રેક્ષકોનાં મનની ભૂમિકા, ગવાતા સંગીતનો

રસ પ્રહણ કરવાને માટે તૈયાર થએલી હોય છે, અને એવી તૈયાર મનોભૂમિ અને ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રેક્ષક પાસેથી મળેલી હોવાથી, નટને પોતાનું કામ સંગીત દ્વારા કરવામાં અત્યંત ઓછો શ્રમ પડે છે. એથી ઉત્કૃષ્ટ, કેવળ ગવવાને મુન્યમાંથી રુદિ નિર્માણ કરી પડે છે. નાટકમાં જે પ્રેક્ષાઉન્નત સંવિધાનકથી તૈયાર થએલી હોય છે તે પ્રેક્ષાઉન્નત ગાયકને પોતાના ગાયન વડે જ નિર્માણ કરવી પડે છે અને તેથી જ પ્રત્યક્ષ ગાયનની શરૂઆત કરતાં પહેલાં કેવળ સ્વરામાય લઈ શાંતિ વખત સુધી ગાયકને રાગનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. રાગ ગવાતા પહેલાં “ના-ચોખ્ખ,” “તૂટી અવંત દરિ” વગેરે પ્રકારે શ્રોતાઓમાં રાગનું વાતાવરણ પેદા કરવા માટે જ ખાસ હોય છે. આ કામ નાટકમાં નટને કરવું પડતું નથી.

અહીં સુધી સંગીતને નાટકમાં કેટલું સ્થાન છે તેની સામાન્ય તાત્વિક ચર્ચા હું કરી ગયો. હિંદુસ્તાન કે સૂરપના પ્રાચીન કાળથી યાત્રી આવેલી નાટ્યકલાનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ તો પહેલાંના વખતમાં નાટકમાં સંગીતને શું સ્થાન હતું તેનો જરાજર ખ્યાલ આપણને આવશે.

વિદ્યોર્વશીય નાટકમાં ઉર્વશીની સખી રાત્રને કહે છે કે ભરતમુનિના સાપથી ઉર્વશી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી; અને ભરતમુનિના મુરચાનું કારણ એ છે કે તેમના ‘લક્ષ્મીસ્વયંવર’ નાટકમાં લક્ષ્મીનું પાત્ર ભજવતાં ઉર્વશીએ ‘પુરુષોત્તમ’ને બાંધે ‘પુરુષસ’ એમ કહ્યું. એ ઉપરથી અહીં એટલું સિદ્ધ કરવાનું છે કે ભરતમુનિ જે નાટ્યશાસ્ત્રના આગ્રયતરક હતા તેઓ પોતાના નાટ્યપ્રયોગો અંધારા અને ગાંધર્વની સહાયથી કરતા. અર્થાત આ બંને ભૂતિઓ સંગીતપ્રવીણ હોવાથી તે પ્રયોગો સંગીતમય થતા હતા. તે વખતે નાટકમાં સંગીત હોતું જ નહોત્યે એવું અનુમાન નીકળે છે. પરંતુ કેવળ અનુમાન ઉપર એ વાત નથી. ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં ભરતમુનિએ સંગીતના લુપ્ત ગુણ અંગની સંપૂર્ણ માહિતી પ્રયોગ સાથે આપી છે; એટલું જ નહિ પણ રંગમૂર્તિ ઉપર સંગીતની રચના કેવી રીતે કરવી એ વિષે પણ સંપૂર્ણ માહિતી આપી છે. (ભુજો: કાવ્યમાળા, નાટ્યશાસ્ત્ર અંશ ૩૪, પાનું ૪૨૬) એ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ દાખલા તરીકે પ્રત્યેક નાટકના પ્રારંભમાં તેમ જ

અંતે જે બે કે વધારે શ્લોકો, “નાન્દી” અને “ભરત-વાક્ય”ના નામથી યોગાખાય છે, તે ઉપરથી પણ ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે નાટ્ય-પ્રયોગના પ્રત્યક્ષ આરંભ થતા પહેલાં સંગીતમાં ઇચ્છેત્વાની સ્તુતિ કરવાની, અને અંતે, એટલે નાટક પૂર્ણ થતાં, પોતાના ઇચ્છેત્વ પાસેથી ઇચ્છિત વર માગી લેવાની રીત નાટકકારે પાળતા. (ભુજો: નાટ્યમંત્ર સૂત્રધાર: ૧. અથ અસ્તુ ભરતવાક્યમ)

કાંઈ પણ વિગતનું નાટક હોય, રાગકારણ જેવો શુદ્ધ વિગત હોય, તો પણ તેમાં શ્લોકો તો હતા જ. ઉદાહરણ: મુરારાસત. પણ એવા સામાન્ય શ્લોકો ઉપરથી જ સંગીત નક્કી થતું એમ ન હતું. કેટલાંક નાટકોમાં નદી જેવાં બી પાંચા માત્ર સંગીતને ચારને જ યોગ્યતાં. ઉદાહરણ: શાકુંતલ.

સૂત્રધાર:—તત્ત્વ દ્વયસ્ય તાવન્ મૌઘમસમયમધિ-
શ્રુત્યગીયતામ્ ।

નટો:—તથા ઇતિ ગાયતિ ।

સૂત્રધાર:—આર્યે, સાધુ ગીતમ્ । અહીં રાગવદ્-
ચિત્તવૃત્તિ: ભાલિગિતા રૂપ સર્વથા રંગ: ।
તથાસ્મિ ગીત રાગેણ દારિણા મ્લત્તમે દત્ત:
યપ રાત્રેય હુત્વગત: સારંગેનાતિરંદસા ।

(અંક. ૧, પ્રસ્તાવના.)

x x x

ચિદુપક:—માં વયસ્ય, સંગીતશાલાંતરે અજધાર્ન
દેદિ । કલધિશુદ્ધાવાગીતે: સ્વરસંયોગ:
સૂપતે । જાને તત્રમયતી દેસપદિકા ધર્ષ-
પરિચયં કરીતિ ।

(આકાશ ગીપતે)

અહો રાગપરિવાદિનો ગીતિ: ।

પરંતુ, આ ગાવાનું કામ નાટકનાં ગૌણ પાત્રો મારફત જ કરાવાનું એમ નથી, અને કેવળ ગાયન જ ન હતું, વાદ્ય પણ વચાકામાં આવતાં હતાં. નાગ્નાન-નાટકમાં નાવિકા મદવવતી પણ વીણા સાથે ગાઈને. ઇંદોબની પ્રાર્થના કરતી દેખાય છે.

(ગાયક:—યયા કાંમલોગુલીતત્ત્વ અભિદ્ય-
માના નાતિમ્કુટં ક્ષયણેતિ સંઘ: કાકર્ણમધર્ન
ગીપતે તથા તરંગમિ અસ્મિન્ દેવતાપતને

દેવતામારાધ્યન્તી કાચિત્ દિવ્યયોપિત
ઉપચીળયતિ ।)

(તતઃ પ્રવિશતિ મૂર્ધો ઉપચિત્તા ઘોળાં
વાદયન્તી મલયલતી ચેદી ચ । સંસ્કૃતમાશ્રિત્ય
ગાયતિ ।)

(નાયકઃ—અહો ગીતમ્ અહો વાદિયમ્ ।)

આ ઉપરથી દૃઢાય એવું અનુમાન થવાનો સંભવ
છે કે કેવળ ઉત્તમ સંગીત જ નાટકમાં ગવાતું હતું.
પણ માલતીમાધવ નાટકમાં અધીરધરે દંડકૃતમાં
કરેલી દેવતાની શ્વેતિ કાષ્ઠ ભવંકર સંગીતનું દરય સ્વરૂપ
આપણને લાગશે. એ ઉપરથી એટલું આપણે સ્પષ્ટ
કરી શકીશું કે જે નાટકકારોએ ભરતમુનિના નાટ્ય-
શાસ્ત્રને અનુસરીને નાટ્યરચના કરી છે તેઓએ
પોતાના નાટ્યપ્રયોગમાં સંગીતનો યોગ્યભાગ ઉપયોગ
કર્યો છે. તે સિવાય પ્રત્યેક સંસ્કૃત નાટકમાં જે શ્લોક,
આર્થ અથવા ગીતિ આવે છે તે સર્વેનો હેતુ પ્રેક્ષકનું
મન રંજન કરવાનો હોવાથી સંગીતમાં જ ગવાતા હોવા
નેહ્યં. જેમ કે “કિમન્યત્ અસ્વાઃ પરિપદઃ
શ્રુતિપ્રસાદનતઃ । (સ્વધારઃ શાકુંતલ.) એ સિવાય
ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં ક્યા રસમાં ક્યા સ્વર વાપરવા
તે સંબંધી ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી તો નાટકમાં સંગીત-
નો ભરપૂર ઉપયોગ થતો હશે તે સર્વના પ્રકાશ થે
સ્પષ્ટ છે. જુઓ, ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧૭, પાન ૧૨૭:

દાસ્યમુંગારયોઃ કાર્યો સ્વરો મધ્યમપંચમો ।

પદ્મજર્પમૌ તથા ચૈવ ચીરચીદ્રાદ્મૂતેષુ ચ ॥

ગાંધારજ નિપાદજ્ય કર્તવ્યો કરુણે રસે ।

ધૈવતમય કર્તવ્યો ચીમત્સે સમપાનકે ॥

હવે પાશ્ચાત્ય નાટકો તરફ નજર કરીએ છીએ તો
આમ જ દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય નાટ્યકારોમાં સૌથી
પહેલાં ગ્રીક લોક હતા. અને આ ગ્રીક નાટકોની
ઉત્પત્તિ સંગીતમાંથી જ થઈ છે. જુઓ:

The drama in ancient Greece was developed from the choric hymns and dances of the Dionysian festivals, with were held in Athens in the early part of the year, dramatic representations being given before audience, numbering many thousands, and assembled in a theatre opened to the sky. (Nelson's Encyclopedia Vol. 8)

આ ગ્રીક નાટ્યશાસ્ત્રમાંનાં ત્રણ શબ્દો અત્યંત
પ્રસિદ્ધ છે. તે શબ્દો: Prologuo, Epiloguo,
અને Chorus. આમનો મૂળ અર્થ સંગીતમય
પ્રસ્તાવના, ઉપસંહાર, અને ભરતવાક્ય એમ અનુક્રમે
છે. આના પછી અંગ્રેજી નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર આવીએ.
અંગ્રેજી નાટ્યશાસ્ત્રનો ઉદય મધ્યયુગનાં 'Moralities'
અને 'Interludes' માંથી થયો છે. પણ આ
જન્મે ગ્રીક નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી જ વિસ્તર્યો છે. અર્થાત્,
ગ્રીક નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવેલાં પ્રસ્તાવના, ઉપસંહાર
અને ભરતવાક્ય, એ ત્રણેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી નાટ્યમાં
થતો હતો. પછીથી ઘણા નાટ્યકારો થઈ ગયા. અને
છેવટે ઇલીઝાબેથના યુગમાં, નાટ્યશિરોમાણી શેક્ષ-
પીઅરનાં અને તેની પૂર્વના તથા પછીના નાટકકારોનાં
નાટકોનો ઉદય થયો. આ નાટકોમાં ગ્રીક નાટ્યશાસ્ત્રની
પરિભાષા તેમજ કલ્પનાને અર્ધચન્દ્ર મળ્યો, પણ
સંગીત માત્ર રહ્યું. પ્રત્યેક ઇલીઝાબેથન નાટક કાબજી
ભરપૂર છે. તે ઉપરાંત સંગીત પણ છે. ઉદાહરણ:
'હેમ્બેટ' નાટકમાં મોશીલીઆનાં ગાયનો, 'ટેમ્પેસ્ટ'માં
spirit નાં ગાયનો, તેમજ 'એઝ યુ લાઇક ઇટ'
માંનાં ઘણાં ગાયનો, એ ઉપરાંત ફક્ત સંગીતદર્શક
જ નાટકનો પ્રકાર અંગ્રેજી ભાષામાં છે. તેવાં નાટકોમાં
'masques' એ અત્યંત પ્રસિદ્ધ પ્રકાર છે. આનો
ઉપયોગ મોટા લોકોના જમણુ પ્રસંગે થતો હતો; અને
તેમાં ખાનદાન સ્ત્રીપુરુષો ભાગ લેજતા હતાં, અને
તેમાં સંગીતનો ઉપયોગ ખુબ થતો હતો. C/o
Milton's Comus.

" The masque in England was a dramatic species occupying a middle place between a pageant and a play. It combined dancing and music with lyric poetry and declamation in a spectacle characterised by magnificence of presentations. " (J. A. Symonds: " Shakes-
peare's Predecessors ")

એ ઉપરાંત આધુનિક રંગભૂમિ ઉપર opera નામનો
એક નવો નાટ્યપ્રકાર પ્રચલિત છે. તેમાં સંગીતના
પ્રત્યેક અંગની યોગ્ય ભરપૂર હોય છે. opera એટલે
' A musical form of drama composed of
airs, recitations, choruses etc. with accompani-
ments of orchestra, scenery and acting.'

આ ઓપેરા મૂળ ઇટાલીમાંથી ઈંગ્લાંડમાં આવ્યું છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય નાટકમાં સંગીત એ નાટકના પ્રાણ જેવું થઈ પડ્યું છે. શેક્સપીઅરનાં નાટકોની ભાષા બદલી, તેમને સંગીતમય કરી, આધુનિક રંગ-ભૂમિને અનુકૂળ કરવામાં આવે છે, તે એટલે મુખી કે ફેટલાક લોક તેમાં વાંધો પણ લેતા થયા છે. હમણાં જ એક વિદ્વાન હિંદીની દેખરેખ નીચે શાકુંતલ નાટકનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરીને સંગીત સાથે તેને લંડનની રંગભૂમિ પર ભજવવામાં આવેલું. એ પ્રસંગે ખૂબ લોકો સાંભળવા આવ્યા હતા, અને નાટક પણ ખૂબ પ્રિય થયું હતું એમ સંભળાય છે.

ઉપર દુ' જે કદી ગમે તે ઉપરથી આપણા દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં રંગભૂમિ ઉપર ગૂંચીતને ફેટ્યું રચાન હતું તે રપટ થયે. હવે આપણે આધુનિક દાગમાં આવી આપણી પોતાની રંગભૂમિનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

લોકો વખતથી આપણા દેશમાં સંસ્કૃત નાટક ભજવવાની પરંપરા નટ થઈ છે. કેક સોલંકી કાળમાં સંસ્કૃત નાટકો ભજવતાં હતાં ખરાં, પણ તે કેવળ પાંદિત્યની દૃષ્ટિએ. અને જુના સંસ્કૃત નાટકના અનુ-કરણમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદનાં નાટકો છે તે સંજોગો મોટી અર્થાં આલે છે; તે નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એવો સાક્ષરેનો સમગ્ર પણ છે. તે ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો શિદ્ધ છે કે પ્રેમાનંદની આમળ કે પાછળ એ નાટકની પરંપરા દેખાતી નથી. ગુજરાતમાં જે કાંઈ અસ્તિત્વમાં હતું તે ભવાઈ, ભાવડાઈ, રામલીલા, કૃષ્ણલીલા વગેરે ભજવતાં હતાં તેટલાં જ. રાવબહાદુર રમણભાઈ લખે છે કે,

“એ ભવાઈની સંસ્થાનું કાંઈ સાહિત્ય ન હતું. ભવાઈ-સમૂહનું પુરતક રચાવું ત્યાં સુધી ભવાઈના બધા વેપ વલક્યાએને મોટી જ દતા. એ રચનાઓમાં દલિતની કે કલાની કઈ પણ ખુબી નહોતી, તેનો રાંધી સંસ્કાર વગરની છે અને ભાષા અસિદ્ધ ગિરાનધી બનેલી છે. ભવાઈએ કોણે રચી તે પણ અજ્ઞવામાં નથી. પરંતુ તેમાંનાં પદો જુદા જુદા કલાંજોની કૃતિઓમાંથી સંગ્રહ કરી લીધાં છે જેમ જુલુય છે. સંસ્કૃત નાટકમાં રૂઝવાસરે, તેના નટો “ભાવ” કહેવા. તે પ્રયોગ ઉપરથી “ભવાઈ” અને “ભવડવા” એ શબ્દો થયા છે, એમ મદુન કો દરિયાત હાઈસાય મુખનું માનવું હતું. પરંતુ એ યિવાય સંસ્કૃત નાટકોની રચનાને અને ભવાઈએને કાંઈ બીજે સંબંધ નહોતો નથી, અને દાહનાં નાટકોને અને ભવાઈએને કાંઈ સંબંધ નથી.”

રાવબહાદુર ફરી લખે છે કે,

“ગુજરાતી નાટકોનો આરંભ કરનાર તો રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ છે. એમણે પોતાનું “જયકુમારી” નામનું નાટક પહેલવહેલું બહાર પાડ્યું. આ નાટક પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશ મહિંડિયામાં કંઈક કાંઈ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે “ભવાઈ ઉપર અત્યંત ઉપજવાથી પ્રથમ માફે પ્યાન નાટક ઉપર અર્પુ અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટક વિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં બિડાવો જોઈએ.”

દક્ષિણી નાટકમંડળીનો ઇતિહાસ પણ સમગ્ર એવો છે. ત્યાં પણ રામલીલા તથા કૃષ્ણલીલાનાં નાટકો જ પહેલાં ભજવતાં હતાં. જુના વખતમાં દક્ષિણી નાટક-મંડળીઓ ગુજરાતમાં આવીને એક ભજવતી. એ સંબંધમાં રા. બ. રમણભાઈ લખે છે કે,

“દક્ષિણી નાટકમંડળીઓ ગુજરાતમાં આવીને એક ભજવતી હતી તેની અંદર ગુજરાતી નાટકમંડળીઓ ઉપર અને નાટકના લેખો ઉપર થઈ હતી. ઉપર કયા પ્રમાણે રા. રા. રણછોડભાઈ બજવતાર અસરને લીધે, દક્ષિણી નાટકની ઝાંઝી હાથ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પડી નહિ. દક્ષિણી કંપનીઓ ગુજરાતમાં એક કરતાં કંઈક રાંધી રાંધી કે પાત્રો મરાઠીને બદલે હિંદીમાં ગાંઠ. પણ પદ એ પ્રમાણે સહેલાઈથી બદલાય તેમ ન દોનાથી તેમનાં માથેના મરાઠીમાં મચાતાં. આ લોકોની અંદર ગુજરાતની નાટકમંડળી ઉપર થઈ હતી. મોરચો નાટકમંડળીના નાટકોમાં આરંભમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી પાત્રોની ગદ્ય ભાષા હિંદી હતી અને ગાયનો ગુજરાતી હતા. અવગત, હવે એ રીતી જતી રહી છે.

આને આપણી રંગભૂમિ ઉપર જે નાટકો દેખાય છે તેઓ અને જૂની ભવાઈએને જુદા જાદ સંબંધ દેખાતો નથી. આજની રંગભૂમિ ઉપર તો કણે લાને અંગ્રેજી નાટકોની અંદર દેખાય છે સીનરીનીરી, પોપાઝ વિગેરે ઉપર અંગ્રેજી નાટકોની ખૂબ અસર છે. પણ નાટકની રચનામાં તો સંસ્કૃત નાટકોનાં પરંપરા જુદું સમવાઈ છે. નાટકોના આરંભમાં સુવધાર, પારિવારિક વગેરે લાવવાની પદ્ધતિ અંદર સંસ્કૃત છે. નાટકના અંતોની વિશાળતા પણ સંસ્કૃત જ છે. નાટકમાં સંગીતની વાળના પણ સંસ્કૃત રચનાને અનુસરીને જ છે; પાશ્ચાત્ય રચનાને નહિ. હવે આજના મુદને અનુસરી ભવાઈવાદો, નવા નાચ, પોપાઝ વગેરેમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિની અસર દેખાય છે. પણ તે અપરિહાર્ય છે. મૂળમાં તો સંગીત, દૃશ્ય-શ્રાવ્યમાં સંસ્કૃત નાટકની પરંપરા જ દેખાય છે.”

ગુજરાતના જૂના નાટ્યસાહિત્ય વિષે કંઈપણ આપણા ઉપરની માહિતી ખસ છે. જૂના સાહિત્ય ઉપરથી આજની રંગભૂમિ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખીએ.

આજકાલ જે સંગીત નાટકો જોવામાં આવે છે તેમાં સંગીતની સ્થિતિ જોતાં મને અત્યંત ખેદ થાય છે. સંગીતનો ઉપયોગ ગમે તેવો થાય છે તે જોઈને હૃદય બળે છે. પરંતુ એ વાત જ્યાં સુધી નટવર્ગના પ્થાનમાં નથી આવતી ત્યાં સુધી મારું કહેવું ફાગટ છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. નાટકમાં સંગીત દાખલ થયું છે એ વાત સર્વ રીતે ઉત્તમ જ છે. તેથી રસનો પરિપોષ થવાનું સાધન મળ્યું છે. પરંતુ તેવા પ્રકારનો રસપરિપોષ થવા માટે નાટકકાર કવિ, તથા નટો સંગીતશાસ્ત્રના માહિતગાર હોવા જોઈએ. એ શાસ્ત્ર અરગત હોવાથી યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય રાગદારીવાળાં પત્રોની રચના, રસ તથા ભાવાનુકૂલ થવામાં અડચણ નહિ પડે. આજકાલનાં અનેક નાટકોમાં એ સ્થિતિ જોવામાં નથી આવતી. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ જેવા ગંભીર પ્રસંગ લજ્જવામાં આવે છે તેમાં પણ આજકાલની દ્રૌપદી થી કૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં ગાયનનો જલસો કરે છે અને તેથી દુઃશાસનને દ્રૌપદીના તાનઆલાપ પુરુષ થાય ત્યાં સુધી વસ્ત્રહરણને માટે થોભવું પડે છે ! અને એમાં વળી “વન્સ મોર” થાય છે ત્યારે તો શું કહેવું ? શ્રેષ્ઠોમાં કરણ રસને બદલે હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે રસભંગ થવાથી નાટકના મૂળ ઉદ્દેશને હાનિ પહોંચે છે. આધુનિક નાટકોની સ્થિતિ કાતરમાં સપડાયેલી વસ્તુ જેવી થઈ છે. એક બાજુ સંગીત વિદ્યા વિષે વિદ્વાન લોકોમાં થતી જાગૃતિ; બીજી બાજુ હાલના નાટકમાં થતો અશ્લીલ અભિનય અને તેને લગતા હાલના અશ્લીલ સંગીત વગેરે વિષે શિષ્ટ વર્ગનો વિરોધ. એ બેમાં આજકાલનું નાટક છે. તેથી વિદ્વાન વર્ગને નાટકમાં કંટાળો આવે છે. કદાચ અભણ અને અસંસ્કારી એને હાલના નાટ્યપ્રયોગો ગમતા હશે. પરંતુ તેટલાથી નાટ્યકલાની ઉન્નતિ નહિ થાય. તે એક તમાસગીરીની ધોષલ છે એમ કહેવાય. માટે નાટ્યપ્રેમી તથા નાટક-કારોએ એ વિષય ઉપર પ્થાન આપવું પડે છે. દસ કે વીસ મિનીટમાં એકાદ ભાષણ ઉપરથી જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે સંગીતના એકમે આભારથી જ થવો જોઈએ. તો જ નાટકમાં સંગીતનો ઉપયોગ બરાબર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવાય.

સંગીતનો પંદા જાતી વખતે રસ અને ભાવની હાનિ ન થાય તે માટે મારી સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. જાતી વખતે પંદાના શબ્દોનો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવો અને તાન, આલાપ, મૌંડ કે ગમકની યોજના એવી રીતે કરવી કે શબ્દોમાં રહેલા વર્ણો વિદુષ અને અરપટ ન થાય.

૨. જાતી વખતે પોતાની સુરા (નોટ્) વિદુષ ન થાય તેથી દ્વલ્તા (કાળજી) રાખવી. નહિ તો તેથી પણ નકમો હાસ્યરસ થાય.

૩. હરેક પદ સાહિત્ય જાણું; પણ એનો અર્થ જો નથી કે અંગવિશેષ કે શરીરની નકામી કસરત કરવી.

૪. જે ભાવનું પદ હોય, તેમાં તે તે ભાવને અનુકૂળ એવા રાગનો ઉપયોગ કરવો. તેમજ નાટ્ય-પ્રયોગમાં સંવિધાનકને લગતા સમૂચનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે સમયાનુસાર રાગરાગિણીઓની ઝોડવણી કરવી.

૫. તાન સહેજ લેતાં આવડતી જોઈએ. જે નટને તાન લેતાં આવડતી નથી તેઓએ સાદું કહેવું.

૬. નાટકોમાં આજકાલ હારમોનિયમનો સાથ કરવામાં આવે છે. પરંતુ હારમોનિયમ વગાડનાર લોકો નટને અનુસરવાને બદલે પોતાનું વાણું એક તરફ, પોતે પોતાની લહેરમાં એક તરફ, અને નટનું ગાયન ગમે તે તરફ, એવી અવસ્થા થાય છે. પણ એના કરતાં હારમોનિયમને ખાતલ કરી તેના બદલામાં સારમી જેવા તંતુવાદને દાખલ કરવું એ ઉત્તમ છે.

આ પ્રમાણે મારી સૂચનાઓ છે. એ સૂચનાઓનો જો યોગ્ય વિચાર થાય તો મને લાગે છે કે અત્યારે સંગીતની જે દુર્ઘટાવસ્થા આપણા જોવામાં આવે છે તે ટાળી શકાય.

પણ નાટકોની સંસ્કારિતા સાચવવાની જવાબદારી નાટકમંડળી કરતાં નાટકકારો ઉપર વધારે રહે છે. નાટકમંડળીમાં ઘણું લાગે અભણ અને અસંસ્કારી લોકો જ ભેગા થયેલા હોય છે. તેમની પાસેથી આપણે ઝાઝી રી-અપેક્ષા રાખી શકીએ ? નાટકકાર જેવું નાટક આપે તેવું જાળવવાનું કામ જ નાટકમંડળી કરે છે. અને તેમાં પણ નાટકકારોનો હાથ જોડો નથી હોતો. નાટક ભેસાડવામાં, તેના બધા રસ બરાબર ઉતરે એ જોવામાં અને નાટકનો સંચળો અંગેનું ચંચાસ્થિત પ્રદર્શન કરાવવામાં પ્રંથકારની જ મદદ ધણે લાગે હોય છે, તેથી પ્રંથકારની જવાબદારી બહુ યોગી છે. નાટકકારો પોતાની જવાબદારી ન જોળખતાં સામાન્ય જનસમૂહની હલકી રચિતે આધીન થઈ ઉધારી આંખે નાટક બગાડી

નાંખે તો તેમાં નાટકમંડળીનો કો દોષ ? તેમ કરવાથી મંથકારને આર્થિક લાભ પુરક થાય છે એ વાત સાચી છે; પણ તેથી સમાજને કેટલું નુકસાન થાય છે તે વાત એમણે જુલો ન જતી જોઈએ. સામાન્ય રીતે અમણ, આમ વર્ગને રૂએ એવા અસહીશ શૂંગારના પ્રસંગોથી જ આજઝાલનાં નાટકો ભરપૂર દેખાય છે, અને તે માટે મંથકાર જ સર્વ રીતે જવાબદાર છે. મંગીત ક્ષુરસ્વ પારા જેવી એક શક્તિ છે. તેનો જેવો ઉપયોગ કરીએ તેવો થઈ શકે છે. સમાજને ચલાવવાની કે નીચે પાડવાની શક્તિ એનામાં પૂરેપૂરી છે. એ વસ્તુ જરાજર સમજતે નાટકકાર સમાજની ઉન્નતિને પરિપોષાએ તેનાં નાટકો લખે અને એવું ગોડવે એ જરૂરનું છે. નાટકોમાં ખટકાનાં પદો, ઝગડાના પદમય સંવાદ, તેમ જ અસહીશ શૂંગારના અશિન્યથી ભરેલાં ગાયનો જિજ્ઞાસુ ન આવે એ મંથકારોએ જોવાની જરૂર છે. સામાન્યતઃ આજઝાલનાં નાટકોમાં લોભ, પ્યારી, પ્રિયા, સેવા, પ્રેમ, ઉદય, પ્રાણેશરી, જીવિતેશર ભત્રાદિ શૂંગારમય શબ્દોથી જ ઘણુંખડું મંગીત બનાવેલું દેખાય છે. આવા સંગીતથી સમાજની શી ઉન્નતિ થવાની દત્તી ! એવું

સંગીત જ નો નાટકોમાં રહેવાનું હોય તો બદલતો છે કે નાટકોમાંથી સંગીત બાતલ થાય. રસ્તા ઉપરથી ચાલતાં નાટકનાં શૂંગારિય પદોના આવાપ ત્રણકારતાં કાંઈ ઓછા સંકેતો નથી જોવામાં આવતા ! નાટકમાં ચલાવું સંગીત બજારમાં, વિદ્યામંદિરમાં, ઘરના રસોડામાં અથવા ગામડાંની છુપડીઓમાં પણ પ્રવેશ કરે છે એ વસ્તુ મંથકારે જુલો ન જોઈએ. અને આદિત્યસભા જેવી સંસ્થાએ આદિત્યના ક્ષેત્રમાં ચાલતા આવા અસહીશ મંકારને અટકાવવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે આધુનિક નાટકોમાં કદ જાતનું સંગીત હોવું જોઈએ તે જાખતમાં ઉતાવળમાં જેટલા વિચારો મને સૂઝવા તેટલા આપની આગળ મેં રજુ કર્યા છે. પણ આ જાખતમાં પ્રત્યક્ષ નાટ્યકારો કે નાટકમંડળીઓ સાથે જ ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. તેમ કરવાથી તેમની શી સુસીબતા છે તેનો ખ્યાલ આપણને આવશે અને બન્નેના સહકારથી આપણી રંગભૂમિને પવિત્ર કરી શકાયો.

નાગાયણુ મોદેશ્વર ખરે

૨૫. શ્રી રામરાવ

વિદ્યા અને કળા એ કુટુંબમાં એ પહેલાનાં ક્યારનાંએ ખુબ ફેલાયેલાં હતાં.

પોતાની મોટી બહેનને મીતરતાં નેંછ રામરાવે ચીતરયા માંડ્યું અને તેમાંથી એણે ધીમે ધીમે એટલેય વિદ્યાસ દ્યોતે કે તે કલેજનમાં ગયો ત્યારે ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ ફરફેએ આ કલાના અધિકારી ત્યાંમાને જાળવણી તેના મિત્ર બનાવી લીધા.

પ્રિન્સિપાલ ફરફે એક ભારે કલારસિક, કલાના રંગે નીતરેલા—કલાની પાછળ ઘેરો ઘેરો માણસ હતા. દિલ્લી કલા મટે તેને અગત્યક પ્રેમ હતો. તે પોતે પણ અગ્રહું નીતરેલા. South Indian House નામનું મેના ૩૦૦ સ્કેચ સાથેનું એક મુંદર પુસ્તક હમણાં જ અંગ્રેજમાં પ્રકટ થયું છે.

ચાર વરસના રામરાવ અને આગીસ વરસના ફરફે વચ્ચેનો ઉભરનો અંતરાય કલાએ 'તોડી' પાડ્યો. સાહેબ રામની કલાની યત્નને વિકસાવવા, પોતાવા અને ઉત્તેજવા. ખુબ પરિશ્રમ લીધો. જીંદગીભર અવિવાહિત રહેતાં એ કલારસિક સાહેબે રામમાં કોઈ

ઉચ્ચતા કલાકારનાં લગ્ય ચિત્તો નેઈ પોતાના પુત્રની માફક તેને પોપણ આપ્યું.

ફરફે સાહેબ તરફથી જે અનેક બેંચ તેને વારંવાર મળતી તેમાંની 'બીલી કોન્સેપ્શન' નામના દર્શિક ચિત્રકાર ફેરફે લેછકનના ચિત્રે રામરાવ ઉપર ગહ અસર કરી. એ રંગીન પેઇન્ટ તે હમેશાં નેતો ને પેન્ટલો કે આવી રામણ શૈલીમાં હું કાંઈક દિવસ મીતરીસ અને એ દિવસ આખરે આપ્યો.

વેદશનની રમતોમાં ફરફે રામને લઇ દિલ્લી સફરે નીકળતા. એમણે અને ઇસોરા, અગંદાની સફાએ જતાવી દિલ્હના કલામય જીવનનો પરિચય કરાવ્યો. કુદરતમાં યુમાવી યુમાવી ફેરવ્યો અને કલાકારની નબળાઈ નિરીક્ષણ કરતાં શીખવ્યું.

ફરફે જેટલા કલારસિક હતા તેટલા જ સરસ ચિત્રકાર હતા. તેમણે રામનું ચિત્રકળા શિક્ષણ પોતાના હાથમાં લઇ ખતરી ખીચ્યું. રામરાવમાં તેમનો ખાસ અંગત સ્વાર્થ કશો જ ન હતો. માત્ર જગતમાં એ અનેરી આદા આપતી કળા નેંછ તે પૂર્ણ વિશ્વસિત યુગ જાને તે નેવાની કલા વાંછનાને લીધે જ તે એટલી મહેનત લેતા. રામરાવ પર તેમનો પ્રેમ અધાય હતો.

તેની સત્તર વર્ષની ઉમ્મર થઇ ત્યારે મી. ફરફે તેને મુંબઈની સર જમશેદજી રફસ ઓફ આર્ટમાં અભ્યાસ કરવાની ગોઠવણ કરી મોકલ્યો. મી. ઇમિલ બર્ન્સ તે વેળા રફસના પ્રિન્સિપાલ હતા તેના ઉપર મી. ફરફે પોતાની લક્ષમણ અને આવનાર વિદ્યાર્થીની શક્તિની પિછાન આપેલી. મી. બર્ન્સને એક જ વર્ષમાં ખાનસી થઇ હતી અને રામરાવને ફરફે ઉપર ગોઠવણ એક સર્ટિફિકેટ લખી આપેલાં કે તે પ્રથમ પંક્તિનો ચિત્રકાર નીવડશે અને આ શાળાને ગ્રેજ આપશે.

રામરાવે જે દિવસે મુંબઈની ચિત્રશાળામાં પર મુક્યો તે જ દિવસથી આ લેખકને તેની નેંછે પિછાન થઈ અને હેવડે તે ચિત્રકળની પ્રેમી થઇ ચૂકી. તેણે રહેણું એમ્પાયર સિટી હોટેલમાં રાખ્યું હતું અને ત્યાં લાઈ ગોઠવવામાં બેઠો પછુ ગજાગાસ માટે રહેતા હતા. થોડા જ વખતમાં અમારી ત્રિપુટિ બમ્મી ગઇ અને રામરાવે મુંબઈની સંસ્કારનો પાસ લાગ્યો. તેણે મુંબઈમાં ખરેખર લગભગ મુંબઈની જ રાખ્યો. મુંબઈની નાટ્યો તેમજ મુંબઈની ગાયનો સિખવાં, એ તેનો નવો જન્મ હતો. એ વખતે પછુ તેનું મંગીત મિત્રોને બહુ સુકોમળ અને

કંપનાની છાયાવાળું લાગતું. જેવું આંતર મુંદર હતું, તેવો જ એનો ચહેરો મીઠો અને શરમાળ લાગતો. માથુસોને તેની તરફ સહજ આકર્ષણ થતું અને તેના મારે કંઈ પણ કરવાની ઇચ્છા પ્રગટતી. હાજી મહંમદની "વીસમી ચાંદી" માં તેણે એકોએ ચિત્રો દોરી આપેલાં પણ પછીતો તેને પોતાના આદર્શની પિક્ચર તે લાખ્યું. યોપાન્ત્રિઆંત્રી કપાને તે હલકા અને લઘુ માનતા અને ખરેખર એવું માનવાને પુરતાં કારણો હતાં.

મુંગઈમાં આત્મા પછી તેણે મોટાં ચિત્રો કરવા માંડ્યાં. મનુષ્ય આકૃતિની ખરેખરી સરખાન મુંગઈમાં આવીને જ કરી. પણ ઉપાસનાગળથી જ માસમાં તે તેને શરીર રચનાનુસાર કાંઈ પણ બનતી રિયતિ કે મરોડમાં મનુષ્યો ટોળામધ ચિત્રતા—ગોઠવતાં આવડી ગયું. તેણે કદી શાળાની આંધ પરપરા સ્ત્રીકારી નહોતી. અને તે ખાતર શિક્ષકવર્ગનો આદર તેને મળ્યો જ નહિ છતાં તે પોતાની આત્મચક્ષુ અને ખરી અભિરચિત્રી અર્ધાની ઉપર છાપ પાડી શક્યો. અને કલકિ સુધી એકામ ચિત્રે કામ કરવાની તેને સહજ રેવ હતી. જે વસ્તુ હાથમાં લે તે સર્વાંગમુંદર, રચ્ચ અને પ્રલય ન કરે લાં મુધી છોડે જ નહિ. એક વાર માત્ર એક કેળવું ઝાડ ચીતરવામાં જ કલાક લીધેલા પણ પછી જગતમાં તેવું ચિત્ર કાયમ ખાતે મુંદર જ રહેતું. રચ્ચિત અને અભ્યાસ ભેળોપુરો ઉપયોગ કરતો, ત્યારે શાળાના શિક્ષણમાં રચ્ચિત ઉપર બીજાકુલ દુર્લભ જ હતું.

મિ. બર્ન્સના મળ્યા બાદ કેપ્ટન સોલોમન મુંગઈની શાળાના પ્રિન્સિપાલ થયા. તેમણે રામરાવને એકમ પ્રથમ વિદ્યાર્થી તરીકે ઉચ્ચકી લીધા અને સારી રોકાણરીપ, પ્રથમ ચન્ક નિગેરે આપી તેમની નાની

લીસચાલ અર્થે રામરાવને મુંગઈમાં જ રોકી લેવા ચત્ન કરેલો. પરંતુ જેણે આત્મપરીચાથી પોતાની યોગ્યતા બાજી લીધેલી તે એમ છાયા નીચે રહી કામ કરે એ અશક્ય હતું, એટલે શાળા છોડી તે પહેલાં લગભગ છ માસ ભાવનગરમાં ગાળેલા અને આમારી ત્રિપુટિએ પચીસેક દિવસ કાઠીઆવાડનો પ્રવાસ કરેલો. એ દરમીઆન કેટલાય મુંદર ચિત્રપ્રયત્નો તેણે ઝડપેલા. એમાંથી 'ભરવાણો' નામનું ચિત્ર કલકલામાં ખુબ કદર પામ્યું. 'રૂપ'ના કલાના પ્રસિદ્ધ માસિકના તંત્રીએ એના ચિત્રવિધાનનાં ખુબ વખાણ કરેલાં. ત્યાર પછી તેણે ઉત્તરોત્તર વિદ્યાસ જ કર્યો છે.

તેવું લગ્ન થયાં બે વર્ષ લાગે જ થયાં હશે. એક જાજક જન્મી થોડા માસ બાદ મરણ પામ્યો તેવું દુઃખ તેને બહુ લાખ્યું હતું, છતાં કલાની લગનીમાં તે વિસારે પાડ્યું હતું. તેની પત્નીને તેણે ચિત્રકામ શીખવ્યું હતું અને બીજા અનેક વિદ્યાર્થીઓને એણે તૈયાર કરી આંધ્ર ચિત્રશાળા પ્રસિદ્ધિમાં બાજી હતી અને થોડા જ વખતમાં શિષ્ટ માણસોએ તેના ઉત્તમ શરણ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો.

તેણે કસરત અને આરોગ્યના બીજા અનેક નિયમો પાળી શરીર ઘડવા માંડ્યું હતું અને કહેતા 'હું એશી વર્ષ મુધી છરવા ચત્ન કરીશ.' પણ એ વિચાર ઈશ્વરી દક્ષતરે મંજૂર ન થયો અને શીતળાના મણુ દિવસના તાવે એ લખ્યુ જીવન રાજી નાખ્યું. એ ખાટનો આંક નીકળી રહે તેમ નથી.

રવિશંકર મહારાજકંદ રાવળ

અર્થપત્ર અને સૂચના

શ્રી. “મુગધર્મ”ના તાંત્રી સાહેબ,

આપના માસિક દ્વારા ગૂજરાતી પ્રકાશકોને એક દ્રશ્યના કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. આપણા ગૂજરાતમાં જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેની બધા બાંધણી વિષે શ્રેષ્ઠી ધણું દેહેલ જેવું હોય છે. પણ તે તરફની ખરી અગત્ય બદલે સમાજને નથી પડતી, એટલે જ અત્યાર સુધી તે વિશે પોષક જલસે જ ઉડે છે. ઉલટું, બહાર સમાજને સરતું બાંધતું પુસ્તક પાઠના ઈરાદાથી જ પ્રકાશકો, કાપી બાંધણી, અને ગમે તેવા કાગળ ને ઇપાઈતો આસાં શોધે છે. શુદ્ધિપત્રક તો દરેક ગૂજરાતી પુસ્તકનો, ષેષિયા પત્રની પૃષ્ઠીની જેમ, સજ્જાર હોય હોય ને હોય જ. પણ હું શુદ્ધિપત્રક મુગધી સહીઆ લખવા નથી માગતો. મારી ફરિયાદ, ગૂજરાતી પુસ્તકોના પૂંડા મુગધી ખાસ કરીને છે. ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ૧૦૦ પુસ્તકોમાંના ૭૦ અથવા તેથી વધારે પુસ્તકોના પૂંડા કાગળનાં હોય છે. અને બાકીનાં જે પાકા પૂંડાવાળા હોય છે તેમાંના ઘણાને પીક ઉપર નામ પણ હોતાં નથી. પરિણામ એ આવે છે કે પુસ્તકાલયોમાં એને લીધે ઘણી અગવડ ઉભી થાય છે. અને ખાસ કરીને, વરોદના સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી તથા ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયનાં પુસ્તકાલયો. ત્યાં પુસ્તકોના યોગ મુદ્રણ રાખવા (open shelves)નું પોરણ હોય છે, ત્યાં તો મુગધાક તેમજ વાળકોને પડતી મુશ્કેલીના પાર નથી હોતા.

કાગળના પૂંડાવાળા પુસ્તકો યોગ દિવસમાં જરૂર મુગધ જાય છે. અને આસાં, તથા પાકા પૂંડાવાળા, પણ પીક ઉપર નામ વગરના, પુસ્તકોને એકઠમ શોધી શક્યાં એ પણ ઘણું જ કષ્ટકામ થઈ પડે છે. એને લીધે એક પ્રમાણ અગત્યના પ્રમાણે આપેલાં.

પુસ્તકો ૨૪ કલાકથી વધારે વખત તે પ્રમાણે રહેતાં નથી. કારણ કે કોઈ પણ પુસ્તક શોધવું હોય તો આખો વિલામ ઝોળવાથી જ તે મળે. પણ જે ગૂજરાતી પુસ્તકો જેટલાં બની શકે તેટલાં પાકાં પૂંડાવાળા અને પીક ઉપર નામ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, તો ગૂજરાતના પુસ્તકાલયો ઉપર એક ઉપકાર થયો બજારી. કેમ કે, કોઈ પણ પુસ્તકાલય તરફથી આવ્યા પ્રકારની ફરિયાદ હજી સુધી ઉઠી નથી, એ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલી છે જ નહિ.

એ મુશ્કેલીનો ઉપાય મને સુઝે છે તે આ છે, કે પ્રકાશકોને, જે પુસ્તકોની જમી નક્કોને પાકાં પૂંડામાં જહાર પાડવાનું પરવડતું ન હોય, તેની અમુક નાણેને ‘પુસ્તકાલય આદર્શ’માં બાંધવાની, આ વિષયમાં સરવૈ સાહિત્યવર્ધક કાર્યલયની નીતિ ને અનુલય આપણને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ છે. એ સંરચા તરફથી દરેક પુસ્તક, કાચો અને પાકો એમ બન્ને પ્રકારના પૂંડાવાળા પુસ્તકો જહાર પડે છે; અને એ પ્રકાર આગ્રહ કરતાં ૧૦-૧૨ વરસથી થતો આવ્યો છે. એટલે હું નથી પારતો કે પ્રકાશકોને એ પ્રમાણે વર્તવામાં નુકસાન થઈ હોય કે પસ્તાવું પડે. ગૂજરાતી પુસ્તકો—નવલકાઓ સિવાયનાં—ખરીદનાર મોટે ભાગે ગૂજરાતના સંપ્રદાયે પુસ્તકાલયો જ છે, એટલે કોઈ પણ પ્રકાશકને મારી અથવા ઉપારી લેવામાં સોસલું પડે તેમ નથી. ઉલટું, આ સંસ્થાને ગૂજરાતના બીજા પુસ્તકાલયોના મંત્રીઓ કે અંધપાલો દેશ આપશે એવી હું આશા રાખું છું.

લી. એચ,

બાથુરાવ ગ. સહોર

“ દિનાળાનાં સ્વપ્નાં ”

પરીક્ષામાં ખરાસ થયા પછી ગરમીની રાત્રીઓમાં પણ સ્વપ્નનાં પ્રાસ આળસોની નિદ્રામાં અને ખારે કોળી દર મ' તેમનાં ભેજમાં ઉપાછ રહે છે.

[ચિત્રક]

“કુમાર તમારે નેની સી પરી હૃ”

[શ: કુરુપરા]

સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ

પ્રાણીયો અધિક યશોધરાના રોહિણીમાં કુમાર સિદ્ધાર્થને હવે પરમ યુગ નોતું મળતું. એ શાક્યોના શિવેશમણી માટે અવની ઉપર રવર્ષનાં યુગ રચાયાં હતાં. કોઈ શાંત રમ પ્રદેશમાં કુમાર માટે લગ્ન મહાલય બંધાયું હતું. તેને પડ્યો જોલ ઝીલવાને અનેક દાસદાસીઓ તત્પર રહેતાં. તેનું મન મંડળ કરવાને બંધી ને વીણનાં બોલક માન માન્યાં કરતાં, પણ તેમાં તે તેને માનવ કુલના ઉદારનો જ દિવ્ય મહેશ મંડળાને. કોઈ કોઈ વાર બર નિદ્રામાંથી ઝગડી તે બોલી ઉઠતો: “ન મમસાવ, માનવકુલ, હું હમણું જ આવું છું.”

આત્માર મુખી તે દયાસાગર સિદ્ધાર્થને તેના પિતાએ દુષ્પી દુનિયાથી અસિમ રાખ્યો હતો. રાત્રિ-મહાલયની રમણીય કુંવેમાં તેને પુરી દીધો હતો. તેની દરેક ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને રાજમંડલ દરેકોનાં ભરેલો રહેતો. પણ હવે તેને આ બધા ધનદંભવથી શાંતિનો સાક્ષાત્કાર નહોતો થતો. કોઈ સુરમ્ય નંદા અમ્યે અસ્ત થતા દિનમણિ સવિતાનારાયણને નિદ્રાળો કુમાર સિદ્ધાર્થને પણ તેની મંડે દિનચર્ચા કરવાનું મન થઈ જતું.

એક દિવસ કુમાર જંગલ ભેગાની ઇચ્છા દર્શાવી; અને શુદ્ધોદન રાત્રે હવેને થને સંમતિ પણ આપી. અને બીજે જ દિવસે મંપાનકાષે એક મુશોસિત રત્ન-જડિત રથને પાણીદાર ધોડા બેઠી તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

કુમારની રવાનીની વધાર્ધ આખા શહેરમાં વાયુ વેગે પ્રસરી હતી. પ્રાણીય પણ અધિક વ્હાના યુવરાજનું રવાગત કરવાને ઈષિયવન્તુની પ્રગળે અનેક ધામધુમ કરી મુકી હતી. આંજણમાં પામીને ઇંદ્રાવ કરી. રંગબેરંગી માધીયા પૂર્વા દત્તા. અને પેતાના ઘરને અનેક પ્રસારે સજ્જમાની હતાં. શહેરના સજ્જમાર વેદને

સિદ્ધાર્થને જાનિ આનંદ થયો. પ્રગતી મુમુદિ વેદને તેના અંનરમાં આનંદના ઉદય ઉઠ્યા, પણ ‘જય, જય’ ના ધોસર વચ્ચે આગળ વધતાં જયથી જર્જરિત, કુધાપીડિત એક ઘરડા બીખારીના ઉપર કુમારની કંઈ જ નજર પડી. તે ઘરડા બીખારી ઇડમાંથી વાંધે વળી ગયેલો, હાડચામના માથા જેવો બેગા મજેલા નાચરિશ પામે ભિરવની વાચના કરતો આમનેમ રખડોનો હતો તેને વેદને કુમારે સાધર્મ સવાત થયો: “આના, પેનું માણસ જેવું” શું હશે? માણસ એની દશામાં પણ જન્મતાં હશે?”

“એ તો ઘરડા બીખારી છે, કુમાર. ‘કંઈક વાંધે’ પડેલાં એ આપણા જવાના જેવો મુંદર અને મરાત્ન હતો, પણ માનવકના ધસારાથી એની એ દશા થઈ છે. કુમાર, તમારે એની મી પડી છે?”

“મળુ આના! બધાને જ આવું વડપણ આવતું હશે?”

“હા, મહાગત્; ધનિક અથવા નિર્ધન, રાજ કે ગંદ, મોઝે પણ દાનવક હોડતું નથી,” આનાએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે શું મારી પણ એની જ દશા થશે?” અને મારી વસોલેશની પણ ગેજ: “આજ આના, લોકે મને” તરફ; મારે આવાં દરેકો નથી જોવાં.”

નિતારવચનમાં ગેરધાં ખાનો ઉદાય અને દિવિઅ કુમાર મહેલમાં પાછો થયો.

આ પ્રવાસને કેટલાયે દિવસો પીતી નવા, અને સિદ્ધાર્થને ફરી પાડી દુનિયા ભેગાની ઇચ્છા થઈ. પ્રગતી રિચિનેતો આબેદુજ ચિતાર નિદાવવાને કુમારે પિતાજીને મેરપણ અતની ધામધુમ ન કરવા દેવાને આજી કરી. પુત્રની ઇચ્છાને માન આપીને શુદ્ધોદન રાત્રેને કોઈ પણ વ્યવસ્થા ધામધુમ ન કરવાનું ફરમાન જારી પાડ્યું.

બીજા દિવસે સારથી સંગે સિદ્ધાર્થ નગરવર્ષાએ નીકળ્યો. વણિકવેશમાં તેણે પ્રવ્રજના અનેક શુભાશિષ્ય ને ઉના નિસાસા સાંભળ્યા. બગરેગો કોલાલલ, ભાર નીચે કચડતા ગરીબ બળદોની હાથ, પરસેવાથી તરબોળ હમણે, શિર પર ગાગર અને ફેટે કુણાં બાળકોને લઈને સૂર્યના પ્રગટ તાપમાં શેઠાતી લલનાઓ નેહને કુમારને ભારે ઉદ્વેગ થયો. આખો દિવસ શાળ સામે આરામ જમારીને કપડાં વણતાં વણકરો, લાલચોળ લહી સામે દિવસરાત લોહું દીપતા લુહારો, પીંન્દરા, કુંભાર વગેરે અનેક ધંધાદારીઓનાં દર્યો નિહાળીને કુમાર પોતાના સહચારી સારથી સહિત શહેર બહાર ચાલી નીકળ્યો.

ત્યાં તરત જ તેણે દુઃખીમનનો કસળ સાદ સળ્યો. કાળજવરથી ખીડાતા, મૃત્યુ મુખમાં સંપડાયલા આગરીનો આર્તનાદ સાંભળ્યો. કુમાર તેની મદદે દોડ્યો, ત્યાં તો તેના કાન પર ‘રામ રામ’ના શબ્દોવાદના પડ્યા પડ્યા, અને ઉભો થઈને જુલે છે તો અદ્ય સમયમાં જ સામેથી એક શયને હંચકી ચાલી આવતું માણસનું એક રોણું તેણે નેહું. આ બધાથી કુમાર અકળાયો, અને પોતાના સહચારીને સવાચ કર્યો: “આના, આ શું વળી? આ લોકો આમ આને હંચકીને ‘રામ રામ’ તો પ્યનિ કરતા ક્યાં જતા હશે?”

“કુમાર, આ તો માણસનું શય છે. અને હવે રમશાન બુધિમાં બાળોને ભરમ કરી દેવામાં આવશે. એની મંચારવાતા સમામ થઈ છે. આપણા બધાની એ જ દશા થવાની.” આનાએ મંસારની ઘટમાળ ઉપર નાનુંશું પ્રવચન કર્યું.

આનાં એક પછી એક કસળ દર્યો નેહને કસળા-નિધિ કેમ શાંત રહી શકે? આ દર્યોએ કુમારના દમ્બ-

સાગરમાં તોફાન મચાવ્યું. આકાશમાં અરત થતા સૂર્ય દેવ તરફ કુમાર અનિમેષ નિહાળી રહ્યો. તે બધું સમજિષમાં લીન થયો. તેને સમસ્ત સંસાર અમા લાગ્યો, અલિદ સુખ ક્ષણિક ભાર્યાં, માયાનાં આવર અદરશ થયાં, અને કુમાર સિદ્ધાર્થ તાદરશતાનાં દર્શન કરી કૃતકૃત્ય થયો. વિચારસાગરમાં એનાં ખોનો કુમાર મહેત્તમાં પાછો ફર્યો.

ત્રેત્ર માસ ચાલતો હતો. નિરંત્ર આકાશમાં પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર યથેચ્છ વિહાર કરતો હતો. અનેક તારાઓ ચંદ્રમંદ હારવ કેંક્રી રજા હતા. સિદ્ધાર્થના સપનશુદ્ધમાં નિદોળ યથોપદ્રા નિદ્રદેશીના બોલામાં સુતી છે. કુમાર સિદ્ધાર્થ આજે અસ્વસ્થ છે, તેને તે જ સુરમ્ય રાત્રિએ તેનો હવનકમ ઘડવો છે, એક બાળુએ ભવ્ય સાંત્રાવનું સ્વામિત્વ તેને વિનયી રજું છે, બીજી પાસ અનન્તતાનાં દ્વાર તેને માટે ખુલ્લાં થયાં છે, પણ રાત્ર્ય મહારાજાઓને ભરિમભૂત કરી, શોણિતના મહાનંદ વહેવડાવી પૂરેપૂરે પર દિગ્વિજય કરવાની સિદ્ધાર્થને તમા નથી રહી. અત્યાર સુધી યથોપદ્રાના રનેહની સુવર્ણ સાંકળે જ તેને મંસારમાં જકડી રાખ્યો હતો, પણ આજે તો તેને પણ તોડી દિવ્ય મંત્રોના પ્રચાર કરવાને પૂરેપૂરે ઉપર એકલવાયા, અદુક્ષા, નિરાધાર ભટકવાને તેનું મન તેને તેડી રજું છે. તેના હૃદયમાં આજે તૃપ્તિ વિગ્રહ જાગ્યો છે. પ્રિયતમાયું સુભચ મુખારચિંદ નેહને જરા તેનો નિશ્ચય ડગમગતો. પણ બહાર ખીસતી પ્રકૃતિના સૌન્દર્યપાનથી તેનામાં નવું ચેતન રેડાતું. અને આખરે પોતાના હૃદયને દટ કરીને, ગોટા રન્નામારને ઠોકર મારી બહાની શોધમાં કુમાર સિદ્ધાર્થ ચાલી નીકળ્યો.

સંતાલોની જન્યતિ

[યર્થ મીરાનરી સોસાયટીના આ વર્ષના માર્ચ માસના ત્રિમાસિકમાં સંતાલ હિસ્ટ્રીકલ યર્થ કોન્ગ્રેસ (બરકાપ)ના સેરમન મિ. ટી લેનમેનનો 'સંતાલ' લોકમાં 'યર્થ મીરાનરી સોસાયટી' એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેનો અનુવાદ થોડી ટીકા સાથે સ. બાઈ શ્રીવરે તૈયાર કર્યો છે. સુખચત્રી વાચકોને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું અને વિચારવાનું મળશે એમ ધારી તે અને આપ્યો છે.]

“એ નવાં પ્રેરક બળોનો ખ્યાલ હવે ખ્રિસ્તી મીરાનરીઓને કરવો પડશે:

(૧) હલકી મણ્ડાની કામમાં સાર્વજીય તેજશ સામાજિક ઉન્નતિની ચળવળ; અને

(૨) ઉચ્ચ હિંદુ જાતિના માણસોનો, અત્યંત કામની સુધારણાની ચળવળમાં દિનપરદિન વધતો જતો રસ.”

—સેન્સમ રીપોર્ટ લાગ ૧, પા. ૧૨૮ માંથી.

આ ત્રિમાસિકમાં એક ખુલ્લેખાંચરે વસતી સંતાલ કામની ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ કરેલી સેવાના વર્ણનને સ્થાન છે? ખાખી કામને કેમ જાણત કરી શકાય તેનો સારો ખ્યાલ વાંચવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે સામુદાયિક જન્યતિ એટલે શું? એ સામુદાયિક જન્યતિનો અર્થ આવેલા ધાય કે માતાની ચલવળથી ચા એવા કોઈ કુદરતી સ્વમહારથી આવી રાની અગતમાં એકાએક સુધારો કરવાની વૃત્તિ થઈ ગય અને વિળીની વેગે દારૂપારી છોડી દે—જેવા રીતે સુજાતમાં કળીપરજમાં માતાની પ્રવૃત્તિ થઈ—તો ઉપલા મીરાનરી મેંજેનું કામ એવા પ્રકારનું નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે પણ સજોડ રીતે વર્ષમાં સારી સંખ્યામાં જાણી માણસોને ખ્રિસ્તી બનાવવામાં આવે, બૂખમરાયી રીવાજ, દરદુખળી પીડાતા, અને દુટ્ટી બદામ મટિ બીજ માગતા, એવા રીત માણસોને સુધારવાનો ને સુખી કરવાનો માર્ગ જાણવા ને ઉપયોગી આવેલો લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા મટિ ઉપલા મીરાનરી કામ જાણવા જેવું છે.

ઘણા માણસોને સંતાલ કામ કર્યા વસે છે તેની અજર નહિ હોય. સંતાલ કામ અચૂક વતની કોણેરીજન જતની લખમ ૨૨ લાખ જેટલી મોટી વસતીમાં, છાટાનામચુરના ઉચ્ચ તળેટીના મોટા પ્રદેશમાં અને બિહારના અગ્નિશેષમાં વસે છે. તેઓએ પોતાની વસતીના કાળને 'સંતાલ પરજણા'નું નામ આપ્યું છે. પણ આ વસ્તુ તે આખી સંતાલ કામનો ૧/૩ ભાગ જ વસે છે; બાકીનો ૨/૩ ભાગ જંગલના અગ્નિ કોણમાં અને બિહારનો કરીઆની કાલસા ને લોખંડની ખાણ આગળ

અને તેથીયે વધારે સંખ્યામાં ઉત્તર જંગલ ને આકાશમાં વસે છે. બિહાર અને બેરિસના ખ્રિસ્તી લોકની વસતીને મેટી લાખ સંતાલ ને એવી બીજ જાતોનો છે—જેવી કે 'મુંડા' અને છાટાનામચુરના 'હો'.

સંતાલ પરજણાના ઉત્તરના નાના ખણ પેટા વિશાળમાં ઉપલી ખ્રિસ્તી રહેલા કામ કરે છે. આ ૧૫૦૦ ચારસ માહક પ્રદેશમાં પાંચ લાખ જેટલા સંતાલ ખેડૂતો વસે છે. સંતાલ ઉપરાંત બીજા નાની 'પહારીઆ' (Paharias) કામ કુંજરનો કારમાળા ઉપર રહે છે અને તેમાં પણ ઘણા લોક ખ્રિસ્તી થયેલા છે. સંતાલ કામમાં ઉપરના ખ્રિસ્તી મીરાને કરેલી કામગીરી ખાસ ધ્યાન મેળે એવી છે.

આ 'ખ્રિસ્તી મેંજે' ૭૦ વર્ષ પહેલાં કામની રાજઆત કરી અને પરિણામે ત્યાં ૮,૦૦૦ જેટલી સંખ્યામાં ખ્રિસ્તીઓ થયા છે. ત્યાં ૫૦ ખ્રિસ્તી લગન મેંડળીઓ (Congregations), ૧૨ સંતાલ પાદરીઓ બીજા અનેક પ્રવાસોની મેંડળી એકાએ છે. દરેક વિશાળમાં એક અથવા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ (મુખ્યાધિકારી)ની દેખરેખ નીચે આ પ્રદેશને બે વિભાગ પારી કામ. વહેલી દેવામાં આવ્યું છે. ગામડાંઓનાં નાના સમૂહો ગોઠવી હાય નીચના પ્રવાસોને, સોંપવામાં આવે છે. બધી મળી ૪ આશ્રમશાળાઓ (ગર્લિયશાળા) છે: ૨ છાત્રીની મટિ અને ૨ છાત્રાઓ મટિ. તે ઉપરાંત બીજા નાની-મોટી શાળાઓ આખા જિલ્લામાં જ્યાં જ્યાં વેરાઈ થઈ છે. વાર્ષિક રૂ. ૫,૦૦૦ રચાનિકુંડે ઉભું કરવામાં આવે છે. ઉર્તા

* સુજાતમાંના કળીપરજ, બીજ, દુળજા વગેરેના એવી, જંગલ, બિહાર અને આસપાસ વસતી રાત્રી આત્ય કામો કીની 'સંતાલ' નામે એક કામ છે.

+ અનુવાદમાં વધારે કાળા બીજામાં જાણેલા મિ. લેનમેનના વિચારો ઉપર જ મુખ્યત્વે, બાઈ શ્રીવરે પોતાની ટીકામાં વાંચકોનું લક્ષ્ય મેંજું છે.

પાંચ વર્ષના દિસાળ કાઠતાં આ જંગલી કોમના સ્વેદાસ એક વર્ષમાં ૫૦૦ માણસો ખિસ્તી થયા છે. બંગાળના ઉપર ભાગમાં એક સંતાલ વસાયેલ છે. ત્યાં લગભગ ૨,૦૦૦ ખિસ્તીઓ છે. તે સંસ્થા ખગલર ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ બચત પૈસા મુખ્ય મથકે મોકલી શકે છે.

આવી સામાયિક નગરિની ચળવળની અટચણે ખાસ અનોખી હોય છે. પ્રથમ તો આ સંતાલ કોમમાં ન્યાત જેવું કંઈ હોતું નથી. સ્ત્રીઓ પહેલાં રાખતી નથી. સંતાલ ભૂતપ્રિયને માનનારા હોય છે અને તેથી તેમના અત્યાધર્મનું મૂળ લક્ષની ભાવનામાં રહેતું હોય છે. કામ સ્વતંત્ર મીલનની, મનુષ્ય બાંધાની, પ્રમાણિક ને સાચાબીલી છે. કોમના યજ્ઞ માણસો ખેડૂતો છે અને પોતાની ખેતી કરે છે. ફરકાર માઆપની છાયા હેટલ એક ખુલ્લું પોતાના આશ્રમમાં પડી રહી ઉભી-આતની શુભાભીમાંથી કેટલેક અંશે બચી શકી છે—જે કે તે સાહુકારના કર્મમાંથી મુક્ત નથી. ફાર જે આ કોમનો પાલકાલીન સીધી મોટું કારણ છે. તાત્કાલિકતા, ધરમાં અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં આ લોકોમાં ફાર ક્રૂરથી વપરાય છે. એટલે ફાર એક વિધિઓમાં એક જરૂરી સામગ્રી થઈ પડી છે. પ્રજાની જોગણ કરવાના માર્ગમાં આ એક મોટું વિષય છે. મધ્યાનની બીજી બીજ કોમની મધકે તેમના નીતિચિતિ વિષેના અને કંપનીયન ને લાભ વિષેના પ્રમાણે બધું જ વતરતી ક્રિયાના હોય છે. સ્ત્રીઓ પાસે પાદરી સ્ત્રીઓ સહેલાઈથી નજર શકે છે, ને સમજવી શકે છે. ક્રિયાના હોવાથી સ્ત્રીઓને ખિસ્તી-નર્મમાં વજલાવતાં વાર લાગે છે. છતાં પાદરી સ્ત્રીઓથી આ ન વધારે સરળતાથી થઈ શકે છે.

કામ વિસ્તારવા અને સગીન કરવા માટે વધારે અંગ્રેજ પાદરીઓની નજર છે. તે ઉપરાંત સંતાલ કોમના સ્વેદાસોનો ખાસ નજર છે. ખિસ્તી મંજૂળ આખા પ્રદેશના એક લાગમાં જ કામ કરી રાખે છે. પૈસાની તંગી ન હોત અને કામ કરનાર મળી ગયા હોત તો આજે ૮,૦૦૦ ખિસ્તી સંતાલોને અદલે ૮૦,૦૦૦ જેટલા સંતાલો ખિસ્તી થયા હોત. વધારે સાળાઓની નજર છે. લણી શકે એવા છાત્રાઓના ૧/૩ જેટલા જ શાળામાં ભણી શકે છે. આર્થિક રૂ. ૧૫૦ માં એક શાળા સારી રીતે ચાલી શકે. સાળા શિક્ષણના કામ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનાં માળાપો ને બીજાં આર્થિક વર્ગમાં સ્ત્રી-પુરોની ધાર્મિક ને સામાજિક સુધારણાનું મથક મળે પડે છે. સાળાનું મહાન રૂ. ૧૨૦ માં બંધાવી શકાય છે. તેનું જ બીજું શિક્ષકનું મહાન એટલા જ પૈસામાં ઉચ્ચ થઈ શકે. આર્થિક રૂ. ૧૨૦ ને શિક્ષકને પગાર હોય છે અને પ્રચારકને પગાર ૧૦ થી ૧૮ સુધી હોય છે. દરેક અનાથ વિદ્યાર્થીના માસિક ખાદ્યાખાસીનો ખર્ચ રૂ. ૩ (પાંચ) અથવા છે. ધાર્મિક સાહિત્ય બહાર પાડવા માટે પૈસા નેજલ. જંગલી થા ફિફી લાખનાં પુસ્તકો આપણા કામ માટે નકામાં છે, અને

આ સંતાલ કોમમાં વાંચનાર લખનાર એટલા ઓછા છે કે નવાં પુસ્તકો છાપવાં મોંઘાં પડે.

નાણાંની તંગીને કીધે શાળાના કદાવ બંધ કરવી પડે. શિક્ષક અને પ્રચારકોને ફત આપવી પડે અને છેવટે બીજા સંપ્રદાયના પાદરીઓ (Roman Catholics) આ લોકોને આપણી પાસેથી તીનવી લઈ શકે. આપણે વેળાસર જોતું એક કામ કરનારને કામનાં તેણે નથી.

ઉપલા લેખમાં થોડા ફરકાર કરવાથી હિંદુ સનાતન ધર્મનું અભિમાન ધરતા પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ તેમજ સામાન્ય માણસોને બહુ મનન કરવા જેવી વસ્તુ મળી રહેશે. ખિસ્તી શબ્દને કેકાણે હિંદુધર્મ, અને પાદરીને કેકાણે ધર્મશુદ્ધો, આચાર્યો કે સાહજો—આ શબ્દો મુકનાથી હિંદુઓએ શું કરતું નેહ્યો તેના સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. સ્પર્શસ્પર્શના ખાલી શાસ્ત્રાઈ કરવાની માયાકુટ ગાળુએ મુખ્ય ઉપલા લેખમાં બતાવેલી કાર્યદિશામાં દક્ષિ-તોના ઉદ્ધાર માટે કેટલા સનાતની હિંદુઓ કટિબદ્ધ થશે ? પરદેશમાં પોતાનાં ધરવાર છોડી ઉભી કટિબદ્ધ દેશને પ્રખર તાપ સહન કરી, આપણા-જેવા પહેરવેશ પહેરી, ગામડે ગામડે ગરીબનાં છુંપકમાં ભટકી, તેમાં વસી, ઝોળા પગારે, ઝોળા ખરચે જે કામ આજ દાયકા યર્ષા અંગ્રેજ પાદરી કરી શકે છે તેવું કામ આપણે નથી કરી શક્યા તે માટે આપણે ખરેખર શરમાતું નેહ્યો. હજારો આપણે ને વેળાસર નહિ મેતીએ અને મયા જગાનાની ધર્મની રાખ અંગે ચોળી, ખોટા. શાસ્ત્રાર્થમાં સમય શુભાલીનું તો ગયો સમય ફરી નહિ આવે અને બ્યારે મોટી સંખ્યામાં લેકા ખિસ્તી થયા હશે ત્યારે આપણે જગીને નેહ્યું અને હતાશ થઈશું.

માતાની આવેગવાળી ચળવળથી નો કે મીશનરીઓ કામ નથી કરતા, છતાં જંગલી કોમને વજલાવવા માટે તેઓને નવા પહેલો દાખલ કરવા પડે છે—અમ-ત્કારે બતાવવા પડે છે; જેમ કે હમણું જ પંચમહાલના શક્તિદેવ મિશનની પાદરી સ્ત્રીઓએ ગરીબ બીજા સ્ત્રીઓને એક ગીત શીખવી દીધું અને તે દ્વારા હિંદુ ધર્મ છોડી. ખિસ્તી ધર્મમાં આવવાનો રસ્તો સહેલો કરી મુક્યો. ગીત આ પ્રમાણે છે:

‘પહેલા અમત્કાર કાધો હમુન’

પહેલો અમત્કાર કાધો હમુન, હમુન.

હમુનને ચાલતા કાધો હમુન

હમુનને ચાલતા કાધો હમુન

આંધળા ને દેખતા કીધા હિંમુએ
આંધળાને દેખતા કીધા રે લોલ
મરેલાને જીવતા કીધા હિંમુએ
મરેલાને જીવતા કીધા રે લોલ

આ ગીત બીલ જોઈએ રરતા ઉપર કામ કરતી બાલ છે
અને ગાય છે. શું ચમત્કારથી જ, જોતા પહેલેથી જ
જંગલી પ્રાણને સમજાવી શકાશે? આજ સુધીના અનેક
ધર્મ ને સંપ્રદાયના દ્વિતિહાસમાં યહોમ ને ચમત્કાર જેવી
વસ્તુ મળી આવે છે, એટલે તે ધર્મ કે સંપ્રદાયમાં
હોતી જ નોંધએ, એ સમાધાન સાચું નથી.

દેશમાં મરીબ માણસો ક્યાં વસે છે અને તેમનું
શું ચાલ છે તેની ખજાર બહુ જોઈએ હોય છે; અને
તેથી જ કહેવાય છે કે શિક્ષિતઅશિક્ષિત વચ્ચેનું અંતર
દિનપરદિન વધતું જાય છે. અસહ વતની કામ આખા
હિંદુસ્તાનમાં ૧૬૦ લાખ જેટલી છે. તેના પ્રજા તરફ
દુર્લ્લક્ષ કરતું હિંદીઓને લાગ્યું નથી.

કેટલાંએ વર્ષો પહેલાં ખ્રિસ્તીઓએ પોતાનાં યાજ્ઞો
નાંખી આવી કામો વચ્ચે કામ શરૂ કર્યું છે, અને આપણી
આંખ હજી ઉઘડતી નથી. તેઓની કામ કરવાની રીત
(organization) જેવી મુંદર હોય છે! માત્ર એ
અંગ્રેજ સુસિક્ષિતોથી આખાં ત્રણ પરગણાં સંભાળી
શકાય છે. વળી સ્થાનિક સહાયવૃત્તિ પણ તેઓ મેળવી
શકે છે. આપણે માટે આનું કામ કેટલું સરળ યજ્ઞ પડે!

ખ્રિસ્તીઓ સરકારને માત્રાપ માને છે અને જંગલી
પ્રાણની પાસે મનાવે છે તેનું કારણ ઉઘાડું છે. ઉચ્ચ
વર્ણના કહેવાતા હિંદુઓ પોતાના જનભાઈઓની
દરકાર નથી કરતા, બલકે તેમને નીચોવી, તેમને શુદ્રાથી
દશામાં, રાખી મુકે છે.

ખ્રિસ્તી મીશનને ૮,૦૦૦ થી ૮૦,૦૦૦ સુધી
સંતાલોને વસવાટવાની મહત્વાકાંક્ષા ચાલ છે, એ એમની
લવિષ્યની દાર્શનિકોના સારો ખ્યાલ આપે છે.

શાળાઓ અને પ્રચારકો મારફત આ બધું સુધારણા-
નું કામ ખ્રિસ્તી મીશનો કેટલે જોઈ પૈસે કરે છે અને
સાદા શુંપડાથી પોતાનું કામ ચલાવી લે છે એ ખાસ

નોંધવા જેવું છે. ત્રિદાર્થીનો ખાધાખોરાનો ખર્ચ
માત્ર રૂ. ૩ આવે એ કેટલાક શહેરીઓને આશ્ચર્ય પમાડે
જેવું છે, પણ દોહદ (પચ્ચમહાત્મ)ના બીલ સેવા મંડળના
આશ્રમોમાં પણ વિદ્યાર્થી પાછળ ખાવાનો ખર્ચ આટલો જ
આવે છે. સાદાજીવી કેમ કામ વિસ્તારતું એ તરફ
મીશનરીઓના પ્રયત્ન હોય છે. શિક્ષકોને જોઈએ પગાર
આપવામાં આવે છે તેથી સારા શિક્ષકો મળતા નથી
અને તેથી કામ કેટલું યત્નવત્ આપ્યાં કરે છે! ઉચ્ચ
ભાવના કે આદર્શ આવા જોઈએ પગારના નોકરોમાં
મ્યાંથી હોય? તેમનું ધાર્મિક જ્ઞાન પણ અધિકાર્ય હોય
છે. આ શિક્ષકો તો કેવળ પેટ ભરવા માટે ધંધા તરફ
આવા મીશનના કામમાં જોડાય છે. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ
જે લોકોમાં કામ કરે છે તે પહેલાં તેઓની ભાષા શીખી
લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધણુંખરું સાહિત્ય તે ભાષામાં
ઉતારે છે.

પોતાના ધર્મનો બહોળો પ્રચાર કરવાના હેતુથી
ખ્રિસ્તીઓ ઉપર જીજ્ઞાસા પ્રમાણે ભારે સેવા કરે છે
જીવિ આપસઆપસમાં પોતાના સંપ્રદાયની સંકુચિત
દષ્ટિ છોડી શકતા નથી. રામન કેથોલિક અને મુસ્લિમ
ફેજ પોતપોતાની જુદી જ સંસ્થાઓ સ્થાપે છે, અને
અન્યોઅન્યે શંકાની તજરે જુએ છે એ ઉપસા લેખના
જેવરના ભાગના લખાણ ઉપરથી માલમ પડશે. આવી
સંપ્રદાયી આંધી આપણા કામમાં ન ધુસી જાય તેની
આગળથી કાળજી લેવાની નોંધએ.

હિંદુધર્મનું ખરું ગૌરવ અનાયોગ્યે આપ્યું કર-
વામાં રહેલું છે. પ્રાચીન કૃતિહાસ આ વાતની ભાર
દ્યને સાક્ષી પૂરે છે. સમયના બળને આપણે નહિ
જાણીએ, તે પાણી પહેલાં પાળ નહિ ખાંધીએ તો
પૃથ્વી પસ્તાવું પડશે. ગૌરવ સમય જેવાં શુભ યોગ્યોમાં
ફરી ફરીને નથી આવતાં. સનાતની હિંદુઓને આ વાત
ઉપર લક્ષ આપવાની વિનંતિ છે. છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાંથી
આ લેખને મચળે ટાંકેલાં વાક્યોનું રહસ્ય ખરોચર
સમજ લેવા જેવું છે.

મુંબાઈ અને રત્ન ઝોડ આર્ટ

હીંદની કલાને તેના ચોગ્ય દરિસેરમાં ગોઠવીને નેત્રએ ત્યારે તે એવું તો વિશાળ દરજ્જા બને છે કે આપણે તેને અંવયોક્તિમાં એકદમ પ્રમાણબુદ્ધિ બોધ દર્શાવે છીએ. પ્રેક્ષક ધણે ઉચે ચઢીને યુગકાલના શિખરને નીરખે ત્યારે તે ધુમ્મસમાં ઢંકાયેલું ને અસ્ફુટ દેખાય છે તેના જેવું આ છે; અથવા તો, પહાડી રેલ્વેમાં બેસીને મોટા બ્લેકને પહેલી વાર નેત્રએ ત્યારે તે ઝાંખું ઝાંખું દેખાય છે તેના જેવું એ છે. આમ હોવાથી વધારે સારું એ છે કે કોઇક નીચેના શિખર પર ખડા રહીને આપણી સમસ્ત પથરાયેલાં નાનાં નાનાં ઝૂંગોને નીહાળવાં; કારણ કે વિતાની જેમ એક જ હાડકા પરથી ત્રિદાસિક રાક્ષસી જાનવરના આખા હાઈપિંજરની ડાહ્યા કરી શકે છે, તેમ એકાદ નાની ટેકરી પરથી જ લેતાં આપણે ગોડાં, વણચક્રવર્તી, ડુર્ગમ શિખરોની કે ઝાંખી કરી શકીશું.

કલાના ક્ષેત્રમાં મુંબાઈની રત્ન ઝોડ આર્ટ તેવી નાની શી ટેકરી છે: તેનાના રૂપમાં વધારે ભય, નમુના-જોતુ મધ્યવર્તી ખિંદુ બને છે.

સુરપમાં તો કલાને ધણી વાર અમુક રૂઝ, વર્ગ કે વ્યાખ્યાના ચોક્કામાં ગોઠવીને સમજી શકાય છે. તેને એક યાદીમાં સમાવી દઈ શકાય છે. બહાર ચિત્રાલેખી દીવાલ પર તેનું સ્વયં આંખી લેવાય છે. તેને ત્યાં હાથપણહારી સ્વીકૃત મર્યાદામાં રાખવામાં આવે છે. હંદગીના કામગરો ને શિષ્ટાચારી પ્રદેશોમાં કલાને વચ્ચે આવવા દેવામાં આવતી નથી—શીવાય કે ખાણી વખતે પાતળીતના વિષય તરીકે તેને સ્થાન મળે છે. હીંદમાં કલા અનન્ત છે. તેને માંકડી દીવાલોમાં પરહેજ રાખવામાં નથી આવતી. તેમ જ, પશ્ચિમમાં જેમ બને છે કે સંપ્રદાયોનાંમાંથી બહાર નીકળીને આપણે ત્યાં મુકેલી છત્રીઓ પાછી મારીએ તે વખતે કલાને તો અંદર જ

પાછળ છોડતાં. આવીએ છીએ, તેનું પ્રજ્ઞ હીંદમાં બનતું નથી. અહીં તે આપણી આસપાસ સર્વત્ર છે. એ વાતાવરણમાં જ ભરી છે. તે ભલકતા રંગોમાં ભર્ત થએલી એક ભાવના છે.

સ્થાપત્યની ભુલો છતાં, વેપારની ધમામ છતાં, સ્વામીની વેદી પર નગરમહિમાના અપાયલા બોગ છતાં, ખુદ મુંબાઈમાંથી જ આ અગાધ સૌંદર્યના બેદી સંસ્કારને પ્રગટતો આપણે દેખીએ છીએ. મુંબાઈના સૌંદર્યને “કોન્ક્રીટ”ની બનાવટનાં ઝડપવધ વધતાં મકાનો કે ખાલી ઝળઝળાળો છંદચુનો નષ્ટ કરી શકે તેમ નથી. તેવા નાશકારી પ્રયાસોની સામે તેનાં સમુદ્ર ને આકાશ, ટેકરીઓ ને ઝાડો, રેતીના કીનારા, ટાપુઓ ને તળાવો—મયેંટકર ઝીલી શકે તેમ છે. પોતાનાં આકર્ષણોને નિત્ય નવે અવતારે રચનારી બંદુલ્લ શક્તિ મુંબાઈમાં છે, અને જેટલી જેટલી વાર તેનું પતન થાય તેટલી વાર નવાં શણગાર સજ્જાતું આમર્થ્ય તેનામાં છે.

આગ, મુંબાઈ હજીયે મહારાણી છે. તેથી, જગતનાં પ્રખ્યાત નગરોમાં જઈ આવેલાં મુસાફરનું હૃદય પણ તે મુંબાઈના સૌથી પ્રસિદ્ધ દરજ્જા બેવાના સ્થાનકે જઈને તે ઉભો રહે ત્યારે ધગકવા લાગે છે. મુંબાઈ જ્યારે મોડી બપોરના પ્રસાત પ્રકાશમાં તદ્રાધીન યદને પડખું હોય ત્યારે હાંદું દેવળ પાસેના “હેંગીંગ ગાર્ડન્સ” પરથી તેને બેનારને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કે દુનીઆનાં એક નગરો પણ એ દરજ્જા કરતાં કોઈ ખાસ રીતે ચઢીઆતાં નથી.

આવા શહેરની કલાસાળા (રત્ન ઝોડ આર્ટ) અનન્યગીભરેલી હોય તે કુદરતી છે. અને આ હકીકતમાં પણ નવાઇ નથી કે તેના ચારસો વિદ્યાર્થીઓ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ, સુકત પ્રાંતો, મધ્ય હીંદુસ્થાન, છોટા, નીચામ

રૂઝ

ચાંદ

મંગળ

શુક્ર

સુ'બર્મની 'સ્કુલ ઓફ આર્ટ' તા વિદ્યાર્થીઓની કૃતિઓના નમુના.

મુંબાઈ અને સ્કુલ ઑફ આર્ટ

હીંદવી ક્ષત્રીને તેના યોગ્ય દરજ્જામાં ગોઠવીને બેઠાં ત્યારે તે એવું તો વિશાળ દશ્ય બને છે કે આપણે તેને અંવલોકવામાં એકદમ પ્રમાણબુદ્ધિ બોધ દઈએ છીએ. પ્રેક્ષક ધણે ઉંચે ચઢીને યુગ્મકાવિના શિખરને નીરખે ત્યારે તે ધુમ્મસમાં ઢંઢાયું ને અસ્પૃશ્ય દેખાય છે તેના જેવું આ છે; અથવા તો, પહાડી રેલ્વેમાં બેસીને મોટા બ્લોકને પહેલી વાર તોઈએ ત્યારે તે આંખું આંખું દેખાય છે તેના જેવું એ છે. આમ હોવાથી વધારે સારું એ છે કે કોઈક નીચેના શિખર પર ખડા રહીને આપણી સમગ્ર પથરાયલાં નાનાં નાનાં મુંગાને નીહાળવાં; કારણ કે વિશાળ જેમ એક જ હાડકા પરથી ઐતિહાસિક રાક્ષસી જનવરના આખા હાડકાં જરતી તર્ક દેના હરી શકે છે, તેમ એકાદ નાની ટેકરી પરથી સૌં લેતાં આપણે મોટાં, વલ્ચકાયલાં, દુર્ગમ શિખરોની કે આંખી કરી રાખીએ.

કાના ક્ષેત્રમાં મુંબાઈની સ્કુલ ઑફ આર્ટ તેવી જાણી શકે છે: તેનાના ક્ષેત્રમાં વધારે લગ્ન, નમુના-માનુ મધ્યવર્તી બિંદુ બને છે.

યુગ્મમાં તો ક્ષત્રીને ઘણી વાર અગ્રુક રથળ, વર્ષ આખ્યાના એકાદમાં ગોઠવીને સમગ્ર ક્ષેત્રાય છે. તેને મેક વાદીમાં સમાવી દઈ શકાય છે. જાહેર ચિત્રાલયોની પોલાણ પર તેવું મુદ્દય આંખી લેવાય છે. તેને ત્યાં હાપણુલરી સ્વીકૃત મર્યાદામાં રાખવામાં આવે છે. હાજીના કામગીરા ને ચિત્રાચારી પ્રદેશમાં ક્ષત્રીને વચ્ચે આવવા દેવામાં આવતી નથી—શીવાય કે ખાણા વખતે વાતચીતના વિષય તરીકે તેને સ્થાન મળે છે. હીંદમાં ક્ષત્રી અનન્ત છે. તેને સાંકડી દીવાલોમાં પરદેજ રાખવામાં નથી આવતી. તેમ જ, પશ્ચિમમાં જેમ બને છે કે સંપ્રદાયોનોમાંથી બહાર નીકળીને આપણે ત્યાં મુકેલી છત્રીઓ પાછી માગીએ તે વખતે ક્ષત્રીને તો અંદર જ

પાછળ છોડતા આંખીએ છીએ, તેવું પણ હીંદમાં બનતું નથી. અહીં તે આપણી આંખપાસ સર્વત્ર છે. એ વાતાવરણમાં જ ભરી છે. તે ભલકતા રંગોમાં મૂર્તિ યજ્ઞેલી એક ભાવના છે.

સ્થાપત્યની બુલે છતાં, વેપારની ધમામ છતાં, સ્વાયતી પેઢી પર નગરમહિમાના અપાયલા ભોગ છતાં, ખુદ મુંબાઈમાંથી જ આ અગાધ સૌંદર્યના બેટી સંસ્કારને પ્રગટતો આપણે દેખીએ છીએ. મુંબાઈના સૌંદર્યને "ક્રાન્કીટ"ની બનાવટનાં ઝડપબંધ વધતાં મકાનો કે ખાલી ઝળકવાળાં ઇંટુઓ નષ્ટ કરી શકે તેમ નથી, તેવા નાશકારી પ્રવાસોની સામે તેનાં સમુદ્ર ને આકાશ, ટેકરીઓ ને આડા, રેતીના કોનારા, ટાપુઓ ને તળાવો—મર્યાદકારી શક્તિ તેમ છે. પોતાનાં આકર્ષણોને નિત્ય નવે અપતાં રચનારી જનુઈ શક્તિ મુંબાઈમાં છે, અને જેટલી જેટલી વાર તેનું પતન થાય તેટલી વાર નવા શયુગાર સજાઓ સામર્થ્ય તેનામાં છે.

આમ, મુંબાઈ હજુરે મહારાણી છે. તેથી, જગતનાં પ્રખ્યાત નગરોમાં જઈ આવેલાં મુસાફરનું હૃદય પણ તે મુંબાઈના સૌથી પ્રસિદ્ધ દશ્ય બેવાના સ્થાનકે જઈને તે ઉભો રહે ત્યારે ધમકવા લાગે છે. મુંબાઈ બ્યારે મોડી બપોરના પ્રસાંત પ્રકાશમાં તંદ્રાધીન થઈને પણ હોય ત્યારે હીંદુ દેવળ પાસેના "હેલીંગ ગાર્ડન્સ" પરથી તેને જોનારને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે હુનીઆનાં એક નગરો પણ એ દશ્ય દરતાં કોઈ ખાસ રીતે ચઢીઆતાં નથી.

આવા રાહેરની કાશાળા (સ્કુલ ઑફ આર્ટ) અન્યથાનીલેદી હોય તે કુદરતી છે. અને આ હકીકતમાં પણ નવાઈ નથી કે તેના ચારસો વિદ્યાર્થીઓ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ, મુઝા પ્રાંતો, મધ્ય હીંદુસ્થાન, હિંદાર, નીલામ

રા. કેમ. વી. મુરપર

[સુબાનની જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટના ડીરેક્ટીવાલ]

શાળ્ય, મદાસ, કોચીન, ત્રાવણકોર અને કાઠમીર જેવાં દેશનાં અને લુદાં લુદાં રાજ્યોની આપેલા વાવાળુઓ છે.

પણ આ વિદ્યાર્થીઓએ બીટીસ એન્ડપાર એક્ટ્રી-બીચન માટે જે “ઈડીઅન રૂમ” તૈયાર કર્યો તે શબ્દગાર્યો છે તે સમજવા માટે જે પાનાવરણમાં તે કામ કરવામાં આવ્યું છે તેની મમજણ જરૂરી છે. તેમ જ જે રસિક અસરો શાળામાં કેન્દ્રિત થાય છે તેની એકતા પણ નજીવી નોંધવું. સહેરના જે વિલાસમાં કલાશાળા આવેલી છે તેને “કોટ” કહેવામાં આવે છે. પણ આ કોટ જે કુળની છાત્ર જેવું છે. પણ તે કુળ—એટલે શાળા પેતિ—એટલું બહુ હીંદી વાતાવરણ પારનાઈ છે કે શાળાનાં લુદાં લુદાં ખાતાં જે પાશ્ચાત્ય મદાસોમાં ગોઠવાયાં છે તે પણ જે બેઠે સડે તેને એવાં લાગે છે કે જાણે હીંદી વિદ્યાર્થીઓએ તેની પર કોઈ અદૃશ્ય સાડીઓની સમ્પત્ત કરી હોય. વિદ્યાર્થીઓ શાળાના દરવાજામાં પેસે ત્યારે તેઓ બંધરને પોતાની પાછળ છોડી આવતા નથી. ઘેરથી શાળામાં આવવાના એ દૈનિક મંકમણ્યું એમનામાંના કણ્યોને તો બાન પણ છે કે કેમ તે સંકાસરેલું છે. તેઓની ઘેરી આંખોના ઉડાણમાં નવાં ચેતનની ચીન-ગારીઓ છે, પણ કલાશાળામાં તે તેઓ પોતાના દેશનું

રહસ્ય ઉદ્ઘેશવામાં રોડાયા હોય છે. જેને ખાતર તેઓ આનંદથી આટલો બધો ભોગ આપે છે તેવું એ રહસ્ય તેના સમગ્ર રૂપમાં પાશ્ચાત્ય કમ્પેન્ડિયથી ઝીંકી શકાય તેમ નથી—પાશ્ચાત્ય હસ્તને લાધે તેમ નથી.

આ તૃદ્ધ વિદ્યા શી છે? એ તો દક્ષિણ હીંદના ક્ષેત્રો લેકોને સ્વભાવસિદ્ધ છે. આથી, ગરીબમાં ગરીબ હીંદી છોકરી પણ પોતાની યોળા કે સાડીનો રંગ પસંદ કરવામાં જરાય લુચ કરતી નથી. તે જ પ્રમાણે, ઉત્તરોને દહાડે મરાઠી છોકરીઓ એવા તો સુમિશ્રિત ને સુસંવાદી રંગોની સાડીઓ પહેરે છે કે જાણે એ શીરરતાઓનાં પીંછામાંથી બનાવેલી લાગે. હીંદના છોકરાઓ મહેદ્ ધોતીઓ, ખમીસ અને નાની નાની ટોપીઓ અથવા રંગીન પાવડીઓ પહેરે છે. તેઓમાંના ધણી સાદી હાથજનાવટની ખાદી પહેરે છે અને સંસ્કૃતિથી હાર ખાવાની જાણે ના પાડતા હોય તેમ જમમાં ચંપેલો પણ કારણ કરે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ સરકાઈ કલાશાળાના ગૌરવરૂપ જ ગણાય. એ વિદ્યાર્થીઓની જે પશ્ચિમનો હીંદીકલાવિષયક નિરાશાવાદી એક જ વખત ઝાંખી કરે તો તે પણ બસ છે. આ ચિત્રવિચિત્ર લુચાતોને, તેમના જ્વલંત આત્માઓને અને કાર્યકુશળ હાથોને ભેષા પછી તે સર્વના ઉચ્ચ કાર્યને વીરો પેલા નિરાશાવાદીના મનમાં જરાય સંકા રહે નહીં. હીંદી કલા જૂનકાળની વસ્તુ હોય તેમ તેને વીરો વાત કરવામાં આવે છે, પણ કલાકારની નજરે તો તે અમર યૌવનવતી અપ્સરા જેવી છે.

એવી જ ભાવનાથી તે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનો “ઈડીઅન રૂમ” રચ્યો ને શબ્દગાર્યો છે. એ કામને નવ મહીના લાગ્યા અને શાળાના નાનામોટા બધા વર્ગોએ તેમાં પોતાનો ફાં ને ફાં હીસ્સો આપ્યો હતો.

તેઓએ તે કામ આનંદથી કર્યું. એક વાર શરૂ કર્યા પછી તો તેમાં તેઓ મશગુલ જ બન્યા. પછી તેઓ પોતાના ચિત્ર પર કલાકો સુધી કામ કરે અને તેની સમીક્ષતા જરાય દીલી ન થાય, એમ આપણે બેંધ સમજીએ.

આપણે પ્રમાણે તેને પોતાનું કામ શરૂ કરતો બેંધએ છીએ. એક વાર તેને બેંધો એટલે તેની મૂર્તિ આપણે દહાડો આપણા હાથમાં રખાઈ કરે, અને પછી

મહાત્મા શેખ સાદી—લેખક ‘સાદીક’ પ્રકાશકઃ ધરાક સાહિત્ય કાર્યાલય. કિંમત રૂપિયા ૨. ધરનના સુપ્રસિદ્ધ સંત મુસાફર ઉપદેશક અને કવિનો પરિચય આપી લેખકે આપણા સાહિત્યની એક ખરી સેવા બતાવી છે. લેખક જન્મથી અરબ છે અને તેમની સ્વભાષા પર્સિયન છે તેથી તેમને ગુજરાતી ભાષામાં અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણીમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે તે સ્વાભાવિક છે, છતાં અપરિચિત કરસી શબ્દો ન વાપરતાં તેમણે શુદ્ધ ગુજરાતી જ વાપરવાનો સદાચ્છદ રાખેલો છે તે પ્રશંસનીય છે. પુસ્તકમાં શેખ સાદીના જીવનની રેખા, શુકિસ્તાન બેર્સતાનના રસિક ભાગો, તે પુસ્તકના ખીછા ભાષામાં થયેલા તરલુમાની માહિતી વગેરે ઘણી ઉપયોગી હકીકત આપી છે. જૂના ગુજરાતી તરલુમા આપ્યા છે તે તો ગુજરાતી ભાષાના જૂના નમૂના તરીકે પણ જોવા જેવા છે. શેખ સાદીની સુંદર તસ્વીર અને એક જૂની હસ્તલિખિત પ્રતના પહેલા પાનાનો ફોટો આપ્યો છે તે પણ યોગ્ય કંચુ છે.

રાસસંગ્રહ (પ્રથમ ભાગ)—સંગ્રાહકઃ ચન્દુલાલ પુરુષોત્તમ મહેતા. પ્રકાશકઃ નટવરલાલ શંકરલાલ મહેતા. વિવેકનન્દ મુદ્રણાલય. ન્યૂ ખાડિયા રોડ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦. પ. ૧૬૦.

પ્રાચીન કવિઓએ તેમ જ આધુનિક કવિઓએ રચેલા રાસો અને યોગ્ય એક લોકગીતો મળી કુલ ૧૧૬ ગીતોનો આ સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહનો ઉપોદ્ધાત સૌ વિદ્યા બહેને લખ્યો છે અને તેમાં ગરબાઓ આપણા સાહિત્યમાં અને જીવનમાં જે વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે તે સંબંધી ચર્ચા કરી છે. હાલ આ સાહિત્યનો શેખ

કરી નવજન થયો છે તે એક આપણા સમાજમાં પ્રવેશ કરતા નવજનનું શુભ ચિન્હ છે.

ઉપોદ્ધાતમાં સૌ વિદ્યા મહેને રાસનો અર્થ ગરબો ક્યો છે. આ ગતનું સાહિત્ય ગુજરાતમાં જૂના કાળથી પ્રચલિત હતું અને પ્રાચીન યુગમાં વિશિષ્ટતાવાળા સાથે સ્ત્રીઓ ગોળ ફરતી જે નૃત્ય કરતી તે નૃત્યને દરેકીશ કે રાસ કહેલું છે. આ ઉપરથી રાસનું લક્ષણ એટલું તો અવશ્ય માનવું જોઈએ કે જે ગીત સ્ત્રીઓ હીય કે ગરબા જેવા તાલ સાથે ગાઈ શકે તે જ રાસ. પણ સંગ્રહમાં અમને બધાં ગીતો એવાં જણાયાં નથી. અલબત્ત, અમે તે ગીત સ્ત્રીઓ ગોળ ફરીને ગાવા ધારે તો ગાઈ તો શકે જ; પણ જે વિશિષ્ટ તાલથી ગાવાની પરંપરા હોય તેને દરેક ગીત અવલૂન નથી હોતું. એવાં કેટલાંક ગીતો આ સંગ્રહમાં આપી ગયાં છે અને તેમને રાસ ન ગણી શકાય. ‘મિયસ ચોગાઈવ’ ધીરાની કાશી જણાય છે, અને સામાન્ય રીતે ‘પદ’ ગણાય છે. ‘કુમ મુખારક’ પણ સ્ત્રીઓના રાસ કરતાં ‘પદ’ છે. આવાં ગીતોને આ સંગ્રહમાં રમાન ન જોઈએ એમ અચારે માનવું છે.

સંગ્રહમાં ગીતોના ક્રમમાં કોઈ ખાસ યોજના જણાતી નથી. પણ સંગ્રહોમાં કમ ન હોવાથી પણ એક ખાસ લાભ છે કે તેમાં રસની દૃઢગૂંથણી એની મેળે આવી રહે છે—તે કે રસગૂંથણી એટલી જ આકર્ષક રાખીને પણ કોઈ ક્રમ રાખી શકાય. ખીછ કેટલીક સરતચૂકો તો સંગ્રહકર્તા પોને સુધારી લેવાના છે એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

આ સંગ્રહને અમે આવકાર આપીએ છીએ. સંગ્રહ કરીએ ગીતોનો સંગ્રહ કરવામાં ઘણા ઉદ્યોગ અને ખર્ચ

દર્શનાં છે. નવો સંગ્રહ આથી પણ વધારે આકર્ષક થશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રાજપુતાનાનાં આંશુ—અનુવાદક: કલ્લભાઈ કોડારી. પ્રકાશક: અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. સૌરાષ્ટ્ર કાર્યોત્સવ, રાણપુર, કાંકિયાવાડ. મૂલ્ય ૭ આના. શ્રી પશ્ચિમ રાજપુતાનામાં અસહકાર કાર્યો તેને પરિણામે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ મેવાડ-ઉદ્ધરની અદાલતમાં શ્રી પશ્ચિમ ઉપર દોષક વરસાથી જે મુદ્દાઓ ચાલે છે તેનો હિંદીમાં જે જગ્યા આપેલો તેનું આ ભાગાનંતર છે. આ નીચર પુણ્યના જીવનની રૂપરેખા પરિવ્યવસ્થા સારમાં આપેલી છે. દેશીરાજ્યો પ્રત્યે સરકારની કેવી નીતિ ચાલે છે, દેશી રાજ્યોમાં વેક વગેરે ક્યા ક્યા મુખ્ય સવાલો છે, અને તેમને માટે કેવી રીતે પ્રગ્ન ન્યાય મેળવી શકે એ સર્વ હકીકત આ કથનમાંથી મળશે. ભાષા સરસ અને સચોટ છે. હાલના રાજકીય મંથનમાં આ પુસ્તક સર્વેએ વાંચવું નેહીએ.

પુષ્પાંતો દીપક, ભાગ પહેલો—અનુવાદક: કલ્લભાઈ કોડારી. પ્રકાશક: અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. સૌરાષ્ટ્ર કાર્યોત્સવ રાણપુર, કાંકિયાવાડ. મૂલ્ય ૭ આના. દીલ્લીના ઉસ્મા બાદશાહ બહાદુરશાહ જે છેવટે પાખા બળવામાં ધારના ફેદી થયા હતા તેમના સંબંધી આ પુસ્તકમાં મળે છે. મૂળ ગ્રંથ ઉર્દૂમાં છે અને લેખકના પૂર્વજોને ગદ્યશાહી કુટુંબ સાથે નિકટ સંબંધ હોવા માટે પુસ્તકની હકીકત પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. એ વાંચતાં હકીકત કેવળ સંલેખિત લાગે છે. ઐતિહાસિક હકીકત છતાં કોઈ પણ નવલકથામાં શોભે એવું અત્યંતરિક અને રસમય વસ્તુ છે અને કથન અને રીતી બન્ને આકર્ષક છે. અમે સર્વને વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

અખાની વાણી તથા મનહર પદ—પ્રકાશક: સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ. રથળ અમદાવાદ અને મુંબઈ. કિંમત અમદાવાદમાં રૂ. ૧૧; અન્યત્ર ૧૧.૫૦. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૦૦. અખાની વાણીની ગત આદ્યતના સાહિત્યમાં આમાં અખાતું વિશેષ સાહિત્ય ઉમેર્યું છે અને તે સાથે મનહરનાં પદો પણ બાંધ્યાં છે. અખાનો દુકામાં પરિચય આપેલો છે અને શ્રી નર્મદાસકરનો ‘અખો અને તેનું કાવ્ય’ નિબંધ છાપી પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી કર્યું છે. અખાની કટુ-રમ્ય અને પદ્ય વાણીની ચોચ કરેર ચરો એમ આશા રાખીએ છીએ.

ગિરધરકૃત રામાયણ—પ્રકાશક: સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ. રથળ અમદાવાદ અને મુંબઈ. પૃ. ૭૮૪. અમદાવાદમાં રૂ. ૨૧; અન્યત્ર ૨૧.૫૦. પ્રારંભમાં રામાયણના મહિમા સંગ્રંથી પૂર્વના-તેમજ પશ્ચિમના રસજોનાં અવનરણો આપેલાં છે અને છેવટે કવિનું અંતિમ આપેલું છે. આધુનિક યુગને ઘણા નિકટ સમયના એટલે ૧૯મા સતકના આ કવિનાં કાવ્યો ભાષા રસ ક્યા વર્ગેર દષ્ટિથી વાંચવા ગોચ છે.

બંદિમનિબંધમાસા—અનુવાદક: જગજીવન-કાલિદાસ પાંડે, કલ્યાણજી વિદ્યલભાઈ મહેતા, અને લીમજી દરજીવન સુરીશ. પ્રકાશક: સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ. રથળ અમદાવાદ અને મુંબઈ. અમદાવાદમાં મૂલ્ય ૧૧.૫૦; અન્યત્ર ૧૧.૫૦. પૃ. ૫૬૨. જાતી આદ્યત ઉપરાંત આમાં ગદિગાવાયનું જીવનજીતાં અને ‘ધર્મનત્ય’ પણ છે. પુસ્તક પહેલાં મુદ્રિત મુલાખ્ય છે.

૧મી તરત—અનુવાદક: લીમજી દરજીવન સુરીશ. પ્રકાશક: સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ. અમદાવાદ અને મુંબઈ. મૂલ્ય ૧૧; પાકું પૃષ્ઠ ૧૧.૫૦. પૃ. ૨૪૨. બાણ બંદિમનના પુસ્તકનો મુલાખ્ય અનુવાદ છે.

‘Sanskrit-English, English-Sanskrit Dictionary—Specially prepared for High School & College Students by C. J. Dhatt, B. A. Sanskrit Teacher, Tlo Bharda New High School, Bombay and published by R. H. Patel, Mathurdas Building, Vithaldas Road, Princess Street, Bombay 2. Price Rs. ૩-૮-૦.

વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને સંસ્કૃત-અંગ્રેજી અને અંગ્રેજી-સંસ્કૃત નાનો શબ્દકોશ છે. અક્ષર મોટા—આખ ન જમડે. એવા અને ચોખ્ખા છે.

સુખેષક નીતિકથા-લેખક ૨૫૦ ખરશેદજી જાગનજી દ્રામરોજી ઉરકે ‘બીરમજ’. પ્રકાશક: સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ, અમદાવાદ અને મુંબઈ. અમદાવાદમાં મૂલ્ય ૬ આના. અન્યત્ર ૬.૫૦ આના. પ્રાણી આદ્યાન ઇત્યાદિને કાણ પારીને લખેલી નાની વાર્તાઓ.

ગીતાની વ્યાખ્યા-સંગાનંતર ગ્રંથમાત્રા પુષ્પ ૩૬૦ કિંમત આઠ આના. શ્રી અરવિન્દ ધોષે ગીતાનિબંધ લખ્યો-તે પહેલાં ગીતાના બે અધ્યાયની વ્યાખ્યા પડીને મૂકેલી તેનો આ અનુવાદ છે.

સ્વ. કવિ બુલાખીરામ-^૧ ઔદિચ્ય^૨ અન્યમાથા. લેખક: શંકરલાલ જગજીવન જાની. પ્રકાશક: હિરાલાલ બાપાલાલ મહેતા. ડોશીવાડાની પોળ, કાશ્યુપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦. કવિ દલપતશાહાની અનુયાયી હતી. તેમના સમયની સાહિત્યની રસપ્રતિ ઉપર આથી કેંઈક પ્રકાશ પડશે.

નિર્દેષ બાળાઘાત યાને સતીનું બૂન-લેખક અને પ્રકાશક: પૈલ નવનરામ વસ્રભટ્ટ, જેતપુર, કાઠિયાવાડ.

બાલવિકાસન-પુસ્તક ૧. અંક ૧. તંત્રી પદ્મનાભ શાસ્ત્રી, કુંડલા, કાઠિયાવાડ. બાલકોનો કાયિક વાચિક માનસિક વિકાસ કરવો એ આનો ઉદ્દેશ છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦, છ માસિક ૧-૮-૦, છુટક નકલ ૦-૬-૦. હિંદુસ્તાન બહારનાં દેશો માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫-૦-૦. એંગ્લો: લાવનગર: પૈલ દારકપ્રસાદ ઉમીઆશંકર, માણેકવાડી લાવનગર. અમદાવાદ: પ્રાણજીવન વિધનાય પાઠક, આદિત્ય મુશ્લાલપ, અમદાવાદ.

ખેતીવાડી હુન્નર દર્શક-પખવાડિક પત્ર. તંત્રી તથા મેનેજર ડા. ભગવાનલાલ ગોપાળજી દવે. લવાજમ વાર્ષિક પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩૫૦ ત્રણ. રાણપુર. બી. એસ. રેલવે. ઠોરાનાં દરજો વિશેનો ભાગ ઉપયોગી છે પણ વારતા અને હુંબરનો વિભાગ અમને યિન-ઉપયોગી લાગે છે. અસ્લીક દવાઓનો વિભાગ ત્યાંજ જ મળ્યો નેઈએ. ભોળા ખેડૂતોના હાથમાં એવી વસ્તુ મૂકવાની અમે ભાગ્યમળ્ય કરી શકતા નથી.

બંસરી-ત્રિમાસિક. પુસ્તક ૨ ભૂં. અંક ૧ લો. વાર્ષિક લવાજમ ૧-૪-૦. તંત્રી બાપુલાલ પી. ગાંધી. આપાભાષ મો. પટેલ. પ્રકાશક: બુલાભાષ પંજભાઈ પટેલ. એડા. (આણંદ થઈને). આ સાષકલેરેટાકલથી કાઢેલા હસ્તલિખિત ત્રિમાસિકની સુવડતા તેને માટે લીધેલા શ્રમ ખંત ધીરજ જેવાં આશ્ચર્ય યાચ છે, અંદરના લેખો પણ સારા છે. પણ આટલી બધી મહેનતથી હસ્તલિખિત ત્રિમાસિક કાઢવા કરતાં એ શ્રમ ધીરજ વગેરેના વધારે સારા ઉપયોગ ન થઈ શકે? ત્રિમાસિકનો કેાઈ સ્વચ્છપરત્વે કે નાત કે સમુદાય પરત્વે ખાસ આગ્રહ ન હોય અને માત્ર સાહિત્યની સેવા એ જ ઉદ્દેશ હોય તો અમે એ ઉત્સાહને અન્ય વધારેક જાણથી માર્ગોમાં દોરવા સહન કરીએ છીએ.

શાવકે સંઘ-લખનાર: મોનીલાલ, ૬૨૭-કોઝાવ. "જીવન વિકાસક બેપારણો સમજવતી એક શાંતિદાયક યોજના."

શ્રી ઘાટકોપર સાર્વજનિક જીવદયા ખાતું, પત્રિકા નં. ૨. મુન્નારેલી.

ભટ્ટભાસ્કર-પુસ્તક ૫. અંક ૧. કાનક ૧૯૮૧. તંત્રી: સુનીલાલ પુરોષોત્તમ બારોટ. વા. લવાજમ રૂ. ૨) છુટક નકલ રૂ. ૦) દર પૂનમે નિયમિત રીતે પ્રગટ થતું વડોદરાની જલભટ્ટ સમાજ અને હાયામયના આશ્રય તથા આલતું (બારોટ) જલભટ્ટ કોમની સર્વાંગ ઉમતિ માટે ચલાવાતું અદિતીય માસિક.

ચાંદિય ચિત્રમંદિર, નિંકરસ, અર્ધિંક અરુદ્યલસ સંવત ૧૯૭૮-૭૯ તથા ૧૯૭૯-૮૦. પ્રસિદ્ધતા સ્વામી પરમાનંદ સરસ્વતીની સચનાધી મંત્રી માધવભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ. નિકારા.

માકણ અને જુ-શ્રી સયાજી બાલદાનમાળા, પુષ્પ પર મું. લેખક: સ્વ. ઈંદુવદન દલસુખરામ દેસાઈ, બી. એચ. વડોદરા. પ્રકાશક: એમ. સી. કોશરી, કાપરી પોળ, રાવપુરા, વડોદરા. કિંમત રૂ. ૦-૬-૦. લેખકે આપણા દેશનાં આ જૂનાં વતનીઓનો જાતે જ અભ્યાસ કરી ઘણી રસિક ભાષામાં સર્વ સમજી શકે તેવી રીતે તેનું નિષ્પણ કર્યું છે. રા.

એ નાટકો-સ્વ. કાન્તાનાં એ નાટકો 'રામન સ્વરાજ' અને 'સુરેગોવિંદસિંહ.' સંપાદક: સુનિકુમાર મ. ભટ્ટ. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય એણિ વર્ષ ૨, ક્રમાંક ૬. પ્રકાશક: અચૂતલાલ દલપતભાઈ શેક. સૌરાષ્ટ્ર કાપીલય, રાણપુર, કાઠિયાવાડ. મુલ્ય એક રૂપિયો. "આ નાટકો જે કે કાન્તાની સર્વ કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ નહિ જણી સહાય પણ તેમાં કાન્તાની ઉત્કૃષ્ટતાના સર્વ સુણો છે અને તે ઉપરાંત એવાં કેટલાંક તત્ત્વો છે જે તેમની અન્ય કૃતિઓમાં એટલાં રકુટ નહિ દેખાય. આપણા ભગ્ની સહાય તેવા અલ્પ નાટક સાહિત્યમાં આ નાટકોનું સ્થાન મહેતવતું છે તેમાં તો કશો સંદેહ નથી." પ્રસ્તાવનાકાર શ્રી. રામનારાયણ પિ. પાઠકના આ અભિપ્રાય સાંધે અને સંમત છીએ. પ્રા.

અત્યંજ સેવામંડળના બીજા વર્ષના કામકાજનો દેવાઈ સંવત ૧૯૮૦. પ્રકાશક: પરીક્ષિત લ. મળસુદાર, મંત્રી અનંજન સેવા મંડળ. નવસારી.

* એક અંક બહાર પાડ્યા પછી તંત્રીએ પત્ર ચલાવવાનું માંડી પાડ્યું છે, એવી ખબર હમણાં સાંસળી છે.

ગુજરાતમાં અત્યજસેવાની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ૧૯૧૭ માં ગોધરા સુકામે ૧લી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મળી ત્યારથી લાંબા એક શાળાએ થયેલી, તેમાંથી આજે બે વર્ષ થયાં એ પ્રવૃત્તિએ દાયમની સેવામંડળનું સ્વરૂપ લીધું છે. પ્રસ્તુત હેવાલ મંડળના બીજા વર્ષના કામકાજનો છે. મંડળ, ત્રણ વર્ષ માટે અત્યજસેવાનું મત લેનાર કેટલાક લોકોએ બનેલું છે. હાલમાં મંડળના પ્રમુખ શ્રી અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર છે, અને ગુજરાત-વિદ્યાપીઠના સ્નાતક-લાઠ પરીક્ષિત મજમુદાર તેના મંત્રી છે. ગયા વર્ષમાં શ્રી. મામા કુડકે મંત્રી હતા, અને વર્ષ આખરે સલાસદોની સંખ્યા ૧૪ જેટલી હતી. મંડળ તરફથી ગુજરાતમાં જુદે જુદે ઠાણે કેટલીક શાળાઓ અને આશ્રમે સ્થાપવામાં આવે છે, અને કોઇ શાળાઓને ગ્રાંટ આપવાનું ધોરણ પણ રાખેલું છે. ખર્ચની રકમ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આ હેવાલ વાંચતાં અત્યજ સેવાની મુશ્કેલીઓના સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. હિંદુ સમાજના અત્યજોને પ્રતિકૂળ એવા વાતાવરણની સામે યદ્યપે કામ કરનાર સેવકોનો અભાવ હોય છે, અને એવા કોઇ સેવક મળે છે, તો તેમને ગામડાંમાં અનેક પ્રંદારની મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બે-વર્ષ દરમ્યાન મંડળનું કામ વિસ્તાર પામ્યું નથી, એટલું જ નહિ, પણ મંડળને કેટલીક ગ્રંથાઓ, બધું પણ કરતાં પડી છે એ દિલ્હીની વાત છે. અત્યજસેવાનો પ્રેમ એટલો મોટો છે, અને કાર્યનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે તેમાં મંડળનું કામ તો એક અણુમાત્ર જેટલું વાગે છે. પણ એ બધી મુશ્કેલીઓ તો આખાં હિંદુ સમાજના અત્યજોને પ્રત્યેના વક્ષમાં ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી કાયમ રહેવાની જ આવડત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ મંડળે અત્યજસેવાનું કામ સ્થાયીકરિત કરી રાખ્યું છે, અને ધીમે ધીમે તે સંગઠિત પણ થતું જાય છે, તે બદલ મંડળના સંખ્યોતે અલિનંદન થતે છે. સમાજનો હૃદયપક્ષે થતાં તે વખત લાગશે; દરમ્યાન અત્યજોને જળવંતી આપીને તેમને નિરાશ કરવાનું કાર્ય મંડળે હાથ ધરેલું છે, તે દિનપરદિન વિસ્તરતું જશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો—અંચ ૧ લો, ૨ ને અને ૩ ને. પ્રયોજક: શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત. મુ. કા. ૨, ૨૦૫૫તાના. પ્રકાશક: સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. અમદાવાદ અને મુંબાઇ. આવૃત્તિ બીજી. ૫૪૪ સંખ્ય અનુક્રમે ૭૨, ૬૩૨, અને ૭૪૦. કિં. પ્રત્યેક અંચન ૩૧ રા. ત્રણેના સામગ્રી અમદાવાદમાં રા. ૬; અન્ય રા. ૬૧. પોસ્ટેજ જુદું.

આ ત્રણે અંચમાં સતી સાંધીઓનાં ચરિત્રે આપેલાં છે. ૧લા ભાગમાં ૧૨૩ પ્રાચીન સતીઓનું ચરિત્રો, ૨જામાં પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક ૨૪૪ સ્ત્રી રત્નો અને ૩જામાં હાલનાં તથા અગાઉનાં ૧૭૧ રત્નો નાં ચરિત્રો સંગ્રહમાં છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં અ બીજામાં દોઢ પોણાએ ગણુ વધારે લખાણ આપેલું છે અને કેટલાંક નવાં ચરિત્રો ઉમેરાં છે, તેમજ કેટલાં જુનાં ચરિત્રો, વધારે શોધખોળ અને અભ્યાસને પરિણામે મળેલી નવી માહિતીને આધારે નવેસર લખાયાં છે આ ચરિત્રોનું પકનપાકન અને મંતવ અત્યારે પણ સમાજને નવી પ્રેરણા આપી શકે અને તેમાં ચેતન પ્રગટાવી શકે. અંચની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે; એ તેની લોકપ્રિયતા કારણે છે, અને સંસ્કૃત સાહિત્ય કાર્યાલયે અત્યાર સુધી ધાર્મિક અને સામાજિક પુસ્તકો પ્રગટ કરીને પ્રજાની જે અપ્રમથ સેવા કરેલી છે તેમ આ એક ઉમેરો છે.

પુસ્તક દરેક હિંદુ પરમાં સંધરાશી એમ આશા રાખીએ છીએ.

કૃષીઆ-૪૫ લાખની-કલાહી-વિદ્યાપતની હાઈકોર્ટમાં અપેલિયે કસ. પ્રકાશક: સંસ્કૃત પ્રકાશક કાર્યાલય, ૪૭, સી. પી. ટેકે રોડ, મુંબઇ નં. ૪.

ગ્રાંટમાર્ગ—અધિપતિ અને પ્રકાશક: પ્રકાશકર જયશંકર પાઠક. કાંદાવાડી, માધવલુવેન મુંબઈ નં. ૪ ચાર અંક: (૧) કાર્તિક-માર્ગશિર્ષ (૨) પૌષ-માધ (૩) ફાલ્ગુન (૪) ચૈત્ર.

સુસીલાના પત્રો—સંપાદક: ચામનલાલ ન્યેદ સાહ. મુદ્રા ૨. ૧૯૨૦.

આ અંકમાં સૌંધ તથા વિસ્તારથી અવલોકવાનાં મોક્ષ

ટીપ—કેટલીક અણુધારી અગવડને લીધે, પ્રસ્તુતો પરિચય આપી શક્યાં નથી. ૧.

સુગંધમ્

વાર્ષિક
લવાજમ
રૂા. ૬-૮-૦
છૂટક
નકલના
૧૦ આના

સુગંધમ્
કાર્યાલય,
હલોલ
સ્ત્રીટ,
કોટ
મુંબઈ

ત્રતી:

ઉત્કલ યાત્રિક: રામનાથાયજી પાઠક (સાહિત્ય વિભાગ)

સદાચર: કા. ન. દેસાઈ; અતુલાલ ભટ્ટ

યુગધર્મ

પુસ્તક ૬

વૈશાખ, ૧૯૮૧

અંક ૨

લેખોનો અનુક્રમ

૧ સ્વ. રામ રવિચર્મની કળા	રવિશંકર રાવળ
૨ પિત્રાધ્યાય પારસી	સુમન્ત મહેતા
૩ ગાંધીવાદી (એકઅંકી તાલક)	બટુભાઈ ઉમરવાડિયા
૪ સત્યયુગ	સૌ. સરોજિની મહેતા
૫ જ.મલ્હારનો ત્યાગ (વારતા)	રૂઝરબુ
૬ વિદ્યા (કાવ્ય)	રા.
૭ નર્મદાને આરે (કાવ્ય)	કે.પ
૮ ઘોષયાત્રા	દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
૯ ગોડીચોર (૨)	આશુરાવ કોઠાર
૧૦ શ્રી દક્ષિણાગૃતિ વિદ્યાર્થી સંમેલન	રા. પિ. પા.
૧૧ ઇન્દુકુમાર (અંક બીજો, પ્રવેશ ત્રીજો)	નંદાનાથ કવિ
૧૨ નોંધ	

વાર્ષિક લેવાજમ :

દેશમાં રૂ. ૬-૮-૦; પરદેશના રૂ. ૮-૦-૦;
 વરસના શરૂઆત (આસિ, ૧૯૮૦) થી પ્રાદિક ચનાર મારે રૂ. ૬-૦-૦.
 ૬૮૬ નક્કરતા દસ આના,

યુગધર્મના વાંચકોને અગત્યની સૂચના

વ્યવસ્થાની સગવડ ખાતર આજ માસથી યુગધર્મ કાર્યાલય મુંબઈ ખસેડવામાં આવ્યું છે. આ ફેરફાર સુગમ હોય પડીના તમામ અંક મુંબઈમાં જાપીને મંગટ કરવામાં આવશે. તો આથી સંકોચને રૂચના કરવામાં આવે છે કે સામાન્ય વ્યવસ્થા, તેમ જ નંત્રીને લગતી દરરોજ કાચને મારે તમામ પત્રવ્યવહાર હવેથી

{ યુગધર્મ કાર્યાલય
 એવોકેટ બીટ્લીંગ,
 ૨૩, દસાસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧. }

એ એક જ શિરનામે કરવો. અમદાવાદને શિરનામે કંઈ પણ પત્રવ્યવહાર ન કરવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ છે.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૬

વૈશાખ, ૧૯૮૧

અંક ૨

લેખોનો અનુક્રમ

૧ રવ. રાજ રવિવર્માની કળા	રવિશંકર રાવળ
૨ પિત્રાધ્યાય પારસી	સુમન્ત મહેતા
૩ ગોંધવાડી (એકબીંદી નાટક)	બટુલાઈ ઉમરવાડિયા
૪ સત્યયુગ	સૌ. સરોજિની મહેતા
૫ જન્મભૂમિનો ત્યાગ (વારના)	રેશરબુ
૬ વિદ્યા (કાવ્ય)	રા.
૭ નર્મદાને આરે (કાવ્ય)	ફોપ
૮ યોધયાત્રા	દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
૯ મોડીઓર (૨)	બાલુરાય દાકોર
૧૦ શ્રી દક્ષિણગૃતિ વિદ્યાર્થી સંમેલન	રા. વિ. પા.
૧૧ ઈન્દુકુમાર (અંક બીજો, પ્રવેશ ત્રીજો)	નંદાનાલાલ કવિ
૧૨ નોંધ	

વાર્ષિક સંવાદન :

દેશમાં રૂ. ૬-૮-૦૦; પરદેશના રૂ. ૮-૦-૦૦;
 વરસની સરખાવ (આસો, ૧૯૮૦) થી પ્રાદક થનાર સરે રૂ. ૬-૦-૦૦.
 ૧૯૮૬ નકલની દસ આના.

યુગધર્મના વાંચકોને અગત્યની સૂચના

વ્યવસ્થાની સગવડ ખાતર વાંચુ માસથી યુગધર્મ કાર્યાલય મુંબઈ ખસેડવામાં આવ્યું છે. ૨ ફેરફાર મુજબ હવે પછીના તમામ અંક મુંબઈમાં જાણીને પ્રગટ કરવામાં આવશે. તો આ સંક્રોધને સૂચના કરવામાં આવે છે કે સામાન્ય વ્યવસ્થા, નેમ જ તંત્રીને લગત દરકોઈ કાંઈ માટે તમામ પત્રવ્યવહાર હવેથી

{ યુગધર્મ કાર્યાલય
 એડ્રેસેડ બીટીંગ,
 ૨૨, દગાત્ર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧. }

જો એક જ શિરનામે ફરિયાદ અમલવાદને શિરનામે ફરિયાદ થયું થયવ્યવહાર ન કરવાનું ખ્યાલમાં રાખવા વિનંતિ છે.

સ્વ. રાજ રવિવર્માના કળા.

મી. હાલેલ અને ગા. આનંદકુમાર સ્વામી
જેવા કથાના શિષ્ટ મીમાંસકોએ રાજ
રવિવર્માની કળાને પાશ્ચાત્ય ચિત્ર
શૈલીનું માન દલકુ. અનુકરણ અને નાટકી ક્લીને
આજુ દડસેલી મૂકી છે. એમના આશયોમાં થોડું
સત્ય હશે એટલું માની લઈને પણ રાજ રવિ-
વર્માની કથાના કેટલાક નમુના જોઈએ છીએ ત્યારે
તેનામાં કલાકારનો પ્રજળ જ્વલેલો અને નરો ચીલો
પાડવાનો અતિ ઉત્સાહ હતો એ વાત સ્પષ્ટ બાકા
વિના રહેતી નથી. કોઈ પણ કલાકાર આપણા
આદર્શના ચોક્કસમાં સમાય નહિ એટલે આપણે
તેને સ્વીકારતા નથી. સાચા ટીકાકા કે મીમાંસકનું
દષ્ટિબિંદુ આવું હોયજ નહિ. તે કલાકારની
માનસિક રચના સમજવા પ્રથમ ચલ કરે છે, તેની
લાગણીઓનો ભાગીદાર થાય છે. જે રસથી ચિત્રકાર
ચિત્ર દોરે છે તે રસનો તે અનુભવ કરે છે
અને એ રીતે એ કલાકારની પિજાન જાતને
કરાવે છે.

રાજ રવિવર્માનો સમય.

સત્તાવનના બળવા પછી દિંદુસ્તાનમાં કોઈ
પણ જગ્યાએ પહેલાંની સ્થિતિ રહી નહોતી. મુઘલ
સામ્રાજ્ય જમીનદોસ્ત થઈ ગયું હતું અને તેમાંથી
કુટલા રડયા ખડખા રાજ્યો કલાના નિર્માણ પોષક
હોવાનો ડોળ ધાલી રહ્યાં હતાં. રેશાદએ પણ કથાના
સુંદર અવશેષો મક્કા જણાતા નથી અને જ્યાં
જ્યાં કલામંદારો હતા ત્યાં ત્યાં જીલમ અને દોર
દમાખને લીધે અહિં તહિં વેર વિખેર થઈ ગયા
હતા. દિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનો ઉઘાડો
જોઈ પ્રજા એમજ માનવા લાગી હતી કે અંગ્રેજ
પ્રજાને કંઈ કરે છે તે જાણે અને અનુકરણ યોગ્યજ
હોતું જોઈએ. રાજ્યોએ અને નવાબોએ રાજ્ય-
વૈભવને. હાઠ પૂરે પી હો જોડવવા માંડ્યે હતા.
મહેલોની બાંધણી, રત્નચર, પોશાક, વાદનો, બધુંજ
અર્ધ મિશ્રિત રૂપમાં બદલાતું જતું હતું. અને
જે રાજ આવા ફેરફારો જલ્દી કરી શકે તે
તે સંસ્કારી અને મુધરેલું ગણાતું. દેશના ગાંધી

અને વિદ્વાન માણસોએ પણ આ ધોરણ મંજૂર કરેલું. રાવજહાદુરો અને રાવસાહેબો ઘરમાં જુના વિચારના આરંધ હિંદુઓ છતાં કચેરીઓમાં કેટલાક પાટનુમાં સર્જી યદ્ય જવા લાગ્યા. હિંદુસ્થાનની કલાના નમૂના રજા માત્ર દેખાંદિરોમાં અને પહાડોમાં ચુપ રહેતા ગુફાઓમાં. મહેલો પરની ચિત્રાંગ અરધી ભુંસાઇ ગઇ હતી અને રાજાઓની ચિત્રપોથીઓ અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, જર્મનો, અર્ધિંતરિયો ટુંદી ટુંદી હાથ કરતા હતા અને તેથી ઉત્કૃષ્ટ આ દેશના રાજાઓ અને અમીરો યુરોપનાં ચિત્રો અને પૂતળાંથી મહેલ અને બંગલા ભરવા માંડ્યા હતા. અર્ધિંતરિયો અદળક નાણું યુરોપના ચિત્રકારો અને કલાકારોને સ્વિશેષ જળ અને પ્રેરણા આપી રહ્યું હતું અને એ આજ માન્યતા બની રહી કે છટાવી, ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ કે જર્મની સિવાય પાશ્વ ચિત્રકારો નથી અને ત્યાંનો કોઇ કારીગર આવે તેની પાસે અર્ધિંતરિયો રાજાઓ અને શ્રીમાનો મોંઘામાં મોંઘા ભાવે પણ પોતાની તસ્વીર ઉતારાવી દેવા લીધો ગણના ઇંગ્લંડનો કોઇ ચિત્રકાર ગવર્નની મિટી લઇ રાજાઓમાં ફરે અને એ વખતે પછી ઇંગ્લંડમાં જઈ નવાપ થઇને રહે.

એ વખતે ત્રાવણકોરના રાજમહેલમાં બાળક વયમાંએ ચિત્રો કરવાની રમત માંડી લીધી હતી. જુકુંડે જુના સંબંધી હોવાથી તે રાજમહેલમાં એ ત્યાં ફરી ચકતાં. એક જુના ચિત્રકાર રાજા હોવાની વિવેચના ચીતરતો તે મહાર સુધી જોવા તો. ત્રાવણકોર અને મહારા તરફ એક પ્રકારની ચત્રોથી ચાલુ હતી તેના નમૂના હજુ પણ આ તરફ આવે છે. રાજ રવિવર્માના મૂળ ચિત્રો આ તરફનાં થતાં અને પાછળથી તેમની કલ્પ સંસ્કારી થવા પછી પણ તેમનાં પાત્રોમાંથી આ વખતની ગણા ફર થઇ નહોતી. ત્રાવણકોરની મૂળ ચિત્ર એવી રચ્યુત કે મુગલ ચિત્રોથી સાવ નિરાળા છે. તેમાં મોટે ભાગે દેવ દેવીઓનાં ચિત્રો છે અને તેમણે સિંહાસનપર એકજ મર્તિ અનેક આકારણો સાથે જોડાવેલી કાચ એવી રચનાવાળાં રવિવર્માના બાલકુલો તેના મોટા હાથના અનંકારો, ભીંઓની ભરો, નારીકા અને હોના ઘાટનું બંધારણ અત્યારનાં મહારાનાં ચિત્રોથી જરાય જુદા લાગતાં નથી, એટલે રવિવર્મા ચોથી ચિત્રોથી ચીતરવા લાગ્યા તે પહેલાં આ

આકારો તેમના મનપર જરૂર રહ્યાં થઇ ગયેલા. રવિવર્મા બળપણમાં અતિક્રમણતાથી દેવદેવીઓ ચિતરી ચકતા અને ત્રાવણકોર નરેશ તરફથી તેમને ખૂબ પ્રેતસાહન મળતું. આ વાત એકા રાજ્ય ચિત્રકારને ગમતી નહિ. અને પોતે ચીતરે તે વખતે રવિવર્માને દૂર કરવાની યુક્તિ એ કરતો.

થોડાજ વખત પછી એક છટાલીયન ચિત્રકાર ત્રાવણકોરના રાજ્ય દરબારે આવી ચડ્યો. તેણે રાજકુટુંબનાં ચિત્રો ખુદ માણસો ઉપરથી આપણ પેઠાની ગમમાં રાખ્યા. બાજ રવિવર્માને એ કિંમત જોવાની સંપૂર્ણ તક મળી એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાનાં કેટલાક ચિત્રો એ ચિત્રકારને જતાં વ્યાપારે તેણે રવિવર્માની પ્રતિભા માટે બહુજ ઉંચી લાગણી પ્રગટ કરી અને આપણ પેઠાની (તેલિંક ચિત્રકામની) કેટલાક રીતો શીખવી.

મનુષ્ય ઉપરથી વધારે આખેદુળ કામ થાય છે અને તેલના રંગો નવીન સાધન હોવા છતાં જુદા અનુકૂળ થાય છે એવું રવિવર્માના મનમાં ઘૂસી રહ્યું અને તેમની કારકીર્દીનું મંડળ એ સમયથી થયું.

ચિત્રકળા માટે અતિશય પ્રેમ હોવાથી રવિવર્માએ છટાલીયન ચિત્રકારના ગયા પછી ખૂબ ખર્ચ અને પરિશ્રમ સાથે અભ્યસ આદર્યો અને થોડાજ વખતમાં સરવ મનુષ્યો પરથી આખેદુળ ચિત્રો દોરવા લાગ્યા. ત્રાવણકોર નરેશ તેમને દરેક જાતની મદદ આપવા માંડી. આત્મચર્યા, રવજાગ અને પ્રપાસથી ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે તે મદાસ છતાંકાના ચિત્રપ્રદર્શનમાંથી સુવર્ણ ચંદ્રકેળની ચક્રા. લાઇફ પેઇન્ટિંગ-આદમી ઉપરથી ચિત્ર તો યુરોપનાજ કારીગરો કરી શકે એ વાત તેમણે જોડી પાડી અને મદદના ગવર્નર અને બીજા પ્રતિષ્ઠિત માણસોનાં ચિત્ર દોર્યાં. 'કુવા કાંઠે ભેલો સુંદરી' નું ચિત્ર તેમણે ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે ચીતરેલું અને તે હિંદુસ્થાનના બીજા કારીગર ચિત્રકાર ગણાવા લાગ્યા એ વખતે રાજાઓ અને અમીરો યુરોપનાં ચિત્રો ખરીદવામાં ધૂમ પેસા ખરચતા હતા. પરદેશી પ્રેમકથાઓ અને ઇતિહાસનાં ચિત્રો વગરસમજે રાજા મહેલો અને બીજાં પર પથરાતાં હતાં. દેવી ચિત્રકારનું નામ પણ કોઇ લેવું નહિ અને તેનો દરજ્જો સાવ ઢલકો ગણાતો.

એ અરસામાં અમેરીકાએ શોકાએ શહેરમાં એક વિશ્વપ્રદર્શન ભવનું. તેમાં રાજા રવિવર્માએ પુરાણોના પ્રસંગો તથા હિંદુનારીઓનાં બાર ચિત્રો ચોકવ્યાં. એ ચિત્રો ત્યાં ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં. નામદાર પ્રાપ્તકર્તા સરકાર એ વખતના પાન પ્રમાણે પોતાના મહેલો માટે પૂરોપના પ્રદર્શનોમાંથી ચિત્રો પૂરુ ખૂબ નાણાં ખર્ચી રજા હતી. તેમની નજરે રાજા રવિવર્માનું કામ પડ્યું અને પરદેશથી આવતાં જે તમ તેમણે રાજા રવિવર્માને વડોદરા આવવા નિમંત્રણ મળ્યું.

એ પ્રવાસના દુન રૂપે રાજા રવિવર્માએ કરેલા સોળ સુંદર ચિત્ર વડોદરા રાજ્ય મહેલમાં છે. એ બધાં ચિત્રોમાંથી મત્સ્યગંધા અને શાન્તનુ, અને હરીચંદ્ર; અત્યારના કલરસિકંદને પશુ આનંદ આપ્યા વિના રહેતાં નથી. ત્યાર બદ પછી રાજા રવિવર્મા ગુજરાત કડી આવાસના શીમ નો અને રાજાઓમાં ક્યાં અને કેટલાકની સુંદર છબીઓ ફોટો ને અત્યારે પણ તેમની કાગીની સાદી પૂરે છે.

વડોદરામાંથી બીજે નજરે તેમણે વધારે કામ ભાવનગરમાં કર્યું છે. યુરોપીય ચિત્રકાર કેટલીક ફોટો છાપ ઓ સમજવામાં નિષ્ફળ થતા તે રાજા રવિવર્માના હાથમાંથી સદા નીકળતી એથી તેમણે કામ બહુ લોકાર પામ્યું. ભાવનગરમાં તેમણે કરેલ કામ પૈકી મહુમ ગૌરીચંદ્ર ઉદયચંદ્રની છબી પાત્રાલેખનને અદ્ભુત નમતો છે.

હજી સુધી રાજા રવિવર્મા ઘણી સમીપ ને ડેવ તે ચિત્રકારમાં જુજી કુશળતા ચેળતી સ્થલાં હતાં. વાઘનિર્માણમાં તેમની કૃષ્ણના વેગવની નહેતી હતાં ને પ્રજાઓ તેમણે ચીતર્યાં છે તેમાં તેમની માનવ-કારી અલેખવની તિરસ કુશળતા એક પ્રથમ દેવ ભૂમી જવ થ છે. વિશ્વામિત્ર અને મેનકા તેમના એ જાતના કામનો નમતો છે. આ ભૂમિષર (મળા) આવતાં માનવ માનવીઓ સિવાય તેમાં બીજી કંઈ નથી એમ કહી એ ચિત્રને ખાજી કહી સકાય તેમ નથી. અસભત આ ચિત્રની રચના નાટ્યી છે હતાં તેમાં એટલા બની ચકે તેટલી ઉચ્ચ જામમીનો ઉપયોગ થયો છે. વિશ્વામિત્ર માટે નેતુ-તેજસ્વી શરીર લોકએ તેવું વારસિક કરવા ખૂબ થતો થયો છે એવા તપ-રહીને કુનિયા તરફ એવા 'મેનકા' નું રૂપ નિર્માણ કરવામાં રાજા રવિવર્મા ચિત્રિત જન્યા નથી.

રાજા રવિવર્માનાં ચિત્રો પાછળ ઉન્નત જીવન ભાવનાઓ નથી, કલ્પના નથી, શેરજી નથી, ઉત્સાદ નથી એવી કાલો પશુ થ થ છે. રાજા રવિવર્માનું ખ્યાલ બદર આ ભાવના યોગ એ વાત માની લઈએ તો પશુ જ્યારે 'સીતા બિમિ પ્રવેશ' 'ગમ સમુદ મન્થન' વિગેરે એકબે છીએ ત્યારે લ એ છે કે તેમણે ધીરે ધીરે કમાના એ ઉચ્ચ પ્રદેશો માં સિદ્ધિ ચેળવવા માંડી હતી. 'વાઘ વિધાન' પર તેમના જીવનના પાછળના ભાગમાં ખૂબ જ્ઞાન મળ્યું જણાય છે. લાલાશખ, રાનાનગુદમાં એકમ વિગેરે તો એવાં ચિત્રો છે કે તેની પ્રતિનાં બીજાં ચિત્રો કે.છ જીગ હિંદી ચિત્રકારને હ થ થાય ત્યારે ખાં. રાજા રવિવર્માની કલાતુ 'પૂજી' સ્વરૂપ જ પછે એવા પામ્મ જ નથી. જાવન વર્ષની વયે એમણે ઉદ્ધારો કદારો કે 'કલાના ખરા સ્વરૂપની કું' કંઈ જાંબી કર' છું' ત્યાં જીવનદીપ જુજાતો લાગે છે'' આ માણસની એ કલાતુ' અદર્શ કેવું હશે? વડોદરામાં 'અર્જુન મુખદા' ના ચિત્રતુ' પછેતુ' કેળિયુ કરવા એવા ત્યારે સાંજ પડી મહ. એ દીવા મંભારી કામ થ જુ રાખ્યું. સવારના ચરતોગ સંતોષકારક રખાઓ માંડીને એ રથાન છેડ્યું. આ પ્રેમ આ આમદ ધરાવનારની કળા પાછળ કંઈજ નપોતું એમ કહેતાં અન્ધાવ મહ જવાનો સંભવ છે.

સુંદર અને સૂક્ષ્મ શરીરનાં માણસેને રવિવર્મા જિતા કે દુરત તેમને કોઈ રીતે પોતાની સામે બેસાડી ત્વરિત રખાઓ ફોટો લેતા અને બને તો સૂક્ષ્મ ચિત્રકળા પશુ તૈયાર કરી નાખતા. 'સાધુ' નામનું ચિત્ર ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના એ નાતાલ અંકમાં રંગીન છપાયું છે.

હિંદુસ્થાનનાં ચિત્રો પૂરોપનાં ચિત્રો નેટલો જ ફિલ્મપત્રું દત્તથી રવિવર્માને કાતા લોક સાદાનિક શેક નટાકએ લોનાવામાં રવિવર્મા ત્રીધે પ્રેક્ષક મળ્યું. એ જર્મન કારીગરોને તે જાણવા શકવા. લગભગ દરવાજા ફિરવાની રકમ પર કમ માંમુ અને રાજા રવિવર્માની સદી વાળાં ચિત્રો હિંદુસ્થાનમાં ધેર ધેર પડેલાં. એ વખતે જર્મન અને છટાલી-યન ચિત્રોના ધસ રા સામે એ ચિત્રો ને શોધિયવના પડ્યાં અને રંગો ધનખંડર પડેલ જલો અદ-કાઓ એ વાત પશુ રવિવર્માના વિચલ વરીકે રાનિ-લાકમાં નોંધતી લેઈએ. કોડો માણસો એ ચિત્રો

ધરમાં ચોટી સુદર માનવો નીરખતાં યમાં હશે.
 'કળા' નાં આદર્શો પર એ વખતે કોઈ લેખ લખનાર
 નહોતું; કોઈને વિચારો પ ન આવતા; છતાં આંખને
 ગમ્યું તે મનને ગમ્યું. અત્રે પ્રજા 'કળા' ને; મનુષ્ય-
 જીવન સંથેનો ગાઢ સંબંધ જોવા શીખી કે અને
 તેની ચાળણીમાં રવિવર્માની કળા નહિં સમાય
 તોય તેને પ્રજાની કળાના ઇતિહાસમાં એક અંકે ન-
 રૂપ તો ગણ્યા વિના નહિં ચલે.

વિલગીરીની વાત એટલીજ છે કે રાજા રાવ-
 રમાન મુળ ચિત્રોની યોજોતો ટકા યુગી બાવેલા

ચિત્રોમાં નથી ઉતરી' સ્થળ અને' દૂરના પ્રાંતના
 વિદ્વાનોએ તે ઉપરથી તેનો તોલ કરતાં ધણી ભૂલો
 કરી છે. રાજા રવિવર્મા માનવ ચિત્રકર હતો,
 તેમની કળામાં વસ્તુવિધ ન એક આકારમય યોગ
 થયો અને તે પ્રજા' શે ખીલે તે પહેલાં તેમનો દેહ
 વિલસ્ય થઈ ગયો; દશેક વર્ષ તે વધુ જીવી શક્યા હોત
 તો તેમની પદ્ય-થયેથી ચિત્રણાથી તેઓ ગમે તેટલા
 અટપટા કારખર્ચા ચિત્રો કરી બતાવત. અને આજે
 હિંદુસ્થાનની પ્રજા તેમને કોઈ અપૂર્વ રીતે યાદ કરત.

રવિશંકર મહાશંકર નાવળ.

મહિંસુર યુનિવર્સિટીના ગ્રેડેસર વાડ્યાએ 'હિંદી ગ્રામીક' ના નવા વર્ષના અંકમાં "પારસીઓ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ" ઉપર સારો ટુંગો લેખ લખ્યો છે. પારસીઓને વિશે લખવાનો વિચાર હું ઘણા વખતથી કરું છું, પણ આજના કેમી ઝગડા તથા અરસપરસ અણુ-વિશ્વાસના વાતાવરણમાં કોઈ અર્થનો અનર્થ થઈ જવાની ખીકથી મુક્તિ મેળવી શકું છું. પારસીઓ યુજરાતી પ્રજામાં અજો ગયા છે. તેમની રહેણી-કરણી, રીતરીવાજો, ભાષા વિગેરે સર્વે યુજરાતી હિંદુઓનાં જ્યાં છે. મુશ્કેલમાન પાદશાહીનાં વખતમાં તેમણે સર્વોપરી સત્તાવ વધારે અનુકરણ કયું કર્યું. અંગ્રેજોના રાજમાં તે પ્રજાની રહેણીક-ણીતું અનુકરણ થઈ રહ્યું છે. આવાં કૌણિક અથવા ઉતાવળીયા અનુકરણથી તેમનાં હૃદય ઉપર જરા પણ ખરાબ અસર થતી નથી. જ્યારે આપણા સાંસારિક રીતરીવાજો સુધારવા તરફ પ્રગતિ લઈ દોરાયું ત્યારે પારસીઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો. સામાન્ય તેમજ કન્યા કેળવણીમાં, બાળલગ્ન અટકાવવામાં તેમણે પહેલ કરી. જ્યારે કોંગ્રેસની જેડે સંસ્કાર સુધારા પરિષદ જરવાની પ્રજાલીકા શરૂ થઈ ત્યારે માત્ર હિંદુ પ્રજાએ ચર્ચા શરૂ કરી. આજે ઘણા મુસલમાન પારસીઓમાં અનેક અનિષ્ટ રીતરીવાજો આજી રહેલા છે અને તેમને સુધારવાની આવશ્યકતા છે. દાદાભાઈ નવરોજી અથવા યાજ્ઞરજ બંગાળીના જેવા ઉદાર મનના દૃઢ નિશ્ચયવાળા સુધારકો આજે જોવામાં આવતા નથી. પારસી કોમમાં જે કંઈક રૂઢિઓ અથવા નરી 'ફેશનો' પગભર થયેલી છે તે દૂર કરવાની અગત્ય પારસી વિચારકો સારી રીતે સમજે છે, પણ તેમનામાં આજે સુધારકના સંકેપ બળવાળો, ચારિત્ર્ય

બળવાળો, કેમી પ્રેમથી ઉભરાઈ જતો હિંમતવાન પુરુષ નજરે આવતો નથી. જ્યારે જીસસ ક્રાઈસ્ટે પોતાના યાહૂદી લોકોમાં સુધારાનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો ત્યારે લોકો એમના દૃઢ સંકેપથી અભય થઈ ગયા, અને કહ્યું કે "આ માણસને સુધારો કરવાનો અધિકાર હોય એવી રીતે એ બોલે છે." દરેક ખરા સુધારકમાં સંપૂર્ણ આત્મ વિશ્વાસ હોય છે. જે માણસમાં મમત્વ રહી ગયું છે અથવા આત્મસંયમ નથી તેનો આત્મવિશ્વાસ હલુ અથવા અકંકારમાં ગણાઈ જવાનો ભય રહે છે. પણ પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કર્યા સિવાય પોતાના હમદીનાતું અણુ કરવાને મથી રહે એવી પ્રભાવશાળી પારસી વ્યક્તિ આપણા જાણુવામાં નથી.

અંગ્રેજોનું અનુકરણ.

પારસી પ્રજાએ અંગ્રેજ લોકોના રીતરીવાજોનું અનુકરણ કયું તેથી તેમની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, પણ અંગ્રેજ રાજમાં તેમણે વેપાર ઉદ્યોગમાં ખુબ આગળ પડતો ભાગ લીધો, ખીજ પ્રજા લડવામાં અને ટટારીયાદમાં રોકાવલી હતી તે વખતે યુરોપનાં વેપારીઓને મદદગાર થઈને પોતાનો ધંધો રાજગાર જમાવ્યો. જ્યારે યુરોપના વેપારીઓ આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારે હિંદુ તથા મુસલમાનો તેમને લગભગ અરપૂરપ ગણતા હતા અને તેમની નોકરી કરવામાં નહાનમ ગણાતી હતી તે વખતે પારસીઓએ ચાકર, જટલર, ધારકુન વિગેરેની નોકરી કરવા માંડી, અને પોતાના 'સાહેબો' ની મહેરબાની તથા વિશ્વાસ જોળીને મોટા વેપારી બની ગયા. રૂઢિનાં બંધનો વધારે લીધાં હોવાને લીધે તથા આર્થિક ઉત્પત્તિને લીધે પારસીઓની સ્થિતિ સુધરી છે, અને તેઓએ અંગ્રેજોની રહેણીકરણીનું અનુકરણ કયું છે તેને લીધે તેટલા

પટેલા પારસીઓની મનોદશાનું એક ચિન્હ છે. ગુજરાતી ભાષા બોલવામાં પશુ-હાનન મનાય છે. મુ'અમમાં એક પારસીની નીચાળ છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષા વાપરવાની મનાઈ છે. એ મુખાઈબજારેલી મનોદશા જરૂર બદલાશે. સંગીતમાં પાશ્ચાત્ય સંગીત શીખવાય અને હિંદી કોરલો મુકાય એ કેટલું વિચિત્ર કહેવું? સંગીત એ હૃદયની દાગણીનો રસમય ઉત્તરો છે. એ અનુકૂળ વાતાવરણમાં જ શોભે. હિંદી અને પાશ્ચાત્ય સંગીતની સરખામણી કરવામાં અર્થ નથી, અમુક વાતાવરણમાં, અમુક ચીજ જ હોય. ઇંગ્લેન્ડમાં સફેદ કપડાં ન શોભે, બહુ રંગ-રંગીત કપડાં ન શોભે. આપણા દેશનાં અજવાળાં તથા પ્રકાશમાં રંગ સારા દેખાય. હિંદી વાતાવરણમાં હિંદી સંગીતજ અનુકૂળ આવે. આપણે તેમાં વધારો, મુખારો, ચોગ્ય ફેરફાર કરી શકીએ પણ તદ્દન ફેરગદગ તો ન થઈ શકે.

એક લેખમાં (પા. ૨૧) શ્રી કૃષ્ણદાસ ઝવેરીએ જતાની આંખુ' છે કે પારસીઓ શરસી થીખતા હતા તેને બદલે હવે ફ્રેંચ ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે. ઇરાની ભાષાના અભ્યાસથી કેટલું સારું સાહિત્ય ઉપરિચિત થાય. ઇરાની ભાષાની રસિકતા અને મીઠાશ જગતભરે છે તે છોડીને અસંખ્ય ભાષા શીખવાનો પારસીઓને મોહ જાગ્યો છે.

પારસી યુનિવર્સિટી કાઢવાની ક્ષયના સારી નથી. કેળવણીના પ્રચાર માટે થોડા સિબ્ષટિઓની યોજના થઈ શકે. થોડા વિષયોના અભ્યાસ માટે ખાસ વર્ગો કાઢી શકાય, જુ. હોરટેન કાઢી શકાય, અને નિબ્જાન અધ્યાપકોની નીમણુક થઈ શકે. ધાર્મિક તથા પોતાની શીક્ષણના અભ્યાસ માટે પણ ખાસ વ્યવસ્થા કરાવ, પ્રાચીન ગ્રંથો તથા લાઓના સંશોધનને માટે વિશેષ અકૂળતા થોડી શકાય.

સ્ત્રી વર્ગનું ખર્ચાગપણ.

સાસારિક જીવનમાં પ્રત્યેકપતિ અથવા લગ્નનેા પ્રત્ય અતિ અગત્યનો છે. પારસી લોઓનું જીવન એટલું બધું ખર્ચાગપણમાં છે કે પુરુષો પરણેતર જીવિનો જોખમ એવાને તૈયાર થવા નથી. કન્યાઓ પરણવાને આવર હોય એ સ્વાભાવિક છે. કન્યાનાં માથાપ પણ પરણવાને માટે જીવન ઇંગ્લેન્ડ હોય,

તેથી કન્યાવિક્રય થાય છે, અથવા સાટાં થાય છે. ખરી કેળવણીના કોષ હિસાબ પુછવું નથી. ચામડી મારી હોય, થોડું અંગ્રેજી 'ફેક્ટો' આવડતું હોય, 'પ્યાનો' પર થોડું ટમ ટમ આવડતું હોય એ જરૂરનું ગણાયું છે. ખરી માનસિક કેળવણી, શારીરિક પરિવ્રતા, ઉમદા સ્વભાવની કિંમત બરાબર અંકાતી નથી. લગ્નના બજારમાં ફતેદ-મંદી મેળવવા માટે જે ઉપાયો લેવાય છે તેને લીધે જીવન વધારે ખર્ચાગ થાય છે. સારાં ફેશનવાળાં કપડાં, જરદાગીના વિગેરેનો મોહ વધે જાય છે. અંગ્રેજી જાણીતું અનુકરણ કરવામાં મોટાઈ-મનાય છે. વાળને અનેક તરફથી ગોઠવવામાં આવે છે, અનેક પ્રકારે કપાય છે. કપડાંમાં ટુંકી બાંધ; અને નીચાં બદીઆન પહેરાય છે. લગ્નની રાજવંશીઓને માટે એક હોટેલ છે તેમાં પરાણા તરીકે એક પારસી બહેન આવેલી તેની અરથી દંકાવડી ડાલી અને વર્તણૂકથી ત્યાંના લોકોને ઓડું' લાગેમું. પારસીઓને અંગ્રેજીની કે કોઈની નકલ શા માટે કરવી પડે? નામની ખાજત પણ અજાણની નહીં પણ હવે અંગ્રેજી નામની નકલ થવા માંડી છે, ખાસ કરીને લાડકવાયાં નામમાં, અને જોલી, ડોલી, ડેબ્રી, રબી, રોલી, લીલી, કેલીના નામ પારસી કુટુંબોમાં ઘુસી ગયાં છે, અને અટક તરીકે સ્પેન્સર, ફ્રેન્કર, માર્કર, વિગેરે અનેક અંગ્રેજી સમૂહો વપરાય છે. આ વિષે પા. ૪૨ માં સા. વિલા બહેને ચર્ચા કરી છે તે વાંચવા ભેગી છે.

લગ્નની મુસ્કેલીને લીધે અનેક રોગો પેદા થાય છે. અને એકંદર પ્રજાની અધોગતિ થાય છે. મધ્યગ વર્ગના કુટુંબમાં જીવનકલહ જલુજ વધી પડ્યો છે. કરકસર અને ધન સંચય લુલાઈ ગયાં છે, કરજ કે બચી શકે તેટલો પૈસા ટાપડીપમાં જાય છે. સખત માંદગી વચ્ચે કે ધનપણને માટે પૈસા સંધરી શકાતો નથી. જમશેદજી જીજીભાઈ કે જમશેદજી તાતાના જીવન સાદાં હતાં. આજે પણ ઘણા શિક્ષિત, સમજુ પારસીઓ સાદું ઉચ્ચ જીવન માળે છે. પણ ગાંડ-રીઓ પ્રવાહ હજી અંગ્રેજીની નકલ કન્યા તરફ દોરાયા છે.

પારસીઓમાં ગરીબાઈ વધી છે એમ કહેવાય છે, તેનું ખરું કારણ તો ખોટી જરૂરીયાતોને લીધે છે. વડપણ કે માંદગીમાં નિષ્કર્ષ સ્થિતિ અતી જાય છે.

સદાશ્રુતિ અથવા દાન ઉપર જીવન ગાળવાની લાજ ઓછી યદ્ય છે. દારૂ પીવાને લીધે પશુ કંગાલ સ્થિતિ થાય છે. આને ધણા પારસીઓ ખાનગી દાન ઉપર નિર્વાહ કરે છે. ગરીબ આર્થિક સ્થિતિની સાથે મોજ શોખનો મોહ હોય તો નીતિભંગ થાય તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. પારસીઓના સામાજિક જીવનની ખરાબ ઠાલ ઉપરનું આ ચિત્ર છે, પશુ ઠાલની બીજી બાજુ પર સુંદર ચિત્ર છે, તે જીવનું જોષ્ઠ્યે નહીં.

આપણી રાજકીય લડતમાં પારસીઓએ સારો ભાગ લીધો છે. પીરોઝશા મહેતાના અવસાન પછી પારસીઓનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હોય એમ કહી શકાય નથી. આને પશુ કેટલીક સ્ત્રી પુરુષો સ્વાર્થ ત્યાગ કરીને સતત કામ કર્યું જાય છે. ઓઝોએ વધારે પ્રમાણમાં જોડાવનું જોષ્ઠ્યે એવી દલીલ રા. ખુશોદ નરિમાને (પાન ૪૦ ૫) કરી છે તે સત્ય છે. પારસી બહેનો આવી લડતમાં અમરણ્ય ભાગ લઈ ચક્રો, કારણ કે તેમનામાં ફરવાની છૂટ, કેળવણી, તથા દિમ્મત છે. સ્વર્ગસ્થ દાદાબાઈ રોજીની પૌત્રીઓ, અને બેન જામજી પીટીટ રો દાખલો બેસાડે છે.

પારસીઓને યોતાની ભાષા નથી. ખેલ્વી અને પઝંદ નામુદ યદ્ય છે. ફારસી ભાષાના અર્વાચિન સાહિત્યમાં યુસલમાનોની તારારીખ અને રીત-રીવાજોનો ખ્યાલ આવે, તે ભાષા પશુ પારસીઓને સ્વભાષા માટે નકામી છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતમય બનવા લાગી છે, તેથી પારસી પ્રજાની મોટી મુશ્કેલી ભાષાને વિષે છે. ગુજરાતમાં આવીને વસ્વા ત્યારથી આ દેશમાં બોલાતી ભાષાને ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. આને જ ભાષા પારસીઓ બોલે છે તેમાં ફારસી તથા ઉર્દુ ભાષાના શબ્દો ધણા વપરાય છે પશુ સામાન્ય રીતે ખેલ્વી તથા પઝંદ ભાષાનો વપરાય નથી. એ બન્ને ભાષાનો ઉપયોગ માત્ર ધાર્મિક પુસ્તકોમાં થાય છે, પશુ એમનાં સારાં ગંભીર લખાણોમાં પશુ એ બન્ને ભાષાના શબ્દો કે ફરારો સારા પ્રમાણમાં વપરાતા નથી એ ધણું આશ્ચર્યકારક છે. પ્રાચીન વખતમાં કેટલાક મોબેદો ધણા વિદ્વાન હતા તથા તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો

હતો. આશરે ઇ. સ. ૧૨૦૦ માં મોબેદ નેરીઓ સથે ધણા પઝંદ તથા ખેલ્વીમાં લખાયેલા ગ્રંથોના ભાષાંતર સંસ્કૃતમાં કર્યાં હતાં. યુસલમાન પાદશાહો તથા સુલતાનોની સત્તા ગુજરાતમાં ફેલાઈ ત્યારે પારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તેની અસર આજની સુધી મોજુદ છે. આ નવ વર્ષના અંકમાં રામ્સ-ઉલ્-ઝાદમા દસ્તુર દારૂખ પેશોતન સંજલ્યા લખે છે તેનો ઉતાવો આપું છું:—“ગુજરાતે સાલમાં પાક દાદારે જરથોસ્તીઓને બેશ્વેશી નેશી અને ન્યામત માટે તે સાહેબનાં અંતઃકરણથી આપણે શુદ્ધ ગુજાર છપ્પે. પાઝંદ-યરની પારસી-જરથોસ્તી અંજુમનનું આને બેસતું પઝંદજરદી ૧૨૯૪ ખુ સાલ સર્વે બસ્તે કુસ્તીઆન હમદીનોને અશોષ, નેશી, તનદોરરતી, સુલેહસંપ, અને આખાની સાથે મુખારકબાદ! દીનદાર હમદીન અકાબરોને મુખારકબાદ! જરથોસ્તી ટોળાની ઉત્તિના કામમાં સદા મરાયુષ રહેલા હમદીન મદદગારોને મુખારકબાદ! દીનયુસ્ત અથેરાનાન ટોળાને અને તેઓની જોલાદને મુખારકબાદ!” ગુજરાતી ભાષામાં ધણા ફારસી શબ્દો દાખલ થઈ ગયા છે અને સુરત તરફના પ્રદેશમાં ફારસી શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે. આને અંગ્રેજી પ્રજાની હકુમત નીચે ધણું પારસીઓ છેક ન્હાનપણથી અંગ્રેજી ભાષાજી શીખે છે, અને ગુજરાતી સમજવામાં ન્હાનમ માને છે, તે છતાં સારા સંસ્કારી ભાષા બહેનો ફરી ભાષા વાપરે છે તેનો એક દાખલો આપું છું. એના કરતાં ધણું ખરાબ દાખલો મળી શકે પશુ આ સત્રારીને લખવાનો મહાવરો હોય એવું જણાય છે, “૧૮-કે ૨૦ વર્ષની વયે સ્કુલમાં થોડું ઇંગ્લીશ શીખ્યાં, બાંશુ પુટું મ્યુઝીક જાણ્યું, કે સ્પેન્ડ શીવણકામ જાણ્યું, સ્કુલ છોડ્યા પછી કલબમાં જઈ ટેનીસ કે બીડ્જ રમ્યાં, અને ફ્રેન્ડસને એન્ટરટેઇન કર્યાં તેમાં કેળવણી પુરી થયેલી જણવામાં આવે છે” કેટલીક વખત આખાને આખાં અંગ્રેજી વાક્યો વપરાય છે. જેવી રીતે પારસીભાષા બહેનો પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ શીખ્યાં હશે, ફારસી શાખતાં હતાં અને આને અંગ્રેજી તરફ વલણ બતાવે છે તેવી રીતે ભવિષ્યમાં શુદ્ધ ગુજરાતી શીખવા તરફ લક્ષ-આપવું પડશે, કારણકે આખી પ્રજાને એક સામાન્ય ભાષા હોવીજી જોષ્ઠ્યે, તે ગુજરાતી લીધા વિના છુટકો નથી. બોલવા માટે પારસી

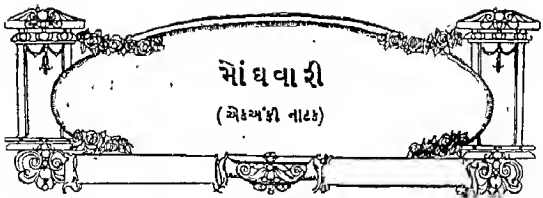
ગુજરાતી ચાંચી શકે, પણ સાહિત્ય તો સંસ્કારી ભાષામાંજ ઉત્પન્ન થઈ શકે. જો અરદેશર ખચરદાર સુંદર કાવ્યો લખી શકે તો સામાન્ય પારસીઓ તેને શાં માટે સમજે નહીં? એટલે જ્યારે અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ ટળી જશે ત્યારે ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ તરફ પારસીઓ વળશે. તેમના પ્રવેશથી ભાષાવધારે વિજ્ઞાન પણ થાના સંભવ છે. તેમના સ્વભાવમાં કાંઈક રમુજ અને ટીખળ સમાવયું છે, ઉદ્દાસ અને આનંદ સારા પ્રમાણમાં છે, તેથી તેમના રચેલા સાહિત્યમાં કંઈ જુદોજ રંગ આવવાનો સંભવ છે.

જ્યારે પારસી વિચારકો અને લેખકોની સંખ્ય ખાત્રી થશે કે એમનું હિતાહિત કિંદી પ્રભુ ભોડે

હંમેશને માટે જોડાયેલું છે, બદકે તેઓ પોતે પુરે-પુરા કિંદી છે, અને તેથી તેમણે દરેક કાર્યમાં કિંદી તરીકે પોતાના હકકો મેળવી, કિંદીનાં કર્તવ્ય કરવાનાં છે, ત્યારે એમનો પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ તરફનો મોહ ભાંગી જશે. ત્યાં સુધી તેમના નસીબમાં મિશ્ર સંસ્કૃતિનો ઉપરજડેલો ભાગ રહેશે, અને એમનો આમર્ગ નક્કર કરવામાં રોકાયેલો રહેશે. મહાન પયગંબર ઝરથુષ્ટરે ઉદ્દેશ્ય નકામો જવાનો નથી. પાશ્વત્ય જગત અને યુદ્ધવાદ, સ્વાર્થી જીવન તથા દંડથી કંટાળાને પોતાના પયગંબરે શીખવેલી નીતિમય શીઘ્રુશી સીકારશે ત્યારે આ કોમની ખરી ઉત્થિતિ થશે.

સુમન્ત મહેતા

મોંઘવારી

(એકઅંકી નાટક)

પાત્રો:

પુરાતન

રામપ્રસાદ

કિશોર

ડાકટર

સીતા

કિરણ

પ્રવેશ ૧

[સ્થળ: પુરાતનના બ્લોકને એક ચોરડો.
સીતા ભરતકામ હાથમાં લઇ બેઠી છે. એટલામાં
કિશોર આવે છે અને પાસે ઉભો રહે છે.]

કિશોર: કેમ બાબી, પછી મોટાભાઈએ શું કહ્યું?

સીતા: એ બીજું શું કહે? એમણે તો સ્વધારે જ
બધું કહ્યું હતું ને?

કિશોર: એટલે શું ત્કમારે ત્યારે ધર્માંદ સુવાવડ-
ખાતામાં જવું જ પડશે એમ?

(સીતા બોલતી નથી.)

પણ ત્કમે તા ન કહી?

સીતા: મેં તો બધું કહ્યું છે; પણ એમણે
કહ્યું કે ઘેર એ જાણી સોંપ કરવા જેટલા
પૈસા નથી.

(કિશોરનું મોં જરા રાતું ચાપ છે.)

કિશોર: કેવા ખરાબ માણસ છે!

સીતા: ન્હાનાભાઈ, એમાં એ બીયારા શું કરે?
આપણે ગરિબ હિયે એમાં એમનો કોં

વાંદ છે? ને એ પણ ખરું ને કે મોંઘ-
વારી તો દહાડે દહાડે વધતીજ જાય છે.

કિશોર: હા, પણ ત્યારે.....(અટકે છે.)

સીતા: શું?

કિશોર: મને તો એવી ચીઢ ચટે છે! પાસે પૂરા
પૈસા ન્હોતા ત્યારે કુટુંબ વધારવાની
એમને એવડી થી ઉતાવળ હતી?

(સીતા મંગી બેસે છે.)

બાબી, પછી ત્કમે શું કહ્યું?

સીતા: સુવાવડખાતામાં જવું જ પડશે ને? (ઘોડી
વારે) ન્હાનાભાઈ, મારે બાળક બીયારું
જન્મતાં વાર જ ધર્માંદ મદદ લેવું
પડે ને.....અને એ નિશાળમાં જશે
ત્યારે છોકરાંઓ પણ એની રૂબી મસ્કરીઓ
કરશે.

(સીતા બારી સામે જાય છે. કિશોર બેસે છે.)

“કેમ બાબી. પછી બેદારવાજ્ઞે શું કયું?”

કિશોર: ચાલો બાબી, ત્હમારે આમ દિલગીર થવાનું નથી, સમજ્યાં? કહો નોંધએ ત્હમારે કેટલું નાણું નોંધશે? હું દમણાંજ લઈ આવું છું.

(ઉભો થાય છે.)

સીતા: ત્હમે વળી ક્યાંથી લઈ આવશો?

કિશોર: ત્હેનું ત્હમારે શું કામ? હું મ્હારે મને ત્યાંથી લાવીશ.

સીતા: ના, તે એ બધું જાણ્યા વગર હું કંઈ હા નહિ પાડું.

કિશોર: પણ, એમ બધી વાતમાં ત્હમે હક કરો ત્યારે મને શું કરીએ? અને આ પ્રસંગ તો મને તેમ જરો પણ.....

સીતા: શું પણ?

કિશોર: પણ કથા ત્હમે માંદાં પડ્યાં તો?

સીતા: ના, હું મંદી પડીશ જ નહિ.

કિશોર: પણ એ કેં આપણા હાથમાં છે?

સીતા: હાસતો. આપણે ધારીએ તેમ યાગ.

કિશોર: ના, ના, આપણું ગરિબનું ધાતું તો કમનું જ નથી થતું.

સીતા: આપણું ધાતું બહુ ન યાય; પણ ગરિબને માથે પણ ધધર તો છે ને? આપણી વતી એ ધારશે.

કિશોર: કોણ જાણે; હશે, એ બધું તો હીક પણ ત્હમે કહેને આપણે કેટલા રૂપિયા જોઈશે.

સીતા: ના, તે ત્હમે ક્યાંથી લાવશો? તે કશે નહિ ત્યાં લગી હું કે માનવાની નથી.

(કિશોર ઉભો થાય છે ને ખડમાં આંધ્ર મારે છે. થોડી વારે)

કિશોર: હું કહું, પણ એટલી સરતે કે પછી ત્હમારે કોઈ વાંધો નહિ લેવો.

સીતા: ના, એમ કેં હું ખંડાઈ નહિ.

કિશોર: અરર, બાબી, ત્હમે કેવાં છો? હું આટલું એક સારું કામ કરવા જઈશું ત્હેમાં પણ ત્હમે મને વારો છે.. કેટલું સારાં કામો કરે એ આ કુનિવાથી ખમાતું જ નથી.

સીતા: તે શું ત્હમે કેં ત્યાગ કરવા જતા હતા?

કિશોર: હા, હા, એનું જ કેં. ચલો, દને કરોને આપણે કેટલા રૂપિયા જોઈશે.

(કિશોરની અવસ્થા વધતી જાય છે. તે થોડાના હાથ ચીમતો છે. સીતા કેમી થાય છે ને કિશોર સામું જોઈ રહે છે.)

સીતા: (જરા કડક અવાજે) ન્હાનાભાઈ, આ શું છે? આમ કેમ કરો છો? કહો, શું છે?

કિશોર: કેં નથી, કેં નથી; પણ ચલો મને કહો.

સીતા: ના, બેસો, મ્હારે કેં જ નથી જોઈતું: પણ ત્હમે યા વિચાર કરો છો? કહો, જોઈ.

(કિશોર ખારીબણી જોઈ રહે છે. સીતા ત્હેની પાસે જાય છે અને ત્હેના હાથ ઝાંટે છે.)

(ધીરેથી) ભાઈ, ન્હાનાભાઈ, શું છે? આમ કેમ કરો છો?

(કિશોર સ્વસ્થ થતો થોડાં તેમ ટારાં થાય છે ને થોડાના હાથ છોડાવે છે. તે ઉંડો શ્વાસ ખેંચે છે.)

કિશોર: કેં નહિ, બાબી, ધધર કોઈ મજબૂત પુતળું છે એટલું જ. આખરે એ છૂટ્યો ને હું કાઢ્યો. ત્હમે મને મરતો ઉઠાવ્યો હતો એના જલ્લામાં ત્હમારે ખાતર કેં કરવું એમ મને કેટલા લાખતથી થયાં કરવું હતું ને મોટાભાઈએ પેસાની ના પાડી, ત્યારે મને લાગ્યું કે આખરે મ્હારો પ્રસંગ આવ્યો પણ ત્યારે ત્હમે આડાં થયાં.

સીતા: પણ ત્હમે પેસા ક્યાંથી લાવવાના હતા?

કિશોર: હવે એનું શું કામ છે?

સીતા: ના, મ્હારા સમ છે; મને કહો.

કિશોર: બાબી, એ બધું જાણીને ત્હમે ખુશ ન થાવ.

સીતા: કશે પણ.....

કિશોર: ભણે હું કહું છું. બીજે ક્યાંથી નહિ મળે તો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મોટાને પદ લઈ આવવા.

સીતા: (સહન્ટ) ન્હાનાભાઈ:

કિશોર: હા, ભાભી, આ વખતમાં બીજી ક્યાંથી પૈસા મળવા શરૂકેમ હતા. ને એમ પણ ખરું ને કે પાપ કરીને સેવા કરવામાં કેં આર આનંદ મળે છે ?

સીતા : ત્હમે તો ગાંધા છો. એવું થાય ? આપણે શા માટે એવું કરવું જોઈએ ?

કિશોર: મેં કશું ને હું હાર્યો. ઇશ્વર ઇચ્છતો જ નથી કે મ્હારે ત્હમારા ખપમાં આવવું— એ પણ લેણાદેણીની વાત છે. આપણું ધાયું તો કેં થતું જ નથી.

સીતા : ના, ના, ત્હમે મ્હારા ખપમાં આવશોજ. ન્હાનાભાઈ, આપણે ઇશ્વરની ચોજના કરી નથી શકતા ને ઉતાવળે માની લઈએ જોયે કે આપણું ધાયું નથી થતું.

કિશોર: ભાભી, કૃપા કરી ત્હમે હવે એ વાત છોડો. હું જોઉં છું કે મ્હારી બધી ધારણા ધુળમાં મળી છે છતાં ત્હમે મ્હને પ્રસન્ન રાખવા શા માટે પ્રયત્ન કરો છો ?

સીતા : ન્હાનાભાઈ, ત્હમે હજી આવા ઉતાવળિયા જ રહ્યા. મ્હારું સાંભળો તો ખરા. જુઓ, ત્હમારે મ્હને મદદ કરવી છે ખરું ને ?

કિશોર: હા, પછી ?

સીતા : ત્યારે આપણે કેં વિચાર કરીએ.

કિશોર: હવે આપણે શું વિચાર કરીએ ? જેની ફરજ હતી તે તો મ્હારાથી નહિ બને કહી જતા રહ્યા. મ્હને તો હવે એકે વિચાર નથી સંજોતો.

સીતા : મ્હને એક વિચાર સંજો છે. હું રોજ નથી કહેતી કે પુરુષોને ન ઝૂંચે તે સ્ત્રી તરત શોધી કાઢે.

કિશોર: તે તો કોણ જણે; પણ ત્હમને કયો વિચાર સંજો છે ?

સીતા : જુઓ, હું ત્હમને જ્યાં મેં કહ્યું ત્યાં જશો ?

કિશોર: અરે, હારે, કહો તો જહનમમાં જઈશ તો કહો તો મ્હોટાભાઈ પાસે પણ જઈશ.

(સીતા ઉભી થાય છે ને એક પેડીમાંથી કેંક કાગળો કાઢે છે.)

સીતા : આ ચિત્ર ને કવિતા લઈ “વીસમી સદી” વાળા હાજી મહમ્મદ પાસે જશો ? એ એક ચિત્ર માટે વીસેક રૂપિયા આપે છે; પણ ત્હમે કહેજો કે ત્હમારે આવાં કાંઈસર જોઈએ છે તો જરૂર એ વધારે, આપશે; પણ કોઈનાં નામ ન દેશો હં. ઇશ્વરખરું તો એ પૂછશે પણ નહિ.

(કિશોર ચિત્ર અને કાગળો લઈ તે જોતો રતબધ થઈ ઉભો રહે છે.)

કિશોર: ભાભી, ભાભી, ત્હમે ગળજ કરો છો.

સીતા : ગળજ તો કેં નહિ. પણ કોઈ વાર એમ લાગે છે કે આડું કરવું તે સારું ખરું ?

કિશોર: શા માટે સારું નહિ ? એમાં ખોટું શું ? મ્હોટાભાઈ પોતાની અઘસઘોંસિયારી ને જાતમહેનત વેચે છે કે બાળું કાંઈ તો આપણે, આપણો કિસમ વેચીએ એમાં શું ?

સીતા : ના, પણ એમની આખરે જાય ને ?

કિશોર: ના, ના, કેં જ નહિ; પણ ભાભી, આડું સારું ચિત્ર વેચી નાંખશું ?

(સીતા આડું જુએ છે ને ઉતર નથી આવતી.)
તે ત્હમે આ શા માટે ચિત્રયું હતું ?

સીતા : (સગદ્ગદ) એ ? એ તો મેં એમના જન દિવસે.....

કિશોર: બસ ને ? ત્યારે તો કેં નહિ. એમના કરતાં વધારે નિર્દોષ જીવના જન્મની તૈયારીમાં એ કામ આવશે. ચલો, હું જોઉં છું.
(જાય છે.)

(સીતા ફરી વાર આડું રહેણું જાતકામ શરૂ કરે છે; પણ જરાક વારે અટકી જાય છે ને વિચારમાં પડી જતી હોય તેમ બેસે છે. એની આંખો જરાક જીની થઈ હોય એમ લાગે છે. એટલામાં કોઈ દારર ચઢવું હોય એવો અવાજ થાય છે. સીતા સ્વસ્થ થઈ જાય છે. એક અદાર-વીસ વપની સ્ત્રી મેડે આવે છે.)

સીતા : ઓરો કિરણ, ઘું ક્યાંથી ?

[કરજી : આ ગાડીએ આવી.

સીતા : પણ અમને કશુંયે નહિ ?

કિરણ : એમાં લખવું થું કંઈ? રચનથી અહિં આવતાં મહેને કોઈ ઉંચી જાય એમ નહોતું.

સીતા : હજી એની જ રહી.

(સીતા કિરણના હાથ લે છે.)

કિરણ : ને તું સુધરી ગઈ છે?

(સીતાનું મોં પડી જાય છે. થોડી વાર બેઠે ચૂપ બેસે છે.)

સીતા : ખૂબ વર્ષે ત્હને દીઠી, નહિ? તે આજ લગી ક્યાં હસાઈ બેઠી હતી? પણ બેસ તો ખરી. રાખ, હું પાછી લઈ આવું. સામાન ક્યાં છે?

કિરણ : મ્હારે કૈંજ બોધવું નથી; ને સામાન પણ બરાંબર મોકલ્યો છે.

(જરા વારની શાંતિ.)

સીતા, ત્હને ખબર છે કે આટલા વખત સુધી કેમ ન આવી?

સીતા : ના, થું?

કિરણ : મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે ત્હારા કરતાં વધારે સ્વચ્છંદી ને સ્વતંત્ર ન થવાય ત્યાં લગી ત્હને મોંઘી ન બતાવવું પણ માયીયાએ કહ્યું કે તું તો હવે મા યવાની છે ને પાસે ખીચું કોઈ છે નહિ એટલે ન રહેવાયું તે આવી, હવે તું જરા પણ ચિન્તા ન કરીશ, હં.

સીતા : તું કેટલી બધી

કિરણ : બહુ, બહુ. મ્હારે એ નથી સાંભળવું. ચાલ, હવે બધું મ્હને કહે બોધશે. તે સીતા, મ્હારા પુરાતનભાઈ કેવાક છે?

સીતા : અપૂર્વ. (જરા હસે છે.)

કિરણ : ઓ હો, તેં પણ પુરુષ-પૂજા કરતાં ચિખવા માંડ્યું છે, થું?

સીતા : ત્હારે પણ ચિખવું પડશે.

કિરણ : તે તો બોધવું. પણ તું સુખી છે ને? હજી જ. મારી ખાતો છે. ત્હારી આગળ તો એ હાજીદા કરતા હશે..

(સીતા મુંઝી બેસી રહે છે. કિરણ ઉભી થાય છે ને ચારેબાજુ નજર કરે છે.)

પણ એમની છબી અહિં નથી. જોઈ તો ખરી કેવાક છે. ક્યાં છે?

સીતા : શોધી કઢાડ

(કિરણ એક જગ્યા પાસે જાય છે.)

કિરણ : સીતા, આજ કે ત્હારા વર?

(સીતા અપવાદથી પડી જાય છે.)

સીતા : એ તો અમ્હારા શેઠ છે.

કિરણ : ત્હેમાં અપાખ છે શાની? કોઈ બળતાને અથાળે વર કહ્યો ત્હેમાં આટલી સગી શાની થાય છે?

(કિરણ સીતા સામું ઉભી રહે છે.)

સીતા, તું તો છેક જ બગડી ગઈ. ને (ચોપાસ નજર કરી) આ બધું કેવું પડ્યું છે? ત્હારો કળાનો શોખ ક્યાં ગયો? કોઈ કહે તો હું માનું થી નહિ કે આ ત્હારું ઘર છે. બાઈ બહેન તો આપખાત કરે. બાઈને મન તો સીતા એટલે કળાની દેવી ને તું તો.....

સીતા : એમને આ રીત વધારે ગમે છે.

કિરણ : તો એમને તેં ચિખવાડ્યું નહિ કે આ મુંઝી રીતની આવી ગોઠવણી તો દરેક ઘરમાં હોય છે?

સીતા : પણ એવું થું કામ? નાહક કંકાઈ કરવો?

કિરણ : (સામય) કંકાસ? કંકાસ શાનો?

(સીતા ચૂપ ઉભી રહે છે.)

થું છે?

સીતા : મ્હારાથી એમને કૈં જ નથી કહેવાવું.

કિરણ : અરે પણ કૈં કારણ? સીતા, તું તો ખરે-ખર જ બદલાઈ ગઈ છે. મ્હને તો કૈં સમજાવું પણ નથી.

(નીચે અવાજ થાય છે.)

સીતા : ચાલ, જો એ આવ્યા. તું કૈં લવતી નહિ. એ દહાયા મ્હારે તો જતા રવા છે.

કિરણ : હા, દુનિયાં નરી થતી લાગે છે, ખરી—
(કિરણ ખૂણામાં એક ખુરશી પર બેસે છે. સીતા ઉભી રહે છે. પુરાતન આવે છે.)

સીતા : આજ મોડું થયું, ખરું !

પુરાતન : હા જરાક મોડું થયું.

સીતા : (કિરણુ તરફ જોતી) સુરતથી કિરણુ આવી છે.

પુરાતન : મેં એમને ઝોળખ્યાં નહિ.

સીતા : હા, મેં તદ્દમને કહ્યું 'હોતું'. અમે સાથે ભણ્યાં હતાં. અને આ વખતમાં કામે પડશે ખારીને ખિયારી આવી છે.

પુરાતન : હીક થયું.

(પુરાતન કપડાં ઉતારી સીતાને આપે છે. સીતા તે ખીંટી પર મોઢવે છે.)

સીતા : હું મ્હા કરી લાવું.

કિરણુ : (ઉતાવળે મોટા સાહે) સીતા !

(સીતા પાછું જુએ છે.)

સીતા : કેમ ?

કિરણુ : કેમ શું ? તારે મરી જવું છે ? વારંવાર આ માટે આમ દાદર ચઢેઉતરે છે ? તું બેસ અહિં. હું મ્હા કરી લાવું છું.

ખવેશ ૨

[પુરાતન, સીતા અને કિશોર બેઠાં છે. પુરાતન તાર જવા તૈયાર થયો છે; તેના હાથમાં પસાતું નીકળે છે. કિશોર "વીસમીસદો" વાંચે છે ને સીતા ગાળામાં સુતેલા ન્હાના બાળક જાણે રમે છે.]

પુરાતન : પણ સીતા, હવે હું કંટાળ્યો છું. તું કલાં કરે છે કે મ્હારા બાળક મારે આ બોધએ ને તે બોધએ. હું પણ બાળુ છું કે ધણું બોધયે પણ હું કે લક્ષ્યાધિપતિ નથી. ને તું તો વગરપિચાયે એક પળી એક ચીજ લાગ્યે જ નાથ છે. એને વળા આ મરમ ગંજીરાકની શી જરૂર હતી ? ડોલીની બેઠી શિવતાં શું થાય છે ? અત્યારથી એ બધા ચાળા શિખવાડીય તો આગળ જતાં એને જ ભારે પડશે.

(કિશોર એપીમાંથી માથું કાઢી બોધ રહે છે.)

કિશોર : મોટાભાઈ, એને પાઠ નહિ રહે કે જન્ય-પણમાં એના બાપુજીએ એને મરમ ગંજીરાક પઢરાવ્યાં હતાં.

પુરાતન : પણ હમને 'બધું' જરૂર નહિ

કિરણુ : (પુરાતનને) ત્યારે તદ્દમે પણ મ્હા કરી લાવી શકે.

(સીતા જમ તેમ હસવાતું રોકે છે. પુરાતન કાંઈએ અચાનક લમણી પર ઝરંથી તમાચો માર્યો હોય ને સ્તબ્ધ થઈ જાય તેમ બોધ રહે છે.)

સીતા : પણ એમને નહિ, આવો.

કિરણુ : તો મ્હા વગર ચલાવી લે. મરી નહિ જવાય.

(સીતા હસે છે, પણ મોં ફરંટી લે છે ને જતી રહે છે. કિરણુ ધુંધાપત્રા સ્કેરે પુરાતન સામું બોધ રહે છે. પુરાતન અકળાતો બેસી રહે છે. થોડી વારે સીતા ન્હાના પાણી લઈ આવે છે. મૂંઝા મૂંઝા પુરાતન મ્હાં પીએ છે ને કપડાં પહેરી નીચે જાય છે. બેઉ સ્ત્રીઓ થોડી વાર એકબેક સામું બોધ રહે છે.)

સીતા, આ તારો વર ?

સીતા : હા, એ મ્હારા ધણી. કેમ ?

[પડો પડે છે.]

પુરાતન : અરે હા, પણ મ્હારે એ બધું લાવવું ક્યાંથી ? હું કાંઈ ગમતુંશ્રોમતું નથી જાન્યો. શું, સીતા, હવે તું આ બધા ટોંગ હોડી દે, સમજ ?

સીતા : હા, હવે કેં નહિ મંગાવીયે.

કિશોર : એ ભાભી, શું હા. તે એમને કહીદોને કે આ બધી ચીજો કેં એમને પૈસે નથી આવતી.

પુરાતન : ના, ત્યારે કાને પૈસે આવે છે ?

કિશોર : તેણે તદ્દમારે શું કામ ? તદ્દમારે પૈસે નથી આવતી એટલું જ નાથ નથી ?

પુરાતન : પણ ત્યારે પૈસા આપ્યા ક્યાંથી ? હરખરચના પૈસામાંથી એ કેં જવાવતી હશે ? એ તો એવું એ. ઉમ્મું એટલું મૂંઝા આપણે એાહું મેળવીયે હિયે.

કિશોર : ના, જી. એ બાળકની વસ્ત્રઓ મારે આપતી એક દમડી પણ નથી વપરાતી.

પુરાતન : મ્હારી નહિ તો કોની તારી દમડી વપરાય છે ?

કિશોર : હા.

પુરાતન : તું પછો કમાઈ કરે છે ખરો તો!

કિશોર : હાથ મદમદને પૂછી આવે, સમજશે.

પુરાતન : તે પારકાના પૈસાથી મારે હોડાર નથી ઉછેરવો. શું સીતા, સમજ? આ એક વાર તો હું જ્યાં હઉં છું, પણ મ્હારા ઘરમાં એવું હવે હું કદી ચાલવા નહિ હઉં.

કિશોર : ત્યારે મ્હોટાભાઈ, ત્હને જ નાણાં આપે ને. હવે ક્યાં ના કહીયે છિયે? પોતાથી.....

સીતા : ન્હાનાભાઈ!

(કિશોર ટેમ્પ પર ચોપડી અટાળી ઉભો થઈ નીચે જતો રહે છે. પુરાતન ને સીતા ત્હને જોઈ રહે છે.)

પુરાતન : એ ક્યાં ગયો? જા, તું એને સમજાવ. (સીતા જાળકને લઈ નીચે જાય છે. પુરાતન પાછા જઈ કરી ગજામાં મૂકે છે ને નીચે ઉતરવા જાય છે એટલે, માં રામપ્રસાદ મેડે આવે છે.)

આવ, આવ, રામ તું ક્યાંથી?

રામપ્રસાદ : કેમ ખેડ ને બધાં મજામાં છે?

પુરાતન : હા.

(પુરાતન બારીએ જાય છે ને "સીતા, એક કપ ચ્હા લાવ" ની બૂમ પાડી એલે છે.)

રામપ્રસાદ : હું તો ફંડ ઉધરાવવા આવ્યો છું. તું શું લીધું?

પુરાતન : શાનું ફંડ છે?

રામપ્રસાદ : બાળરક્ષા ફંડ. ઉત્તમ ધર્મોદ્ધા કામ છે. મોલિવારીને લીધે માતાપો બાળકને રખડતાં મૂકી દે છે, ત્હમના રક્ષણ માટે છે. તું કેટલા રૂપિયા આપીશ?

પુરાતન : એ.

રામપ્રસાદ : એ? ના મેં તો નક્કી કર્યું છે કે ત્હારી પાસે તો દસ લીધા વગર ઉઠવાનો જ નથી.

પુરાતન : ના, દસ તો નહિ. પાંચ લખ. પણ ત્હને વળી બાળ-રક્ષાનો શોખ ક્યાંથી લાગ્યો?

રામપ્રસાદ : એમાં શોખનો સવાલ જ નથી ત્હને ખબર નહી. આજે દૂધના એક લીપાં મારે કેટલાં બચ્ચાંઓ ખીચારાં મૂકી જાય છે? એ કે ત્હને એ નથી સમજતું કે ત્યારે સારી ન હોય તો માતાપો બાળકો ને જન્મ જ દા સાર આપતાં હશે?

પુરાતન : પણ ત્યારે શું થાય? જપા કું શ્રીમંત થઈ શકે છે?

રામપ્રસાદ : (જરા ઉકળાટી) તો ન પરજી. પરજ્યાં વગર શું અટકી જવાનું હતું? હિન્દમાં કું માણસોનો ટોટો નથી. દરેક માણસે પરજીવું જ દા સાર જોઈયે?

પુરાતન : પણ તું તો અધમી છે. આપણા પિન્ડુ-ચાંચ પ્રમાણે તો જોને સંતાતિ ન હોય ત્હની સાતે પેટી નકમાં જાય.

રામપ્રસાદ : એ તો બારે દિન-લીકમસીયું હતું ત્યારે; આજ નહિ. આજે એ સાંભોઓ એવું સાંજ નહિ રહે.

પુરાતન : અરે એમ કેં હોય? એમાં તો ઉંડું તરવ-જાન સમાયતું હશે. પિન્ડુ ન અપાય તો મરેલાંઓ ભૂત થાય છે એમ બધાં માને છે એ શું જોડું હોય?

રામપ્રસાદ : તું તો બહો માણસ છે. એ મરેલી સાત પેટી ખાતર જવતી સાત પેટીને નકમાં મોકલવાનું કયું સાંજ કહે છે? અને પિન્ડુ આપનાર પુત્ર જોઈયે તો તે એક પુત્ર. પછી શું? આ લંગારનું શું કામ? આપણે ક્યાં રાજ પેલાં છે કે આપણા ઘરના કોરોનો બચાવ કરવો છે કે જેમ વધારે લડવૈયાઓ હોય તેમ સારું. એક ખૂંટું એસી પિન્ડુ આપનાર એક પુત્ર હોય તે! જોહો છે?

પુરાતન : હા, એટલે પરજીવું તો પડે જ ને! ને પરજ્યા પછી એ લંગાર તો ચલાવી જ.

રામપ્રસાદ : પણ દા મારે થાય? આપણાં સાંજ તો એક પુત્ર થાય પછી જન્મમાં જતા રહે. વાતું કહે છે. ત્યારે સાંજ પ્રમાણે કેમ નથી ચાલતા! પરજીવું હોય ને સંસાર

મહિલે હોય ત્યારે શાસ્ત્રનો આધાર બ્રાજો છો ને શાસ્ત્ર સંસાર છાંડવાનું કહે ત્યારે ઉંદું કરો એ કેમ ચાલે ? જરાબર શાસ્ત્રાનુસાર વર્તો તો બાળરક્ષાના ફંડ કે બીજા ફાંડ લદવા પશુ રહે નહિ. પણ આપણે હિન્દુઓ બરા લુભ્યા છિયે. જો ને, આ એકત્ર કુટુંબનું પશુ એવું જ છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તી, માણસ દીકરો મોટો થાય એટલે જંગલમાં જતો રહે તો નવાજીનાની ફેં મારફત થાય જ નહિ. પણ આપણે તો ઠેઠ મરતાં લગી સંસારી રહેવું છે. ને યૂરોપિયનો મોટા છોકરા આથી જુદાં રહે છે તેમ પણ નથી કરવું. આપણે તો બધી સત્તા આપણા જ હાથમાં ભેળે છે.

પુરાતન : રામ, મહેને લાગે છે કે વૃં ખરું કહે છે. એકત્ર કુટુંબની વાત તો ઠીક છે પણ માણસને એકથી વધારે છોકરાઓ ન જ બોધ્યે એ વાત તો ત્હારી ખરી છે. આ મોંઘવારીમાં પોતાનું જ લરણ્યોપણ કરવું બારે પડે છે તો પછી એ ચાર છોકરાઓ.....

રામપ્રસાદ : બે-ચાર. અરે, સંખ્યાબંધ ! ઠાપ ઠાપ મરમાં તો એક નહોતું સરખું લરકર થાય એટલાં છોકરાં હોય છે. આ વનમાળીદાસને ત્યાં જ જોને. ૬ મહિનાથી મહીર વરસ, ગા વરસ, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, એમ દરે દોઢ વરસના આંતરે દૂધે ૧૪ છોકરાં છે. પછી એમાંથી એકેનો નથી સારો ઉછેર થતો, નથી ખૂતી સંભાળ લેવાતી કે નથી સાફ સિફત આપવા. માખાંપ તોને મોટાં નથી કરતાં. તે પોતે મોટાં થાય છે. એ દરેકને સારે ઢેકાણે ગોઠવાવું હોય છે ને પછી વનમાળીદાસ જુઓ પાંચે કે છોકરાને સારી નોકરી નથી મળતી. તે રાખ્ય કે સમાજ પણ શું કરે ? આટલા બધા માટે સારી જગ્યાઓ તે ક્યાંથી હોય ?

પુરાતન : ખરું છે; પણ એમાં વનમાળીદાસનો શો વાંક ?

રામપ્રસાદ : એનો નહિ તો એની વહુનો હશે.

પુરાતન : ના, એમ નહિ, એ લોકો મીચારાં શું કરે ?

રામપ્રસાદ : બીચારાં ?

પુરાતન : હાસ્તો. એનો શો ઉપાય ?

રામપ્રસાદ : ઉપાય ! અત્યંત, એટલો સંયમ રાખે. સમાજનાં વ્યક્તિ તરફ ને દરજ્જાદાર માખાંપ તરફ એટલું રસ્તું જ બોધ્યે.

પુરાતન : વૃં તો ગંધીજી જેવી વાત કરે છે. બધા અધ્યાત્મવાદી થઈ જાય તો કાલ સ્વરાજ્ય મળે; પણ બધા એવા થાય જ શી રીતે ? સમાજમાં તો જુદી જુદી ભાવના હોય છે. એ બધા એટલા સંયમી ને વિચારસાળી ન હોય તો પછી શું ?

રામપ્રસાદ : તો રૂબી મરે; બીજું શું થાય ?

પુરાતન : પણ ફરજ ખાતર એ પ્રમાણે મરવા એટલી માણસાઈ ને મદદ ન હોય તો શું ? એવો ફેં રસ્તો નથી જોયો એમને મરવું ન પડે ને વધારે છોકરાં ન થાય ? બસ, એટલાં બોધ્યે એટલાં જ છોકરાં થાય ?

રામપ્રસાદ : એ તો બાપ માથું બળે. ફી વાર હિન્દની મંત્રવિદ્યા સજીવન થાય તો વળી થાય પણ ખરું.

(સીતા મ્હાનો પાલો લઈ આવે છે.)

કેમ સીતા બેઠેન, મગામાં છો ?

સીતા : હા. આજ તો ધણે દહાડે દેખાયા!

રામપ્રસાદ : હું તો બાળરક્ષા ફંડ માટે બાળો હોતો. તેમાં આ બાપએ બહુ છોકરાં બાગવત માંડ્યું.

(સીતા ચૂપ ઉભી રહે છે.)

ત્હમે શું કહો છો ! આ ગરીબ લોકો વગર વિચારે જીવે છે ને એમને છોકરાં-ઓનાં ટોળાં થાય છે એ કેમ કરી અટકાવવાં ?

સીતા : હું શું કહું ?

પુરાતન : (રામને) જો, એમ મહેને એક વિચાર સ્પષ્ટ છે. આ સારું આપણે એવો કાયદો પસાર ન કરાવેવો કે જેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તેમને બેથી વધારે છોકરાં હોવાં જ ન બોધ્યે!

રામપ્રસાદ: ને એ કાવદાનો બંગ કરે તોને શું થાય?
પુરાતન: સમજ દેડ થાય.

રામપ્રસાદ: એટલે શ્રીમંતોને પૂરી ફટ એમ ને ?
પુરાતન: પણ શ્રીમંતોનો તો સવાજ છે જ નહિ.
એમને ક્યાં મોંઘવારી નડે છે ?

રામપ્રસાદ: એમ નહિ. એ કે એકલા પંસાની વાત
ઓછી છે ? માઆપ એકમે જાણકારું
નેટલું જાતન કરી શકે નેટલું આખી
લંગારનું ન જ થાય અને.....

પુરાતન: ત્યારે એવો જ કાવદો થાય કે કોઇને
બેધો વધારે છે? કોણે જોવાનું એમ નહિ.

રામપ્રસાદ: તો આજે ભૂખમરાને લીધે જાળકો
મરે છે; પછી તરતના જન્મમાં જાળકોને
મારી નાંખવામા આવશે.

પુરાતન: જો હું એમ દરેક વાત તોડી ના નાંખ.
તોએ રહે, હું આપું છું. મ્હારી પાસે એક
આપડી છે. હું લઈ આપું.
(પાસેના ઓરડામા જાય છે.)

પ્રવેશ ૩.

[કિશોર અને કિરણ બેઠાં છે.]

કિરણ: પછી ?

કિશોર: પછી શું ? થેડું એક મીન છે ને:
પ્રસુતિની પીડા કાળ લાંબા જાઈ,
તે બાબીની પ્રસુતિની પીડા તો જેમ તેમ
પતાયી. ગાંધારા હાથ મહમદે મદદ કરી
ત હોત તો કાલુ જલે શું થાય ?

કિરણ: 'પણ આમ માહિમાથી વેરી લેવાની
કે' જરૂર ?

કિશોર: અરે, જરા ઘોને. માંઘ આગળ બાબી તો-
કેંક જુદીજ 'થઈ જાય છે. દહા પણ
લુઓને. એની એ જ છ'દમી છે. ભરત
વરસ દહાડાનો થયો છે પણ દહા સુધી
એનો બધો ખર્ચ બાબીએ જ કર્યો છે

કિરણ: પણ ત્હમે પણ લાઈને કેં નથી કહેતા ?
ત્હમારાથી ન કહેવાય? ધોળ તો હું મદું ?

કિશોર: ત્હમે ? ત્હમે તો કેં બારણો જ નહિ.
મઘ વખત ત્હમે આવ્યાં હતાં ત્યારથી

સીતા: પણ રામપ્રસાદભાઈ, ત્હમે એ તકરાર
શું કરવા કરો છો ? એવો કાવદો પસાર
થશે જ નહિ.

રામપ્રસાદ: કેમ ?

સીતા: કારણ કે કુનિયાના ધારાસાઓમાં બધા
શ્રીમન્ત નથી કે દેડ ભર્યે જાય. એટલે
એના કાવદાને કોઈ ટેકા આપેજ નહિ.
એવ કાવદો બોધી તો લોકોને સંપન્ન
કરાતાં દશે ?

(પુરાતન પાછો આવે છે.)

પુરાતન: આપડી તો ન જરી.

રામપ્રસાદ: કેં નહિ, રહેવા દ. એવો કાવદો
થશે જ નહિ. આજ, હું પણ હવે જ છું છું.

પુરાતન: પણ.....

રામપ્રસાદ: હવે ફરી મળવું ત્યારે. ૧૫/૪૫ બેઠન.
(જાય છે.)

[પડે પડે છે.]

ત્હમારા પર તો ભાઈ એવો ચીઠાયા છે
કે ન પૂરો વાત.

કિરણ: ચીઠાવરતો. મ્હારી કેવી સારી સીતાને...

કિશોર: (ઉભો પડે) ચલો, મ્હારા આવે સારા
ભાઈનું છું કે ન બોલશે
(બેઠે દસી પડે છે.)

કિરણ: ત્હમે પણ વિચિત્ર માન્ય છે.

કિશોર: આમ મ્હારેજ મ્હોંએ જાણે દેવાનું કેં
કારણ ?

કિરણ: હમણું તો ત્હમે મ્હોટાભાઈના વતન
પર આવેજ આવતા હતા. ને વળી તરત
ફરી ગયા.

કિશોર: એ તો કની.....

(કિશોર રહેજ સરમાય છે. કિરણ એની
સામું લુએ છે.)

કિરણ: કની શું ? આ શું ત્હમે પ્રેમ કરો છો કે
પછી ત્હમે મુખાં છો એમ જાહેર કરો છો ?

કિશોર: કિરણ, ત્હમે ગાળો છો છો ત્યારે સારાં નથી લાગતાં.

કિરણ: ત્હમે ચન્દ્ર સરળથો ત્યારથી માણસોને ઘેરાઘેરી રીતથી એટા કરે છે એવી માંગા-છથી રનેહ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ત્યારે સારા નથી લાગતા. મેં કેવું તરત કહી દીધું કે હું ત્હમને ચાહું છું તેથી જ આ ધરમાં કદી નહિ આવું કદીને ગપલાં છતાં પાછી આવી.

કિશોર: પણ તેથી શું આવી તોછડાઇ રાખવી?

કિરણ: ના, એ તો મ્હારી ભૂલજ થઇ. પણ ખરું કહું છું આ ગાળા ડમરમાં ઘોઘાની ગાલી રીતથી તો હું એવી કંયાળી મઇ છું કે ન પૂછો વાત—એમની તે કે જાંદગી છે? એની એ જ જુની પુરાણી રીત.

કિશોર: પણ ત્હમને જ આજે નવીન લાગે છે તે થોડા વરસ રહીને જુનું નહિ લાગે?

કિરણ: એ તો લાગેજ ને? નહિ તો કુનિયાં આગળ સ્નાની વધે? પણ તેથી કેં આ જુની રીત કાયમ રાખવી? એ તો સીતા સહન કરે. મ્હારાથી તો આવું જરા સહન ન થાય. મ્હારાથી તો પતિપૂજન કદી ન થાય.

૥૨: પણ ત્હમારે એવું સહન કરવુંજ નહિ પડે. ત્હમારો પતિ પત્નીપૂજન કરશે પછી શું?

જુ: કિશોર મ્હને લાગે છે કે હું ત્હમને પરણી નહિ શકું. આખરે ત્હમે પણ પત્નીપૂજન ને એવા ટોંગવાળા જ છો.

૬૩: ના, મ્હને કેં એ પસંદ તો નથી; પણ મ્હને પણ લાગે છે કે હું ત્હમને પરણી નહિ શકું. આખરે ત્હમે પણ.....

કિરણ: (ઉતાવળે) હું શું? હું કેવી છું?

કિશોર: તે એમ તપી કેમ જાવ છો? ત્હમે ત્હમારો મનડું કહ્યું; હવે મ્હારો મનડું હું કહું છું.

(કિરણ ચુસ્તચાળી આંખોએ જુએ છે.)

કિરણ: હા, હા, કહો, કહો. શું કહેવાના છો?

કિશોર: એટલુંજ કે હું ત્હમને ચાહું છું તે ઘણું પણ હું ત્હમને પરણી નહિ શકું. આખરે ત્હમે પણ ધરી ધરીમાં બદલાત બધી સ્ત્રીઓ જેવાં જ છો.

કિરણ: જુદા, હું ક્યારે બરાબર?

કિશોર: હમણાંજ ત્હમે કહ્યું હતું કે ત્હમે મારે ખાતર અહિં આખ્યાંને તરત પાછું આવે પણ કહ્યું કે હું ત્હમને પસંદ નથી. અ બધું જોતાં મ્હારે એટલુંજ કહેવાયું છે કે હું ત્હમને પરણી નહિ શકું કારણ કે ત્હમે મ્હને પરણી નહિ શકો.

કિરણ: (હસી પડે છે.) નકલ. મ્હારે મનને કે કાણ જાણે શુંયે કહેવાના હશે.

કિશોર: જુઓ, કિરણ, ત્હમારી ઘેટે હું પણ સાચું અને સીધું કહી દઉં છું. હવે ત્હમે મ્હને ગાળો દેશો તે નહિ આવે. (કિરણ ઉભી થાય છે ને કિશોરની કાન પરી પકડે છે.)

કિરણ: હવે વાર.

કિશોર: કિરણ, મ્હને લાગે છે કે આખરે મ્હોટા લાઇ જેવા થવામાં વધારે સાર છે. ભાભીએ કોઇ દેહાડો લાઇની આમ કાનપદી નથી પકડી. જો તો ખરી, કેવી લાલચોળ થઇ ગઇ છે.

કિરણ: પણ તે કેમ જાણ્યું કે એ લાલ થઇ છે?

કિશોર: જો, પાછાં આપણે ઘૂંતાં કરતાં થઇ ગયાં, ખરું?

કિરણ: (ગંભીર થઇ જઇ) કિશોર, ખરી વાત છે. મ્હને પણ લાગે છે કે આપણે આપણી જાતને નવી રીતભાતમાં ગમે તેટલાં કેળવીયે પણ સૌમાઓથી ઉતરી આવેલી રીતો આપણને કડી નહિ છોડે. પણ જો, સીતા આવે છે.

(સીતા આવે છે. કિશોર ગાળો થઇ એક બાજુ બેસે છે.)

સીતા, આ કિશોર જોયો? અત્યાર લગી મ્હારી સાથે ટોફાન કરતો હતો ને હવે ગાળો થઇ બેસી ગયો.

(સીતા હથેલી કિશોર સાચું જુએ છે.)

સીતા : હું, ખરી વાત, ન્હાનાભાઈ ?

કિશોર : ભાભી, એ તો કિરણ કહે એ બધું સાચું જ માની લેવું. એની સામે અપીલ છે જ નહિ.

સીતા : તે ન્હાનાભાઈ, ત્હમે તે દહાડે તો કહેના હતા કે ત્હમે સારી નોકરીએ નહિ ચડો ત્યાં સુધી કહી પણ કોઈ ઝીનો વિચાર સરખો પણ નહિ કરો; ને આ શું ?

કિશોર : (માથું ખંજવાળતો) ભાભી, ભાભી, તે સાચું, આ કિરણ કહે છે તેમ સૈદ્ધાંતથી ઉતરી આવેલી એ રીતો ઊડતી જ નથી.

સીતા : ત્યારે ત્હમે બે પણ બીજાં બધાં જોવાં જ ચલાવી, કેમ ?

(સીતાના કંઠમાં દિલગીરી જણાય છે. કિરણ અને કિશોર તે જુએછે.)

કિરણ : કેમ સીતા, ત્હને એ ન ગમ્યું ?

સીતા : કિરણ, મ્હને એથી વધારે બીજું શું ગમે ? પણ ત્હને મારી વાત તો ખબર છે. ત્હમે આમ તો મારા જોવાં જ થઈ જશે ત્હમે બેઉ ને કું.....

(સીતા અટકી પડે છે.)

કિશોર : ભાભી, ત્હમે આમ ન કરો.

સીતા : કિરણ, તમારા બેઉને ન્હાના પંખીઓ જોવો આ સ્વભાવ પછી નહિ રહે. ત્હમે શા સાથે અત્યારથી જકાડાઈ જાય છે ? ને કિરણ, પછી ત્હારે પણ બધું મ્હારા જેવું જ થશે.

(સીતા રડી પડે છે. કિશોર ઉભો થઈ જાય છે.)

કિશોર : ભાભી, મ્હારાથી તો આ સહન નથી થતું. કિરણ, તું ગમે તેમ કર. એમને જાનાં રાખ. ને, જા, કું તને નથી પરજુવાને.

(જાય છે.)

કિરણ : સીતા, શું છે ? તું આમ કેમ કરે છે ? (સીતા કિરણ સાચું મંગા મળે એ જોઈ રહે છે.)

સીતા : કિરણ, હું ત્હને કંઈ કહેવા આવી છું.

કિરણ : હા, પણ બોલો, શું છે ?

(સીતા જરા અટકે છે. પછી ધીરે ધીરે, જમીન ખાતી બોલે છે.)

સીતા : કિરણ, આજ રાતે હું ત્હી મટી જવાની. (સીતાની આંખોમાં આંસુ આવે છે; ને છુટા કંઠે તે રડી પડે છે.)

કિરણ : સીતા, મ્હને કંઈ જ નથી સમજતું—તો, તું આમ ન કર. મ્હને ખબર સમજતો તો ખરી.

(સીતા સ્વસ્થ થાય છે)

સીતા : એમ થયું, એક દહાડે રામર. સાદામાં... (સીતા બોલવા જાય છે, એટલામાં પુરાતન દાખલ થાય છે.)

પુરાતન : તું અહિં ક્યાં કરે છે ? કાંઈક ત્હને કંઈ રહેવા નથી કહ્યું ? ચામ.

(કિરણને) કિરણ, એને એકદમ આરામ લેવાની જરૂર છે.

કિરણ : હા, પણ પાંચજ મિનીટમાં એ આવશે. અમ્હાર કાંઈ ખાસ કામ છે.

પુરાતન : ના, ના, એ બનેજ નહિ એણે જરા પણ ઉકલું જ ન જોઈએ. (સીતાને) હું ક્યારે છું કે આખો વખત મ્હારે ત્હારી સાથેજ રહેતું પડશે ચામ. (સીતા ચાલવા માંડે છે.)

કિરણ : સીતા.

સીતા : કંઈ નથી કિરણ, આપણે વળી પંચી વાન રહ્યું.

કિરણ : (પુરાતનને) અરે, પણ ત્હમે આ જગમગ માટે કરો છો ?

(બેઉ જણ સાંભળતાં ન ધ્યાન તેમ ચાલ્યાં જાય છે. કિરણ મુંઝાતી ઉભી રહે છે.)

(સ્વસ્થ) આ શું છે ? મ્હને તો કંઈ નથી સમજતું. આ તો મોતલાઈ કે રજવાડાના જૂઠામ કરતાં પણ ચડી જાય; ને મોજા જણે કિશોર પણ ક્યાં જતો રહ્યો ? સાંજ થઈ ગઈ ને રાત તો દમદમ થશે. કોન જણે રાતે શું ચલાવ્યું છે ? (કિશોર ધીરે પગે આવે છે.)

અરે, તું જરા જલ્લી તો ચાલ.

કિશોર : કેમ શું છે? બાબી ક્યાં ગયાં? એમને શું થયું હતું?

(કિરણ ગમગણી થઈ ગય છે.)

કિરણ : કિશોર, એ અધું તો કાણ જાણે. પણ સીતાના માથા પર કાંઈ મોટી આફત ઝડપી રહી છે. એ મ્હને કેંક કહેતી હતી એટલામાં પુરાતન આવ્યા ને ભેરજીલમથી એ માંદી છે કહી એને લઈ ગયા. હું ધારું છું કે એને પુરા રાખશે.....

કિશોર : કિરણ, તું નવલકથા વાંચે છે કે બનેલી વાત કહે છે? મ્હારી હિંગત પારખવા....

કિરણ : ના, ના, કિશોર, આ બધી વાત ખરી છે.

કિશોર : બાપ એમને બગાડકારે લઈ ગયા! પણ એમણે ત્હને કેં કહ્યું ખરું કે નહિ?

કિરણ : હા, મ્હને કહે છે કે આજ રાતે તે સ્ત્રી મરી જશે. આગળ અધું વાક્ય બોલી એટલામાં તો પુરાતન આવ્યા.

કિશોર : તે અધું વાક્ય શું હતું? ત્હને યાદ છે?

કિરણ : હા, “એક દહાડે રામપ્રસાદ...”

કિશોર : રામપ્રસાદ, શું?

કિરણ : તે તો કાણ જાણે. એ બીચારી આગળ બોલવા પામી જ નહિ. તે એ મુઝો રામપ્રસાદ કાણ છે?

કિશોર : છે એક. પણ શવે છે એટલું સારું છે. હું હમણાં જ એની પાસે જઈ છું ને શું છે તે શોધી કાઢું. તું નિમંત્ર રહે.

કિરણ : કિશોર, તું બેસો આવજો હો, (નમ છે.)

કિશોર : હો.

[પડરા પડે છે.]

પ્રવેશ ૪.

[એક બંધ ઓરડામાં વન્ચોવન્ચ એક ટેબલ પર છે. તેની પાસે એક ન્હાના મેજ પર વડા-પાપનાં ઓળંગેલાં મોઢાં છે. તે સાફ કરતો સરજન ઉભો છે. પાસે પુરાતન ઉભો છે. સામે એક પુરથીપર સીતા બેઠી છે.]

સરજન : મિ. પુરાતન, હજી ત્હમારે વિચાર કરવો હોય તો કરી લુઓ. એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં જવાય છે ને વળી તે રહ ચાય છે; પણ આ તો એક વાર થયું ત થયું. પછી પસ્તાશો તે નહિ ચાલે. ને હું જાતે પણ એ જ સલાહ આપું છું. ત્હમે ધણી ઉતાવળ કરો છો.

પુરાતન : ડાકટર સાહેબ, અમે પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો છે.

(સીતાના મોં પર તેજ ઝળકે છે. તેની આંખમાં આડગતા છે. તે હેઠ કરડે છે.)

સરજન : ને સીતાબાઈ, ત્હમે પણ.....

સીતા : સરજન, મ્હને ન પૂછો.

પુરાતન : કેમ સીતા?

સીતા : હું એમને કહું છું કે મ્હને પૂછવાથી શો ફાયદો છે? (સરજનને) ત્હમને મેં

નથી બોલાવ્યા. ત્હમને જેણે બોલાવ્યા છે તેના કહેવા સુજન કરવું એ ત્હમારી ફરજ છે.

સરજન : ના, છ. ત્હમારી મરજી વિરુદ્ધ મ્હારાથી આપું એપરેશન નહિ જ ચાય.

સીતા : તેથી જ હું કહું છું કે મ્હારી મરજી ન પૂછો. એ કહે તેમ કરશો તેથી ત્હમને કેંજ દાંતી નહિ ચાય.

પુરાતન : સીતા, ત્હારે તું ના પાડે છે. તે મ્હને આજ્ઞાથી જ ના કેમ ને કહી?

સીતા : હું ના પાડતી જ નથી.

પુરાતન : તું જોઈયે તો ફરી વાર વિચાર તો કરી જો. અ પછુન વધારે છોકરાં પરવડે એમ છે? તું જ.....

સીતા : ફાપ કરી ત્હમે વધારે ન બોલો. હું ક્યાં ના કહું છું કે ત્હમે મ્હને આમ સંતાપો છો? (સરજનને) ત્હમારે એપરેશન કરવું જ હોય તો મહેરબાની કરી જલ્દી કરો મ્હારાથી અ મ બેસી નથી રહેવાઈ.

(સરજન પુરાતન સામું જુએ છે.)

પુરાતન : સરજન, હું કાંઈ વાંધા નથી જોતો.

સરજન : જેવી ત્હમારી મરછ. (સીતાને) આ ટેખ પર ચૂંસો ?
(સીતા ઉભી થાય છે, ને વચમાં નીકળી ટેખ પર જાય છે. સરજન કાંઈક કાચમાં લે છે. એવવામાં અચાનક ચારણ દોકાય છે. પુરાતન ચલચાલના અંદરે જોઈ રહે છે સીતા અટકી પડે છે. સરજન એવનાર ફરવતો ઉભો રહે છે. ફરી વાર આર દોકાય છે.)

પુરાતન : કેણુ છે ?
(અદારથી અવાજ આવે છે : " બેબો. એકમ બોલો ")
(સીતાને) કેણુ રામપ્રસાદ છે ?
(સીતા મુંગી ઉભી રહે છે. પુરાતન સરજન તરફ જુએ છે.)

સરજન : બોલવું જ પડશે. કોલાહલમાં આપરેશન થઈ શકે જ નહિ.
(પુરાતન જાર બોલે છે. રામપ્રસાદ, કિશોર અને કિરણ અંદર ધસી આવે છે. કિરણ સીતા પાસે ઢોડી જાય છે, ને વળગી પડે છે. કિશોર આપરેશનના ટેખ પર ચડી, પુરાતન મુઠાં ભેંસે છે. રામપ્રસાદ પુરાતનનો હાથ લઈ ત્હની સાથું ઉભો રહે છે. સરજન સીતાએ જાણી કરેલી પુરથી પર ભેંસે છે.)

રામપ્રસાદ : અલ્યા, આ છું કરવા એકો છે ?
સુરખ છે ?

(સરજનને) ડાકટર સાહેબ, તારી સાફ કરો; પણ હું ધાર છું કે હવે ત્હમારું કામ નથી રહ્યું આપ જઈ ચાલો. શી કાલ રહવારે પહોંચતી કરીય.
(સરજન એવનારો એકમાં મૂકે છે. જ્યાં તે જોઈ રહે છે. થોડી વારે સરજન જાય છે.)

પુરાતન, ત્હને આ શું સપ્ન ?

પુરાતન : એમાં બોલું નું દવું એ દલ્લું નથી સમજ સકતો. તે દિવસે ત્હને ઉપાય ન જડ્યો; પણ માબગરી મ્હને એ જડ્યો. જાણી તો ખું તે કું દવું તેમ જ છે.

રામપ્રસાદ : તું તો ખરેખર નરખ છે.

કિરણ : તે એવા ઉપાય બીજો જ થા સાર અજમાવે ?

કિશોર : કિરણ, તું ન બોલીય.

રામપ્રસાદ : ભવા માણસ, એથી તું ત્હારો જ સંતોષ સાધતો દતો; પણ સીતા બેનનું શું ? જેની ઇન્કબો ત્હને થાય તેવી તો પછી એને રહે જ નહિ.

કિરણ : એકલી ઇન્કબો શું ન રહે. એ બી જ મરી જાય.

પુરાતન : (ધીરેધીરે) હું, બી મરી જાય ? હા, ખરી વાત છે મ્હને એ તો વિચાર જ ન આવ્યો કે મ્હારી પેટે એને પણ એવી ઇન્કબો થાય. રામ, સારું થયું કે તું આ બેનિયો.

રામપ્રસાદ : એ તો આ કિરણ ના બેન તો.....

કિશોર : એકો હવે, ને આ બેનમાં મ્હારો નો છવ જલસાય છે.

(કિશોર, રામપ્રસાદ ને કિરણ એક પછી એક બ્હાર નીકળે છે. પુરાતન બ્હાર જવા જાય છે પણ સીતા ત્હને રોકે છે.)

સીતા : પુરાતન, ત્હમાર પત્નમાં મ્હારો છવ ફરવાય છે હું આજે જતી નહિય.

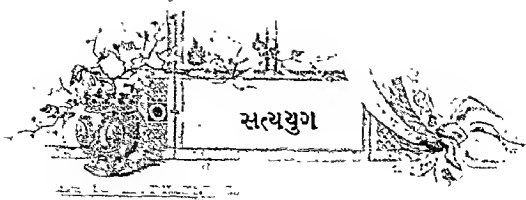
પુરાતન : પણ.....

સીતા : પણ હું નહિ. ફરવામાં હું ત્હમારી બી તો મરી જ નહિય.

(જાય છે.)

[પાડો પડે છે]

અટુકાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા

સત્યયુગ

બોદે' નામના ફ્રેંચ લેખકે ક્રાંસને એક વખતે ઉપદેશ આપ્યો કે સત્યયુગ એ ભગવાનમાં નહિ પણ ભવિષ્યમાં છે. ત્યાર પછી ક્રાંસની ઉત્પત્તિ બહુ ઝડપી થવા માંડી. અત્યારે યુરોપ, અમેરિકા, ટુર્કી-તાન, જાપાન, જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં આજ ઉપદેશ-પ્રકરમાં શ્રદ્ધા જણાય છે. માત્ર આપણા કમલાગ્રે હૈંદમાં જ આવી માન્યતા નથી.

આપણા દેશમાં પૂર્વે એક મહાન સત્યયુગ થઇ ગયો એવી માન્યતા સર્વસામાન્ય છે. એ સત્યયુગને કમય કોઇ ઐતિહાસિક વર્ષથી નહીં કરવામાં આવ્યો નથી. ઘણીવાર કહેવાતા દ્વાપરયુગના મનાવે, મનુષ્યોને પણ સત્યયુગનાં દર્શાવતી રીતે શુદ્ધવામાં આવે છે. વળી કેટલીક વાર પરદેશીઓના વિજય-આક્રમણ સુધી પણ સત્યયુગની મુદત લગાવાય છે પણ સત્યયુગમાં એટલે ભૂતકાળમાં જે કાંઈ હતું તે શ્રેષ્ઠ હતું એવું તે દલ્લાથી મનાય છે— તારાગણ છે.

આપણે આદર્શ એ સત્યયુગ ઉપર જ રચવો જોઈએ એમ તે મહાન નેતાઓથી માંડીને સર્વ કોઈની માન્યતા છે. એ સત્યયુગ મનાય છે તેવા જ આદર્શરૂપ હોય તે પછી તેના ઉપર આપણે આદર્શ રચવામાં જલ્દી હરકત ન માનીએ; પણ એ એવો અનુકરણીય સમય હશે ?

હાલ હતાહલ કલિયુગ વ્યાપી ગયો છે એમ કહેવાય છે. પણ એ કહેવાતા સત્યયુગમાં જે કેટલાંક કૃત્યો થયાં હતાં તેવાં તે આ કલિયુગનાં મનુષ્યો પણ કરતાં આંધળા ખાય. હાલના જમાનામાં પણ ઘણીએ સુશીલ સાધ્વી સ્ત્રીઓની નીચ લોકો નાહક નિંદા કરે છે પણ કોઈ સુષ્ઠ પતિએ રાગચંદ્રે પેટે પત્નીને જંગલમાં મોકલી દેતા નથી. ઘણાંએ લોકો

લુગારમાં સર્વસ્વ દારી જાય છે પણ શુધિશીર પેટે પત્નીને હોમાં મૂકવાની વિચારપત્ર અધમતા બતાવતા નથી કે નગરાજ પેટે અસહાય સ્ત્રીને વનમાં અધીર રાત્રે એકલી મળીને નાસી ગવાની કામરતા બતાવતા નથી. ઘણાંએ લોકોનાં ધરખાર જપ્ત થઇ જાય છે ને દહેણદારો તકાદો કરે છે પણ હરિશ્ચંદ્ર પેટે હરખનરમાં પત્નીને, વેચતા નથી ! વળી આ કલિયુગમાં પાંચ પતિની પત્ની 'સતી' કહેવાતી નથી. આપણે જેને સત્યયુગ કહીએ છીએ તેમાં આવાં આવાં તે અનેક કૃત્યો થયાં છે. અને તેમાંથી રામનો સીતાત્યાગ અને હરિશ્ચંદ્રનો પત્ની-વિક્રય તે આપણે વખાણુની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ પોતાનું વચન પાળવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે જ. પણ શ્રમે તેવા અધમ માર્ગ મહણ કરીને પણ વચન પાળવું એ ઉચિત છે ? કહેવાતા સત્યયુગમાં ભણે તે ઉચિત મનાવું હોય; આ શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં તે મેમ માનવું કઠણ છે.

આપણે આદર્શ એ સત્યયુગ હોય તે આપણી રિપિત સુધારા સંજય છે ? પ્રથમ એ જોવાનું છે કે સત્યયુગમાં આપણે શું ઇચ્છીએ છીએ ? આપણે પરદેશી રાજકર્તાઓને કહીએ છીએ કે દેશના પ્રત્યેક મનુષ્યને કેળવણી લેવાનો હક્ક હોવો જ જોઈએ. પ્રાચીન સત્યયુગમાં તેમ હતું ? અશ્વવનનો હક્ક તે માત્ર જાહોળીને જ આપેલો હતો. આ રિવાજના પરિણામે દેશનો મોટો વર્ગ અસાન રહી ગયો. અને તેનાં અનિષ્ટ ફળ આપણે હજી ચાખીએ છીએ, સ્ત્રીઓના સમાન હક્ક પણ આપણે માગીએ છીએ, તે સત્યયુગમાં હતા ? મેં ઉપર દર્શાવ્યું તેમ સતી સ્ત્રીએ પ્રત્યેક તેમના પતિનું વર્તન આપણે જાણીએ છીએ. ને સ્ત્રીઓ સમરત સ્ત્રીવર્ગમાં

સ્વરૂપ મણી તેના પ્રત્યે પણ આતુ' વર્તન ચકાવાતુ' તેા સામાન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેવું ચાલતુ' હશે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. સ્ત્રીઓને કેળવણી લેવાનો દંક પણ હતો નહિ. મારી' કે મંડનમિથની પત્ની જી કોઈક પડિતા વિષે આપણે વાંચીએ તે ઉપરથી એમ ન કંઈ યકાષ કે સર્વ સ્ત્રીઓ કેળવણી ઢતી. ક્યાંઓને બહુ વય માટે કોઈ મોટાં યશસ્વિન દતાં એવું પણ કોઈ કોઈએ આપણે વાંચતાં નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ સંસ્કૃત ભાષા પણ બોલી શકતી નહિ—પ્રાકૃત જ બોલતી'. તે જમાનાની સ્ત્રીઓ પુરોગામી દષ્ટિએ ઉત્તમ પત્ની હતી, એટલું જ આપણે પુરોગામી ગણેલાં પુરતકા ઉપરથી ભેધ રજીએ છીએ. પણ તેઓમા હુદિસ્વાનંત્ર, સ્વમાન, કે ઉચ્ચ કોટિનું જ્ઞાન, જે સદ્યુગે આપણે આધુનિક સ્ત્રીઓમાં ઇચ્છીએ છીએ તેવું અસ્તિત્વ યોગ્ય ન મળતુ' નથી. કામના જમાનાના પુરોગામી સ્ત્રીઓમા આ સદ્યુગે નથી ઇચ્છતા (કારણ કે તે યુગે બીને સ્વતંત્ર થતાં શીખારે છે) પણ સ્ત્રીઓ તેા ઇચ્છે છે જ. તેા પછી પ્રાચીન સ્ત્રીઓ આદર્શ કેમ સાધે? પુરોગામી સ્ત્રીઓ સમક્ષ મડે કેમ કે પ્રાચીન સ્ત્રી હવનપદ્ધતિ પતિનું દાસ્ય સ્વીકારતી હતી. પણ સ્ત્રીઓએ આ આદર્શ કદામાં ન જ લેવો જોઈએ.

રાજપ્રજા વચ્ચેના સંબંધ કદાચ એ જમાનામાં વધારે સારા હશે. એ જમાનામાં રાજ પ્રજાકલ્યાણ માટે તત્પર રહેતા અને સ્વાધિપરાવણ કે મેજરોબમાં દુષ્ટતા ન હતા, એટલે પ્રજાને વધારે સંતોષ મળતો જ હશે. પણ અસંતોષ એ પ્રતિનિધિ મળે છે તે બધી જગુ' ન જોઈએ. સંતોષી તે સદાસુખી એ માનવતાએ આપણે દેશને આગમ્બ બનાવી દીધી છે, અને સર્વ પ્રતિભાએ પાંકરી છે. સત્યયુગની પ્રજા સંપૂર્ણ સંતોષ ધરાવતી હતી એમ આપણે વાંચીએ છીએ અને તેથી કલ્પના કરી યકાષ કે એમનામાં પ્રતિભા બાવના બહુ નહિ હોય.

વળી સત્યયુગમાં સર્વ મનુષ્યોનું હવન આદર્શ-રૂપ હતું એમ પણ આપણે માનીએ છીએ—પણ માત્ર મનાવું આતુ' છે માટે માગીલા પ્રવાદ પડે માનીએ છીએ એટલું જ. એ યુગનું અર્થ સ્વરૂપ જણવા માટે બહુ ઝીણવટથી જોવાની પણ જરૂર

નથી. જે દેવો, અદર્શિઓ, રાજર્ષિઓ તરીકે મનાય છે તે પણ પડિપુને વશ થવાનાં અનેકાનેક દષ્ટાંતો છે. તેમણે હુદિહીનને જ જાણે તેવાં કામ પણ કર્યાં છે. ઇન્દ્રનું અદરશ પ્રતિનિધિત્વ અદરશ વર્તન, કુર્વાસા-વિષામિત્રાદિનો કોપ, મદાદંતનું ભોગપણ, વિગેરે દષ્ટાંતો પ્રખ્યાત છે. આ તેા દષ્ટાંતસાગરમાંથી ખિંડુઓ માત્ર છે. વળી મર્મસાક્ષી, મૃતિઓ વિગેરે વાચનાં તેમ. જુગારી, વિવશી, બચની, દયકા ધંધા કરનાર વિગેરે અનેક પ્રકારના નીચ મનુષ્યો સાથે અમુક અમુક વ્યવહાર ન રાખવાની આઠા-ઓ છે. એટલે એવા મનુષ્યો એ જમાનામાં વસતા તેા હશે જ. એ સર્વ દેવાંસી મનુષ્યો જ વસતાં હોય તેા આવાં મનુષ્યોની કલ્પના સંભવે જ નહિ. બુદ્ધિ બુદ્ધી મનના યુન્દાઓની સહાઓ પણ સ્મૃતિ-ઓમા સવિરતર પળની છે એટલે દરેક પ્રકારના યુન્દા પણ એ સમયમાં પતાજ હશે. તેા પછી એ 'સત્યયુગ' કેમ કહી શકાય? સ્મૃતિઓમાં ગણેલી વાતોને પણ સંપ્રયમની કહી આદર્શ તરીકે મનાવા-મા આવે છે તેથી જ આટલું વિવેચન કરું છું.

પરા મનુષ્યમમા સમાનતાની શાપના પણ ઇચ્છું. પણ બ્યાલ ઢારી ભેગ એ એમ આપણને આવીશથી સહીમા પાત્ર છે. પ્રાચીન સત્યયુગમાં તેમ હતું? ચાર વર્ણો નેા અનાદિકાલથી સર્જેલી છે એમ આપણે માનીએ છીએ, કેમ કે ગીતામાં યો કૃણે જ કથું છે કે જાનુર્મય મનુષ્યનું ગુણકર્તે વિભાગઃ। એ વર્ણવ્યવસ્થા નેા માત્ર આર્થિક કાષ્ટવિખાત (economic distribution of labour) રૂપ જ હતી એમ કહી એનો સુષો જવાબ કરવાનાં આપણે વ્યથા હાંસ મારીએ તેથી શું?

આમણેને સેક પદ આપેલું હતું અને યુગને અજાનના અધિકારમાં દુષ્ટતા રાખી ત્રણ વર્ણની સેવા માત્ર સેધી હતી તે કોઈથી અજાન નથી. આમણે વેદના મંત્રોને ઉચ્ચાર કરતો હોય તેના અગ્ર માત્ર પણ જોગને કાને પડે તેા શુદ્ધ સ્વર તરકનો અધિકારી થાય! જગત પટેલના કાંસમાં પણ ઉચ્ચ વર્ગની સત્તા (aristocracy) ની બાવના આદર્શ પ્રવજ નહિ હોય!

જે યુગમાં પ્રજાના અમુક ઉચ્ચ વર્ગને જ કેળવણીની અધિકાર આપેલો હશે, સ્ત્રીઓની પત્ની કલ્પી હતી, પ્રજાના મોટા વર્ગને અજાન રાખવામાં

જન્મભૂમિનો ત્યાગ

આ જ પંદર વર્ષથી, ત્યાં ફરવા નીકળનારા સૌ, એને એ જ જગ્યાએ જોતા. રસ્તાની એક બાજુ ખાંચો હતો, અને તે ખાંચાની જમીન રસ્તાથી ઉંચી હોઈ, ઘેરા જેવું લાગતું. આસપાસ બે ચાર મોટા પથરા પથુ પથરા રહેતા. ઉપર ન્હાતું પથુ ઘાટી છાયાવાળું પીપરનું ઝાડ હતું. વાવજી મોચી ત્યાં સવારમાં આવીને બધું સાફ કરતો. પછી પોતાનો જૂનો કાચળો પાથરી, પાસે પાણીની કુંડી ભરી, છીપર પર ધીમે ધીમે પોતાનો ચૂથો, ધસીને તાલો ખનાવતો. આઠ વાગે ને ‘સરજ નારાયણ’ ‘રાયવા’ ચડે, ત્યારે વાવજીની વહુ નંદુ માથા ઉપર ભાત લઈ, મોટો ધૂમટો તોણી, નવીકંજીનો મધુર રણકાર કરતી આવી પહોંચતી. એની સાથે વાવજીને પ્રાણીથી પણ જાહે પ્યારો એવો પુત્ર માવજી પણ હોય.

ધણીધણીયાણી એ જૂથાને પોતાનો કિલ્લો માનતાં. એ અભેદ ગઢને તેમણે. જરા પાળ જેવું જનારીને સાચવ્યો હતો. પીપરના યડમાં એક ખાડો ખોદી, વાવજીએ પોતાની ચલમ માટે ધૂણી પણ ખનાવી હતી. એક તરફ બે પથરા પર એક જૂના માટલામાં ઇલોઝવ મીઠું પાણી ઇચઝાતું. બે ચાર કાચલીઓ ભેગી કરી, વાવજીએ કોઈમાં ‘લેખી’ કોઈમાં ‘મીણુ’ તો કોઈમાં દોરા ભાપાં હતા. એક તરફ વાવજીનો ઢુકકો પણ આદ્યાદી ઠાઠમાં ગિરાજતો હોય. હંમેશાં આઠ વાગે નંદુ ભાત

લાવે એટલે ધણીધણીયાણી વાતો કરતાં જાય, ને વાવજી કુખ્ખો રોટલો ને બેચાર મરચાં હોય, તેમાંથી પોતાની શિરામણી ચર કરે.

માવજી એ વખતે પોતાના પિતાનું ‘સિંહાસન’ ખાલી ન પડે, માટે પેલા જૂના કાચળા પર બેઠો હોય, ને એકાદ એકર છીપરમાં ધસતો હોય કે વખતે હોકાની નળી મોમાં લઈ, વાવજીની પેટે ઝુઝઝ કરવાનો ઢોંગ કરી, સાવ ખોટા ધૂમાડા કાઢતો હોય! મોચી ને મોચણ હોકાની આ હુશિઆરી ભોંઈ દસતાં, ને નંદુ તો મોચીને દસતી દસતી કહેતી: ‘તમે ભલે જૂનાં ખાંસમાં સાંધ્યા કરો, પણ મારો આ, શેરમાં સંધે ધીવીને ફૂટ વેચતો!.....’ વાવજી સંતોષથી માવજી તરફ જોઈ રહેતો: અને તેમાં પથુ જે હોકરો પલાંડી વાળાને પગ પર પગ ચઢાવીને, કોઈ મોટા માણસની પેટે બેઠો હોય, તો પછી તે દિવસે જોઈ લેજો વાવજીનો રંગ! મનમાં ગણગણતાં ગણગણતાં એક પછી એક ટાંકા હેતો હોય, કે દોરા બેચી કાઢતો હોય, પણ હોકરો સવારે મોટાની માફક બેઠો છે, એ ધૂન તો એના મગજમાં ચાલતી જ હોય!

કટકબટક શિરામણી ક્યાં પછી વાવજી ઢુકકો મગગવતો, માવજીખાઈ એની સામે બેસીને બોલા કરતો ને નંદુ એકમે હાથ ધસી, માટલામાં પાણી ભરી લેવાની તૈયારી કરતી. પછી નંદુ હોકરોને

તેથી ઘેર જતી ને વાધજી જૂતા ખાસગણું વગીર-
કરણ કરી, પોતાની 'ઝાફિસ'ના ચરેલા દુમારને
પહેાવી વળગા તરત જ ઝામે વળગતો. એની પાસેથી
રસ્તા પર આખા દિવસમાં હાજરો માણસ પસાર
યઈ જતાં, પણ તેડું ધ્યાન પોતાના રાંધામાં જ
ઝાંટવું હોય! એ ઝપારાજીંધ ચીંધ પાડતો હોય,
દોરો એંચતો હોય, દોરો વણતો હોય, ને જૂતા
જોડતે ગંધાતા પાણીમાં ઝોળતો હોય, પણ ઝમે
તે નીકળે ને ઝમે તે નય, પોતાના કામખાંથી
બહાર નજર કરવાની તેને ટેવ પણ ન હતી ને
પુરસદ પણ ન હતી: માત્ર રસ્તા પર જનારની
પગ પર એની નજર જરાકે ફરી જતી, ને તરત જ
તે પાછો પોતાના કામમાં મગયુજ યઈ જતો.

બધોરે પાણું ભાત આવે ને સાંજે વાધજી
પોતાના ફિસ્લામાં બધું સુરક્ષિત મૂકી પોતાને
હુકેા નગાવતો, ખભે ફાળીયું નાંખી માલી
નીકળે. ચાલીને એને પહેલવહેલાં જવાબું ચાક-
બગારમાં, ત્યાંથી કાંઈક ચાકાણ લઈ, બીજી કાંઈ
ખરીદી ન હોય તો, માવજી માટે થોડીક 'ફેસરવાળી
ખીણી જમેખી' લેતો કે ને તરત જ તે ઘેર પહોંચી
જતો...એ પ'ખી માળામાં બેસીને એક બીજની
કુકેમાં કાંઈ કાંઈ શ્રેમની વાતો કરે, તેમ આ મરીજ
ધણીપણીવારી, રાત્રે કમાણીના હિસાબની, આવતા
દશેરાનાં તહેવારની કે મા'જીના નવાં કેમળની વાતો
કરતાં. ચાંદની ખીણી હોય તો પ મતે રસ્તાની ધૂળમાં
ગાટલો દાળો બેસતાં. ને ત્યારે નંદુ માવજીના
મમપણ વિષ વાત કરતી તો વાધજી વળી વહુનાં
પરેણાંની ચિંતા કરતો હોય. આદર' ધડવાની
તમજા નહિ હોવાથી, ને કાળ્ય લખવાની પુરસદ
નહિ હોવાથી, બન્ને જણાં આવી કંઈપના કરીને
આશાનો રસ જીવનમાં ઉતારતાં. નંદુની કાલ્પનિકા
“પાડુ” ને વાધજીનાં કાલ્પનિક “ધરેણાં” એ બન્ને
કમેલાં મળતાં ને હમેશાં વેરાઈ જતાં!

ઉતાં, એ મરીજ ધર સાકું સાંત ને સુધક
દણું. ને ત્રણે જણાં એક બીજની કુકેમાં મરીજી-
નાં આંકુ ભૂરી સાદા જીવનનો આનંદ લઈ
રહ્યા હતાં.

(૨)

અરેમમાં એક ફેરફાર થયો.

વાધજી બેસતો તે સરીયામ રસ્તો હતો. એ
રસ્તો ખાસ કરીને ઘોળા લુગડા વાળા હિંચા વર્ગ
માટે હતો. આજે વાધજી બધોરે પોતાની 'ધોલકી'
વાળીઓળીને સાફ કરી રહ્યો, ત્યારે તેણે બેયુ
કે, એણે સુધી ચામડાનાં હોલબૂટ પહેરી, એક
'સાખ' ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. તે પોતાના બન્ને હાથ
પાછળ રાખી ફરતો હતો. એક હાથમાં નાજુકે
નેતરની સોટી રાખી હતી. ચારે તરફ નજર ફેર-
વતો તે આમથી તેમ ફરતો હતો. બંગી લોકો
રસ્તો વાળીઓળીને સાફ કરતા હતા, ને પાછળ
ધડક ધણીની ગાડી ચાલી ધૂળ બેસારી દેતી
હતી. આંક વાગ્યા પણ આજે નંદુ ભાત લઈને
આવી નહિ. નવ ધવા આવ્યા ને વાધજી રાજ
જોઈને યાકશે પણ ક્યાંય નંદુ દેખાણી નહિ.
અચાનક પેલો 'સાખ' ફરતો આવી પહોંચ્યો. તે
વાધજીના કિલ્લા પાસે અટક્યો.

'રામુ!' તેણે બ્રમ પાડી.

છેટ ખનાતનો પડો બાંધીને અદખસર ઉભેલો
એક માણસ હાજર થયો.

'આ કેણુ છે? રસ્તા પર ચામડાનાં હંગામો?'

રામુના જોડાને હજીએ દિવસ પહેલાં જ વાધ-
જીએ એક થીમડી મફત મારી હતી. એટલે તેણે
કંઈક બચાવનો પાન કર્યો.

“હા છા! એ તો ગ્રામી છે. આ એની કુકાન છે!
યથા વખતની છે.”

સાહેબે નેતરની સોટીનો ઉપલો ફાળાના દાઢા
વાળો ભાગ મોંમાં નાખ્યો: “રસ્તા ઉપર ખુલ્લી
કુકાન છું! ... માલો, એનો બધો સામાન ઉપાડી,
ગવનર સાહેબની રવારી નીકળે તે પહેલાં આજનાં
જાનો દુકમ કરો. જલ્દી આવ, દસ પહેલાં.”

પોતાની સોટીને ચામડાના જુટમાં પછાડતો તે
ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો!

“કાણુ હવે? રામુભાઈ?” વાધજીએ રામુને
પૂછ્યું.

“નવા ફેરફાર સાહેબ. પણ ભાઈ! હવે જમાનો
ખલ્લાયો છે. નંદર આવો ઝોઝપેટા અમલદાર
હોય? મરીજ માણસ, બિચારો એ પેસા કામી ખાય

છે, એમાં એના બાપનું શું ભય છે ? હું ? પણ ભાઈ ! અમલ ! અમલ કોને કહે ? ”

“ શું કહું ફોજદાર સાહેબે ? ”

“ બીલું શું ? આજ કાંઈ કોઈનું સાફ થાય તેમ તો નથી. પણ હું તને હેસન કરું તો હું મને, શું દે, એના જેવી વાત. આ, એમ કે, ગવર્નર સાહેબ આવે છે નાં, તે તને રસ્તા ઉપર બેસવા દેવા નહિ ! ”

વાધજીની પીપરમાં પાન ખખડ્યાં. વાધજીને અત્યારે એનો અવાજ ભવિષ્યની આપત્તિ જેવો લાગ્યો. તે જરાક ખિન્ન થયો.

“ અરે ! ભાઈ ! મારી ગરીબની રાજી.....

“ હવે એનું તારે શું કામ છે ? પાછા અમે ને અમે સાધી દેશું. હમણાં બે દિવસ ફરો ગયા. ”

“ પણ આ મોકાનો મારગ.....

“ હવે મોકાનો મારગ ને બીજો મારગ, તારે ક્યાં મફત પૈસા લેવા છે ? અને બે દિવસ ફરી જ ને, પછી, વળી સાહેબને સમજાવશું. ”

એટલામાં ફોજદાર સાહેબ પાછા વળતાં દેખાયા, બંગી લોકો મ્યન રાખી રાખીને વાગવા માંડ્યા હતા.

“ વાધજી ! તું સામાન ફેરવવા મંડી જ. એનો હમણાં કાયડો ફાટ છે. ”

વાધજીએ અત્યંત દુઃખથી જૂનઠાં ખાસડાં કાઢ્યામાં બધો, કાયલીઓ અંદર ચૂકી. પાણી હાલવી માટકું હાથમાં લીધું ને ધીમેથી ત્યાંથી ઉતર્યો. ફોજદાર પસાર થતા હતા. તેણે માટલાવાળા હાથે સલામ કરી, ખાસડાં કાઢીને જરા નીચે ચૂક્યો.

“ સાબ ! મારી ગરીબની અરજી.....

નંદુ મોડી મોડી પણ માવજીને તેડીને આવતી હતી, ને વાધજી પાસે યોબી ગઈ.

“ ઘેર હાલ્યા કે શું ? તેણે ધૂમટામાંથીજ પૂછ્યું. વાધજી તેની સાથે જોવા વિના ‘સાબ’ સામે જોઈ રહ્યો હતો. સાહેબે મોઢીથી સીસાડી વગાડતાં

વગાડતાં, રસ્તા પર લાંબી નજર ફેંકી, બધે સાફ ચમું છે એમ જોઈ લીધું ને ચોથી તરફ દબિટ કરી.

“ સાબ ! મારી ગરીબની અરજી..... ” વાધજી હજી બોલ્યાં કરતો હતો. ‘સાબ’ સંભળતા છતાં ન સંભળતા હોય તેમ ‘નિર્લેપ’ ઉભા હતા ! એક પડાવાળાએ સાહેબની પાસે આવીને સલામ કરી એક કાગળ આપ્યો. સાહેબે કવર ફોલ્ડ્યું, ને કવરની ઉપરથી ફાટીને કોર નીચે પડી તેના તરફ જરાક જોઈ કાગળ વાંચવા માંડ્યા. પડાવાળા સાહેબનું મન કળી ગયો. તેણે તરત કોર લઈ ને કુચો કરી પોતાના ખીસામાં ચૂકી દીધી.

“ સાબ ! મારી અરજી..... ”

સાહેબના હાથમાંથી ખાલી કવર નીચે પડી ગયું. વાધજી ઉતાવળે માટકું ઉઠું ચૂકી, પોતે સાહેબને કવર દઈ થકે એ લોકમાં આગળ વધ્યો. સાહેબે એના તરફ જરાક કરગળીને જોયું, પણ તેણે ધૂજતા હાથે કવર લઈને સાહેબ આગળ ધવું. સાહેબે તેની સામે જોયું નહિ, પણ કાગળમાંથી માથું ઉઠું કરી “ અરજી, ચીમનલાલકે ભેજો ” એટલું કહી પડાવાળાને હાથથી જવાની નિશાની કરી.

“ સાબ ! મારી અરજી..... ” ધૂજતા હાથે હજી વાધજી પેશું કવર સાહેબને આપવા ધરી રહ્યો હતો.

“ ઘરેરા સજ સામાન લે કર ઇધરસે જઈ લે જો. ” સાહેબે વાધજીને એકદમ દિઠ્ઠુસ્તાનીમાં જગાળ આપ્યો. સાહેબ ચાલ્યા ગયા. વાધજી નિરાશ યજ્ઞને પાછો ફર્યો ને તેનું જીવું માટકું પણ ઉતાવળમાં નીચે મકાતાં પુડી ગયું હતું તે જોઈને હસ્યો : “ આવે પણ રળ લીધી ! હવે આવું માટકું નહિ મળે ! ”

“ અરે ! જાઓ ને, તમે તો બાપડા માણસ યજ્ઞને આમ શું નાખી દેવાની વાત કરતા હશો ? શું આવું માટકું નહિ મળે ? શું કાંઈ સાહેબે ? ” નંદુએ પૂછ્યું. “ હવે ચાલ ઘર ભેળાં યાદાએ, નહિતર રહ્યાં સવાં જતાં ખાસડાં પણ જરો. આ માટલાએ રળ લીધી છે ? ”

પીપર ઉપર એક દૃષ્ટિ નાંખી, મોચી તે દિવસે,
મેરાજગાર થઇ ઘેર ચાલ્યા ગયા.

(૩)

“આજ તું કેમ મોડી?” રસ્તામાં મોચીએ
પૂછ્યું.

નંદુને મોચીના સ્વભાવની ખબર હતી: પહેલેથી
જ તેણે સાવ સાફ ને શાંત જીવન ગાળ્યું હતું,
એટલે જરાકે અટપટી અડચણ આવતાં, તે હં ‘ફે’
થઇ જતો. નંદુએ જરા વિચાર કરીને જવાબ
વાળો: “હું તો આજ ના—પીટયું આજ તો
તાવ—જરા-ક માથું ફુએ છે!”

મોચી સૂચ દંડિયા એવી સાચે જોઇ રહ્યો:
“આજ તો દી જ એવા ઉગ્યો છે. સામે આંહી
બેસવાની ના પાડી, રાજી ગઇ, માટકું ફૂટ્યું ને
હવે તને તાવ.....” તેણે નંદુના હાથ પર હાથ
મૂક્યો. હાથ તાવમાં ફરતો હતો. “આ તારો
જરાક તાવ ફે?”

“તે હંમાં શું? તાવ નાંવે? આવે ને ઉતરે.”
નંદુએ હિમ્મતભરે કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી
ગયા હતા.

રાજી તો ગઇ જ. અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ
ઉતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઇ.
ઘરમાં પણ કેટલાક દીવડો ધોય?

એક દિવસ વાપછ નંદુ મારે રાખ કરતો હતો.
રાડાં સળગાવીને રાખ કરતો હતો, એટલે બે કામ
થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાતું કામ પણ સરે.
આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરખી ખૂટી હતી.

“તમે કાંઇ જમ્યા?” નંદુએ પૂછ્યું

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અર્ધા ઉપવાસ
હતા. તે ઉપરથી હસ્યો: “તારી પહેલાં
જમ્યો છું!”

ધ્રુજે હાથે રાખનો વાટકો લઇને નંદુ તેની
સામે જોઇ રહ્યો: “ધારો કે હું મરી જાઉં તો
તમે આમ જીવ્યા જ પડ્યા રહેવાના કે? જરાક
તે આવ્યા પીવાતું લાન રાખો. આ ઊંડાં સંકાપ
ગયો મારો મેરવા ભેગો.....” નંદુ વધારે બોલી
નહિ. ટપ ટપ આંસ પાટીને વાપછ રાખ રહ્યો હતો!

“અરે! હું તો અમથી વાત કરું છું!” માવ
ઠોડીને માની જાતીમાં માથું ભરાવી ફસાઇ ભર
લાગ્યો.

“કાલ છે કાંઇ ખાવાતું? આવું—પુલ જેવા
શું થાશે!”

વાપછાએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“તમે કાલ રાજી પર જાઓને. મને કાંઇ પાંચ
પડતા નથી.”

“પેલી મોકાવાળી જગ્યા ગઇ ને બીજામાં
પેલા માણું નથી.”

“હાથ રે! શું કીધું? સામે મારે પીટયે?”

“ના ધાડી! ત્યાં બેસવાતું નથી.”

“ગવડરની સ્વારી તો હવે હાલી ગઇ છે તોય?”

“હા.”

જ્યાં છેલ્લું વાસણ વેચાઇ ગયું ત્યારે નંદુ
વહન સાથે થઇ ગઇ હતી પણ આજ આખા
દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર બે આના પર ચલાવ્યું
પડ્યું હતું વાપછ તે દિવસે રાજીએ ગયા હતા,
પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેનો પગ હવે
કાંઇ દરવા દેતા જ નહિ. ને બીજે તેની ધરાજી
બગે તેવો મોકો હતો નહિ. આજે એ કુટુંબ
પહેલવહેલું રાત્રે બીજા માગવા નીકળ્યું.

બીજાની રોડાની નીચે અનેક સુખી યુગલ
આનંદ કરતાં હતાં, પણ આ ભિખારી તરફ
જેવાની કોઇને દરકાર ન હતી. તે ધીમે ધીમે
આગળ ચાલ્યો. સીનેમાં પાસે લોકને હાકારો
જમ્યો હતો, ને કેટલાક જીવાનો નિશ્ચિત હાસ્ય
કરતા હતા. પણ તેનો લાંબો થયેલો હાથ દરેક
વખતે બોંદો પડ્યો ને નંદુને થાકે આપવા તે એક
પાણીના નાગ પાસે બેઠો ત્યારે પાણી સિવાય
બીજું કંઈ તેની પાસે હતું નહિ.

તે થાકે ખાઇને આગળ વધ્યો. એક ઢાંચે
‘સુભદ્રાહરણ’ વંચાતું હતું ને ગોળમરોળ ભટક
પાસે કેટલાક સીધાના યાળ પડ્યા હતાં ભટક
ઓની ચેડે ઝીણા ઝીણા સ્વર કાઢી લોકને હસાવતા
હતા. વાપછના કાલાવાલા એ સભામાં બેદરકાર
કાન પર પડીને પાછા પોતાના જ મોં પર શરમની
રેખાની માફક વેરાઇ ગયા!

૬૬ ન છેતાં ૬૬ જેવા તે આગળ આજ્યો ગયો. અદ્યુયરાજના મંદિર પાસે આરતી ઉતરી રહી હતી, ને માતાના બહેનો ‘જે જે’ કરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાં વિધન હોય તેમ તેને સૌએ ધિક્કાર્યો. મિત્રમાં ન ટેવાયેલું મન આઘાત પામ્યું ને માવજતને રાતો જોઈ તેના તરફ વળ્યું. એક જુવાન નીકળ્યો તેની પાસે તેણે સદજ જ હાથ-સાંધો કર્યો ને આંખ માની શકે તે પહેલાં તેના હાથમાં પેસો પડ્યો. તેના હાથને એક પેસાનો ભાર પછુ જણાયો. સામેની દુકાનેથી દોડીને તે દાક્તરના ત્રણ આવ્યો. પોતાનાં બન્નેને આગં જોઈ, તેણે આકાશ સામે જોયું ને તેના ગાથ અંગારાનાં આંસુથી ભીના થવા લાગ્યા !

(૪)

તે રાત્રિ એક દુકાન પર પડ્યો રહ્યો. સવારે પાંચ વાગે બહેનો ઉઠવા લાગ્યાં થોડાંક સાવધાન ફરાર જ ઉડીને ભૈરવીથી પોતાનું મળું સાફ કરતા હતાં. બજાર તરફ શાંત હતું, ને ભંગીના સુડમા માત્ર ફરતા હતા. કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્ત્રી વહેલી ઉઠી વાસણું માંજતી હતી કે દાંતણું કરતી હતી. બાપી બધું શ્રમકાર હતું. વહેલી નીડલેલી માત્ર એક ફરીર ક્યારેક કાંઈ ગાળને તરત બંધ થઈ જતો હતો એ વખતે વાલજી ઉઠ્યો ને માવજતને તેડી નંદુ સાથે ચાલ્યો. પોતાની ખૂંટી ધોતકી પાસે જઈ, એક વખત પ્યારથી ચોક્કી પીપરને ભેટયોઃ ન્હાના બાળકની માફક રાયોઃ ને પછી કહ્યું ‘દેયું’ કરી ચાલી નીકળ્યો. નંદુ આ બધો તાલ જોઈ રહી હતી. તે દવે બોલીઃ “આપણે ક્યાં જવું છે?”

“આપણે દવે આ યાનક ઝોડી દેવું છે!”

“હે! કેમ? કેમ છોડવું છે? ક્યાં જવું?”

“ગમે ત્યાં.”

“તંઈ આંઈ શું બોલું છે ને?”

“આંહી દવે આ યાનક વના કમની ખૂન નદિ જાગે ને એ યાનક ફાગદારે છોડાવ્યું!”

“દવે છ’માં તે શું? આપણે ગરીબને વળી યાનક કેવાં?”

“ના, ના. આ જનમભોમકા દવે કમજુગથી ભરાઈ ગઈ છે. રાજના જેવી મોલાતો પાસેથી આપણે ભૂખ્યા નીકળ્યા ને કોઈએ કટકો રોટલો દોધો નહિ! જે જમીન પર લેસીને ઝેર બાજરી પેદા કરતા, તે જમીન પર લીજળીનો ધાંભલો ઉભો થઈ ગયો! આ ધરનીમાંથી દવે અમી ખરડ્યા છે મારે આપણે બીજે ચાલો. આંહી જેવારો નહિ યામ” અને તે આપું ગરીબ કુટુંબ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું.

x x x x

દવે એ રરતા પર વાપજતી દુકાન નથી. વાપજી જતાં પેલી પીપરનું કુંડું થઈ ગયું છે. એક વિજળીનો ધાંભલો ને તે કુંડું એવા એ જડ રોરતદારો રરતા પર હેરે સુધી નજર નાંખતા ઉભા છે! પછુ દજ વરસમાં એક દિવસ, એક મજૂર જેવો માણસ રાત્રે લપાતો છૂપાતો ત્યાં આવે છેઃ રાત્રિ ત્યાં પરી રહે છેઃ ને વહેણે મળરકામાં ઉઠી પેલા કુંડાને ભેડી, જાનોસુનો ચાલ્યો જાય છે! પછુ આ બધું, વરસમાં, એક જ દિવસ અને છે.

૩૬૨૪૦૫

વિધા*

વિધા હવી પ્રાણલુ પાસ આવીઃ
“ભારી રક્ષા કર તારો નિધિ છું.
મને અચૂત, ઇર્થ્યાહુ, અન્નલુને
કહીશ મો, તેમ હું લીધેવન્તી. ૧

સત્યેથી લે કાનને લેહ લીધે,
અદુઃખ દે ને અમૃતતવ અપી,
તેને પિતા, માત ગણેા ય તેને,
કદાપિ તેને કરવો ન દોહ. ૨

* આનું મૂળ સૂક્ત નિરૂપિત અ. ૨, ૪, માં છે.

વિષ્ણુ ભણેલા આદર જે ન આપે,
મન, વાણી, કર્મથી વા શુરને;
તેઓ શુરને નવ જેમ સેવે,
ન તેમ તે શ્રુત સેવે તેમને યે. + ૩

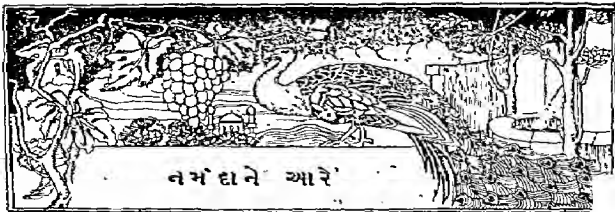
જેને જાણે શુચિ ને અપ્રમત;
મેધાવી ને પ્રભચર્યે ચરેલા,
જે તારા ના ફોડ કરે કદાપિ
પ્રભા! ફેડેજે તેનિધિપને મનેતુ” ‡ ૪

૨૫

+ પ્રશ્નમાં આ પ્રમાણે છે: યથૈવ તે ન ગુરો મોજનીયા, સ્તથૈવ તાન મુનક્તિ શ્વતં તત્. એ મોજનીયા: અને મુનક્તિ બન્નેનો અર્થ ‘સેવવું’ કરેલા છે અને તે સંદિગ્ધ છે. આ પંક્તિ ઉપરની સંસ્કૃત શીઘ્ર નીચે પ્રમાણે છે: મોજનીયા: ન મોજ્યા ન મોજનાર્હા: તથૈવ.....ન પાલયતિ શ્રુત ફલેન ન સંયુનક્તિ. St. Petersburg Lexiconમાં ફર્ય મુજ્ઞાતુના અર્થમાં ઉપરનો જ ઉતારો આપી તેનો અર્થ to serve, to be useful, to come out good આપે છે. પંક્તિ રાગરામ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે: “જેસે વહ ગુરુકે મોજ્ય (સુશી દેને વાળે) નહીં બનતે વૈસે ડનકો વહ શાસ્ત્ર ઉપમોગ (સુશી) નહીં દેતા હે.”

‡ આ સૂક્તનો અર્થ કરવામાં એ મારા મિત્ર શ્રી રસિકલાલની મદદ લીધી છે. ઉપરનાં પ્રમાણે સર્વ તેમણે સોધી આપ્યાં છે.

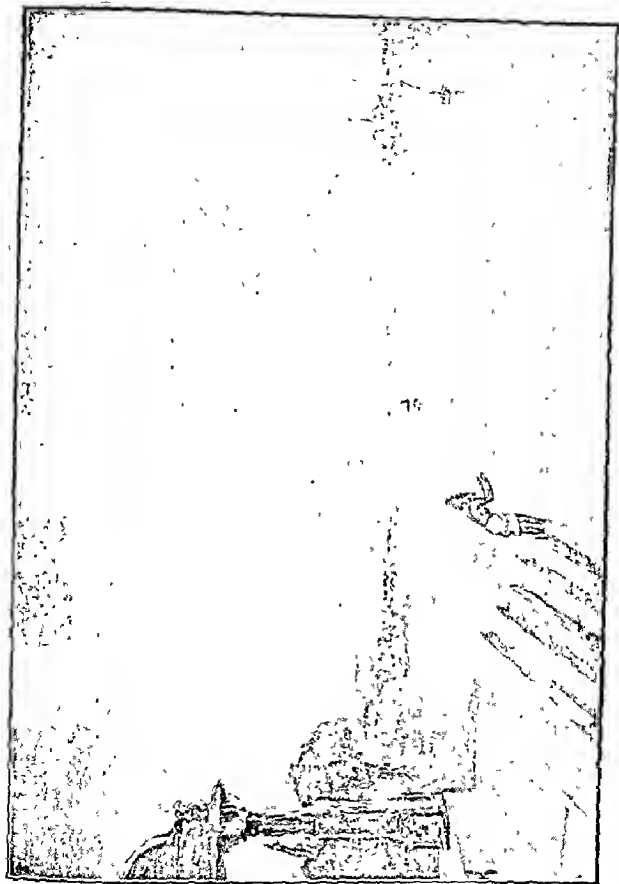
નર્મદા ને આરે

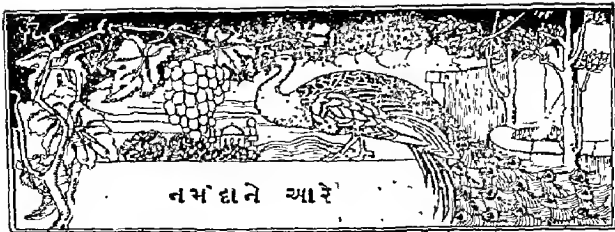
વિશાલ હિર નર્મદા ઘન ગભીર રંગે વહે
અને તરલ વારિ સાંઝની સરાગ લીલા મહી
કરે પૃથ્વી સ્વર્ગનો વિલય લેદ, શુંજે સ્ફુરે
તટે વિવિધ વિસ્તરેલ વ્યવસાય તીર્થો તણા.

વહેતો, સર્જો! એમ તું હૃદય બેધ કાંઠા કરી,
પરંતુ ગદ્ય જોયું એ ન ફરી શી દશા આહીની;
હવા સતત તખ્ત વેળુ થકી ગામ્પનાં ઝાંઝવાં
ભ્રમાવી દગ વિસ્તરે વિષમ્ભલાસ આભાસ-સૌ;
અને જલ પવિત્રથી છીંપવવા તૃષા છવની
મયુ અફલ વ્યાકુલ સ્મરણુ વીરડા ગાળવા.....
બલે પ્રકૃતિની કૃપા સરિત શી હતી, ને ગદ્ય,
સહસ અર્ગીધાર તો વરસણુ ઘટે સ્વર્ગથી.

શેષ

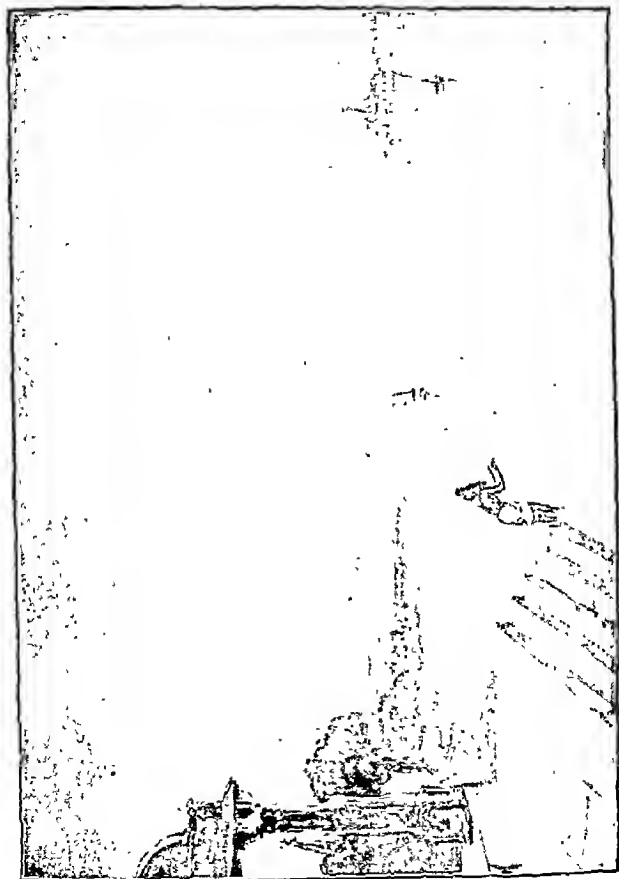
નમં દાને આરે

વિશ્વલ હિર નમંદા ધન ગણીર વેગે વહે
અને તરલ વારિ સંજની સરગ લીલા મહી
દરે પૃથ્વી સ્વર્ગના વિલય લેહ, શુને સ્ફુરે
તટે વિવિધ વિસ્તરેલ વ્યવસાય તીથો તણા.

બહેતી, સખી! ઝિમ તું હૃદય ગેય કાંઠે કરી,
પરંતુ ગદ્ય બોધું એ ન ફરી શી દશા આહીની;
હવા સતત તપ્ત વેળુ થઈ પાપનાં ઝાંઝમાં
ભ્રમાવી દગ વિસ્તરે વિપમ્ભાસ આભાસ ક્ષો;
અને બલ પવિત્રથી છીપવવા તપા છવની
મથુ અફલ વ્યાકુલ સ્મરણુ પીરડા ગાળવા.....
ભલે: પ્રકૃતિની કૃપા સરિત શી હતી, ને ગદ્ય,
સહસ્ર અર્મીધાર તો વરસણુ ઘટે સ્વર્ગથી.

શેષ

“રાજ કુમોરને,.....નેના બાઈએને તથા એની સવૃજીને મંધર્થો. ઉપાડી નવ ઉ; માટ છે માડશે। તમે એની વડારે ધાઓ.”—પૃષ્ઠ ૧૦૪.

ધો પ યા ત્રા

ધૃતમાં હોરેલા અને રાજ્ય ખોઈ ખેડેલા પાંડવોને બાર વર્ષનો વનવાસ મળ્યો, ત્યારે એ સત્યાગ્રહી વીરપુત્રોને માથે અનેક અણુધાર્યા પ્રસંગો પીટ્યા; તેમાંના એક પ્રસંગનો મહાભારત (વનપર્વ રૂપથી ૨૫૨) ના અધ્યાયોમાંથી ટુકડા સાર અનેતાં સુધી, મહાભારતના કવિના સંજ્ઞોમાં જ નીચે આપ્યો છે.

વનમાં રહેલા પાંડવો ટાક, તડકા, વરસાદ, વગેરે જંગલનાં દુઃખોથી કેવા હેરાન થાય છે એ વાન પાંડવોને વનમાં મળી આવેલા એક બ્રામણે એક વખત હસ્તિનાપુરમાં વૃદ્ધ રાજા ધતરાષ્ટ્રને કહી; પાંડુપુત્રોને આવી રીતે દુઃખી થતા જોઈને પુત્રરાષ્ટ્રના ચિત્તમાં ધણે સંતાપ થયો. પણ શકુનિ, કલ્યુ અને દુર્યોધનના મનમાં જુદો જ વિચાર આવ્યો. શકુનિએ દુર્યોધનને સલાહ આપી કે “હે મહારાજ, જે લક્ષ્મી પહેલાં પાંડવોને ભજતી હતી તે હવે તમને ભજે છે; પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરના બધા રાજ્યો હવે તમને કર આપે છે. અને તારાની વચ્ચે જમ મન્દ શોભે, તેમ કુર્યોથી વીંટાયેલા તમે શોભો છો. પણ જેઓ તમારો હુકમ માનતા નથી તે લક્ષ્મી વગરના વનમાં રહેલા પાંડવોને આપણે જોવા જઈએ. દૈતવનમાં સગેવર કાંડે વનવાસી આજ્ઞાઓ સાથે પાંડવો રહે, છે એમ. સાંભળ્યું છે. એટલે, હે મહારાજ જે તમે રાજ્ય-લક્ષ્મીના પૂરબપ્રકાશી ત્યાં જશો તો તમારી રાજ્ય-લક્ષ્મીથી શોભાયમાન. સ્થિતિની અને પાંડવોની એથી વિપરીત, રાજ્યપ્રમટ, લક્ષ્મીરહિત સ્થિતિની સરખામણીથી તમને સંતાપ થશે અને પાંડવોને સંતાપ

થશે. ખવંત ઉપર ચડીને ઉભેલા માણસ પેડે સાર સ્થિતિમાં રહેશે માણસ જ્યારે પોતાના શત્રુઓ ખરાબ સ્થિતિમાં જુએ છે ત્યારે જે સુખ તેને મળે છે એથી વધારે ખીલું કાઢ સુખ નથી. સાર યુગમાં ઘરેણીથી મુખમાં મહાવતી તમારી રાણીઓ વલકલ પહેરેલી, વનમાં રહેલી દુઃખી દ્રૌપદીને ભલે જુએ. અને તમારી રાણીઓને આ સ્થિતિમાં જોઈને દ્રૌપદીને જે દુઃખ થશે તે સહારમાં એવું અપમાન થશે ત્યારે પણ નહીં થકું હોય.” વગેરે (૩૨.૨૩૬)

શકુનિ અને કલ્યુનાં ઉપરનાં નીચતા ભરેલાં ધ્યેયોથી પહેલાં તો દુર્યોધનને હથેલી પશુ પછી પોતાના પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર આ રીતે પાંડવોની મરકરી કરવા માટે જવાની રજા નહીં આપે એ વિચારથી હિસાસ ઉડી ગયો. પણ કલ્યુ અને શકુનિએ આ મુશ્કેલીનોયે રસ્તો કાઢ્યો. શકુનિએ કલ્યુ કે દૈત વનમાં અનેક નેસડાઓ (ઘોંપ) છે એની નવાસ કરવા જતું છે એ ખંડાનું બનાવી આપણે વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રની રજા મેળવી શકશું. (૩. ૨૩૭).

જે કે ધૃતરાષ્ટ્રને આ રીતે ધોપયાત્રા માટે ખાસ દુર્યોધને સ્વારી કાઢીને જવાની જરૂર ન લાગી, તેમ દૈતવનમાં પાંડવો વસતા હોવાથી, આ ધોપ-યાત્રામાંથી કોઈક અનિષ્ટ થવાની બીક લાગી. પણ કલ્યુ નથા શકુનિએ એ અનિષ્ટવત્સલ વૃદ્ધને મનાવી લીધા અને તેમણે ઇચ્છા ન જતાં રજા આપી.

પિતાની રજા મળતાં દુર્યોધન પાનુ ખોટ

સ્થિતિમાં રહે છે તે જોવાની ઇચ્છા હતી. આ લોકો યશસ્વિની દ્રૌપદીની મસ્કરી કરવા અહીં આવ્યા હતા. આ લોકોની આવી ઇચ્છા જાણીને મને ઇન્દ્રે કહ્યું કે “તું જા. અને અમારો સાથે દુર્યોધનને બાંધીને અહીં લઇ આવ. પણ તારે અશુભની તથા એના લાઇઓની લડાઇમાં રક્ષા કરવી. ને ધનન્ય તો તારો મિત્ર તથા શિષ્ય છે.” આ પ્રમાણે દેવેના રાજની આજ્ઞાથી હું અહીં ઉત્તાવળે આવ્યો છું, અને આ દુરાત્માને બાંધ્યો છે. અને હવે ઇન્દ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે એને દેવલોકમાં લઇ જાઉં છું.” અશુભને કહ્યું: “ચિત્રસેન, ધર્મરાજનો સંદેશો માનીને અથવા મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા હોય તો આ દુર્યોધનને છોડી દે; તે અમારો લાઇ છે.” ચિત્રસેને જવાબ આપ્યો: “ધર્મરાજનું તથા દ્રૌપદીનું હંમેશા જીવ કરનાર આ આત્મસંતોષી પાપી છોડી દેવા યોગ્ય નથી; આની કુબ્રુ મુરદ ધર્મરાજના જાણવામાં નથી, એટલે આવું કંઈ છે. હવે જેમ તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.”

આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી બધા રાજ્ય બુધિધર પાસે ગયા અને દુર્યોધનની બધી એટા કહી સંભળાવી. અજાત શત્રુએ, ગંધર્વોનાં એ વચનો સંભળીને, બધાને છોડી મુક્યા અને ગંધર્વોનાં વખાણુ કર્યાં કે “તમે આ દુરાત્મા દુર્યોધનને, તમારામાં શક્તિ છતાં, અમારો, લાઇઓ અને સગાંઓ સાથે ન મારી નાખ્યો એ બહુ સારું થયું. તમે—આકાશચારીઓએ મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આ દુરાત્માને તમે છોડી દીધો એટલે મારા કુળની આબરુ રહી ગઇ. હવે તમારી જો ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે આજ્ઞા કરો, તમારું દર્શનથી અને પુણી થયા છીએ. હવે તમારે જે જોઇવું હોય એ લઇને પુરસ્કી પધારો.”

બુદ્ધિશાળી બુધિધરે રાજ આપ્તાથી ચિત્રસેન જેમાં મુખ્ય છે એવા ગંધર્વો, અસરાઓ સાથે દેવલોક તરફ ગયા. અને ઇન્દ્રે પણ જે ગંધર્વો સુદમાં કૌરવોના ધાથી મરી ગયેલા તેને દિવ્ય અમૃત વૃષ્ટિથી જીવતા કર્યાં. આ પ્રમાણે સગાઓને તથા લાઇઓના જાનનાને છોડાવીને, આવું મુરકેલ કામ પાર ઉતારીને પાંચો પુરો થયા. કુમારો અને સગાંઓ સાથે કૌરવોથી માન પામતા મહારથી મહાત્માઓ (પાંડવો) થતમાં જેમ

રહી લાઇઓ સાથે છુટેલા દુર્યોધનને બુધિધરે ‘વી નીચેનાં વચનો કહ્યાં “આપુ દુર્યોધન, હવે

મંથી આવું સાહસ કરીશ માં હો; કારણ કે સાહસ કરનારાઓ સુખી થતા નથી. હવે હું કુરુનંદન, બધા લાઇઓ સાથે તમે નિવિંદને યથેચ્છ ધૈર્ય પધારો અને મનમાં બોલું ન ભગાડશો.”

આ રીતે પાંડવોએ રાજ આપ્તાથી શરમથી કાઢી પડતા અને ઇન્દ્રિયા વગરના માંદા માણસ જેવાં રાજ્ય દુર્યોધન ધર્મરાજને પગે લાગીને પોતાના શહેર તરફ રવાના થયા. અને લાઇઓથી પૂજા તથા બ્રાહ્મણો અને તપસ્વીઓથી વીંટાયેલા બુધિધર દૈવતવનમાં પડેલાંની માફક જ પિહાર કરના રહ્યા. (મ. ૨૨૫)

ધૌપયાત્રાનાં બરો પ્રસંગ અહીં પૂરો થાય છે. આ પછીના ૭ અધ્યાયોમાં, ઉપર કહ્યું તેમ પોતાના શત્રુઓની દષ્ટાથી જીવતા રહેતા દુર્યોધન શરમ અને ક્રોધનો માર્થો પ્રાપ્તિપ્રવેશ (એક જ સ્થળે ભૂખ્યા નરકમાં) ગેરિ રહી મરી જાયું તે) કરીને દેહત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે. કહ્યું અને શકુનિ તેને સમજાવે છે, પણ એ સમજતો નથી અને છેવટે પાતાલવાસી ફેર્યો અને દાનવો દુર્યોધનને પાતાલમાં તેડી જાને કરી આધાસન આપે છે અને એનામાં ફરી આસુરી વૃત્તિ જન્મીત કરી અને ભાવિ મહાભારત સુદ મોટું તૈયાર કરે છે. એટલે દુર્યોધન કહ્યું અને શકુનિની સમજાવટ કલ્પક કરી હસ્તિનાપુરમાં વાજતે જાગતે પ્રવેશ કરે છે: એટલી વાત છે.

ભગવદ્ગીતામાં કહેલ દેવાસુર સંગ્રામનાં જે અનેક દૃષ્ટાંતો મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે બહુ સુંદર રીતે મુખ્ય મહાદૃષ્ટાંત સાથે શુદ્ધાધિક્ષાં જોવામાં આવે છે, તેમાંનું ધૌપયાત્રા પણ એક છે. આસુરી વૃત્તિથી પ્રેરાઇને દુર્યોધન બુધિધરની હરોતી કરવા દૈવતવનમાં જાય છે. ત્યાં દેવી વૃત્તિનો વિનય અને આસુરી વૃત્તિનો પરાજય થાય છે; પણ એ વૃત્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવાને બદલે ક્રોધથી પ્રાપ્તિપ્રવેશ કરનાર દુર્યોધન ફક્ત આસુરી વૃત્તિના વેગને વશ થાય છે.

આ દેશના વર્તમાન ઇતિહાસમાં પણ આ દેવાસુર સંગ્રામની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. અને આસુરી વૃત્તિનું જોર વધી પડવાથી કૌરવ પાંડવો જેવા બિંદુ મુસલમાન લાઇઓ મહાત્મા ગાંધીજીના, લાઇઓ પેટે હળી મળીને ધર અવાવવાનો ઉપદેશ સંભળતા નથી. અત્યારે પણ કૌરવ પાંડવોનું જે ભાવિ હતું તે જ આપણું પણ ભાવિ છે?

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,

મોલીએર

(-)

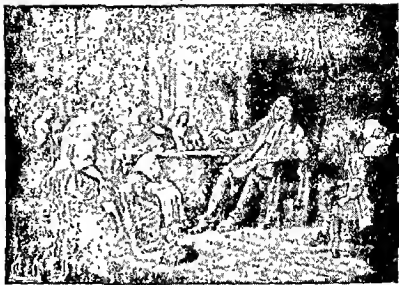

૬ સ. ૧૬૬૨ ની સાલમાં ૪૦ વરસની ઉંમરે મોલીએરે, પોતાનાથી લગભગ ૨૦-૨૨ વરસ નાની છોકરી, આર્માંદ્ર બેઝાત સાથે લગ્ન કર્યું. વાંચકોને યાદ હશે કે આ છોકરી, જે સમયે મોલીએરે પોતાની નાટક મંડળી, માત્ર ૩ નટનરીઓની મદદથી ઉભી કરી હતી, તે વખતે, એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૩માં, માત્ર ૬ કે ૭ મહિનાની ગાળક હતી, અને મોલીએરની સાથે બેઝાનાર નટનરીઓની બેન થતી હતી. એટલે તે દિવસથી તે લગ્ન થતાં સુધી, તે પોતાના ભાઈબેનની સાથે જ, મોલીએરની નાટક મંડળીમાં જ રહેતી હતી, ત્યાં જ ઉછરી હતી, અને કવચિત્ કવચિત્ કોઈ નાટકમાં પાંચ પાત્ર ભજવતી હતી. વળી, મોલીએરે પોતે જ તેને શિક્ષણ આપ્યું હતું, અને કદાચ બન્ને આ પ્રમાણે યાદ પ્રસંગમાં આવ્યાં હતાં તેથી જ મોલીએરે તેના તરફ આકર્ષણ હશે. પણ મોલીએરે પોતાનું લગ્ન આર્માંદ્ર સાથે કરવામાં બેવડી ભૂલ કરી. કારણ કે, બન્ને વચ્ચે વયનો તફાવત થયો જ હતો, એટલું જ નહિ પણ તે છોકરીના સ્વભાવમાં સમજાપણાના, કાવકાઈના કે ગંભીરતાના યુક્તો બિલકુલ હતા નહિ. કૃતજ્ઞતાનો તો છોડી સરખો થે નહિ. જે પુરૂષે પોતાના ભાઈબેન અને પોતાને પાત્રમાં, અને પોતાને કેળવણી આપી; લગ્ન કર્યા પછી યે પણ જે મોલીએર પોતાની સ્ત્રીને જ્યાં લાડ લગાવતો, તેને વાસ્તે મરી શીટતો, તેનો બદલો પ્રેમથી આપવાનું તો દૂર રહ્યું પણ કેવળ તેને અનેક રીતે દુઃખી કર્યો. એક બાલુથી એ આઈતો સ્વભાવ હકીકતો, ધુની અને છોકર-મતીઓ હતો, એટલે પોતાના પતિના શાંત, પણ ચૂંદા પાલુને સમજા શકતી નહિ, કે ઘરમાં શાંતિ ને સુખને આવવા પણ દેતી નહિ. બીજી બાલુએ, મોલીએરના દુસ્મનોએ પણ તેને આ બાજતમાં પણ જ પવા

દીધો નહિ. તેમણે મોલીએરની પોતાની તેમજ તેની સ્ત્રીની નીતિ વિશે તરફતરે દનાં ગંધાં ઉઠાવવા માંડ્યાં. કોઈ કહે કે આર્માંદ્ર તો મોલીએરની અને માલીએરન બેઝાતની છોકરી થતી હતી. આમ ચોતરફથી મોલીએરનું જીવન દુઃખમાં જ પસાર થયું, કે જેમાંથી તેનો મૃત્યુએ જ છુટકો કર્યો. પણ, એથી તેના સ્વભાવમાં જરાએ ફેરફાર થયો નહિ. અને તેને ઇશ્વરે જે માનસિક બક્ષીસો આપી હતી તે અનેક સુંદર નાટકોમાં બહાર દેખાઈ આપી. મોલીએરનું મોલીએરત્વ, તેના જીવનના છેલ્લા ૧૪ વરસમાં સંપૂર્ણ વિકાસને પામ્યું. એ મોલીએરત્વ જે નાટકોમાં દેખા કે છે તેમાંનાં થોડાં આપણે હવે તપાસીતું.

પારિસ પાછા આવ્યા પછી બીજે જ વર્ષે, એટલે ઇ. સ. ૧૬૫૬માં, મોલીએરે એક ખાસ જાણવા લાયક એક અંકનું, અપ્રખત હાસ્યરસપૂર્ણ, નાટક રચ્યું, કે જેનું નામ Les Precieuses Ridicules (અર્થ ડોળધાતુ સ્ત્રીઓ) છે. તે જમાનામાં,--અને આપણા જમાનામાં ક્યાં નથી? --જોણું ભણેલી સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, મોટાં જ્ઞાની થઈને ફરતાં. ફ્રેંચ ભાષાના શબ્દોને કંઈક જુદા જ અર્થમાં વાપરતાં, અથવા તો એવી ભાષા બોલતાં કે સામાન્ય મનુષ્યને તેમાં સુદૃઢ સમજ પડે નહિ. સરળ ધરમથુ શબ્દો તેમને કાને અચંપા થતાં, તેમને મૂંઝરી થઈતી, અને બચકરણુ,--ભાષાનું અર્થ બચકરણુ નહિ, પણ આવાં જોડાં પડિતોનું બચકરણુ તેના નિયમનું ઉલ્લંઘન કોઈ અશિક્ષિત નોકર કે બીજા કોઈ માણસ કરે, તો તેમનાથી સંબંધ થતું નહિ. આવા પ્રકારની, સુંઠેને ગંગે ગાંધી થવા માગતી સ્ત્રીઓને, મોલીએરે પોતાના પહેલા જ નાટકમાં સખત યાજખા માર્યાં. અને તેનું પરિણામ તેને

અવસરેનું જ આગુ. જે સરળ, સ્વભાવના માણસો હતા, તેમને તો આ નાટક ઘણું જ ગમ્યું. પહેલી જ રાતે, થીએટરમાં નાટક ચાલતું હતું તે વખતે જ એક માણસ એટલે બધા ખુશી થઈ ગયો કે ત્યાં ને ત્યાં જ તેણે જામ પાડી: “શાખાસ મોલીએર, શાખાસ, આતું નામ જ નાટક!” પણ દુનિયામાં બધા કંઈ આવા સરળ સ્વભાવના નથી હોતા. અને આ નાટકમાં તેમજ હવે પછીના મોલીએરના બધા નાટકોમાં ફ્રેંચ પ્રજાના—અને આખી દુનિયાના ક્ષીએ તો ખોટું નથી—અધુક અધુક વર્ગને ચાખ્યા જ પડ્યા છે; એટલે એ વર્ગના લોકોએ એ નાટકને બંધ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઘણી વગસગ ને મહેનતને અંતે તેઓ ફાળ્યા; પણ મોલીએર અને ખૂદ રાજ ગાદમિત્રો હતા, એટલે રાજએ પોતે તે નાટક બંધ અને તેને ચાલુ રાખવાની પરવાનગી આપી.

પાંડુ ભગવાનની સમજણ આપવા માટે મોલીએર નાટક મંડળી સમક્ષ પોતાનું નાટક વાંચી સંભળાવે છે.

આ જ પ્રકારનું એક ખીલું પંચાંજી નાટક, કે જેનું નામ, Les Femmes Savantes, (બહેલી લાભાઓ) છે તે, આગળ ઉપર મોલીએરે લખ્યું છે. તેમાં પણ પંડિતમાં ખપવા માગતી સ્ત્રીઓ, અને કવિમાં ખપવા માગતા પુરુષોની મોલીએરે ધૂરેધૂરી સૌજસીય આના ફજોતી કરી છે. આ બંને નાટકો ધણાં જ જાણીતાં છે, અને, જો કે તેમની ઉપયોગિતા અને સચોટતા, વીસમી સદીમાં ફ્રેંચ લોકોને ઘણી ઓછી છે, પણ, તે બંનેમાં જે જીડા હામયરસ રહેલો છે, તે એવા તો સરસ છે કે, હજી પણ જ્યારે જ્યારે પારિસમાં એ નાટકો જાગ્યા છે ત્યારે લોકો ધણા જ રસ અને આનંદથી જુએ છે.

આ પ્રમાણે તેના પહેલા જ નાટકમાં જે રીત તેણે પકડી તે જ રીત તેણે તેનાં બધાં નાટકોમાં પકડેલી આપણને જણાય છે. એ રીત, સમાજમાં જુદી જુદી જાતના ડોળ, તથા ઢોંગ સોંચને ચાખ્યા

મારવાની છે. પંડિતાઇનો ડોળ એ માત્ર એક જ પ્રકારનો ડોળ છે; ખાકી સરખાનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મોટાઇનો ડોળ, ધર્મનો ડોળ, દાકતર-વદ લોકોનું અધુરું જ્ઞાન છતાં સંપૂર્ણતાનો ડોળ, એવા ઘણી જાતના ડોળોનો અને ડોળધાતુઓનો કુસ્મન આપણો મોલીએર હતો. તેમાં, દાકતર અને વૈજ્ઞાની. ખોટી અધુરી રીતોને તો એ જ્યારે ને ત્યારે ભરી જ કાઢતો. છતાં અધુક દાકતર કે તમુક નૈવ ઉપર એને સુદલ તિરસ્કાર ન હતો. રૂઢિને તથા પ્રથાને તે, જે ખોટાં હોય તો ધિક્કારતો, એટલે કે પોતાના સ્વભાવ મુજબ તેમની ઠેકડી કરતો; મનુષ્યને નહિ. મહાન લેખક અને સામાન્ય મનુષ્યમાં એટલો ફેર. નાટકકાર, નવલકથાકાર અનિષ્ટ. ઘટનાઓનું સત્ય ચિત્ર દોરે છે; અસત્ય એ ચિત્ર દોરવામાં પાત્રો આવે જ. પણ એ પાત્રોને વાસ્તે તેમના હૃદયમાં જે તિરસ્કાર હોતો નથી. મોલીએરને પણ એમ જ હતું, એ નીચેના હુચકા ઉપરથી જણાયો.

એક દિવસે, ક્રાંસને રાજ અને મોલીએર, મહેલમાં ખાણું ખાતા હતા, તે વખતે વાતમાં ને વાતમાં રાજએ તેને સવાલ કર્યો: “અરે મોલીએર, તારો દાકતર નને કેવીક દવા આપે છે?” મોલીએરે જવાબ આપ્યો: “નામવર, હું ને મારો દાકતર એ જણવાતો કરીએ છીએ. પછી, એ મને અધુક

દવા બનાવે છે; પણ હું એ દવા ખાતો નથી, અને મારે રોજ મટી જાય છે !” એ જ દાકનરના પુત્રને સરકારી નોકરી જોઈતી હતી, તેથી તે દાકતર, સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના ઘરાક મોલીએરની પાસે ગયા, તે પોતાના પુત્રને સારૂ રાજ આગળ ભજામણ કરવાનું મોલીએરને કહ્યું. બન્ને જણા, ત્યાંથી ઉઠી, રાજ પાસે આવ્યા, અને તરત જ પેલા દાકનરના પુત્રને નોકરી મળી.

અ બન્ને દુચકા ઉપરથી, મોલીએરની દાકનરે તરફ મનુષ્ય તરીકે કેટલી લાગણી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તેની અને રાજની વચ્ચે કેવા સંબંધ હતો તે બન્ને જણાજાણે છે. દાકનરેનાં અત્તાન અને પોટી રીતોની આખા દુનિની જે બે નાટકમાં તેણે કરી છે, તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) *Le Medecin Malgre Lui* (સટકું બોપાળું) અને (૨) *Le Malade Imaginaire* (લુકા મંદવાડ). આ પ્રકારના રોજ, અને તેને ઉધાડા પાડવાની રીત ધર્યાદિનો ખ્યાલ, વાંચકને સ્વ નવસરાએ અનુવાદ કરેલા “સટકું બોપાળું” વાંચીને થોડા પછા મળી શકે તેમ છે કેમ કે, તે અનુવાદ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે કે મોલીએરનો ખરેહા હેતુ તેમાં ખરેખર સ્પષ્ટ જણાતો નથી. નવસરાએ તો પોતાના અનુવાદમાં માત્ર હાસ્યરસને જ કેળવ્યો છે, પણ વાંચકે યાદ રાખવું ધરે છે કે લોકને હસાવવા એ મોલીએરની નાટક લખવાની રીત હતી, અને સર્વે પ્રકારના રોજને ઉધાડા પાડવા એ તેનો હેતુ અને હવનકાય હતો. મોલીએરે દાકતરને આ બે નાટકથી જ જવા દીધા છે એમ ન સમજવું. તેનાં બીજાં નાટકોમાંયે યાગ આવ્યે, દાકતરને તેણે છોડ્યા નથી.

હતિહાસ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રખ્યાત જીપુરગો જેવાં કે રામ અને કૃષ્ણ, અકબર અને અશોક, ઇશુ ખ્રીસ્ત અને જીહી ઇસીગ્રામેથ, બાદ કરીએ તો સાહિત્યનાં પણ કેટલાંક પાત્રો યુરોપમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં ધરગથ્ય થઈ પડ્યાં છે. યુરોપમાં રોક્સ-બીએરનાં પાત્રો, અને યુગરાતમાં સરસ્વતીચંદ. પણ, મોલીએરના જે નાટકની ઉડતી તપાસ આપણે હવે કરીશું તેનો નાયક ક્રાંસમાં અને યુરોપના બીજા દેશોમાં જેટલો ધરગથ્ય શબ્દ થઈ પડ્યો છે તેટલો કોઈ સાહિત્યનું પાત્ર નહિ હોય. તેઓશ્રીનું નામ

(M. Jourdain) મસીય જુદે છે, અને તેમની પ્રખ્યાતીનું કારણ, નીચે આપેલા એક પ્રવેશના ભાષાંતર ઉપરથી સમજશે.

મસીય જુદે એક વેપારી હતા, પણ તેમની ઇચ્છા અગ્રીર થવાની હતી. અગ્રીર થવું હોય તો, વાચતાં હખતાં, કવિતા કરતાં, નાયતાં, શાતાં, નવવારની પટાખાણ બેવનાં આવડવું જોઈએ, એમ એક બદમાશ મુશ્કીસ અગ્રીરને મોરથી સાંભળીને, મસીય જુદેએ ઉપરના દરેક વિષય શીખવાને અવગ આગમ દિશક રાખ્યા, અને તેમની પાસેથી જ્ઞાનના ધુટંગ પીવાડું શરૂ કર્યું.

અંક ૨ એ પ્રવેશ ૬ ઠો.

પાત્રો: મસીય જુદે, એક નોકર, અને તેમનો શિક્ષક.

શિક્ષક: ચાલે સાહેબ, ત્યારે, આપણું લેસન શરૂ કરીએ. તમારે શું શું શીખવું છે ?

જુદે: શીખાય નેટકું બધુંયે: મોટા વિદ્વાનમાં બધું એવી મને બહુયે મરજ છે, અને હું તો કદું છે, મારા મા ને બાપ બેયેતું નખબેદ જલો કે મને લખાવ્યો નહિ !

શિક્ષક: કેવો સરસ ભાવ છે! શાસ્ત્રમંત્રિ કહ્યું છે કે.

ભાસ્ત્રવ મતેન કળા મિત્રન:

માસકર પટુ: પુષ્ટિમાત્રાંતન:

નુમે ન ભાસ્ત્રવ મિત્રમાન

સ્વદ્માનંતે વર્તે પદ્માન:

તમને સંસ્કૃત તો આવડે છે, ના ?

જુદે: હા, પણ જાણે નથી જ આવડતું એમ જ શરૂ કરી લો. એ અસ્થિકનો અરથ જરા સમજતી લો.

શિક્ષક: એનો ભાવ એવો છે કે, જે પુરૂષ સાહિત્ય, સંગીત અને કલાઓથી દિવન છે તે સાહસત પશુ છે; માત્ર તેને પુણં નથી એટલું જ.

જુદે: એ સંસકૃત સાચું કહે છે !

શિક્ષક: વાંચ પણ, આપ કંઈક, થોડુંએ જાણો છો કે નહિ ?

જુદે: મને લખતાં ને વાંચતાં બે આવડે છે.

શિક્ષક: ત્યારે બોલો, ક્યાંથી આપણે આરંભ કરીશું?
આપને ત્યાં, અરે પ્રભાલુ શાસ્ત્ર શીખવું છે?

હુદે: એ પ્રભાલુ શાસ્ત્ર શું છે?

શિક્ષક: શું છે? શું? વળી ભુઓ,

અમરીશ્વિન લક્ષ્ય પ્રવૃત્તિપ્રમાણ પદાર્થ સાર્વજનિક:

અવશીકૃત જૈવ શુક્તિઔષ્ણ્યભેદનયોગ્ય તર્ક વિશે:

મોદે રણદિ વિમલીકુલે ચ શુદ્ધિ

સતે ચ સંસ્કૃત પદવ્યવહાર શક્તિ

શાસ્ત્રાન્તરગમન યોગ્યતા શુક્તિ

તર્કયમો ન તત્ત્વે કિમિદ્વાપ્ત્યદ્

હુદે: બસ, બસ, આ તો બધું પેલું ઇસ્ટીમ
રેલર ગબડયું. ૫૩૩૩૩, ૫૩૩૩૩ એવા
એવા સમ્પ્રદાય આપણે નથી શીખવા. કંઈ સારું
શીખવો, મારતર.

શિક્ષક: નીતિશાસ્ત્ર શીખશો, ત્યારે ?

હુદે: નીતિશાસ્ત્ર ? એ વળી શું ?

શિક્ષક: નીતિશાસ્ત્રથી તમને જ્ઞાન થશે. મનુષ્યને
કામ, ક્રોધાદિ પુરિષુઓ છે તેનો નાશ
કરવો.....

હુદે: ના, ના, ના, રે'વા થો, રે'વા થો. આપણે
તો પેટ ભરીને ક્રોધ કરવા જોઈએ છે, હોવે.

શિક્ષક: ત્યારે, આપને વિજ્ઞાનનું અધ્યયન કરવું છે?

હુદે: એ વિજ્ઞાનમાં કેવું ક જ્ઞાન રહેલું છે ?

શિક્ષક: વિજ્ઞાનના અધ્યયનથી પૃથ્વીનાં વિવિધ
દ્રવ્યો, મેઘગર્જના, ઇન્દ્રધનુ, વિદ્યુત્ આદિનાં
શબ્દકારણ, હવાના તોફાન, વરસાદ,
બરફ, વૃક્ષવેલા, ધાતુ આદિનું જ્ઞાન આપને
પ્રાપ્ત થશે !

હુદે: ના, ના, ના. એ તો તમે ઇસ્ટીમ રેલર
ચલાવ્યું પાણું: એવા જડખાં તોડ સમ્પ્રદાયી
માથું પાકી જાય, આપણે તો.

શિક્ષક: ત્યારે આપને કયું શાસ્ત્ર શીખવાની ઇચ્છા
છે ?

હુદે: મને તમે ભાષાશાસ્ત્ર શીખવો.

શિક્ષક: હીહ...ક. તારે હવે, આરંભે જ, આપની
ભાષાશાસ્ત્ર શીખવાની ઇચ્છા જાણીને

ગણીને, એક અઠંગ ભાષાશાસ્ત્ર તરીકે
હું આપને પ્રથમ પાઠ આપું છું તે
સાંભળો. આરંભે જ મારે આપને જણાવવું
જોઈએ કે ભાષા એ અનેક પ્રકારના અક્ષરોની
બનેલી છે; એ અક્ષરોના બે વિભાગ છે:
એકને સ્વર, અને બીજાને વ્યંજન એવાં
અભિધાન, ભાષા શાસ્ત્રમાં અપાયેલાં છે.
સ્વર ૫ છે. આ, એ, ઇ, ઓ અને ઉ.

હુદે: એ બધુંયે હું સમજી ગયો. આજવા થો.

શિક્ષક: પ્રથમ સ્વર, આ: તેનો ઉચ્ચાર મુખને
(પોતે પહોળું કરી બંધાવે છે) એ આમ
પહોળું કરીને, કંઈમાંથી આ, કરવાથી
થાય છે: આ, આ.

હુદે: આ, આ, આ, આ.

શિક્ષક: એકમ્. દિનીય સ્વર એ: તેનો ઉચ્ચાર,
નીચ્ચા જડખાંને ઉપજા જડખાંથી દૂર
કરવાથી થાય છે: એ, એ.

હુદે: એ, એ, એ, એ.

શિક્ષક: વાહ ! હવે તૃતીય સ્વર ઇ: તેનો ઉચ્ચાર,
મુખને બહુ જ સાંકડું બનાવી દેવાથી થાય
છે: ઇ, ઇ.

હુદે: ઇ, ઇ, ઇ, ઇ.

શિક્ષક: હવે ત્રણ સ્વરનું પુનઃ ઉચ્ચારણ કરી જાઓ,
શેઠ સાહેબ.

હુદે: આ, એ, ઇ. આ, એ, ઇ. આ, એ, ઇ.

શિક્ષક: વાહ ! કેવું સરસ આવડી ગયું ! બસ
આજે જ ૩ સ્વરનો ઉચ્ચાર તમે શીખ્યા,
તે બરાબર યાદ રાખી મુકજો. કાલે આપણે
બીજા બે સ્વરનો વિચાર કરીશું.

હુદે: બીજા બે સ્વર પણ આવા સરસ છે ?

શિક્ષક: અજાત. ઉદાહરણ: ઓ, તેનો ઉચ્ચાર
મુખને ગોળાકાર બનાવી દેવાથી થાય છે:
ઓ, ઓ.

* પાંચમો અર્ધી યાદ દેવશબ્દ 'સ્વર' છે કે ક્રેય તથા
સુતેખની બીજી ભાષાઓમાં ૫ સ્વર છે: A, E, I, O, U. જે
ભાષાના

હુદે': ઓ, ઓ, ઓ, ઓ. વાહ શું ફક્ક છે! અરે, મારાં મા અને આપ! નમને શું કહું? મને તમે કેમ અજ્ઞાન રાખ્યો? પણ, બસ, હવે હું એકદમ શીખી જવાનો. પણ અદ, મારતર સાહેબ, એક ખાનગી વાન કરવાની છે.

શિક્ષક: ખોસી સાહેબ, નિરાંતે કહો.

હુદે': છે તે હં (માથું ખજવાળે છે).....છે તે જાણે કે મારે એક, ના, ના...હું એક અમીરજાદીની જોડે પ્યારમાં છું, તે તેને મારે એક કાગર લખવો છે, એક ફક્ક પ્યારનો કાગર.

શિક્ષક: ધણું જ સારું.

હુદે': પણ તે—અહ—તમે લખી આપો તો અને. પણ તે ફક્ક જ્વેએ, હોં!

શિક્ષક: પદમાં લખવો છે વાર?

હુદે': નહિ, નહિ, પદ શું વળી? પદમાં નહિ. પદમાં નહિ.

શિક્ષક: ત્યારે ગદ્યમાં?

હુદે': અરે, ના, ગદ્ય પણ ન ચાહે, ઉમરાવજાદીને ગદ્યમાં નહિ ને પદમાં ન લખાય.

શિક્ષક: પણ, ગદ્ય કે પદ એ બે શિવાય ત્રીજું કશું છે જ નહિ!

હુદે': હં? કારણ?

શિક્ષક: કારણ? કારણ એટલું જ કે આપણા હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરવાને ગદ્ય અને પદ, એમ બે જ વસ્તુઓ છે.

હુદે': ગદ્ય ને પદ, બે જ?

શિક્ષક: હા, બે જ. જે ગદ્ય નથી તે પદ, ને જે પદ નથી તે ગદ્ય.

હુદે': અને આ હું બોલું છું એ શું, ત્યારે?

શિક્ષક: ગદ્ય.

હુદે': હં? શું? ગદ્ય, આ, હું મારા લલ્લુ નોકરને બોલાવું ને કહું, અલ્યા લલ્લુ, મારી ટોપી લાવ, મારી લાકડી લાવ, એ ગદ્ય થયું?

શિક્ષક: હા છ.

હુદે': ઓ મારાં મા અને આપ! ઓ મારા પર-મેશર! ચાળીસ ચાળીસ પરસ થયાં હું મદ, ગદ્ય મોઝું છું અને જાણતો નથી કે એ ગદ્ય કહેવાય. વાહ રે મારા શિક્ષક, વાહ મારા ગર, તમારે! તો શે ઉપકાર માન્યો જાય? ગદ્ય નહિ તે પદ, અને પદ નહિ તે ગદ્ય. હું સમજ્યો, ગરા...ગર સમજ્યો. લખો, ત્યારે હું લખાવું તેમ...

(કાગળ લખાવે છે.)

મ. હુદે'એ આવી મહાન ને અધર્વ શોધ કરી તેને વારતે તેઓ પોતાવું નામ મુરેખમાં અમર કરી ગયા છે. જે નાટકમાંથી, ઉપરનો પ્રવેશ અહીં ઉતાર્યો છે, તેવું નામ Le Bourgeois Gentilhomme (સાહેબજાદો) છે. આ નાટક લખીને મોર્લીએરે, મનુષ્ય સ્વભાવની એક ધણી જ તીવ્ર અને સર્વસામાન્ય નિર્મળતાને સખત પ્રદાર કર્યો છે. અધુરા કે થોડા જ્ઞાને પદિતમાં ખપવાની, માત્ર ગ્રોપરીઓનાં થોડાં જ વાંચીને, ખીનઅનુભવી દાકતરોની રોજ મટાડવાની અલિશાયા, ધર્મને નામે ધર્મીજ ચલાવવાની: આવી આવી નિર્મળતા બહુ જ ઓછા મનુષ્યોમાં હોઈ શકે છે, અથવા તો અમુક જ વર્ગમાં હોય છે. પણ, લાંબાની જોડે ટૂંકા જતાર દુનિયામાં ધણા હોય છે. નાના, મોટા, ઉંચ, નીચ, ગરીબ, લાલેવંત, એમ જ્ઞાને, પોતે છે તેના કરનાં મોટા દેખાડવાની આકાંક્ષા, ઓછાવતા પ્રમાણમાં જરૂર હોય છે. કદાચ વાંચકને, માફ કરેવું અતિ-શયોક્તિવાળું લાગશે. તેવું કારણ હું એમ સમજું છું કે આ નિર્મળતા, બહુ જ શાંત રીતે, અને અજાણનાં મનુષ્ય ઉપર હુમલો કરે છે. એટલે, જેમ દાકતર કેટલી વાર પોતે જાણે છે કે પોતાવું જ્ઞાન ગ્રોપરીઓ ને અધુરું, અને પ્રયોગના જેવું (experimental) છે; જેમ ધર્મજોડાળ ધાત્રનાર મનમાં તો સમજે છે, કે પોતે ધર્મીજ ચલાવી રહ્યા છે, તેમ લાંબાની જોડે ટૂંકા જતાર પોતાની નિર્મળતાને પારખી શકતો નથી. એની સાખીતી મોર્લીએરના પોતાના નાટકોમાંથી જ મળે છે. મસીય હુદે', બિચારાને છેક છેવટ સુધી ખજર નથી પડતી કે પોતે એક મનુષ્યસ્વભાવની અમુક નિર્મળતાનો ભોગ થઈ પડેલો છે. જ્યારે, Tartuffe નામના નાટકમાં

Tartuffe (તાર્તુફ) નામનો ટોંગી પાદરી, બહુ-
છુલ્લે સ્વાર્થની ખાતર જ ધર્મી ગ ચલાવે બળ છે.

જે નિર્જાતાનો ભોગ બિચારો હોઈં યદ્ય ખરેલો
છે, તે એકલા ફાંસમાં જ, એકલા ધુરોષમાં છે એમ
ન સમજવું, પણ તે તો સર્વદેશીય અને સર્વકાલીય
છે. ઘેર માથાપ પેટ પાટા બાંધીને પુત્રને ભણવાના
પૈસા આપતા હોય, પણ પુત્ર તો કાલેજમાં દાખલ
થતાં વેંત જ, કોતર ને દાઢમાં સદાજ યદ્ય બળ
છે ને ખરેખર, પણ રંગે ને પગલે ઇંગ્લેન્ડ
જ છોટો રાખે છે. એવું જરાતના ગામડેથી ભણવા
આવતા વિદ્યાર્થીઓમાં આપણે જોઈએ છીએ. આપણા
એક બહુશીતા દેશનાયક બ્યારે યુરોપ અમેરિકામાં
મુસાફરી કરતા હતા, ત્યારે યુરોપીઅન અમલદારનું
અનુકરણ કરીને, કપડાં પહેરાવવાને એક ખાસ
નોડર (valet) રાખેલો. આપણા ધણા કેળવા-
એલા યુવકોને મસીય હુદેની જેમ ધરતી નાર
ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. વધારે દાખલા હું નહિ
આપું કેમ કે આદર્શ રચના ઉપરથી વાંચક
પોતે જ બધું સમજી લેશે. પણ એટલું કહેવું ઉચિત
માનું છું કે એવા રંગલે ને પગલે મળતા જીવતા
ભગતા મસીય હુદેમાં અને મોલીએરના મસીય
હુદેમાં દેર માત્ર એટલો જ કે એકના વર્તનમાં, તે
નાદકનું પાત્ર હોવાથી અનિશ્ચયોક્તિ—બ્યાજબી
અનિશ્ચયોક્તિ—છે, જે પેલાઓમાં નથી. બાકી એ
બધાએ, છે તો એક જ બાપના દિકરા.

આટલા વિવેચન ઉપરથી, મોલીએરને વિશે
કંઈક ખ્યાલ વાંચકોને આવ્યો હશે. એ
મહાન લેખકની ફરેફરી પિછાન તો એનાં સર્વ
નાટકો, અસલ ફ્રેંચ ભાષામાં વાંચેથી જ આવે.
ઇંગ્લેન્ડમાં તેના જે તરજુમા થયા છે તે પણ જવા
જોઈએ તેવા નથી. એનાં બે કારણ હોઈ શકે. એક
તો મોલીએરના લોકતા બહુ જ થોડા છે અને
તેવા લોકો તેને અદ્યતન મળમાં જ વાંચવાનું પસંદ
કરે. પણ જે લોકોનો ઉત્સાહ મોલીએરનાં નાટકોનું
ભાષાંતર કરવાને તેમને પ્રેરે છે તેઓ એક વાત
જાણી બળ છે અને તે એ કે હાસ્યરસ એકદેશીય છે,
સર્વદેશીય નથી. મનુષ્ય માત્ર હસે છે: પણ જે
શબ્દ, જે ધટના, જે પ્રસંગ, જે સ્થિતિમાં એક દેશના
લોકને હસવું આણે છે તે બીજા દેશના લોક
ઉપર લાગે જ અસર કરી શકે છે. પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લેન્ડ

લેખક ચેસ્ટન એક ટેકાણે સાચું જ લખે છે કે
A foreigner is one who does not under-
stand jokes. એટલે મોલીએર જે હાસ્યરસનો
રાજા છે, તેને પરભાષામાં ઉતારવો મુશ્કેલ છે.
તેથી જ તેનાં ઇંગ્લેન્ડ ભાષાંતરો તેના હાસ્યરસને
બરાબર ન્યાય આપતાં નથી. અદ્યતન, હાસ્યરસ
એ તો મોલીએરના હાથમાં એક હથિયાર સમાન છે,
સાધન છે; બ્યારે તેનું સાધ્ય તો કંઈક જુદું જ
છે. તે પોતે જ અનેક ટેકાણે કહી જવાવે છે કે
સમાજની અનેકવિધ નિર્બળતાઓને ચાળખા મારીને
સુધારવાનું એકલું ને ખરું સાધન હાસ્યરસ જ છે.
આ સત્ય વચનને ઇંગ્લાંડના ખેસમથ લેખકો, મેરીટ
અને બર્નાડ શેએ સંપૂર્ણ ટેકા આપ્યો છે, એટલું જ
નહિ પણ બન્નેએ તેનું પૂરેપૂરું અનુકરણ, પોતાના
પુસ્તકોમાં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કર્યું છે. હાસ્યરસ
એ એક સાધન, અને સમાજની નિર્બળતાઓની
સુધારણા, એ મોલીએરનું સાધ્ય છે. તેથી, જ્યો
ફ્રેંચ ભાષાથી અઘાત છે તેમને તેના ભાષાંતરોની
ખામી ખાસ જણાતી નથી. મોલીએરનું સાધ્ય
એ ભાષાંતરોમાં જળવાઈ રહેલું હોય છે, અને થોડા-
ધણા શબ્દચાતુરીનો કે ફારસરૂપી હાસ્યરસ પણ
તેમાં ઉતરે છે. એટલે પરદેશી વાંચક ભાષાંતરો
વાંચીને સંતોષ પામી બળ છે. ઉપરની વસ્તુસ્થિતિ
અનિવાર્ય જ છે, અને તેમાં આ લેખક કે બીજો કોઈ
પણ લેખક લાચાર છે. મોલીએરના સંબંધમાં, ફ્રેંચ
ભાષા ન જાણનારને વારંતે જે કાંઈ કરી શકાય તે
આટલું જ કે તેના જીવનકાળની જુખા શબ્દો દ્વારા
ઝાંખી કરાવી શકાય. એ કાચું થયાશક્તિ કરવાનો
પ્રયત્ન આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે. હવે માત્ર
એકાદ બે વસ્તુઓ કહેવાની રહે છે તે જાણીને આ
લેખની સમાપ્તિ કરીશું.

ઇ. સ. ૧૬૭૩ના કેપ્લુઆરી માસમાં મોલીએરે
પોતાનું સાથી છેલ્લું નાટક, Le Malade Imagi-
naire (જુકો મંદબાહ) લખ્યું. એજ્યત તેની ઉમ્મર
માત્ર ૫૧ વરસની યદ્ય હતી, તો પણ ઉપર બતાવી
ગયા તેવાં અનેક પ્રકારનાં દુ:ખ અને દર્દથી
તે કંટાળી ગયા હતા; તેમજ તેની
સારીરિક પ્રકૃતિ પણ સારી રહેતી નહોતી. તેથી
સ્થિતિમાં, કે બ્યારે, શરીરના ટેકાણે દાક્તરોની
બ્યારે તેને જરૂર હતી, તે વખતે જ તેણે છેલ્લો પણ
સખત હુમલો એ જ દાક્તરો ઉપર કર્યો. એ નાટક, એક

મરવાના ૨૦ કે ૨૫ દિવસ અગાઉ જ લખાયું હતું પછી તેમાં મોલીએની જીવિની ચમત્કારિતા અને હાસ્યરસની ગદતા પછેલાંના જેટલી જ જણાય છે. ફેબ્રુઆરીની ૧૦ મી, ૧૨મી અને ૧૪મી તારીખે, એમ ૩ ખેલ આ તેના છેલ્લા નાટકના, કંઈ પણ ઇલા વગર મોલીએએ કર્યાં. ૧૪મીને દિવસે પોતાની સ્ત્રીને બોલાવીને તેણે પોતાને છાતીમાં સખન દરદ ધાપ છે એવી ફરિયાદ કરી. સ્ત્રીએ તે દિવસનો ખેલ બંધ રાખવા કહ્યું. મોલીએ, પોતાનું દુઃખ ભૂલી જઈને જવાબ આપ્યો : “ તું શું કહે છે? લગભગ ૫૦ માણસોની કમાઈ ને છવાઈનો આધાર મારા ઉપર, અને આજના ખેલના ઉપર છે. આજે હું ખેલ બંધ રાખું તો તે બિચારાં શું કરશે ? ”

બરાબર વખતસર ૧૪મીને દિવસે એક શર થયો. છાતીમાં દુખાવો આવ્યો હતો છતાં મોલીએ મુખ્ય પાત્ર પોતે કીધો. જિનારાઓને લાગ્યું કે અત્યંત પ્રવેશમાં, મોલીએને આંખમાં આવી હતી, મોલીએ તો પછી હસતે મુખે, પણ ચીરાના કાળજે, ખેલ પૂરો થતાં સુધી રંગભૂમિ ન છોડી તે ન જ છોડી. આ દેખાવ, તેની આખી જીંદગીના નમુનારૂપ નથી શું? મેં આગળ બતાવ્યું તેમ, મોલીએને જીંદગીમાં, માનું, આપનું, સ્ત્રીનું કે લોક ને સમાજ તરફનું શું સુખ હતું? તેની પોતાની સ્ત્રી અને તેના હરિદ્ધ વંશદારીઓ તો તેનું કાળજી રાજ ચીરતા જ હતા. તેના જવાબ મોલીએ હસીને, પોતાના નાટકોના ખડખડ હાસ્યથી આપતો! પણ આપણે તેને મરતો મેલીને તેના જીવન તરફ અજાણ્યતાં જ વળી ગયા. ચાલો, હવે તેનું જીવન, એક મહાન પુરુષનું જીવન, નિદાગ્રવા જઈએ. ખેલ પૂરો થયો, એટલે જ હિમમત અને ધીરજથી રાજને દયાથી રાખ્યો હતો, તે વણ્ણી ગયાં; તેનાથી પોતાના પગે ચાલીને ઘર તરફ ન જ જઈ શકાયું. ડાળીમાં નાંખીને, જેડું આપું શરીર મૂકવું હતું. જોના હાથપગ ઠંડા થઈ ગયા હતા, એવા મોલીએને તેના સાથીઓ ઘેર લાવ્યા. ત્યાં થોડી ઉધરસ આવી, ગજાકામાં લોહી પડ્યું, અને કંઈક આરામ જેવું તેને લાગ્યું. આશરે અડધા કલાકમાં લોહીની ઉલટીની સાથે મોલીએનો આત્મા તેના શરીરને છોડી ચાલી ગયો!

મોલીએ મહાન નાટકકાર* હતો, એટલું જ નહિ; મનુષ્ય તરીકે પણ તે તેટલો જ મહાન હતો, એમ કહેવામાં જરા પણ અનિશ્ચયોક્તિ નથી. મરતાં મરતાં, પોતાના નોકરોને વારસે પ્રેમ અને કાળજી ફેરી રીતે તેણે બતાવ્યાં તે આપણે હમણાં જ જોઈ ગયા. તે ઉપરાંત, બીજા નાટક મંડળીના મોલીએની ફેસકાગળી છતાં, એનેક વરસો સુધી, સારા તેમજ નરસા દિવસોમાં મોલીએને માથે દેવું હતું છતાં, તેના નોકરો તેને વફાદાર રહ્યા હતા. એવી નોકરોની વફાદારી પણ શેઠનામાં અનેક સુંદર ને ઉમદા યુગ્મો ઊવા જઈએ એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. છેલ્લે એ ઉમદા યુગ્મોની સામીતી આપનારો એક દુચકો આપી આ લેખને અંતે પુરો કરીશું.

એક દિવસે, મોલીએ ઘેરથી નીકળી નાટક-શાળામાં આવતો હતો, ત્યારે, નાટકશાળાના દરવાજા આગળ જ એક બીખારી બીખ માગવાને ઉભો હતો. મોલીએને આવતો જોઈને પેલા બીખારીએ પોતાનો હાથ ધર્યો, એટલે મોલીએ પોતાના ગળવામાં હાથ નાંખી, જ આપ્યું તે, એવા કર્યા વગર પેલા બીખારીના હાથમાં મુક્યું, ને નાટકશાળામાં પેડો. એ ત્રણ મિનીટ થઈ નહિ હોય એવામાં, પેલો બીખારી હોડતો હોડતો આવીને કહેવા લાગ્યો : “ શેઠસાહેબ, લોએ મને ભૂલથી સોના મોર (Lopis mor) આપી છે; હશે આ તમારી સોનામોર પાછી.” મોલીએ (ગળવામાં હાથ નાંખીને) કહ્યું : “ અરે ભત્રા આદમી, એ એક સોનામોર રાખ, અને આ બીજીએ લે.” એટલું કહીને પેલા બીખારીના હાથમાં બીજી સોનામોર સુધી. પેલો બીખારી તો, આવા ઉદાર શેઠને આશીર્વાદ આપતો, અને નવાઈ પામતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ મોલીએથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું : “ હે મરતુ, સહયુજીની રત્ન કાંઠવમાં પણ હોય છે ખરું ! ”

આપુરાવ ગણપતરામ હાકોર

* આ રથણે એક બાબત, જે છે નાટ્યકારમાં કહેવી જોઈતી હતી, તે અંતે લખવા મટે વાંચક હંમત આપશે.

અનુસારી સાહિત્ય બેઝીલ મિડીના મોલીએના અનુવાદની પુસ્તકના પુકા ઉપર તેને ફ્રેંચ મહાકવિ બતાવ્યા છે; નવાંદિ અંદરના દિગ્ગજા ઉપર તેને મહાન નાટકકાર તરીકે જોવાખાત્યો છે; ફ્રેંચ ભાષાથી અત્યંત વર્ગે શું સમજવું? મોલીએ કવિ કે નાટકકાર?

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી સંમેલન

આ એપ્રિલની તા. ૨૪-૨૫-૨૬ એ ત્રણ દિવસ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓએ સંમેલન ભર્યું. આ સંસ્થા સાથે મારે અનેક રોતે પરિક્ષા સંબંધ હોવાથી મને પણ આમ ત્રણ મહત્વ હવું અને આ ત્રણેય દિવસો હું સંમેલનનાં ધણાખરા કાર્યોમાં હાજર રહેવા હવો.

આ સંમેલન માત્ર વિદ્યાર્થીઓનું જ હવું.

એટલે તેની વ્યવસ્થા અને ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓનો જ હતો અને ભવનના કાર્યકર્તાઓ પણ ખીજના જેવા જ આમન્નિત મહેમાનો હતા. સંચાલકોએ સ્વયં જૂના વિદ્યાર્થીઓને આમ ત્રણ આગેપું અને ધણાખરા હાજર થશે એવી આશા રાખી તમલગ બસેક મહેમાનોના આનિયનો સમારંભ કરેલો. પણ એવા વિદ્યાર્થીઓ તો ઘણા જ થોડા—દસથી પણ ઓછા—આવ્યા. જૂદા જૂદા મંડિ વળગેલા સ્વયં જૂના વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે દરેકથી આવી શકે? આ મોટી સંખ્યાનો સમારંભ અને ખર્ચ

આવનારા ધણા ઓછા એ, વિદ્યાર્થીઓના વ્યવહાર-જ્ઞાનના અભાવનું પરિણામ ધણાએ માન્યું. પણ મોટાં મોટાં રાજકારણી સંમેલનોમાં પણ અપેક્ષિત સંખ્યાનો દર્શાશ જ કોઈ વાર આવે છે. આટલી ઓછી સંખ્યા આવ્યા છતાં પણ વિદ્યાર્થીઓ જરા પણ નિરુત્સાહ કે શિયિત ન થયા એ જ એમની ખરી વિશેષતા હતી.

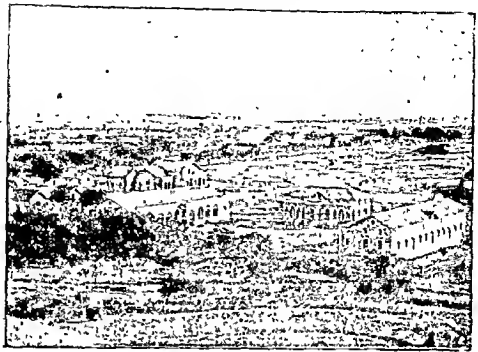

શ્રી રસિંહ પ્રસાદ ભટ્ટ
(સંસ્થાના આગ્ર સ્થાપક)

સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી રવિશંકર શવળ હતા. તેઓ ધણા વરસથી ભાવનગરના વતની છે, યુજ્જાતના નવ-યુગના એક પ્રતિષ્ઠિત ચિત્રકાર છે, યુજ્જાતના 'કુમાર' અને કિશોર વર્ગના પોતાના માસિક દ્વારા મિત્ર થયેલા છે, એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણામૂર્તિ ભવન સાથે તેમનો સંબંધ ધણો જૂનો, એ સંસ્થાના પ્રારંભ જરેલો જૂનો છે એમ આ પ્રમુખની પસંદગીની પાછળ અનેક કારણોની યોગ્ય તુલના રહેલી હતી. સંમેલનના પ્રથમ દિવસે તેમણે પ્રમુખસ્થાન લેતાં તે દિવસના અતિથિઓમાંથી કાકાસાહેબને પણ

પોતાની પાસે - અર્થા-
સનની 'દુઃક' આપવા
કર્તુ અને એ રીતે
સંમેલનનો પ્રારંભ
વિદ્યાથીઓના બે
સાચા મિત્રોના સંયુક્ત
અધ્યક્ષપણા નીચે
થયો.

પ્રમુખે પોતાનું
વ્યાખ્યાન કર્યા પછી
કાર્યક્રમ કાકાસાહેબ-
ના વ્યાખ્યાનનો હતો.
તેમણે કર્તુ કે
વ્યાખ્યાન આપવા
કરનાં વિદ્યાર્થીઓ-
સાથે ભળી જઈ ખૂબ
વાતો કરવાનો પોતાને
શોખ છે પણ તેમને
ધણે ઓછો હતો
તેથી પોતે વ્યાખ્યાન

નખનેપરની રેકરી ઉપરથી દટિપાન
સંસ્થાનાં મકાનો: વિદ્યાર્થીશૃંગ અને વિનયમંદિર.

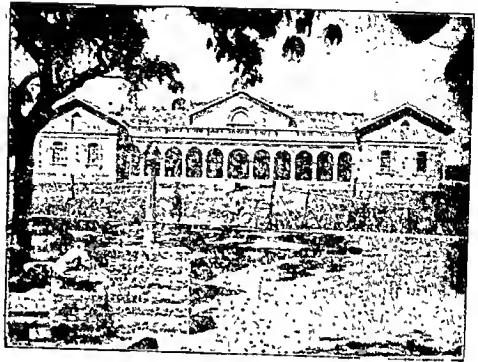
આપવાનું કશું કશું છે. આ જમાનામાં આજે જે
વિદ્યાર્થીઓ છે તેમનું અધ્યાનનું જીવન અને હવે
પછીનું જીવન એક આરામનું નહિ રહે, ન રહેવું
જોઈએ, નહિ રહી શકે, પણ તપનું, સંયમનું, અંતરને
વચોવી નાખે એવા મંથનનું રહેશે એ વસ્તુ ઉપર
વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને એવા જીવન
માંટે પાર થવા તેમને ઉત્સાહ આપ્યો. તેમનું
વ્યાખ્યાન ધણું ટૂંકું હતું અને અંત કંઈક
ઓચિંતો આવ્યો એમ ધણીને લાગ્યું હશે. કદાચ
વિદ્યાર્થીઓમાં ભળીને વાનગીન કરનારને આ એક-
તરની વાતચીતમાં બહુ રસ નહિ આવ્યો હોય !

રાત્રે નાટ્યપ્રયોગો જતા. વજ્રેય દિવસના કાર્ય-
ક્રમના કોઈ પણ પૂર્ણ કરનાં આમાં સૌથી વધારે
શ્રેતાઓ હતા એ, સમાજમાં નાટ્યની અગત્ય અને
કાર્યકારિતાનું અચૂક એધાણ હતું. નાટ્યપ્રયોગ
વખતે જ નાટ્યની સફળતાનો અમને અનુભવ થયો.
પ્રથમ પ્રયોગ કવિ રવીન્દ્રનાથના અસ્થાયનન
નાટકના પ્રથમ અંકનો થયો. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવને
અરપૂષ્ટતા વગેરે આખનમાં જે દૃઢ પગલું લીધું છે
તેથી તેને આ નાટક ભજવવાનો ખાસ અધિકાર છે.

નાટક ગર થતાં પ્રથમ તો મને નિરાશ થઈ.
ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિદ્યમાન કવિના, તામસ જગના
પામેસા ધર્મ અને અંધશ્રદ્ધા ઉપરના કટાક્ષે પણ
શ્રોત્રાઓના મોટા ભાગ પર વ્યર્થ જતા લાગ્યા. ધર્મ
ઉપરના કટાક્ષોને અદલે ધણી શ્રોતાઓ કોઈ નિશાળીઆ-
ની મસ્કરી સમજી તે પ્રમાણે હસતા હતા. પણ
સંવાદ જરાએક આગળ ચાલતાં કવિની કૃતિ ઓચિંતી
સફળ થઈ જવાઈ. સંવાદના કાંઈ ધન્ય સ્થળ
આખો શ્રોતાવર્ગ કટાક્ષનો વિષય એક વિજળીના
ચમકારા પેડે સમજી ગયો અને પછી અરાબર હાસ્ય-
રસ બંધ્યો. મારી પાસે બેઠેલા ભુગતરામભાઈ,
જેમણે અચલાયનનો પલ્લભાગ લખ્યો છે તેમણે,
આ સફળતા જોઈ એક મૂંઝવણ કરી ને વિચારવા
જમી છે. અસ્પૃશ્યતા ઉપર અનેક વ્યાખ્યાનો લગભગ
દેશ આખામાં થઈ ગયાં છે, માણસો એ ઉપર વિચાર
કરના થઈ ગયા છે. ત્યારે હવે વિનયમંદિરો, મહા-
વિદ્યાલયો વગેરેના વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં ફરી, આ
અને 'સ્થયાત્રા' જેવાં નાટક માત્ર ભજવી જ અનાવે
તો ધર્મશોધનનો પ્રવાહ ઘેરઘેર ન પહોંચી જાય !
લોકોની રુચિ જોતાં આવડે પ્રયોગોથી મોટાં શબ્દોમાં

અર્થપ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે એમ લાગે છે.

નાટ્યપ્રયોગોમાં બીજા જગ્યાએ પણ અમને કટાક્ષની સફળતા જણાઇ હતી. ભવનના જૂના વિદ્યાર્થી ભાઇ દીરાસાવ પણ એટલું વાર તપ્પના ઉપર આગ્રહ હતા. પ્રથમ તેમણે ધણા વિચિત્ર વેશે, ચોતે જ વારાફરતી ઓડીને, હાંપનાં નાટકોમાં થતા નરીસરધારના સંવાદની આખાદ વિડંગના અને મસ્કરી કરી ખતાવી. તેમનામાં પ્રાપ્તતા વિના હાસ્ય

વિનયમંદિરનો દેખાવ—ધૃતિભિમુખ

હતો, દ્રેષ વિના કટાક્ષ હતો, અને કોઇ પણ નટને અભિમાન હોવા યોગ્ય અભિનયનું સ્વાતન્ત્ર્ય, ભાવનું ચોતક્ષવ, કટાક્ષરનું તાટપ્પ્ય હતાં. ભાઇ દીરાસાવ જેવા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર ગૃહસ્થ દક્ષિણામર્તિના ખાનગી તપ્પના ઉપર ઉત્તરમાં એ તેમનો ભવન સાથેનો જીવન સંબંધ ખતાવે છે અને પરોક્ષ રીતે ભવનની સફળતા પણ ખતાવે છે. એક પ્રયોગ માત્ર બાહિકાઓએ ભજવ્યો હતો, એક મુન્દકકટિકમાંથી સંસ્કૃતમાં ભજવાયો હતો. દાંડિયારાસ પણ લેવાયા હતા અને બીજા વિદ્યાર્થીઓએ પણ હાસ્યના મુદ્દર પાડો ભજવ્યા હતા. નાટ્યપ્રયોગમાં કંપાંચ નાટ્યપણું, આજકલાઇ, ઓળાઓને ખુશી કરવાની પામર હન્ટા, ચેહેરે રંગ લગાડવાનાં કૃત્રિમ માધનો જણાયાં નહોતાં. દક્ષિણામર્તિ આ નાટ્ય-શક્તિનો ધણો સારો વિશ્લેષ અને ઉપયોગ કરી શકે એમ લાગે છે.

બીજા દિવસે સવારમાં એક જાંબીર કાપ કરવાનું હતું—ભવનના પ્રાણજીત સદગત શી હરજોવિન્દ અન્તરમર પડ્યા, જેઓ ભવનના દનિદાસમાં 'મોટાભાઈ' નીકે સદા અમર રહેશે, તેમનું તૈરચિત્ર યુદ્ધુ

મુકવાનું. 'યુદ્ધુ' મુકવાની ક્રિયા સદગતના મિત્ર અને ભવનના જૂના સહાયક શ્રી ઓધવજી દીરજ બધેકાના હાથે થઇ હતી. તેઓશ્રીએ ચોનાના બ્યાખ્યાનમાં, અસ્પૃશ્યતા સંબંધી હાંપના આમકો સાથેના ચોતાના અત્યંત બેદનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો પણ ને પછી શ્રી તૃસિંહ પ્રસાદ, જેઓ 'મોટાભાઈ'ને પડછે 'નાનાભાઈ' તરીકે જ ઓળખાવે છે. તેમણે યોગ્ય કંઈ કે આ સમય ભવનની ટીકાનો નથી, માત્ર સદગતનું નેત્ર સ્મરણ કરી એ સ્મરણથી કૃતાર્થ થવાનો છે. અને આપણે પણ એમના મતને મળતા થઇ, છેવટે ભવનના વિદ્યાર્થીઓએ જે ભવ્ય શાન્તિથી ઉપનિષદોના શાન્તિપાઠો ઉચ્ચાર્યા હતા તે ભાવમાં લીન થઇ આ સંબંધમાં એટલું જ કહીશું.....

.....મા વિદેવાર્કે. ઓ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

ને પછી વિદ્યાર્થીઓએ ચોનાના નિઝાંધો વાંચ્યા. નિઝાંધો થોડા દના પણ તેમાં પણ ભવનના વિદ્યાર્થીઓના માનસની વિવિધ રસરસિઓ જણાઇ શકતી હતી. એકમે વિદ્યાર્થીઓએ ચોતાનાં જૂનાં સંસ્મરણો, ચોતે ભવનમાં પડેલ વરેલા આગ્રહ ત્યારે નાનાભાઈનું દશન અને નામ કેવા ભવ્ય ઉત્પન્ન કરતાં વગેરે

નાનાભાઈની સમક્ષ સર્વ મંડળના અદ્યક્ષથી અટકતાં અટકતાં કહ્યાં. તે પછી, શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ ભવન માટે ઉપરાણું કરવા આફ્રિકા જઈ દમભૂં જ પાછા આપ્યા છે તેમણે પોતાના આફ્રિકાના અનુભવો દુકામાં 'જીવ સરસ' રીતે કહી બતાવ્યા. આફ્રિકામાં હિંદીઓની સામાજિક સ્થિતિ, રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ, ગેરાઓના તિરસ્કાર, આપણે દાથે કરી રહીએ છીએ પામરતા, આપણા ભાઈઓનાં ત્યાગાં પાપો, દુઃખો, વિતંકો, સાહસો, ઉદારતા, અર્ધથી જતા કાર્યકર્તાઓની પરદેશની વર્તણૂક વગેરે જેવી દષ્ટિથી જોયાં છે અને તે જોયાં જોયાં છે તેના તાદશ્ય વણી જતાવવાની તેમનામાં કસા છે. આ વિષયનાં એમનાં અન્યત્ર આપેલાં ત્રણ આખ્યાનાં મૂલકે સાંભળવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો છે અને તે ઉપરથી માનું છું કે એમનો અનુભવ વધારે ખડોગા વગેરે આગળ મૂકવા યોગ્ય છે.

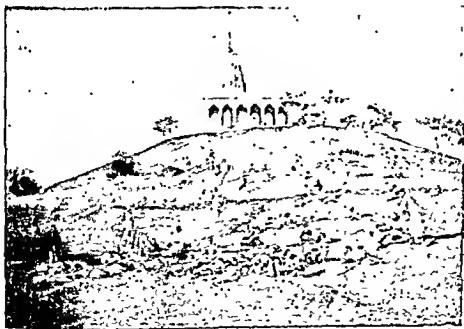
ત્યાર બાદ ભાવનગર કેળવણી ખાતાના ઉપરી અધિકારી શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહેતાએ કેળવણી ઉપર એક આખ્યાન આપ્યું હતું. ભાવનગર ફોટ વિચારમાં થયેલી જ ઉદારતા બતાવી આના જેવી સંસ્થાઓ સાથે સમભાવ ધરાવે છે, તેના અધિકારીઓ સરસ્થ ચિન્તે આવી કાર્યોમાં ભાગ લઈ શકે છે તે આનંદ જાહેર

આશા રાખીએ કે એ સમભાવને આર્થિક પ્રદેશમાં પણ તે દરે પ્રગટ કરવું થશે.

રૂઝે સંમેલનમાં 'સોદાઈ' ના કાર્યકર્તા શ્રી મેધાળી-એ પોતે સંગ્રહ કરેલાં લોકગીતોમાંથી કેટલાંક ગાથા સંભળાવ્યાં. થોડાં વરસો ઉપર સદ્ગુન શ્રી રણછંદરામ-તેમના પછુ ભવન સાથેના સંબંધ નોંધવા ત્રાણ છે-લોકગીતો માટે રસ ઉપન-થાય તે માટે થયેા પ્રયત્ન કરતા દના અને છતાં કશું થયું આજુ નહોતું હતું અને અન્યારે શ્રી મેધાળીનાં ગીતોની સાદિન્ય સજાના સ્વરોમાં, અમરા-વાદના શિષ્ટ વચનમાં, મદાધિવાસ્યના વિદ્યાથીઓમાં અને શ્રી દશિલુભૂત ભવનના વિદ્યાર્થીઓમાં એક-સરખી કદર થાય છે ને આપણી એ દિશાની થોડાં વરસોની પ્રગતિ માપવાને અને ભવિષ્ય માટે આશા બાંધવાને ઓકસ સાધન છે. બાલમંદિરાગાં મોંઘી જાહેને પછુ પોતાનાં કંઈય કેટલાંક ગીતો ગાથા બનાવ્યાં દનાં. લોકગીતો પૂરાં થયે ખાસ ખાસાવેલી ભજન મંડળીએ એકનાકે, મંડળી અને રોડક સાથે ભજનના ગાથાં દના. યુવરામના ગરબા જેમ યુવરામ-નું વિગિષ્ટ સાદિન્યધન છે તેમ આ ભજનો પછુ ગાવાયાં થઈ છે અને ગરબા જેટલું જ ઉજવન અને સંદેશણ તેમનાં પછુ મળવું થઈ છે. આપણું ભજન-

સાદિન્ય એ રાણોમાં
યવેયા માંડશે ત્યારે
કાંકે જુદો જ
ધર્મનુભવ લોકોને
થશે એમ દૂ માનું
છું.

જોના દિવસની
સવારનું કામકાજ
અખાતાના પ્રયોનોથી
શરૂ થયું. વિદ્યાર્થી-
ઓએ મગદળના
દાવો અને કવાયન
કરી બનાવી. આપણે
ત્યાં કવાયનની પછુ
દેશી રોત રાખત થઈ
છે તે યોગ્ય થયું
છે એ કે એ દિશામાં

ભવનની ટેકરી ઉપર કેન્દ્ર

પશ્ચિમની રીત શીખવા-
માં આપણે વંધા હોવા
ન જોઈએ. ક્યાયન
વગેરેમાં, હું ધારું છું,
દહ વધારે પ્રગતિ
થવાની જરૂર છે.
આપણને સંઘવ્યવસ્થા-
થી કામ કરતાં આવડતું
નથી, આપણા વિદ્યાર્થી-
ઓને કાસમાનની જુદી
શિષ્ય હોય છે એવી
ટીકા આપણા સ્વભાવ
વિશે થયેલી છે અને
તે ખોટામાંથી બચવાને
સારામાં સારા ઉપાયો
અવશ્યજન્ય રહેતા, તાત્કા-
લિક નૃત્ય અને તાત્કાલિક
ક્યાયન એ જ છે અને

નાનપણથી જ એ શક્તિઓ કેળવવા ઉપર શાળાઓ
ખ્યાન આપે છે એ યોગ્ય છે.

તે પછી મારે વિદ્યાર્થીઓને કંઈક કહેવું
એની જાહેરવણી હતી. મેં તે પ્રસંગે જ કંઈ કહ્યું
એની સાર એ હતો કે હાલ આપણા અને ખાસ
કરીને હિન્દુઓના વ્યવહારમાં ભય એ જ મહાન
નિવૃત્તા છે. કાદિન્દુઓ જ જુદીની ઝીણવટ મારે
વળણાય છે તે પણ કંઈક આ ભયનું પરિણામ
હોય એવી ચંકા મેં બતાવી હતી. ભર. હશે તો
વિદ્યા પણ સત્યશોધનમાં નિષ્પક્ષ નીવડે. અને
નીતિનો તો એ પાયો જ છે એ મારે મુખ્ય
કહેવું હતું.

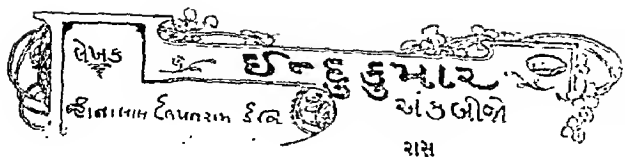
મારે વિષય વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય હતો કે નહિ તે
વિશે મને શંકા છે જ. પણ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની
ટીકણી રીતે મારા કથનનો એક વિચિત્ર ઉપયોગ
કર્તા તેથી ખરેખર સલામમાં વિનંદ થયો. મારા
વીરવા પછી પોતાને સગના કેટલાક પ્રશ્નો વિદ્યાર્થી-
ઓ ખાનગીમાં ચર્ચવાના હતા પણ એ ગોપનનો
ભય કારી નાખી તેમણે સર્વને સાંભળવા—એટલે
નહિ—હાજર રહેવાની ફર આપી. અને પછીની
તેમની ચર્ચા મને તો એક શિક્ષક તરીકે બહુ જ

સ્વયંસ્ફુર્તિનો નમુનો : ખાલમંદિર, ભાવનગર.

બોધદાયક સાગી. દક્ષિણમર્તિભવન વિદ્યાર્થીઓને
જે ફર આપે છે તેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે સં-
મર્માં રહી કેવા કેળવાય છે તે જણાવો અને એક અનન્ય
પ્રસંગ મળ્યો એમ હું સમજું છું. ભવનના કાર્યમાં
વિદ્યાર્થીઓને જ કોઈ ફરિયાદ કરવા જેવું લાગ્યું
તે તેમણે તેમના શિક્ષકોની સમક્ષ વિવેકથી પણ
આમદથી જાહેર કર્યું અને શિક્ષકોએ પણ તેનો
યોગ્ય વિચાર કરી છેવટના પ્રસંગે સમાધાન કર્યું
એ જોઈ મને ગંભીર સંતોષ થયો. શિક્ષકોમાં શંકા
કે ભય કે દબાણને સ્થાન જ ન હોયું તે જોઈએ એ
મારી શ્રદ્ધા દલતર થઈ. સ્વતંત્રતા જ ધર્મોપર જાનિ-
બોધનું મોપણ છે, એ સમગ્ર જનતા હવે સમજતી જાય
છે અને શિક્ષકોમાં એ સિદ્ધાન્ત પ્રથમ સિદ્ધ થયો
જોઈએ.

રાત્રે સંગીત એ સંમેલનનું છેલ્લું કાર્ય હતું.
આખા સંમેલનની વ્યવસ્થાએ, દક્ષિણમર્તિના
સ્વાતંત્ર્ય અને શિક્ષણ, મારા મનમાં, અને હું ધારું
છું ત્યાં હાજર રહેત સર્વના મનમાં, આશા અને શ્રદ્ધા
અંકિત કર્યાં છે.

રા. વિ. પા.

પ્રવેશ ૩ જો

સ્થાનકાલ : અમૃતપુરનાં ખડેદેશમાં રાક્ષસ

જોગણુ : જગતની પૂંચો અટપટી છે.
 નાથ! પૂંચો ઉકલશે? કે તાર વટશે?
 દેવમોતીનાં જુમખાં સરિખાં
 તારકજુમખડે જગમગતો
 પ્રાંતોનો પ્રાંતી'જણો રમણે રૂંદયો છે.

(અંગદો વગરે છે ને લેતો રમણના રંગી નટીન પદ લેખન
 કામજી ગાય છે ને ગાય છે.)

નીલો કમલરંગ વી'જણો, હો નન્દલાલ!
 રઠિયાળો રતન જડાય, મોરા નન્દલાલ!
 પ્રાંત વી'જે પ્રાંતી'જણો, હો નન્દલાલ!
 મોનાનો રૂચ જોખિતો, હો નન્દલાલ!
 રૂચેરી ચન્દની ગિછાય, મોરા નન્દલાલ!
 પ્રાંત વી'જે પ્રાંતી'જણો, હો નન્દલાલ!
 કોરેમોરે કયાં દીરવા, હો નન્દલાલ!
 જાલરે જીકે કેરી પેલ, મોરા નન્દલાલ!
 પ્રાંત વી'જે પ્રાંતી'જણો, હો નન્દલાલ!
 દાંડી પ્રાંતજના રાયમાં. હો નન્દલાલ!
 માનવીના ભાગ્યના જે ખેલ, મોરા નન્દલાલ!
 પ્રાંત વી'જે પ્રાંતી'જણો, હો નન્દલાલ!

બુધિના પાય થાકે છે
 અગમ્યનાં પગથિયાંની પાયરી નિહાળીને.
 ધરતીનાં કણ નેટનેટલાં મનુષ્યો,
 ને પ્રત્યેકનું પૃથક પૃથક ભાગ્યચક્ર.
 સૌનાં ભાગ્યસમન્વયે ધરતીનાં ભાગ્ય ઘટાય;
 ને ધરતી સરજે સરજભાળનું ભાગ્યચક્ર.
 અભિમન્યુના ચક્રાવાથી યે કોટિધા
 અટપટો છે આ જગત્ચક્રાવો;
 ને નોળનઝલનતા કંઈ કંઈ સૌભદ્રેયો
 હોમાય છે એ દેવબૃહ્દના જયપરાજયમાં.
 એ ચક્રચક્રનો છે અધિદેવ.
 વંભુકુંજ શી ઉગમતી
 ને વટઘટા શી ફાલતી
 જીવં છું અમૃતપુરની અધિદેવજોડલી;
 એક પ્રાણપ્રકુલ્લેલા ભદરાજ,
 ને બીજા પાંખપ્રગટેલા ઈન્દુકમાર:
 રાજયોગના એ મહારાજવીરો.

(મહારાજા મોગરાના ઘોડા જેવા ભદરાજ આવે છે. વિશાળપત્રાળા કદબો
 સ્થંભ સરિખડા પડખે દેવ પધારે છે. સ્મિતવદનથી નોગણુ ત્હેમને સાહાર
 છે પરસ્પર વન્દન વન્દી વટચાંચીની હિન્દોલા ભેતી જટાવટા નીચે ઊભાનથ
 બોલે સહુ બેસે છે. આસપાસ ટર્નીસન પડ્યાં છે.
 આલે ૧૫' ડેરમાં એક મોરલી કલા પાયરી નાચી રહ્યો છે.)

નોગણુ: રાજ! સંસારમાં પ્રવેશ્યા; શુભ થાવ;
 સંસારને જોળખ્યો-પારખ્યો?

રાજ: સંસાર એટલે સર્પની કાંચળી:
 જોલી, ઉતારી, ઉશોડી દેવાની.

નોગણુ: તો તો સંસાર નિર્વિધ કહેવાય.
 સોહામણા સંસારસરોવરિયાની
 એક પાળ છે કૌવચબાંધી,
 ને બીજી પાળ છે ચન્દનપગથિયાંની.
 એક પાળે કાંટા પાથ્યાં છે,
 ને બીજી પાળે જડયા છે મણિ.

કમલપ્રકુલ્લેલી કમલિનીનું
સંસાર છે જળજાતું.
તરતાં આવડે તે કમળ વીણે,
ને અન્તરના ઇંદને રહ્યાવે;
ન આવડે તે કુશમાં કુશવાઈ રહે.
પ્રભાસુલજલામણીનો ખેલ તે સંસાર.

(નરે સેવકની વેશીએ ડાકતી આવતી હોય ત્યારે પ્રમદા, વરા
દેવી ને કાન્તિકુમારી પધારે છે. એમને આવતાં દેખીને)

દેવ : કેમ પાછળ રહી ગયાં કંઈ ?

રાજ : ઇન્દની પાછળ ઇન્દ્રાણી,
ને પ્રસાની પાછળ પ્રસાણી.
સંસારમાં સ્ત્રી મોખરે કરડાદે હતી જો ?

કાન્તિ : ચોરીમાં ચોથું મંગળ ક્યાં તા તડાદે.

રાજ : ચોથું મંગળ ફરો પછી કહેજો, આંમળીનું.
કોઈ યુગનો ઇતિહાસ તો ઉચ્ચરતો નથી.

પ્રમદા : એ ઇતિહાસને વિધાત્રીની મેળ વાગ્યો.
ઘડાતા નવઇતિહાસ ઉચ્ચાર્યો કે
સંસારની હરોલ સ્ત્રીગતિએ સોહાવી.

રાજ : સખાએ તડાદે બણીનું એ ઇતિહાસો.
નિજનિજના વરથી ઉચ્ચરડી
કેટકેટલી સ્ત્રીઓ જગતમાં રૂપગવિંદી છે ?

કાન્તિ : સીતાની પાછળ રામ,
ને રાધાની પાછળ સ્યામ;
આર્યકુલની તો એ આર્યતા.
માણના ચરણકમલમાં વિરાજ્યા છે
તડાં યે એવું ઉચ્ચાર્યો ?
મજાકમાં યે મીઠપ હોય.
અમૃતપુરની આ યુરપીડિયા—

જોગણુ : નહીં, રાજ ! એમ અવરોધો મા.
 પૃચ્છાના પંખીને ઉડવા દો.
 દીકરા ! જગત-એટલે જીવન.
 જીવનઆદેશ એ જ નિજને જગતસન્દેશ.

કાન્તિ : ન પૂછવા શું પૂછ્યાની ક્ષમાચાતના છે.
 પણ માણ ! આપના જીવનઆદેશ—

જોગણુ : સાધુને સન્તાડવાનું શું ?
 ઘાળે દહાડે જે મશાલ ધરવાની,
 કે પડછાયામાં એ જાંઈ ન આચ્છાદાય.
 સાધુજનના હોય સાધુતાના આદેશ.
 ગામગામને ગોંદે ધર્મવેદિ સ્થાપવી,
 નગરનગરને ચોક અગ્નિહોત્ર માંડવા;
 મહાજનની મહાનુભાવિતા મહોરવવી,
 સુન્દરીઓની કૌન્દર્યવેલ ફળાવવી;
 સંપ્રદાયોના અગ્નિ સંકેરવા,
 ધર્મજવાલોઓમાં પરનાળે ઘી હોમવાં,
 સદ્ધર્મને ઇન્ધન સીંચવાં,
 કલ્યાણપન્થની કંટાળી નીન્દવી:
 સંસારીનાં સર્જન, સર્જનનાં સાધુ,
 સાધુના ધર્મસ્થાન જવા;
 પર્ણકુટીરનાં રાજમહેલો
 ને મહેલોમાં મંદિર બાંધવાં:
 એ અમારો બન્ધમોદનો સંપ્રદાય.
 પણ આંખડલી દેખે છે
 એટએટલે એ ઉડાતાં નથી :
 એવી છે પ્રારબ્ધની સીમાઓ.

રાજ : ને ભારતમાં તો પાળો પડી છે.

જોગણુ : હા; પર્વતચાળ ને સરિતચાળ ને સાગર :

પ્રમદા : ભારત તો ખંડર છે ને?—સ્મંડળનું ?

જોગણુ : ભલુનર તો ભલ્લેરૂં ભણ્યા

નિજનું ચક્ર નિન્દવાનું.

નિરખો અમૃતપુરનાં આ ખંડેર,
 ને મંહી નાચન્તો પેલો કળાયેલ મોરસો.
 ભારત છે જગતસમૃદ્ધિની ખાણ,
 એ ખંડેરમાંથી બોલશે જન્મ જોગીઓ,
 ને બણશે કાળના મન્ત્રો,
 ને ઘટાવશે જીવનમાં પ્રકૃતિની પ્રજા,
 ત્યારે આલ શા અન્તરાયો સંકેલશે,
 ને ઉઘડશે બીડ્યાં વજ્રખાર.
 નગરખંડેરમાં મહિધર પેદાયા છે,
 વનખંડેરમાં સાવજ ચલા છે:
 ત્યાં છે જગતના લેગીરાજ.
 એ ખંડેરો સચેત થશે.
 ત્યારે ધરતીકંપ થશે,
 સંસાર સમગ્ર ડોલવા માંડશે.
 ભારતનાં ખંડેરને અપમાનશે મા કો.
 કાળજનાં એ ખંડેરોમાં
 લાયા છે અનન્તના અગ્નિઓ.
 એટા! ગેળની વાતો મા પૂછ.

પ્રમદા: ગેળનાં ગર્યાં—

જોગણુ: અણુદીકને અપમાનો મા.
 દીકાંના હાયકા છે,
 અણુદીકાંની અનન્તતા છે.
 ગિરિદેશને અમ કિઆદિશિખરેથી
 દિશાયકલુ જગદશન કરતાં
 કંઈ કંઈ પડદા સંકેલાય છે,
 અણુદીકના આગળા ઉઘડે છે.

પ્રમદા: પણ ભારતનો મહાપ્રશ્ન તો
 દ્વરાન્ય જ છે ને?

જોગણુ: દ્વરાન્ય? સન્તાનો! કે પ્રજારાન્ય?
 સહુસહુનાં દ્વરાન્ય સરખાં,
 ને સર્વહિતનું સત્યાનાશ વળ્યું.

ભારત પ્રજાસત્ય વાછે છે.
 સહુ મહાપ્રજાએ પ્રજાસત્ય પામી છે,
 ભારતની મહાપ્રજા એ પ્રજાસત્ય પામશે.
 વિશ્વવ્યવસ્થાનાં વિધનાં નિર્માણ છે એ.
 દુર્લભ દીક્ષતું એ સુલભ છે એ:
 અધરાં તો છે આત્માનાં અધ્યાત્મસત્ય.
 ભૂખ્યાને ભોજન વિના ચાલે,
 તરસ્યાને પાણી વિના ચાલે,
 મહાપ્રજાને તો પ્રજાસત્ય વિના ચાલે.
 —પણ દેહને શુધ્ધ વિના કેટલું ચાલશે?
 અન્નપાણી મનુષ્યનું સર્વસ્વ નથી,
 પ્રજાસત્યે મહાપ્રજાનું સર્વસ્વ નથી.
 મહાપ્રજાઓનું કલ્યાણકેન્દ્ર કોર છે.
 ધરતીનું ભાગ્યવિધાતા ભારત છે.
 પ્રજાસત્ય તો એનું આજનું ધ્યેય.
 ભગીઓ જુડે જ ભામે છે
 એનું અનન્તનું ધ્યેય.

કાન્તિ : ત્યારે, ભગવતિ!

ભારતનું નિત્યધ્યેય કીયું?

રાજ : કાળની કલ્યાણનન્દિની!

ભામે ભારતનું નિત્યકલ્યાણ.

ભગણ : સાંભળો ત્યારે કાળની મહાવાતા.

પ્રજાંડધેરતાં આભના પડદા લટકે છે,
 ને એ પડદાઓનાં પ્રચંડ દિપ્તિપણોઓમાં
 પ્રભામે આલેખેલી છે પ્રજાશરી.
 ભારતની પ્રજાશરી અદ્ભુત છે.

દેવ : ભાણશે ભારતની એ પ્રજાશરીમાંથી કંઈક?

ભગણ : કાળની શુક્રાઓમાં

પ્રજાંડનું ભાગ્ય ધણય છે,
 ત્યાં ધણય છે ભારતનું એ ભાગ્ય.
 જગતકલ્યાણના છે એ સૌભાગ્યમન્ત્રો.

આલઆલમાં ફિરદો઼ ફંકતા
દિશદિશમાંથી તારલિયા ઉગે,
મહાપ્રજાઓ ફંકે છે એમ બાલુ
અવનીનાં આલમાં.
એ છે પ્રકાશ ને અન્ધારની બરછીઓ.
પ્રગટતા પ્રભાતને આરે
તેજઅન્ધારના ભાલાઓ ઉછળે,
એવી ઉછળે છે પૃથ્વીભરમાં
મહાપ્રજાઓના ધ્યેયમન્ત્રોની એ વજ્રસાગી.

White Men's Burden,
Black Men's Burden,
Yellow Peril, Pan-Islamism,
Russo-phobia, Germano-phobia.
Armed Peace, Open Sea,
Superman & Super-civilization theories,
Asia vs. Europe,
The East vs. the West,
The Old vs. the New Hemisphere:

બહુજો, ઓ જગતના લોક!
સેનાઓના કરતાં સંસ્કૃતિઓના સંજ્ઞામ,
અદૃશ્ય છે મારે, મહાઅધાર છે.
મહાપ્રજાઓના મદ્દરાજોએ ઉછળેલી
એ ને એવી છે રાજમન્ત્રોની સાંગી.
પ્રજાપ્રજાના રાજપ્રાપ્તિઓએ ઊઠેલા
એ છે ધૂમ્રવતાં પ્રતાપ.
સહુમાં સત્યાગે છે, નિષેધાયે છે.
સત્યના સાગરમાં
કેવળ અસત્ય કાંઈ તરે જ નહીં
પણ સર્જક કરતાં ઘાતક છે,
રાજર્ષિઓ સમા રાજસ છે.
ભારત છે જગતનો પ્રતિષ્ઠિ,
ને ભારતના છે જગતને પ્રત્યક્ષદેશ:
સાન્નિવક, સર્જક, કૃત્યાણક.
ભારત તો પ્રત્યાગર છે પ્રધાંડનો.
સાગરનો જે છે પ્રત્યક્ષદેશ,

ભારતનો છે તે જગત્સન્દેશ.
 સાગરનો જીવનમન્ત્ર છે સરિત્સમન્વય,
 ભારતનો જીવનમન્ત્ર છે સંસ્કૃતિસમન્વય.
 યુગયુગથી મહાપ્રભાઓના મહાનદ
 ભારતસાગરમાં ઠલવાય છે :
 કાંઠાઓમાં ઘડીક છલકાઈ
 એ પ્રભાપૂર મહાજલમાં સમાય છે.
 ઇતિહાસ ભાષે છે એમને
 પરદેશીઓના હુમલાઃ
 દષ્ટાઓ ભાષે છે એમને
 ઝરણોનાં મહાસરોવરમાં નિર્ઝરવાં.
 ભારતમાં છે જગત્સંસ્કૃતિઓનાં ગુરુવાક્યંજી.
 સિન્ધુ, ગંગા ને બ્રહ્મપુત્રા,
 ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને મહાનદઃ
 નવસેં ને નળાણુ નદીઓ
 નિત્ય નિત્ય નીર ઠાલવે,
 તો એ છે મહાસાગર તો
 એકનિષ્ઠ, અણુઉભરતો ને માઝાવન્તોઃ
 આપૂર્યમાણમ્ અચલ તિથમ્.
 એવા છે ભારતના લબ્ધ લાગ્યલેખ.
 દ્વન્વપટે હિન્દ્યાપમાં ઝંકાર માંડી,
 કરકમલમાં શાસ્ત્રસન્નય થઈ,
 સાર્વિકવણીં ત્રિપુંડ્ર ધારી,
 પ્રભાભિસુખી પ્રજયોધરાજે
 સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય પોકારતા,
 વેદકૃષ્ણ પ્રજ્વલિ સરિખડા,
 વનાટવીમાંથી જનાટવીમાં ઉતરશે,
 જગત્ ત્હારે ભારતના પદમાં જૂકશે.
 વત્સે! અધીરાં મા થાવઃ
 આજ ભલે અન્યની હોઃ
 ભતની પેઠે બવિધે ભારતનું છે.
 ‘સંસ્કૃતિઓનો મહાસમન્વય’
 એ જ પ્રભાકલમાં છે
 ભારતનો જગત્કિંગવિજય.

પ્રમદા : પણ જગત્સંસ્કૃતિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ,
કાળસાગરના લક્ષ્મીકમલ શી,
આજની પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના જ્યેષ્ઠ—

કાન્તિ : માણ ! સંસ્કૃતિઓની સમતુલા—

જોગણુ : સંસ્કૃતિઓની સમતુલા એટલે
પૃથ્વીપાથયા ઇતિહાસના સાર સારવવા.
અથડું છે, આદરશે મા.
સર્વશ્રાહી એ આંખડલી કોકની છે,
ન્યાયનેકીલી એ ઢાંડી યે કોકને છે.

પ્રમદા : તોણે તો છે સહુએ ય તે
પૂર્વ ને પશ્ચિમનાં છાણડાને.
એવી તો આણુ સહુ ઉથાપશે.

જોગણુ : તો મહા સંસ્કૃતિઓની તુલા
પૂર્વ ને પશ્ચિમનાં પડલામા.
જગસરખામણીએ ભારત નહીં હારે.
ઉત્તર આપશે જગતના ઇતિહાસને
અગમ્યની યે ફાંદી પ્રજ્ઞાવલિનો.
માનવીને બહાલાંમાં બહાલાં છે
ધર્મ, દિલસુદી, કવિતા ને લક્ષ્મી.
ઉત્તર ઘો, એ પશ્ચિમનાં પડખિયાં !
પશ્ચિમઉચ્ચા પયગમ્બરો કોણુ કોણુ ?
પશ્ચિમભાષ્યા આગમનિગમ ક્રિયાં ક્રિયાં ?
પશ્ચિમગાયુ સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય ઇલિયડ.
ને ઇલિયડને પડછે મફત જોજો ધડીક
ભારત ભાગવત કે રામાયણ
કે કિરદાસીની સાડ હજાર સ્લોકનકીડતા.
સીતા ને હેલનના શીલભેદ,
અર્જુન ને એકિલીંગના વીરત્વભેદ,
બીષ્મ ને એત્રેશના પ્રજ્ઞાભેદ,
સુગ્રીવ ને એગેમેમનોનના મેધાભેદ
એ છે ગુણભેદ પૂર્વપશ્ચિમના સ્થાવતાચેના.
—અને શ્રી હરિનાં પત્ની લક્ષ્મીશ ?

ભારત પ્રલધામ હતું,
ભારત હતું જગતનું લક્ષ્મીમંદિર.
ત્રિખંડમાં ઢળતી'તી એની સોનારેહો.
પૂરેપૂરે આંખલે વસન્ત એડી,
ને લક્ષ્મીજીના મહેર મહેર્યા,
ભારતનો જલમાર્ગ જડ્યા પછી?—કે પહેલાં?
પ્રભાતે ને. પ્રભાતે પ્રભુજી ચે
પૂર્વજાગે પ્રગટાવે છે સ્વદેવને,
ને પૃથ્વીમાં વરસે છે પ્રકાશના મેઘ.
પૂર્વ એટલે જગતની ઉદયદિશા,
પશ્ચિમ એટલે જગતનો અસ્તાચળ:
એ વ્યાખ્યાઓ ભૂંસી કોઈથી ચે ભૂંસાશે?
આર્યને તો દશે દિશાઓ છે દેવની:
આ તો કીધા આદ્યાનના ઉત્તર.
ચારે દિશે માંડ્યાં છે તીર્થધામ,
ને શંકર ભગવાને માંડી'તી શારદાખીઠો.
હુનિયાના દશ દિગ્ગાઓ છે:
ને પ્રત્યાંકધુરન્ધર છે એ દશે દિગ્ગાઓ.
જગતસંસ્કૃતિઓના મહાસમન્વય ઉપર જ
સ્થપાશે ભાવી જગતનાં માનવમંદિરો.
મનુવંશ મેળે મળી ઉજવશે
સંસ્કૃતિઓના સંમન્વયનો વસન્તસમયો.

પ્રમદા : ભારતના એ તો ભૂતકાલ:
યજ્ઞના સમા એ તો ઉતરેલા મહિમા.

રાજ : ત્હારે હોમર ગોઠ્યે કે સેક્ષપિયર,
એરિસ્ટોટલ પ્યેટો કે કેન્ટ
કિયા વર્તમાન કાળે તપતા'તા જે?
મેપોલિયન શાલમેઈન સીઝર કે સિકન્દર:ઉપર
કિયો આજનો ધરજ કિરણો વરસે છે?
અપમાનશે મા, આછકલા ઇતિહાસનવેશો!
ભારતને કે ભારતના ઇતિહાસને
ત્હમારા અજ્ઞાનને છાંબડે તોળીને.
અપમાનના અંગારાની આંખોમાં

કંઈ કંઈ ભક્ત થઈ ગઈ
મહાપ્રજ્ઞાની પ્રજ્ઞાશ્રીઓ.
અપમાનના ઉત્તર શી
શાપની સિદ્ધાંતીઓ
ચિતાથી ચોગણી છે ચેતનવન્તી.

યશઃ માણ અમને કાંઈ આદેશ?

જોગણુઃ ભૂમે વર ને વહુ જ છે
મતિમન્ત પ્રસારના મહોદધઃ
ત્વમને તે સન્બોધ શા?
મન્તાઓ! મુખને મહુઃ
રાજ! ઘડીકે કાન ઢાકો—
સન્મુખ સ્તુતિ મેં નિન્દા છે—ક્રોધાદેકે તો.
દેવો નિરખે છે તે ભાષુ છું.
ભદ્રરાજ ને યશદેવી તો છે
દેહ ને દેહીના ઓચ્છવિયા.
પાદશ્યાગથી આત્માને પોષે છે,
અસન્મુખથી દેહને પોષે છે.
ઉભય છે મનુષ્યત્વનાં માગીઓ.
'જેને ઘેર નિત્ય હરિઓન્નિય ધાય,
તેને ઘેર નિત્યે હરિવર નય.'
નિત્યે ને નિત્યે છે એમને ચોક
શ્રી હરિની પગડીઓના પુણ્યસોહાગ.
આંગણે દેવના ઝાકઝમાળ,
ઝારે જગન્માતાની નાહોજલાલી,
ને પરસાળે પ્રભુજના પુણ્યવાસ.
એમનાં કયાં કોક આદરશે,
એમનાં ઉન્નયોં કોક ઉન્નવશે.

દેવઃ ને કૌમારસંઘનું ભાવીઃ—

જોગણુઃ દેવશી શું અન્નપ્રયુ છે કે કલુઃ?
કૌમારસંઘ છે પ્રસારસંઘનાં યજ્ઞ.

રાજઃ એ કૃષ્ણ છે કે કૃષ્ણનો ઉત્તર?

કાન્તિ : મા દેશેા ઉત્તર, માણ !

એ જગમશ્કરને.

(ભટ્ટરાજ સ્થાપુ' નિહાળીને)

જાવ.

ભોગણુ : બેટા ! હસનારાં સંગાથે હાસજો :

હસવામાં હુલ્લાસ છે.

રાજ ! ઝીલતાં આવડે તો તો

એ જગવર્ષા છે ;

ત આવડે તો છે અમરતા ઉભરા.

દીનવત્સલ દયાધન હરિવર

વરે' વરે' વર્ષા વરસે છે.

જગજનો અધૂરિયાં છે,

જગત ઝીલતાં શીખ્યું નથી પૂરું.

અરુધઝાઝેરી વર્ષા એળે જાય છે.

વર્ષા વર્ષે' જ પાક નહીં પાકે,

વરસતાં પાણી નહીં પીવાય.

સરોવર ને સરિતાની અંજલિઓ

ઝીલશે ને સંદરશે, તે જગત ખીણે.

નહીં ઝીલે તે ખારે દરિયે વહી જશે.

યશ : માણ ! કાન્તિકુમારી તો ગાય છે કે

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીણું રે બહેન !

ભોગણુ : અમૃતપુરનાં જેવાં ભાગ્ય.

વૈરાગ્યના વાયરા વાયા હશે.

કોટીલો કૌભારસંઘ તો છે

બ્રહ્મચર્ય ઉત્સાહ ને સાહસની મેઘધટા :

જલભરી ને જ્યોતિભરી.

વર્ષા વર્ષા'વી છે વાધીન,

વર્ષાનાં બહેણુ વાળવાં છે મનુષ્યધીન.

વાળશે તહેમનાં વળશે લક્ષ્મીના કાલ :

ને પાણીનાં સરવત્રે ધન ને ધાન્ય.

રાજ : તીરથવાંત્રી છો, દેશંબોળે ધમ્યાં છો :

મ્હારે તો એક જ છે પૃથ્થા :
દેશ આગળ ધપે છે? કે પાછળ?

જિગણુ : રાજ ! કૃપદાનમાં ધૂપ સળગે,
યસકુંડમાં દેવવહ્નિ લબકે :
એવો લડલડતો સળગે છે તમ હથે
પ્રત્નકણ્યાણુનો નિત્યહોમ.
તમ મુખડે એ પ્રશ્ન જ ચોલે.
પૃથ્થામાં છે પૃથ્થકની વિચારકક્ષા.
રાજ ! ડુર્લભ છે સમગ્ર દેશદર્શન.
વિરલાને લાધ્યું છે એ;
યાત્રીઓ આધુ પાતળું યે જવે.
પ્રભદિશ પારખવાના, રાજ !
તાળાઓ છે એ :
એક તો : સંસારસંઘને પૂછજો કે
સંસારમાં સર્જન વધારે છે, કે વિસર્જન?
ને બીજું : પોપત્તી ને પડળ ઉઘાડીને
નિકાળજો, અનુભવજો ને ચિન્તવજો :
જય ત્રેશી સવાયા પાકે
તે મહાપ્રજા છે પ્રગતિને પન્થે.
એ હાથમાં એ બે મશાલો લેઇ
શિતિજ્વળી પરક્રમ્મા ફરી વળજો,
ને પારખી લેજો ભારતનાં પ્રારબ્ધ.
ભારતની ઝોટની અવધો ઉતરી ગઇ.
ઇચ્છ્યાં પાણી નહીં ચહડ્યાં હોય;
ઉલ્લાસ, આનન્દ, સાહસ આછાં હયો;
પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન એક જ છે મહાપ્રશ્ન :
ઉમિંઓ ઝોટની ઉછળે છે, કે ભરતીની?
ભારતમાં આજ ભરતીનો ઘોર ગાળે છે.

અમદા : એ મોજાં ફળાડશે તો નહીં ને?

રાજ : તમ જેવાંને એટલી યે ભારતચિન્તા
એ ય ભારતીઓનાં મહાભાગ્ય.

ભોગણુ : મહાસાગર માઝા મકે

તો ધરતીને ય ભોળે.

ત્હકાં જ છે સીમાસ્થભો

રાષ્ટ્રીય ને આન્ત રાષ્ટ્રીય પ્રજાતરવોના.

જગત સુકલની પ્રજાપ્રત્યોનાં

રાષ્ટ્રીયત્વ ને આન્તર્રાષ્ટ્રીયત્વનાં પડલાં

સમતોલ રહે તે પૃથ્વીસમતા :

નહીં તો પૃથ્વીસંઘ્રામ.

પ્રજાત્વભાવની ભરતીને યે સીમાદોરી છે,

શુભ ભારતમાં, કે જર્મનીમાં, કે ઇંગ્લાંડમાં.

પ્રજાપ્રજના પ્રજાત્વભાવના

વિષ ને કાંટા વેડાવા જ ભોંધશે.

પ્રજાપિત્રા! જો માજણુ સમતોલ રાખજો.

તન્દ્રા નિદ્રા જડતા જરૂકાં જાગ્યા હોય

ત્હકાં રાષ્ટ્રીયત્વની વીજળીઓ પ્રેરજો :

રાષ્ટ્રીયત્વની જવાલાઓ જરૂકાં ઝંજૂકતી હોય,

આન્તર્રાષ્ટ્રીયત્વના મેઘ ત્હકાં છાંટજો.

પ્રજાપરીધથી મનુવંશ સદા મહોદો છે.

પરસ્પરની દોષનિવારક છે જો ઐષધિઓ.

પ્રજાત્વભાવની અવધિઓ ન ઝાળખી

જો મહાપ્રજાઓ પૃથ્વીપડમાં યે નથી આજ.

ઈતિહાસમાં ઉગી ને ઈતિહાસમાં સમાણી.

કાન્તિ : ત્હકારે સંસાર કે સંન્યાસ? માણ !

આ સુત્રીને કંઈ આદેશ?

ભોગણુ : બેટા! જુલાંડ જાણિંજાનું છે,

જગત ભોજેધરોનું છે,

સંસાર સંસારીઓનો છે.

મા પ્રજા જો અવગણાણીના અર્થ.

સંસારની યે નહીં, સંન્યાસની યે નહીં,

ત્હારા વદનકમળની પાંખડીઓમાં

ઐવી અદ્ભુત કે અત્રિરણાવલિ રમે છે.

જનજનની જડી છે જન્મકુંડળી,

સદુસદુના નિરનિરાગા છે છવનપ્રેનો.

અનોખાં છે એ જગત્સૃષ્ટિયો.

રાજ : તો થાવ ઘડીક જગત્સૃષ્ટિયી,
માંડો જગતની જન્મકુંડળી,
નાંખે રમણનો પાસો,
પૂછો પ્રારબ્ધના ઉત્તર,
ને ભાખો જગતના મહાપ્રશ્નો, માણ !

જોગણુ : 'પૂર્વપશ્ચિમ એ પાંખે ઉડે છે પૃથ્વિપંખિણી.'
પૃથ્વિપંખિણીની એ પાંખપાખના,
ને પાંખપાંખનાં પીંછાંપીંછાંના
મહાપ્રશ્નો છે નિરનિરાળા.
વીસમી સદ્દીનો પહો ફાટયો મહાસંગ્રામથી;
ને પા આયણુ માંડ વીત્યું છે ત્વંડાં તો
વિશ્વસંહારનાં પગલાં સંભળાયાં.
આજના જગતનો પરમ પ્રશ્ન છે
મહાસંહારોના સંહારનો.
કોઈને ચે નથી દીધાં જગન્નાયે
ભવિષ્ય ભાખવાના અધિકાર :
સન્તજન હો ! તહો ય ભાણું છું તે ભાણું છું.
જગત ! કાન માંડજે ને સાંભળજે :
બુદ્ધભૂમિમાંથી જ વિસ્તરશે
જગતશાન્તિના ચિરંજીવ જગતસન્દેશ.
દુનિયાએ સાધવાના છે વર્ણભેદના સમન્વય ;
પૂરોપે સાધવાના છે રંકરાયના સમન્વય ;
એશિયાએ સાધવાના છે સ્પૃહસક્ષમનાં સમન્વય ;
ભારતે સાધવાના છે સંકૃતિઓના સમન્વય.
સદ્દીનાં જન્મકુંળ સધાશે તો
ઈતિહાસ ભાળશે વીસમી સદ્દીને
સમન્વયોનો મહામનવન્તર.

કાન્તિ : બ્રહ્માંડચક્રની મડી ચે
અજબ જ છે ને ? માણ !

જોગણુ : બુદ્ધ ભગવાનનું ભાગ્યચક્ર,

કૃષ્ણ ભગવાનનું સત્તમંડળ,
 વિશ્વજ્ઞાનીઓની વિરાટ ચક્રાવલિઃ
 વિધવિધનાં એ સર્વેં યે છે
 એકનાં જ અનેક નામનિર્દેશ;
 પરબ્રહ્મના બ્રહ્માંડસસનાં નામવિશેષ.
 શિખરશિખરે મોરલા નાચે છે,
 ફૂલાસ માથે નટરાજ નાચે છે,
 ફૂદડી ફરતી વાદળીઓ નાચે છે,
 માનવી માનવીનાં ભાગ્ય નાચે છે,
 સૂર્ય ચન્દ્ર તારલા રાશીઓ નક્ષત્રો
 એમ નાચે છે પ્રામાંડનો મહારાસ.
 ગાવ, સન્તજન! બ્રહ્માંડરાસનું એ મહાગીત.

(સન્તજનો સંગીતનાં સાજ લે છે. કાન્તિકુમારી ધીમ્ મેઘમીડું ઢોલક વગાડે
 છે; પાંગડી જલતરંગ બસી જોલાવે છે; ભેગણ એકતારો શુન્તરે છે; દેવ કરતાલ
 જમકારે છે; યશ ડમરૂ ઘોરાવે છે; મમદા વાંસળી વાપ છે; પાળડો મંજરૂ ને
 જાંઝેલા તાળ દે છે; એમ પ્રચંડ સંધસંગીત ભમે છે. અંડેરમાંથી કાળજીના
 પડધા ભગે છે. વચ્ચે વચ્ચે ભટરાજ મહાંડળગાદનો સંખ પૂરે છે, નટરાજ શો
 નાચે છે.

એમ નેપાળી ભેગણ ગવરાવે છે, ને અમૃતપુરની સન્તમંડળી બ્રહ્માંડરાસનું
 ગીત જાહે છે.)

ભેગણુ : નિરખો આ રાસ લોકલોકના રે,

રમે શ્રુષ્ટિ ને સૃજનાર;

રમે સહિ ને સૃજનાર;

અશ્રુભિમાં અશ્રુભિ પરોવીને

ખેલે તેજ ને અન્ધાર;

ખેલે તેજ ને અન્ધાર :

રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.

પુરુષ ને પ્રકૃતિની બેસડી રે

કરે કૂહડી અનન્ત;

કરે કૂહડી અનન્ત;

તણુયા વેર્યા નયનતેજના,

તહેનાં બનિયાં બ્રહ્માંડ;

તહેનાં બનિયાં બ્રહ્માંડ;

રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.

પૃથ્વી કરતો કરે ચન્દ્રમા રે,

પૃથ્વી સ્થાને ઘેરાટ;

પૃથ્વી સ્થાને ઘેરાટ;

અમે ચોખાસ મહાસ્થાની;

એમ ધ્રુમતો વિરાટ,

એમ ધ્રુમતો વિરાટ;

રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.

રાગ પ્રજા ને મહાપ્રજા રે

વ્યહિ અગ્રહિ સમસ્ત

વ્યહિ સમહિ સમસ્ત;

દેહી ને દેહની લીલાકલા:

સૌના ઉદયો ને અસ્ત;

સૌના ઉદયો ને અસ્ત;

રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.

ધર્માદાઈના વહીવટ

ધર્માદાઈના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવાનો પ્રશ્ન ઉપાડવામાં આવે છે એટલે જે લોકો એવા ફોના ઝેરઉપયોગથી મોજ કરે છે તેમનામાં “રાષ્ટ્રીય” ભાવનાનો ઉભરો આવે છે અને પરદેશી સરકાર, અથવા કોઈ પણ સરકાર ધાર્મિક આખત-માં હાથ નાખે તેની સામે જખરો પોકાર ઉઠાવે છે અને આપણા નજળા મનના, કુઠા વિચારના લોકોમાં તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અગર દયાની લાગણી-ઉત્પત્ત થાય છે.

ભીખ અટકાવવા માટે કાયદો

આ વિષે શ્રી ગોવિંદજીભાઈ જણાવે છે કે ‘આપણા દેશમાં ભીખ માગવાનો ઉપદ્રવ એટલો જધો વધી ગયો છે કે ભીખ માગવાનું બંધ કરવાની પણ જાણ દિમાયન કંઈ છે. પરંતુ જન-સમાજનો મોટો ભાગ પોતાની પરદાઈથી આત્રની આવેલી દયાની લાગણીથી ભીખ માગવાનું બંધ કરવાની વિરુદ્ધ હોવાથી હજી મુખી કંઈ યથ રાક્યું નથી. કાયદાથી પ્રતિબંધ થયા વગર ભીખ બંધ અગર કમી થશે એમ લાગતું નથી, તો પણ લવિ-ખમાં કદાચ તેવો કાયદો થાય નહિ, તો પણ ભીખ બંધ કરવાની અગર કમી કરવાની તત્તવીજ કંઈ દરજ્જે આપણા પોતાના જ હાથમાં છે. આપણું પાતકુપાત્રની તપાસ કર્યા વગર દાન આપીએ તેથી તે કુપાત્રને પણ મળવાનો સંભવ રહે છે અને તેમ થવાથી સમાજનું અદિન થાય છે તે વાત ખ્યાનમાં રાખી આપણે ભીખ આપવાને ના પાડીએ અને જે દાન કરવાની આપણી ઇચ્છા હોય તે દાનની રકમ વખતોવખત નીચાદ હિંદુ અનાયાત્રમ જેવી ધાર્મિક સંસ્થાને આપીએ તો તેથી યાવતા બેઠને જ તેનો વ્યય થશે અને તેમ થવાથી દાન કરવાનો ખરો હેતુ પાર પડશે અને ભીખ માગવાનું પણ ધીમે ધીમે કમી થતું જશે.”

જર્મનીની યોજના

યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં ભીખ માગવાની હદ નથી અને જે કોઈ માણસ ભીખ માગતો જણાય છે તો તેને પોલીસ કબ્જે કરે છે. યુરોપમાં અચ્છ નથા રોગો માણસોને માટે આજમો હોય છે. જે કોઈ સશક્ત માણસ ભીખ માગતો પકડાય છે તો

તેને અમુક કારખાનામાં મોકલી આપવામાં આવે છે. પ્રજાની કોઈ પણ વ્યક્તિને આજમુ અને એવી થયને પરી રહેવાનો દરક નથી. કોઈ પણ માણસ કમાતો નથી અને તેને આર્થિક આવકનું સાધન નથી એવી માલિની મળે તો તે માણસ ઉપર પોલીસની નજર રહે છે કારણ કે તે અનીનિથી યુજરાન કરશે એવી સંકો પોલીસખાનાને થાય છે.

સંયુક્ત કુટુંબ

આપણે ત્યાં “જુડું” તેટલું “નુડું” માનવાની દેવ પરી ગયેલી હોવાને લીધે સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાનાં જુજ વખાણ થાય છે. એ વ્યવસ્થાના કાયદા છે તેમજ ગેરકાયદા છે, પણ હાલની “પરદેશી” ની ખોટી માન્યતાને લીધે દરેક જુની વ્યવસ્થા ઉત્તમ ગણાય છે. મદાતમાહના કેટલાક શિષ્યોએ આ ભાવનાનું જુજ પોવણ ક્યું છે. સંયુક્ત કુટુંબને લીધે લગ્નને ને જાણે માણસો આજમુ જીવન ગાળે છે. પુરાણી સમાજવ્યવસ્થાના વખાણનારા કહે છે કે જુના વખતમાં અનાયાત્રમોની જરૂર એટલી હતી કારણ કે દુરનાં સગાં હોય તો પણ અનાથોને પાળતાં, રામરાજ્યના યુગમાં ગમે તેવી વ્યવસ્થા હશે પણ છેલ્લાં ૪૦-૫૦ વર્ષમાં તો આપણે એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ કે આપણાં અનાથો ભૂખે મરનાં અગર ખિન્ની થનાં હતાં. જ્યારે મુસલમાનોમાં જનુતિ આવી ત્યારે તેમણે આપણાં અનાથોને પાળવાનું શરૂ કર્યું. હાલમાં ખાનપંથને તંત્રમાં આવેલો છે અને યુજરાતકાકીઆઓમાં પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરી રહેલો છે; અને હિંદુ નથા જેન પ્રજા મંદિરો બાંધવામાં અને લાખો અગાન નકામા સાધુઓને પાળવામાં પૈસા વેડેલી નાખે છે.

હાલમાં ગાંધાનનું નુડું ધર્મીય નીકળ્યું છે અને જે યોજનાઓ બદાર પડી છે તેમાંની કેટલીક એવા માણસોના હાથમાં છે કે તેમની સજ્જતા વિશે ખુબ આશા રાખી રાકાય એમ નથી. કરોડો હિંદી કંગાજ અને અજબ સ્થિતિમાં પડી રહ્યા છે, તેવી જગલી, પગાન કોમોમાં ઉપદેશ કરવાનું કે ચિંતાળુ આખવાનું કે તેમને ઉત્તરિને માર્ગે ચલાવવાનું કામ સામાન્ય પ્રજા કે સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ (હિંદુ અને જૈન) હાથમાં લેતા નથી.

શ્રી ગોવિંદલાલનો ઉપદેશ મનન કરવા જેવો છે. લાપણના અંત લાગમાં એમણે સેવાના માર્ગો બતાવ્યા છે તે લક્ષમાં રાખવા જેવા છે:

“વાસ્તવિક રીતે ધર્મનાં ગણાય નહિ એવાં કામોમાં તથા વરા વગેરે કરવામાં આપણે અહીં જે મોટા ખર્ચ થાય છે તે બંધ કરી, આપણા બંધુઓની ઉન્નતિ કરે તેવાં કામોમાં હાલ થાય છે તે કરતાં વધારે ખર્ચ કરવા તરફ આપણા લોકોનું વલણ થાય તો આપણા દેશની હાલની કંઠાળતા

નથા અધોગતિ ધણે દરજ્જે કમી થઇ જાય. કેળવણીનો પ્રચાર કરવામાં, હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવામાં, દવાખાનાં, બહેર બાગ, વ્યાયામશાળા વગેરે આરોગ્યરક્ષણ કરનારી સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, સેવામંડળોને વૌધવામાં અને એવી જ બીજી બાબતોમાં આપણા શ્રીમાન અને ઉદારચરિત્ ગૃહસ્થો તરફથી દાન થવાની ધણી જરૂર છે. એવાં દાનથી અનાથાશ્રમનો આશરો લેવો પડે તેવા લોકોની સંખ્યા કમી થશે એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય ઉન્નતિ ધણી થશે.”

સુ. મ.

વાંચકોને અંગત્યની સૂચના

યુગધર્મ કાર્યાલયના શિરનામીના ફેરફાર સંબંધીની ખબર માટે આ અંકના પ્રકા ઉપર લેખોના અનુક્રમ નીચે હાપેલી સૂચના તરફ ટાલકો, લેખકો, બદલામાં અમને મળતાં પત્રોના વ્યવસ્થાપકો, અવલોકન માટે પુસ્તકો મોકલનાર લાઇઓ, વગેરે સા કાઇનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

આ માસિક મુજબ, ૨૧, દલાલ સ્ટ્રીટ, કોટમાં આવેલા “એડવોકેટ એન્ડ ઇન્ડીઆ” પ્રેસમાં ઇન્દુલાલ કેમ્પાલાલ યાસિકે યુગધર્મ કાર્યાલય માટે હાપું અને ઉપર કોટાણે જ એ કાર્યાલયના મકાનમાંથી પ્રગટ કર્યું.

રેટીઆનું અર્થશાસ્ત્ર

લીધે કામદારોના ઉગારો થતો નથી. પોતાનું જેમ તેમ ભરણપોષણ કરવાને માટે ગમે તેવા દલદલકામાં તેમને દિવસના ભુખે પેટે આરગાર કલાક મજૂરી કરવી પડે છે. એવા તો ધણા થોડા જ નથી બહાર મજૂરો હોય છે કે જેમને ખીનું કામ કરવાનો વખત મળે.

કામનો અભાવ કે એવો?

‘સર્વેન્ટ’ પંત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાં દા. રાયે જે પ્રમાણ રજૂ કર્યું હતું તે ખરું કરતું નથી. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આપણા પ્રભુવર્ગના થોડા ભાગને કામધંધાના અભાવે ઘણો સમય આજમમાં વ્યતીત કરવો પડે છે, વગેરે વગેરે. આમાં જરા સુધારો કરવાથી ખરી સ્થિતિનો તાદરશ ચિતાર આપી શકાય એમ છે. “આપણા ખેડૂતવર્ગનો થોડો ભાગ જેમ તેમ નિભાવ કરે છે, કારણ કે તેમને નજીવી જેવી જ મજૂરી મળે છે. ખેતીના ધંધામાં મજૂરી પ્રમાણમાં ઘણી જ વધી ગઈ છે, એટલે તેને નજીવા બદલાથી પણ મજૂરી કરવી પડે છે કારણ કે તે ઉપરાંત ખીને કાંઈ એવો ધંધો રોજગાર નથી કે જેમાં તેને મજૂરી મળી શકે. એટલે ખરી જરૂર તો તેને માટે ખીન કાંઈ ધંધો રોજગારની છે કે જેમાં થોડાઘણા મજૂરોના નિભાવ થઈ શકે.” આ પ્રમાણથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકાશે. આમાં અને દા. રાયના પ્રમાણમાં કેટલા બધા તફાવત છે! દા. રાયના કહેવા પ્રમાણે તો તેઓ ધંધાના અભાવે આજમ ઘઈ પડી રહે છે, પણ ખરી રીતે તો તેઓ એક દિવસ પણ આજમમાં આજતા નથી. તેમને એક્ટ્રી ખેતીના જ ઉપર આધાર રાખી રહેવું પડે છે. તેમને ખીને આસરો નથી એટલે તેઓ તનતોડ મજૂરી કરે છે, પણ તેના બદલા તેમને નહિ જેવો જ મળે છે. ખેતી ઉપર મજૂરોના ધોણધો ખેડારી વધી નથી, પણ તેમની કમાણી ઘટી ગઈ છે. તેમની રહેણીકરણી ઉપર પણ આની ભારે અમર થઈ છે.

આની દવામાં - દા. રાયનું ઔષધ અમરકારક નીવડે એમ નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે ભુખે મરવા વર્ગને ધંધો મળે એ જ રેંડીઆનો મુખ્ય હેતુ છે. તેમણે માની લીધું છે કે અહીંયા કામ ધંધાનો અભાવ છે. પણ ખરી ખીના તો એથી ઉઘરી જ છે. તેઓ કામ કરે છે, તેમની નિર્ભરતાનું મજા રોજગારના અભાવનું નથી, પણ અત્યારના ક્ષયોગમાં તેમને મજૂરીનો પુરતો

બદલો મળતો નથી એ સ્થિતિ છે. પોતાની કમાણીમાં નજીવો જેવો વધારો કરવાને દિવસના ખીન વધારે કલાક કામ કરવાની આ ભુખે રીજાતા વર્ગને સચના કરવી એ તેમને તેમની અસહ્ય ગરીબાઈમાંથી ઉગારવાનો રસ્તો નથી. એ તો સમયને અનુકૂળ ધણ, માથે પડ્યું વેડી લેવાની અને સતત ઉલોગ, ઉત્સાહ અને ધીરજ વડે હામના ક્ષયોગમાં અને તેટલું કરવાની સલાહ આપવા જરાજર છે.

રેંડીઆનો પ્રચાર

૨. દા. રાયે એ પણ માની લીધું છે કે રેંડીઆનો ઉપયોગ દેશભરમાં કરી શકાય એમ છે. ખરી રીતે તો આના ઉપર જ તેમના આખા સિદ્ધાન્તનું ચક્ર ફરે છે. રેંડીઆનો પ્રચાર હિંદના કામદારવર્ગને મળતા નિરક્ષિતા સમયના ઉપર અવલમ્બે છે. પણ ઉપર જતાંનું તેમ આ અનુમાન જ ખોટું કરે છે, એટલે ખીનું પણ એની મેળે જ પુટી ભય છે અને આખા સિદ્ધાન્તની પોષળતા બહાર પડે છે.

પણ દા. રાય જેવા પ્રખ્યાત અને પ્રખર વિદ્વાનશાસ્ત્રીના મુદ્દેમુદ્દા અને એકેએક દલીલની ખાતુન પૂર્વક તપાસ થવી જોઈએ. ચર્ચાની ખાતર માની લઈએ કે આપણો ખેડૂતવર્ગ ઘણો સમય રંખડી ખાય છે. તે કામધંધો મળી શકતો નથી એમ દા. રાય માને અને રેંડીઆનું ઔષધ સચવે છે. તેઓ માને છે આવી સ્થિતિમાં રેંડીઆનો પ્રચાર દેશભરમાં થઈ શકે આ ધંધો વગરના લેણા આજીવિકાના આ માધન ઉલટભેર વધારી લેશે. પણ પોતાનો અનુભવ વર્ણવે દા. રાયે જ આ બાબતનો વિરોધ કર્યો છે. ખુલનાં દુષ્કાળ અને ઉત્તર બંગાળના જલપ્રસયની રામકલાણીએ વર્ણવતાં તેઓ જણાવે છે કે આ પ્રદેશના દુ:ખી ખેડૂતે અને તેમની સ્ત્રીઓએ તો તેમાંથી નીપજતા લાભોને લીધે રેંડીઆને ધન્યરના દંતરૂપ જ માન્યો.

પણ આથી તો દા. રાયનો સિદ્ધાન્ત ખરો કરે છે તેમના કહેવા પ્રમાણે તો ખુલના અને ઉત્તર બંગાળના દરેક ખેડૂતની કુંપડીમાં રેંડીઆનું મધુર જાન સંભળાઈ જ જોઈએ. આ પ્રદેશ ધણી વિશાળ છે. ત્યાંની ખેડૂત વર્ગ રેંડીઆની સાધના કરે એ ખાદીનો વિભવ જ કહેવાય—પછી લાલે એનું આર્થિક પરિણામ ગમે તે આવે. પણ એ જ લાપણના ખીન લાગમાં દા. રાય રેંડીઆની લડતમાં મળેલી સખ્ત હાર માટે શ્રિયાઈ કરે.

છે, અને તે માટે લેકોનો વાંક કાઢે છે. તેઓ જીજ્ઞાસુ છે કે “એક વાતથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. ખાલીને માટે મોડેથી વાતો ખુલ્લ કરવામાં આવે છે, પણ દિવસે દિવસે રેડીઆની અવગણના વધતી જાય છે, રેડીઆના મધુર ગાનને બદલે જાનર અને પીકાનો શોરજોર સંભળાનો જાય છે.” આવી ભાષામાં તેમણે આગળ પણ રેડીઆની નિષ્ફળતાની વાતો કરી છે. તેમના આ વિરોધી ઉદ્ગારોનો શી રીતે મેળ ખાય ? જો આ વિશાળ પ્રદેશમાં રેડીઆના પ્રચારને કોતેલ મળી હોત તો તે પછી આવા શોકના ઉદ્ગારની જરૂર જ ક્યાં રહે ? પણ તેમનો વિજય ક્ષણિક હતો. દુઃખના દાવાનજમાં ભ્યારે તેમને પેટ ભરવાના સાંસા પડતા ત્યારે તેમણે તેમના મિત્રો અને દિલ્લીઓનું કહ્યું માન્યું અને રેડીઆના ગાનમાં ગરકાવ થયા. પછી તરત જ તેમણે આનો ત્યાગ કર્યો કારણ કે રેડીઆથી તેમને કંઈ ઝાઝો લાભ થયો નહિ. તે ઉપરાંત રેલને લીધે ખેતીનું કામકાજ બંધ પડ્યું, અને દુકાળની માઠી અસર પણ થઈ. પછી ધીમે ધીમે આજસુ યદ્ય પહેલા ખેતુનો આની અસર અદૃશ્ય થતાં પાછાં ખેતીના કામ-કાજમાં ભેગાં. ખેતીમાં ભેગાવા તે ભેગાવા, પછી તેમને રેડીઆ ફેરવવાનો સમય ક્યાંથી મળે ?—પછી તેનું ગાન મેં તેમનું મધુર હોય. આખા દિવસની સખત મજુરી પછી માથુસને આનંદની જરૂર પડે છે. નીતિ અને સૌંદર્યની જેવીતેવી ભાવનાઓના સાધારણ માથુસને રેડીઆનો અંદેશ સચોટ અસર કરતો નથી. નિર્દોષ અને ખર્ચાળ મોજમજા માણી થકે એવી તેની સ્થિતિ નથી. એક માર્ગ તરફ તે વળે છે, અને શોરજોરથી ગાંજ રહેલાં પીકાનો આશયો લે છે. થોડા વખત સુધી તે તે તેના દુઃખી જીવનને આમ વિરંભરે છે.

સીવર્ગની દશા

હવે સીવર્ગની સ્થિતિ વિચારીએ. સસ હકીકતથી વાંકે માથુસ ન જ કહે કે તેમને નકામે વખત મળે છે. આપો દિવસ ધરનાં કામકાજમાં તેઓ યુવાવસાં રહે છે. તે ઉપરાંત દોરલાંખરની ગરદાસચાકરી પણ તેમને કરવાની, અને વળા ધરના મરદવર્ગને તેમના કામખંધામાં બને તેટલી મદદ પણ કરવી પડે છે. એટલે આવી કાદખનિક સમાજસુદ્ધિ રચવાથી આપણે ઉદ્ધાર નથી પાવતો, તે પહે પડવાથી તો ઉલટી સ્થિતિ વધારે અગચ્છે.

આપણા ખેડુત વર્ગના ઉદ્ધારના માર્ગની સચના હું અહીં આ ન જ કરું. આ લેખનો ઉદ્દેશ અમુક જનના રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાન્તની આર્થિક તપાસ કરવાનો છે, એટલે આ વિષયથી પર જઈને વિષયોત્તરનો દોષ ન જ વહેરી લઉં.

દા.રાવના કહેતા પ્રમાણે વધારાના ઉદ્યોગ તરીકે રેડીઆથી નિષ્ફળતા લાભો છેક નહતા નથી. અજબત, આખા દેશભરમાં એના એકસરખા પ્રચારના અસંભવથી આ કાયદાની શક્યતામાં ધણીને બહુ જ થોડો વિશ્વાસ પડશે. આના ઉપર કોઈ પણ જાતની ચર્ચા પ્રયોજન વગરની છે, કારણ કે જે દેશભરમાં રેડીઆનો એકસરખો પ્રચાર ન થઈ શકે તો પ્રબળે મોટા આર્થિક લાભો ન જ થાય. પણ હિંદ આખાની પ્રબળે રેડીઆ ફેરવવાનો અમય નથી, એટલે સાર્વત્રિક પ્રચારની આશા વ્યર્થ છે.

નિષ્ફળતાનું કારણ

જે રેડીઆથી આર્થિક લાભો નિષ્ફળતા જ હોય તો તેની સાધનાની સામે કોઈ પણ રીતનો વધો ઉઠાવી ન શકાય. જે પ્રજાને નકામે વખત મળે અને આમાં કમાણી કરવાનો માર્ગ તેને મુશ્કેલીમાં આવે તો તે તેનો ઉત્સાહભેર સ્વીકાર શકે માટે ન કરે ? એ સમજ શકાયું નથી. એ વાત તો નકી છે કે ચારચાર વરસના સનત પ્રવાસ અને અવિરત અજાગળ પછી, ખાત્રીપૂર્ણ અને ઉત્સાહી ધાર્મિકતાઓના તનતોડ કાર્ય પછી પણ તેમની આજી સડત ભાંગી પડી છે.

દા.રાવ એકલાએ જ નહિ પરંતુ ખાત્રીપ્રેમા ધણી કાર્યકર્તાઓએ આ વીત કશું કરી છે. આમાં પ્રજાને વાંકે કલાકનો એ તદ્દન બેદુરુ છે. તેઓની ગરીબાઈ દીવા જેવી સાફ જોઈ શકાય છે. તેઓને જની થકે તો કમાણી વધારવા તરફ ખાસ અગ્રગમેા નથી એ વાત પણ સાચી છે. તો પછી રેડીઆ ફેરવીને તેનો લાભ તેઓ શકે માટે લેતા નથી ? આ અર્થશાસ્ત્રમાં જ કંઈ તુડીએ હોવી જોઈએ. આપણા ખેડુત વર્ગને અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી એટલે રેડીઆના આર્થિક લાભાશાનનો વિચાર કરીને તેમણે તેને પડતો મુશ્કો છે એમ ન જ કહી શકાય, પણ સમાજના ઉત્પાદનના આર્થિક નિષ્ફળતા વચ્ચે તેમણે રેડીઆનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રબળ અજાગળે આ નિષ્ફળતા પાત્ર ન કરે છે. યંત્રના મુગમાં જુદાઉદ્યોગના

કરી શકે એમ નથી, એટલે તેઓ તેમના કપડાંલતાં બગરમાંથી જ ખરીદવાના.

કામદાર અને રેંટીઓ

અને હવે કામદાર વર્ગને માટે વિચાર કરીએ. તેમને વધારાની કમાણીનો માર્ગ બતાવવાની વાત તો નદારી જ છે. તેમના આગેવાનો કામદારને ગામડાંમાં પાંછા કરી રેંટીઓ લઈ બેસી જવાની સલાહ લેલે આપે. આ વિચિત્ર સલાહ જરા પણ બ્યવહાર નથી. આ લોકોએ પોતાનાં ગામ અને ઘરનો ત્યાગ મજાતી ખાતર કુર્ચો નથી. તેઓની નિરાધાર દશાને લઈને તેમને સહેરનો આમરો લેવાની ફરજ પડી છે. તેઓ દુનિવિદ્યોગનો લાભ લેવાને સહેરમાં વસવાનો નિશ્ચય કરીને આવ્યા છે. અને દિવસે દિવસે તેમની સંખ્યા પણ વધતી જશે. પ્રગતિ આ વર્ગ પણ પોતાનાં કપડાંલતાં બગરમાં થી જ ખરીદ કરશે, એટલે હવે એકલો એકલત વર્ગ જ રહ્યો. અને તે પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ આખો સંગઠિત વર્ગ નથી. તે લુદા લુદા અનેક લાગણીમાં વહેંચાયેલા છે. આ એકલત વર્ગનો મોટો ભાગ માત્ર મજુરી જ કરી પોતાની જીવનનિર્વાહ કરે છે. ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ વર્ગ પણ ખાદીકામનો વધુ એટલે શહેર કરી શકે એમ નથી. તેમનો સ્ત્રી વર્ગ કાંતીને થોડું ઘણું સુતર પેદા કરે, પણ કાપડની જરૂરીયાત માટે તો તેમને બગરનો જ આશરો લેવો પડશે. જે થોડું ઘણું સુતર કંતાશે તે માંગ્યા મુજે વણકરને વેચવું પડશે, કારણ કે બગરમાં મીઠાનું સોંધું કાપડ હમેશાં મળતું જ રહેશે.

સાધારણ રીતે વણકર વેચવાને માટે જ કાપડ પેદા કરશે, કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રગતિ મોટા ભાગ તે કાપડ ખરીદશે એટલે તે સ્વાભાવિક રીતે જ સસ્તામાં સરતું સુતર ખરીદશે. ગામડાની સ્ત્રીએ કાંતિયું થોડું ઘણું સુતર પણ વેપારની વસ્તુ થશે, કારણ કે તેને માટે પણ હરીફાઈ થશે.

ખાદા અને વેપાર

હવે દા. રામ એમ પણ જણાવે છે કે એવો પણ એક સમય હતો કે જ્યારે દરેક ગામડું પોતાની કાપડ વગેરે બધી જરૂરીયાતો બને જ પેદા કરી લેતું હતું. હિંદમાં જ નહિ પણ દુનિયાભરમાં એવો એક જમાનો હતો કે જ્યારે ગામડા દરેક માણસ ગામડાની જરૂરીયાતો પૂરી પામ્યા કંઈક વેચ કરતો. પણ એ જમાનો તો હવે

વહી ગયો છે. શ્રમવિભાગથી ઉત્પાદનના સાધનમાં વિદાસ જ થતો રહ્યો છે, એટલે એવો પણ સમય આવ્યો કે જ્યારે કામદારના એક વર્ગે ગામડાની જરૂરીયાત કરતાં વધારે માલ પેદા કરવા માંડ્યો. એટલે બીજી વસ્તુની સાથે એની આપણે કરવી પડી અને વેપારનો ઉદય થયો. ગામડાંએ પણ પોતાના જ ઉપર આધાર રાખવાનું છોડી દીધું, અને વેચવાને માટે જ વસ્તુની પેદાશ શરૂ થઈ. આવી રીતિમાં ખાદીને વેપારથી કેરી રીતે મુક્ત રાખી શકાય ? એટલે ખાદીની પેદાશ પણ આપણેના ધોરણ પર જ થવી જોઈએ. જો હરીફાઈમાં ખાદી ટકી ન શકે તો એ અખવજ ફેલેલું થવાનો સંભવ નથી. ખાદી હરીફાઈમાં ટકી ન જ શકે એ બતાવવાની જરૂર નથી. એ વાત દા. રામ પણ કહી શકે છે. તેઓ સ્ત્રીમાટે છે કે નવાં નવાં સાધન સંપદા કારખાનામાં બનતા માલના મોટા ભાગ સાથે કિંમતમાં તે હરીફાઈ કરી શકવાની નહિ એવો જ સંભવ છે. અમુક સંધિગામમાં જરા પણ હરીફાઈ સિવાય ખાદી અથવા તો બીજી કાંઈ પણ વસ્તુ સમાજને માટે પેદા કરી શકાય એવા જો દા. રામનો સિદ્ધાંત છે તે આર્થિક દૃષ્ટિએ તદ્દન ખોટો છે.

દેશાભિમાનને હાકલ

પણ દા. રામની પાસે તો અવનવાં સાધનો છે. તેઓ તેમના મુદ્દાદલીલોની આર્થિક નિર્બળતા વિચારે મુક્ત નથી. તેઓ જોઈને દેશદાઝની હાકલ કરે છે. ગમમની આર્થિક ધમારત છોડીને તેઓ લાગણીના જોખમભર્યા પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે. તેઓ આત્મબોગને માટે પ્રગતિને પોકાર કરે છે. તેઓ માને છે કે અમુક વખતને માટે વધુ કિંમત ભરીને હિંદનો પ્રગતિવર્ધ દેશ માટે આપણો આપી શકે એવી રીતિમાં છે.

એકએક મુદ્દાદલીલ પછી જ તેઓ દેશપ્રેમની વાત કરે છે. " જલઉદ્ભોગને ઉત્તેજન આપવાને માટે અમુક વખત સુધી વધારે કિંમત આપવાની વાત હિંદની દેશાભિમાના પ્રગતિને માટે વધારે પડતી ન જ કહી શકાય. " આપણા પ્રગતિવર્ધ આવા ભોગ આપવાને પણ અશક્તિમાન છે એટલે તેમની હાકલ નિરર્થક જવાના ભયથી તેઓ ' શિક્ષિતવર્ગ ' ને ઉત્સાહભરે અપીલ કરે છે: " હું આ શબ્દો લાખો માટેના પ્રેમને લઈને જ ઉચ્ચાઈ છું. જો તમે, દેશનો શિક્ષિત વર્ગ,

પરદેશી કાપડનો ત્યાગ કરે તો આપણા લાભો ગરીબોને રોટલાનો દુકાડો મળશે, સૌ તમારું અનુકરણ કરશે, અને નવો યુગ મંડાશે, વગેરે વગેરે. ”

અર્થશાસ્ત્રના વિશાળ ક્ષેત્રમાં આ દાક્ષિણ્ય મહત્વ જેવું તેવું નથી. તેની ગંભીરતા દા. રા. બધું છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. હું આ જાગૃતનો અ. લેખમાં વિચાર કરવાનો નથી.

પ્રજાની અસહિષ્ણુતા

અને હવે આપજોગનો સવાલ દાય ધરીએ. રાષ્ટ્રવાદીઓને આ સબ્બ એટલો અધા પ્રિય થઇ પડ્યો છે કે એના ઉપર એક બે સબ્બ કલા વગર ચાલે એમ નથી. એ પણ દા. રા. રા.ની એક વધુ દલીલ છે. પ્રજાની ઉચ્ચ લાગણીનો આર્થિક લાભો માટે આવી રીતે ઉપયોગ કરે એ તેના ઉપર અત્યાચાર કરવા બરોજર છે. પણ દા. રા. રા.નો સિદ્ધાન્ત ખાસ કરીને આર્થિક છે એટલે મારે તેની આર્થિક દૃષ્ટિએ જ તપાસ કરવી જોઈએ.

શિક્ષિત વર્ગના ઉપર આપજોગની ઝાઝી આર્થિક અસર ન થાય, તેઓ દેશને માટે ભોગ આપી શકે એમ છે એટલે દા. રા. લખે તેમને સ્વદેશની લાગણીથી ઉશ્કેરે. પણ આપણા કમદાર વર્ગ, અને માસિક શ્રીક્ષેત્રની કમાણી કરી જેમતેમ જીવનનિર્વાહ કરનારા આપણા મધ્યમ વર્ગને માટે આગ કહી શકાય નહિ. પ્રજાના ૮૦ ટકા જેટલા વર્ગને આપજોગ એકમરૂપ છે. આપજોગની શક્તિ છતાં તેઓ આ ભોળે સદન કરી શકે એવી તેમની રીયલિટી નથી. દા. રા. રા.ના જ આકાંક્ષા લખે હું આ વાત પુરવાર કરી જતાંથી. દિલ્હી સ્થાનમાં પાર્થિવ આવક રૂ. ૩૦ ની ગણાય છે, અને જ્યારે અસમાન વહેંચણીનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે દિલ્હી વસ્તીના ૧૦ ટકા જેટલા ભાગની આવક આવી પણ થઈ જાય છે. આથી વધુ આપણે આપણું કામ ચલાવીએ. દિલ્હી સ્થાનમાં દર વર્ષે ૬૨ લાખ રૂ. સરેરાશ ૧૩ વાર જેટલા કાપડનો વપરાશ ગણ-

વામાં આવ્યો છે. કાપડ પણ કદી ન શકે કે આપની કમળો મોટા ભાગ પુરતાં કપડાં પહેરે છે. જેટલાં તે અર્થનઅદ્યમાં ફરે છે. જરૂર પડે તેઓ આમ કરતા હશે ? ૧૩ વાર કરતાં વધારે કાપડ તેઓ વાપરતા નથી કારણ કે તેવી તેમની શક્તિ નથી. આનો અર્થ એ થાય કે રૂ. ૩૦ નો અમુક ભાગ કપડાં પાછળ ખર્ચાય છે. બે ૧૩ વારનું પ્રમાણ ગણી રાખવામાં આવે તો આ રકમમાં કાપડ પણ જનનો ઘટાડો થઇ શકે એમ નથી. જ્યાં કુલ રૂ. ૩૦ મળે અને તે જ પુરતા ન થાય ત્યાં દરેક જુદીઆત પાછળ ખર્ચામાં નાણાં કેવીરીતે પુરતાં થાય ? તેમાં કેમે કરીને ઘટાડો થઇ શકે એમ નથી. કાપડ પણ સાધારણ દિલ્હીના ખર્ચમાં સરેરાશથી કાપડ થઇ શકે એમ નથી. આવી રીતિમાં કાપડ કારણસર કાપડ પાછળ વધારે ખર્ચ થાય તો તે નાણાં ભરી શકાય એવી રીયલિટી જ નથી. અને આનાથી આપજોગના પ્રશ્નો નિરાકર આવી જશે. માણસ પોતાના કપડાં મારે અમુક રકમ ખર્ચે શકે. આ રકમનું પ્રમાણ જેની કમાણી ઉપર આધાર રાખે છે. બે કાપડ કારણસર કાપડનું ખર્ચ વધી જાય તો તે ભરી શકે એવી તેની રીયલિટી નથી. આ કંઈ જમ્બાનો સવાલ નથી, એ તો શક્તિના ઉપર આધાર રાખે છે. દેશમાં બનેલું કાપડ મોંઘું છે અને તે ખરીદી શકાય એટલાં નાણાં નથી, જ્યારે પાંડોરામાં જ એકાદી કિંમતે કાપડ ખરીદી શકાય એમ છે તો પણ તે ન ખરીદનાં નાણાં ફરપતી આશા બર્થ છે. એટલે દેશને ખાતર કાપડની વધુ કિંમત આવી વધુ જાહેર સદન કરી લેવાની વાત અર્થ વગરની છે, કારણ કે એ દેશના મોટા વર્ગની શક્તિની બહાર છે—અસમર્થતા માધવાનો નાશો પ્રવલ્લ છે.

દા. રા. રા.ના દરેક અનુમાનની પોષ્ટકના સિદ્ધ થઇ ચુકી છે. તેમાના એકમાં રા. રા.ના અંશ નથી, એટલે વિના મોઝાને તેમના સિદ્ધાન્તને મારે ખુદી શકાય એમ છે. પણ મેં ઉપર કહ્યું ને પ્રમાણે હું દા. રા. રા.ની જુદી દલીલોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવા માગું છું.

રાષ્ટ્રની ઉત્પાદનશક્તિ સતેજ થવાથી દેશની સંપત્તિ વધે છે. એટલે હવે દા., રાખને રેંટીઆથી દેશના ધનમાં થનો વધારો સાચીત કરવાનો રહ્યો. સ્પર્ધા અથવા હરી-કાર્ષીનો ડુંગર વટાવવાને તેમણે રેંટીઆને દિનચર્ચાના એક અંગ સમાન ગણી લીધો છે. તેઓ ઉદ્દેશ્યભેર કહે છે કે ખાદી બજારમાં વેચાણને માટે ઉત્પન્ન ન કરો, આપણેને માટે ઉત્પન્ન ન કરો, અને હરીકાર્ષીનો હાઉ અદરચ, થઈ જરો. આમ બોલવું ધણું સહેલું છે, પણ એનો અમલ કંઈય છે. ને દા. રાષ્ટ્રની સત્તાદ અનુસાર વર્તન થાય તો દરેક ગામડીઆએ પોતાનાં કપડાંકત્તાં વળતે જ ઉત્પન્ન કરવાં નેહ્યે. તેણે એક તથુ પણ કાપડ ખરીદવું નેહ્યે નહિ. રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવન ઉપર આ યોજનાથી શી અસર થાય ?

નવી યોજનાની અસર

જ્યારે દરેક ગામડું પોતાની જરૂરીઆત પુરતું કાપડ પેદા કરી લે, એટલે તે બહારથી કાપડ ખરીદવું બંધ કરશે, એટલે કે આનાથી દેશના ધનમાં લેશમાત્ર વધારો થશે નહિ, કુદા ઉત્પાદનની એક પદ્ધતિનો ત્યાગ કરીને ખીજીને સ્વીકાર કરશે. આ પદ્ધતિને પરાંદ કરવાથી યોગ્ય સમયમાં અને ઓછી મજૂરી વડે વધારે ઉપજ થતી નથી અને આનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થાય તો પણ દેશની કુલ ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થતો નથી. અને અહીંઆ જ પરદેશી કાપડનો સવાલ ખડો થાય છે.

રેંટીઆ અને પરદેશી કાપડ

આખા હિંદમાં જે કાપડ વપરાય છે તેમનિ મોટા ભાગ પરદેશી આયાત કરવામાં આવે છે. છતાં દેશના બીજા ભાગોમાં જે કાપડ પેદા કરવામાં આવે છે તેનો ગામડાનાં હાથવણાટ અને હાથકંતામણના ઉદ્યોગથી સમૂળગો નાશ થતો નથી. તે ઉપરાંત એ પણ ન પુલવું નેહ્યે કે (૧) હિંદની કુલ જરૂરીઆતનું ૫૦ ટકા જેટલું જ કાપડ પરદેશી આયાત કરવામાં આવે છે, અને બાકીનું ૫૦ ટકા તો દેશમાં જ પેદા થાય છે, તેથી ગામડાંમાં મુદઉદ્યોગના પ્રચારથી બને ભાગેને પોતા પહેર્યો. (૨) આયાતમાં યદાડો થવાથી પ્રમાણમાં દેશની નિકાસ પણ ઓછી થશે. (૩) ખેતીની ઉપજના ભાગે મજરી જશે. અને (૪) દરરોજની બે દલાકની મજૂરીથી આવકમાં જે વધારો થશે તેવું પુરેપુરું વળતર દેશના મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીની ઉપજની કિંમતમાં યદાડો થવાથી મળી રહેશે.

રેંટીઆની પોકળતા

એટલે દરરોજ રેંટીઆ ફેરવવાથી દેશની ઉત્પાદન-શક્તિમાં કોયે વધારો થતો નથી. તે ઉપરાંત ગામડીઆ-ઓના બચાવના સાધન તરીકે પણ એ મદદરૂપ નથી તીવડો. એનાથી દેશની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થતો નથી એટલે તેની સંપત્તિમાં એ કેવી રીતે ઉમેરો કરી શકે ? ખેતીના ધંધાને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કર્યાં સિવાય જે બેકુત તેના નિરૂત્તિના સમયમાં કાંતે તો જે નાણાં તે આજે કપડાંકત્તાં પાછળ ખર્ચે છે તેનો જથ્થાવ થાય ખરો. પણ ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે આ ઉમેરા જેટલી ખોટ પણ થઈ રહેવાની, અને વ્યક્તિની કે દેશની આવકમાં કોઈ પણ જાતનો વધારો થવાનો નહિ. કાપડની પેદાશ તો પોતાના ઉપયોગને માટે જ થવાની, વેચવા માટે નહિ. આમાં નફો મળવાનો નહિ, અને દેશની ઉત્પત્તિની નિશાનીરૂપ ધનમૂલ્ય પણ નહિ થવાનો.

વણાટનું શું ?

દા. રાષ્ટ્રની માન્યતા છે કે કાપડની આયાત બંધ કરીને દર ઘોં ૬૦ કરોડ રૂપીઆ બચાવી શકાય. આના ઉપરથી એટલું તો દેખીતું છે કે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારની સફળતા તેઓ સ્વીકારી લે છે. આ બહિષ્કાર પાર ઉતારવાને સુતર એકલાની પેદાશ બન્ન નથી. આ સુતર વણાટને કાપડ તૈયાર થવું નેહ્યે. દરરોજ રટઆ ઉપર જે સુતર કંતાય તે વણકરને વેચવું પડ્યું, કારણ કે દા. રાખે આપેલા વધારાના બે દલાકમાં કાંતવાનું અને વણાટનું કામ પાર ઉતારવાનું બની શક્યો નહિ. જે દરેક કુટુંબ ગણવાનું કામ પણ બને જ કરી લેતો કાં તો તેને દહ ઉપરાંત શરીરને કસવું પડશે અથવા તો પોતાના-મુખ્ય ધંધા તરફ ખ્યાન ઝાણું કરવું પડશે. આવી જાતની બેઠૂંદી કરકસર બોલરૂપ થઈ પડશે. વણકરને સુતર વેચવાનો કંઈ અર્થ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી જાતે જ કાપડ પેદા કરવાનો શિદાન્ત ધરાવતો નથી, અને સંપત્તિની સમાન વહેંચણીનો સવાલ પણ એની મેલે જ ઉડી જાય છે. વરતુની આપલેથી વેપારી તો રહેવાના જ, અને તેમને નફો પણ મળતો નેહ્યે. પણ આ નફો પરદેશી મહીદારીના કડતાં અહીંના વણકર અને વેપારીને મળે એ વધારે હિંમ્મત નેહ્યે નથી. દા. રાખ તો મહીદારીની સામે જ ઉખડવા છે, બધી તે મહીદાર આપણા દેશનો હોય કે પરદેશનો.

આ નિંદાપ દેખાતા વેપારીઓ જ ઉઠરતા મૂંઝવે
છે, કે જેઓ મરણુતોલ વણકરોના હાડમાંસના ઉપર
મોટા ભુંગળાવાળાં જખરજત દારખાનાંઓ ઉભાં કરે છે.

જોરો ભ્રમ

દાઘવણાટનો પુનરોદ્ધાર રેંડીઆના સુતર ઉપર જ
આધાર રાખે નથી. સુતરના અલાવે આ ઉલોગનો
નાશ થયો નથી. મોટા જઘામાં સુતર હંમેશાં વેચાતું
મળી શકે છે છતાં પણ વણકરોએ આ ધંધાનો ત્યાગ
કર્ષો, કારણ કે એમાં તેમની કમાણી ધીરી ગઈ.
દારખાનાની સામે તેઓ ટકી શક્યા નહિ. ગામઘાના
વણકરે ગામમાં જ કંતાપણું સુતર ખરીદ કરવાનું ગંધ
કર્ષ્યું. એટલે આના સંબંધોમાં રેંડીઆના સુતરની ખરીદી
કે વેચાણ થવાનું નહિ અને ૬૦ કરોડનો વધારો તો
એક ભ્રમ માત્ર રહી જવાનો.

હિંદનો ફનો ઉલોગ

હિંદના પ્રીક્ષતા ફના ઉલોગનો આપણા અંગ્રેજ
રાજકર્તાઓએ જે જુદિપૂર્વક નાશ કર્યો છે તેને માટે
ખરીદ્યા જે ભોલ કહેવા ઉચિત જ છે. એના ઉપર તો
ઘણું કહેવાયું અને લખાયું છે. છટ ઇન્ડીઆ કંપનીના
સ્વચ્છંદી પગલાં માટે આશરો શબ્દો નેટલા વાપરીએ
તેટલા યોગ્ય છે. એક નીકા કરતાં પણ વધારે સમય યથાં
આપણા આર્થિક હવન ઉપર આની ઘણી જ માડી
અસર થયેલી છે. પણ આપણા ઇતિહાસના આ કદજ-
રસપૂર્ણ પ્રકરણનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થયો નથી. આપણા
જે જે ઇતિહાસકારો અને અર્થશાસ્ત્રીઓએ આના ઉપર
જે કંઈ લખ્યું છે તેમાં દેશભક્તિની ઉડી હાપ જગણી હોં
છે. તેઓ નિષ્પરપાત દૃષ્ટિએ આ વિષયને ચર્ચા શક્યા
નથી. અંગ્રેજોએ ભારતમાં ખેતાની સત્તા જમાવી તે
પહેલાં ત્યાં શુદ્ધઉલોગ હતો, તે સત્યનો ઉલ્લેખ પાછો
મુસ્લિમ દિમાખનીઓ તેના પુનરોદ્ધારના એક સગળ કારણ
તરીકે કરે છે. શુદ્ધઉલોગને શહવન દરવા માટેની

નાશ કેમ થયો ?

આ દલીલોની દિવાલ દા. રાયે એક પીના ઉપર
જ ચણી છે. તેમણે માની લીધું છે કે જો અંગ્રેજોએ
મારીમચડીને આપણા ફના ઉલોગનો નાશ કર્યો ન
હોત તો તે હંમેશની માફક ખીમ્તો જ જાત. આપણા
ઈતિહાસકારો અને અર્થશાસ્ત્રીઓની માફક તેઓ પણ
માનતા જણાય છે કે આપણા વણાટઉલોગ પરદેશી
કાપડના ધસારાની સામે ટકર ઝીંકી ન શક્યાથી નાશ
પામ્યો નથી, પણ તેને બળાટકાર અને અન્યાયથી
મરણુતોલ કરી મૂક્યો છે. શરૂઆતમાં છટ ઇન્ડીઆ
કંપનીના અમલદારોએ હિંદના વણકર વર્ગ ઉપર જે
ત્રાસ ગુન્થ્યો હતો તે જગમહેર છે. પણ ઇતિહાસ સારી
પુરે છે કે આવી જંગમી રીતિનીતિથી ઘણું પણ ઉલોગનું
દેશભરમાંથી નિકાલ કરી શકાતું નથી. દા. રાયે જે
વિષયો રજુ કરી છે તેના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે
છટી સન ૧૮૧૪ માં, બ્યારે આ જંગમી રીતિનીતિનો
ત્યાગ થયો હતો, ત્યારે પણ ફનો ઉલોગ સારી સ્થિતિમાં
હતો. ત્યાર પછી પણ એ પીક્ષતો જ રહ્યો, પણ આ
જઘા વખત દરમ્યાન એની કમાણીને ધીમે ધીમે નમતી
જતી હતી. તેથી આ ઉલોગનો મારીમચડીને નાશ
કર્ષો એ કદીકાતનું સત્ય સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી ન જ
શકાય. એના નાશનું એક કારણ એ પણ હતું કે એ
આપણું કાપડ સોંધા મૂકનાં પરદેશી કાપડ સામે ટકી
શક્યું નહિ. આમ આ છટ ઇન્ડીઆ કંપનીના
નોકરો અને હિંદના વણકરો વચ્ચેની ન હતી, પણ
એ તો "જુના" અને "નવા" તો, હાંપશાગ અને
યાંત્રિક શાળેનો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વિષય હતો. પૂરે
પ્રકૃતિ ઉપર વિચાર મેળવ્યો, સતત પ્રયાસો તો પ્રય
ઉપાજ નવા સાધનોમાં પ્રગતિ કરી કે તરત જ અર્થશાલતા
અનિવાર્ય નિયમે પુરાણા શુદ્ધઉલોગને મરણુ કર્યો
લગાવ્યો. જુની દખના સાંત્રનો નવા ધંધબળ
સામે ટકી શકે જ નહિ.

રેંડીઓ અને ધંધ

(૧) પહેલાં તો આર્થિક દૃષ્ટિએ રેડીઆ અને હાયપોથાઇ યંત્રના ઉપર વિન્યય મેળવે એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે.

(૨) તે ઉપરાંત શુદ્ધઉદ્યોગ પોતાની નવદોહલસાક્ષીના સમયમાં પણ ઉછરતા સાંચાકામની સાથે બાય બીડી ન રાખે, તો હવે યંત્રવાદના યુગમાં તેના ઉપર વિન્યયની આશા અર્થ છે. શુદ્ધઉદ્યોગ મૃતપ્રાપ્ત થયો છે અને તેનો યંત્ર ઘણો જ બળવાન છે.

એક જ માર્ગ

પરંદેશી કાપડથી થતી પાયમાલીમાંથી ઉગરવાતો એક જ માર્ગ છે, અને તે સાંચાકામને વધારવાનો છે. પણ દા. રાય અને તેમના ત્રિચારવાળોને આ 'માર્ગ' અત્યંતીર્થ છે. તેઓ તો મુશ્કેલીની જ પુંડ પકડવાના !

આર્થિક વિકાસકે

આર્થિક વિકાસકામનો નિયમ જ છે કે સમાજની સાધારણ પ્રગતિમાં ઉત્પાદનના લુભા પુરાણ સાધનોનો નાશ થવાનો અને તેની જગ્યાએ નવા અને વધારે સારા સાધનોનો ઉપયોગ થવાનો. હિંદુસ્થાનને જે મંજીર વડે ચાલ કરવામાં આવ્યું છે તે એ કે તેને તેના શુદ્ધઉદ્યોગનો નાશ કરનારા નવા સાધનથી વિમુખ રાખવામાં આવ્યું છે. આપણી ગામડાની પ્રજાના અસંખ્ય દુખો, તેમના અનેક નિઃસાસા ખાસ કરીને આને જ આશરી છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે જો હિંદુ રતનજી હોત, જો પરંદેશી રાજસત્તાનું દુર્દૈવ હિંદુ મારે ન હોત, તો તેના આર્થિક જીવન ઉપર યતા દુઃખતા તેણે પાછા વાળ્યા હોત. જરૂર તેણે પાછા વાળ્યા હોત ! પણ તે કેવી રીતે ? રાષ્ટ્રીય સરકારની સત્તા દેકળ રેડીઆમાં સાંચિક ત્રાસની શક્તિ નથી આવી જતી અને તત્કાલીન હાયચાળોમાં યંત્રચાળની સામે ઉભા રહેવાનું બળ આવી જવાનું ન હતું. દેશની સરકાર તો પરંદેશના દુઃખ સામે પ્રજાના આર્થિક હિતનું રક્ષણ કરવાને અને ઉત્પાદનના નવામાં નવાં સાધનો વડે મનુષ્ય થવાને તેને મદદ માત્ર જ કરી શકે. પોતાના ઉપદોશને માટે માત્ર જતને જ પેલા કરવાનો લુભો જમાનો આપણે ક્યારનોએ વટાવી ગયા છીએ અને લોકસાથે જ્યારે અજુગતો માંગે આપણા ઉપર સરકારો ત્યારે આપણા રૂના ઉદ્યોગે તો પ્રમાણમાં ધબ્બી સારી પ્રગતિ કરી હતી—પોણા સમયમાં જ સંચાકામનો

પણ ઉપયોગ શરૂ થયો હતો. હિંદુસ્થાનના આર્થિક વિકાસના સરળ માર્ગમાં પરંદેશી રાજસત્તાએ અનેક ઘટ ન ચઢી દીધા હોત તો અત્યાર પહેલાં હિંદુમાં તેને મોઝ યંત્રવાદની રચાવના ઘણા ઘૂંટી હોત—અસમત, કેટલાંએ આશીર્વાદ અને ઉના નિસાસા પણ સાથે હોત !

વિકાસકેમમાં અનિવાર્ય દશા

ઘણી ધખત ઉમ રવેરાગિમાનથી દૃષ્ટિમર્ણા દૂધી થઈ જાય છે. ચિત્રનના યંત્રબળથી આપણા શુદ્ધઉદ્યોગનો નાશ થયો તેને માટે આપણે ખુબ રોષે ભરાઈએ છીએ, પણ આપણે વિચાર કરવો નથી કરતા કે ખુદ ચિત્રનમાં આવા નાશ ત્રિચાર પીડનું શું પરિણામ આવ્યું છે ? ઔદ્યોગિક વિકાસના શરૂઆતના વર્ષોમાં અંગ્રેજ વળકેડાને પહેલા દુઃખોની તામઃદાણી હાથને ચોળાં હમમલાવતી નથી. અને એવી જ દશા જર્મનીમાં પણ હતી, જે દશાનું આલેખન મેહાર્ટ હોપ્ટમેન (Gerhart Hauptmann) નામના મહાન લેખકે પોતાના "વેસ્ટર્સ" (The Westers) નામના પ્રખ્યાત નાટકમાં કર્યું છે. હિંદી આર્થિક પ્રગતિનાં ઉત્કૃષ્ટ દરેક હિંદી ઇન્દ્રિયોનાં ગામડાં અને શુદ્ધઉદ્યોગના નાશનો દત્તિહાર વાંચી સહેલાઈથી ધોડ લઇ શકે. આ નાશને લઈને ઇંગ્લેંડમાં "લુડ્ડિઝમ" અને "ચાર્જિઝમ" (Luddism and Chartism) નો જન્મ થયો હતો. આ બંને ચળવળ, અને ખાદી અને અસહકારની ચળવળમાં ખુબ સમાનતા નિવામાં આવે છે. અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા ન હોત, અને હિંદુના જ યંત્રબળ વડે તેના શુદ્ધઉદ્યોગનો નાશ થાત, અને જરૂર ધાતુ તે તેનાથી દા. રાયને સુખમંત્ર મળત એમ નું માનવો નથી. પણ તેમ જો મચા પામત તો હિંદુના મંડીદાર અને મનુષ્ય અથવા કામદાર વચ્ચે બંનેને સુખી થવાનો અવકાશ રહેત. આપણા મંડીદારો વધારે સુખી હોત તે ચનાવવાની તો જરૂર જ નથી. આપણા કામદાર વર્ગ પ્રમાણમાં સુખી હોત, કારણ કે ત્યારે તેઓને ખેતીમાં જ પડવાની ફરજ ન પડત. તેઓ સુખી હોત એટલે કે યુરોપ અને ખાસ કરીને ચિત્રનના કામદાર વર્ગના જેવો હોત. અને જો તે નિર્વિચાર છે કે આખો દેશ વધારે અર્ધનિવાસ હોત, કારણ ત્યારે તેની ઉત્પાદન-શક્તિમાં પણ વધારો થાત. કામદાર વર્ગનું આર્થિક જીવન પણ વધારે સારું અને ઉચ્ચતર થાત. રેડીઆના

ઉપર આઠ કલાકના સતત કામ પછી એ આનાની કમાણી ત્યારે સુંદર કહેવાઈ ન હોત !

બીજા વાંધાઓ

રેડીઆની જરૂરીઆત અને ખાદીની સફળતાની સામે બીજા અસંખ્ય વાંધાઓ રજુ કરી શકાય એમ છે. પણ દા. રામ તેમને આસ્તેથી વગર વિચાર્યે ઉઠાવી શકે છે એટલે હું તેમના સિદ્ધાન્તનું બીજું સ્વરૂપ — તેની પોક્કળતા બતાવવાનો જ પ્રયત્ન કરીશ.

મુરાદ બરે આવે ?

રેડીઆના સાર્વત્રિક સ્વીકારથી પણ દેશના ધનમાં વધારો થતો નથી એ તો બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે સંપત્તિના વધારાનો સવાલ તો કેરે જ રહેવાનો. આના સંભોગમાં દા. રામના “સમાન વહેંચણી”ના સિદ્ધાન્ત ઉપર ચર્ચાની કશી જરૂર રહેતી નથી. છતાં પણ હું તેની તપાસ કરીશ, તેમની દલીલોને ચોગ્ય ન્યાય આપવાનો યત્ન કરીશ.

દા. રામના આખા સિદ્ધાન્તનો મુખ્ય આધાર એક જ વસ્તુના ઉપર છે. તેઓ માને છે કે રેડીઆ એટલે દેશનું ધન વધારવાનો સહેલો અને સચોટ ઉપાય, સંપત્તિની સમાન વહેંચણીનો સાફ અને સીધો રસ્તો ! આ જ તેમના સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વ ! થોડા મૂડીદારોના હાથમાં ધનસંચય થવાથી પ્રજામાં બેદિલી વધવાનો તેમને ભય રહે છે. આ ભયપ્રદ અંધકારમાંથી ઉગરવાને તેઓ રેડીઆનો મંત્ર પઢાયે છે. આપણે માની લઈએ કે ગૃહઉદ્યોગને સજીવન કરી શકાય, તો પણ તેનાથી ધનસંચયનો અટકાવ કેવી રીતે થઈ શકે તે સંમજબું ગુશ્કલ છે. એ તો સિદ્ધ થયું છે કે “વેપારની સંસ્થા” અનિવાર્ય છે. એ પણ પુરવાર કર્યું છે કે દરેક વસ્તુની માફક ખાદીનું પણ વેચાણ અને ખરીદી થવાનાં. વસ્તુઓની આપલેથી વેપાર શરૂ થવાનો, અને વેપાર શરૂ થયો એટલે દેશમાં ચાપણ એકઠી થવાની એમ દા. રામે પણ ભૂલેચૂકે કહ્યું કરી દીધું છે.

હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ

ગૃહઉદ્યોગવલ્લા પ્રાચીન ભારતની કીર્તિનાં ગુણગાન કરતાં દા. રામ કહે છે કે “હિંદની સંપૂર્ણ જાહેજવાલીના જમાનામાં, રૂપા અને સોનાની ખાણ વગર, વરસોનાં વરસો સુધી દિલ્હીમાં સોનાં અને રૂપાનો અવિરત ઝરો વળાં કરતો સોનારૂપાની આ રેલમહેલનાં મુખ્ય ત્રણ દારણો હતાં. (૧) તેમાં એક તો આપણા ઉપર આધાર રાખનાર

રક્ષિત રાજ્યો ધનાઢ્ય હતાં. (૨) દુનિયાભરમાં સન્માન પામેલા ભારતના દુરર ઉલોગો માટે, અને તેની ખેતી માટે પ્રજાએ ઉલોગો ભતમહેનત પણ આમાં કારણ બૂત છે. (૩) તે ઉપરાંત શબ્દ તરફથી વેપારીને ખુબ રક્ષણ અપાતું હતું.”

ધનવૈભવનો ખરો મુદ્દા

દા. રામમાં સાહીવાદની લાવવાનો અંશ છે છે એવો હું સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન કરું. પણ તેમણે જે ગુણગાન કર્યું છે તેના ઉપરથી એવો શક થાય ખરો. પરદેશી મુસાફરને આંજી નાંખનાર ઇતિહાસકારના અખુટ ભંડારરૂપ દિલ્હી અને બીજા નગરનાં ગૌરવ અને પ્રતિભા ક્યાંથી આવ્યાં ? આ નગર બાંધવામાં નાણાં પાણી માફક ખર્ચાયાં. તે કાણે આખાં ? કાઈ જાદુગર કે મોજમજામાં ચક્રચૂર બનેલા પ્રજાવર્ગે આ ધન પેદા કર્યું નથી. દેશ આખાનું ધન દરેક દિવસે થોડા અને થોડા મૂડીદારની તિજોરીમાં જમા થયેલું, અને આખરે આ ભવ્ય મહાકથો, અપૂર્વ મસજીદો અને સુંદર મંદિરો ચણાયાં. દા. રામના કહેવા પરથી આ સાબીત થાય છે. આ બધી ઇમારત અને નગરના દંભમર્મ કામદાર વર્ગની જ કમાણી વૈકલાઈ છે. જે તેને તેનું ચોગ્ય મહેનતાણું મળ્યું હોત તો આવી ભવ્ય ઇમારત હસ્તિમાં જ ન આવત. પણ તે વર્ગ સંતોષી હતો—તેણે એરી અણુછાજતી અને અણુજની માગણી કરી નહિ. દેશની સંપત્તિની સમાન વહેંચણી થવા ન પામી, તે વખતે પરદેશી સત્તાની આડખીલી પણ ન હતી, અને ગૃહઉદ્યોગનો તે જમાનો હતો. વેપારીઓ ચાપણ ભેગી કરતા હતા એટલે તેમને ચોગ્ય રક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

આ હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય કે ગૃહ-ઉદ્યોગ વડે સમાન વહેંચણીનો દા. રામનો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે. ભારતભૂમિ ન્યારે મૂડીદારોના મંડળ અને બેડેળ કારખાના વિનાની શૂદ્ધ હતી ત્યારે ધનની સમાન વહેંચણી અશક્ય નીવડી હતી. તો હવે તે કેવી રીતે પાર ઉતારી શકાય ? જ્યાં સુધી પેદાશની આપલે થવાની ત્યાં સુધી રેડીઆ વડે સમાન વહેંચણી કરવાનો વિચાર મિથ્યા છે. અને દા. રામે સચ્ચેથી દરેક રીતનો અંતઃકરણપૂર્વક અમલ થાય તો પણ ખાદી પોતાના જ ઉપયોગને માટે પેદા કરવાનું બની શકે એમ નથી. એટલે સંપત્તિની સમાન વહેંચણીનો અમલ સિદ્ધાન્ત પણ મિથ્યા છે.

યંત્રવાદ અને હિંદનો આર્થિક વિકાસ

દા. રાપરુ બીજી મધુર સ્વપ્ન હિંદને યંત્રવાદના વિસ્તાર પંખમાંથી મુક્ત કરવાનું છે, અને તેમની આ મુરાદ બર લાવવાના માર્ગ તેઓ જાણી રહ્યા છે. યંત્રવાદને તેઓ ખુબ ધિક્કારે છે, પણ વળી એવી પણ એક વસ્તુ છે કે જેનો તેમને ડગલે ને પગલે ભય લાગે છે. તેઓ જણાવે છે કે “ પ્રત્યક્ષની ધમાચકડીથી માર્કસનો સમાજવાદ, લેનિનનો સામ્યવાદ, અને ‘બુદ્ધિમતિવાદ (Marxism, Leninism, and Bolshorism) પોતાની રાક્ષસી સત્તા જમાવીને બધી સંસ્કૃતિને મહારક્ષમાં ધસડી જશે.” આ બધા દાક્ષ અને ધિક્કારપાત્ર “વાદો” ને માટે એમની દવા ગંધીવાદ છે. દા. રાપરુ ક્યુએ છે કે આ ક્રાન્તિકારક સિદ્ધાન્તો સમાજના વર્ગીકરણને લીધે જન્મ પામ્યા છે. (આ સિદ્ધાન્તો દા. રાપરુ દ્વારા એટલા બધા ભયંકર નથી. જે સમાજવાદનો તેમને થોડો થોડો મોહ છે તેના આ છુદાં છુદાં ફાનાતરો છે એટલું જ તેઓ જાણે તો બસ છે.) જે સંસ્કૃતિને માટે તેમને ચિંતા થાય છે તેજ સંસ્કૃતિથી નિપજતા અન્યાયો યંત્રવાદને બદલામ કરવા તેઓ ઉપાડા પાડે છે. આવો પરસ્પર વિરોધ-ગંધી-વાદના મૂળમાંથી જ ખડો થાય છે. યંત્રવાદ હેઠળ સંપૂર્ણ સુખ નથી, માટે ત્યાંથી ભાગો ! પણ જરા ક્યાં ? બહુ તો તમે ખેતી અને ગૃહઉદ્યોગના દિવસો પુનઃ સ્થાપી શકો—ત્યારે પણ ભય રાજદરબારે અને જબર-જબર ઇમારતો સમાજને જ ભારે પડી હતી. અને પરદેશી સત્તાથી સ્વતંત્ર રહીને પણ હિંદ પોતાનો છુતી વગો મુડીવાદ અને યંત્રવાદ ન ખીડાવે એની શું ખાતરી? આ ગ્રંથાનો અર્થ બેઠુદા સુધારા કરીને આર્થિક વિકાસને અટકાવવાનો જ થાય.

યંત્રના ફાયદા

યંત્ર તો માનવજાતનો વિજય છે. પ્રાચીન કાળના મંદિર અને મધ્યકાલના નગર કરતાં પણ એ મોટું ગૌરવ છે. એનાથી અનિષ્ટ સિવાય બીજું કશું થયું જ નથી એમ કહેવું એ એક ભતતું ગાંડપણ જ કહેવાય. યંત્રના દુરપયોગ પણ થયા છે. તે બાદ કરતાં માણસને ઘણે કાષ્ઠો પણ થયો છે. જે કુદરતનો તે નિરાધાર ભોગ થઇ પડતો તેની સામે સુધરેલાં નવાં સાધનો વડે તે વિજય માટે સક્તિમાન થયો છે. દુઃખ ગાજ

એટલું જ છે કે જે જનતાના એક પ્રવાસો વડે યંત્ર શોધાયું છે તેની તેના ઉપર એક માલીકી નથી. વ્યક્તિના સ્વામિત્વથી એનો દુરપયોગ થયો છે. માણસ યંત્રનો યુક્તિમ બન્યો છે અને યંત્રવાદના બધા અનિષ્ટનું મૂળ આ જ છે. આજે બધે મુખ્યત્વે સ્થાયી અને યંત્રનો પણ સદુપયોગ થશે, એ સંપૂર્ણ સુખનું સાધન બનશે.

યંત્રનું સમાજમાં રદાન

નવાઈની વાત છે કે દા. રાપરુ પણ આવા સમાજની ગંધી યદ છે. તેઓ કહે છે કે વીસમી સદીમાં યંત્રને ઉચ્ચસ્થાનથી પદચ્છેદ કરવામાં આવ્યું, અને માણસના સ્વામી નહિ પણ શુલામતો યોગ્ય દરજ્જે તેને મળ્યો. તેમનો સમાજદરજાનો સિદ્ધાન્ત તેમના પ્રિય લેખકોમાં નથી મળતો, કે નથી જાણીને તે ગામઘના દિમાયતીઓના નાદમાં. પણ જે સમાજવાદથી આપણા શાણા દા. રાપરુ લઈ છે તેનો જ આ મૂળ પાયો છે, એ તેઓના પ્યાન બદાર દોષ એમ લાગે છે. તેઓ અમલે યંત્રવાદને વધારી લે છે, એ જતાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

વેપારી દાંષ્ટ

બ્યારે ખાદી મોટા જગ્યામાં વેપારને માટે પેદા કરવામાં આવે ત્યારે આવકમાં વધારાનો સવાલ ખડો થાય છે. આનાથી આપણે દેશમાં પેદા થતા કાપડમાં વધારો કરીએ છીએ. આપણી કાપડની જરૂરીઆતનો ૫૦ ટકા જેટલો માલ આપણને પરદેશથી આયાત કરવો પડે છે. જે ખાદીની વેદાશથી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડમાં વધારો કરી શકાય, અને કાપડની લુપ્ત ટાળી શકાય તો તો દેશના ધનમાં પણ જરૂર વધારો થાય. પણ ખાદીની આ વેદાશ ધરદીઠ છુટા છુટા કામથી ન જ થઇ શકે. આ કામ ગંબીરતાથી અને વ્યાપારી દષ્ટિએ ઉપાડતું નેહીએ, એટલે કે પ્રમ્ના એકાદ વર્ગે આ જ ધધામાં મગી : રહેતું નેહીએ. આ હાથવજાટના પુનર્ર્ધાર સમાન જ છે. એમને નડતાં વિનોતો ઉત્તેજ કરવામાં આવ્યો છે. પણ એનો પુનર્ર્ધાર થવા પામે તો પરિણામ શું આવે ? દિન-પ્રતિદિન આ કામ થોડા અને થોડા માણસોના હાથમાં આવતું જવાનું. પરદેશો તો એને પરદેશના જ નહિ પણ દેશમાં યંત્ર વડે બનેલા સત્તા કાપડ સાથે દરીદ્રાઈ કરવી પડવાની. માલ ઉત્પન્ન કરવાનો અર્થ જેમ બને

તેમ ઘડાડવો પડવાનો અને પહેલો ફટકો કામદારોની રાજ પર જ પડવાનો. દા. રાજે આકેલા આડ કલાકના કામમાં બે આનાનો નિભાવ પણ ચર્ચ ન સકવાનો. એટલે વ્યક્તિ પોતાની જવાબદારી પર જ ધધી કરવાનું છોડી દેવાનાં, નાના કારખાનાં મોટા યવાનાં, અને તેમાં રાજ પર નિભાવ કરતા મજૂરોની મુશ્કેલી વધવાની. જેઓ અનેક રાજો વેચાતી લઈ શકે અને આવા ગ્રાહકોમાં નાણાં રેફરી શકે તેઓ જ કારખાનાના સ્વામી થશે અને ખાદી અને સુતરના વેપારમાં નફો મેળવનાર અને ચાપણુ એક્ટી કરનાર વેપારીઓ જ આ કામ સહેલાઈથી ઉપાડી લઈ શકશે. પણ વણુકર શા માટે પોતાના ધંધાનો ત્યાગ કરી નતમહેનત વેચી કારખાનામાં મજૂર તરીકે કામ કરે ? તેઓ કારખાનામાં મજૂરી કરવાનું ખસેડ કરતા નથી. તેઓને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે, અથવા તો ખેડુતોના વધતા જતા રોજામાં તેમને ભરાવું પડે છે. હાયવણુટનું કાપડ વેચી શકાય તો જ એમાં કાયરો છે. યંત્ર નેડે હાયવણુટ ટકકર ૧ જ ઝીલી શકે એ સત્ય સાચીત થયું છે.

કારખાનાની પ્રથા

જે કાંઈને આ ધંધા ઉપર જ નિભાવ કરવાનો હોય તો તેને કંઈ નફો તો મળવો જ નેહએ. આમ થઈ શકે તેને માટે ખાદી અથવા તો હાયવણુટનું કાપડ મનરમાં વેચી શકાય એવું હોવું નેહએ. યંત્ર સાથેની હરીફાઈને લીધે એ કાપડ સોંપું નેહએ અને આ સોંપવારી મોટા પાયા પર ઉલોગને સ્થાપવાથી જ થઈ શકે, એટલે વણુકરે સ્વામી મટી મજૂર બનવું નેહએ. અંશીને આવ્યા તે પહેલાં આપણુ રૂના ઉલોગની આ જ દશા હતી. આપણુ ઉલોગનો મોટો અને સારો ભાગ ગામડામાં ન હતો, પણ તે વખતે સો કરતાં વધારે મજૂરવાળાં કારખાનાં સ્થપાયાં હતાં, અને આ કારખાનાઓ કચ્છામાં હતાં. આ જમાનામાં પણ, ન્યારે યંત્રનું નામનિશાન ન હતું ત્યારે પણ, થોડા ધનિકોના કાઠારમાં ધન ભેગું થતું હતું. આ ધમધોડાર ચાલતા હુન્નર ઉલોગ અને વેપારમાં જે નફો મળતો તેના વડે દિલ્હી જેવાં અનેક શહેરો બંધાયાં. પણ પાછળથી આ નાણુંને રોકવાનાં અન્ય ક્ષેત્રો ખુલ્યાં થયાં અને તે હિંદના નાણાં માટે પણ ખુલ્યાં છે. એટલે જે ચાપણુ ગૃહઉલોગના સજીવન પછી એક્ટી થશે તે આરસની ધમારો, અને સુવર્ણના રાત્યાસરો અને ચહેરોની

ભવતા રાજુમારવામાં ન ખચોતાં વધી વધીને અનેક-ગણી થશે, એક યુગમાં દેશનું જે ધન મંદિર અને કચર ચણવામાં ખચોતું તે બીજા યુગમાં ચક્રચક્ર કરતાં યંત્રો અને ધુમાડો કાઢતા ભુંગળામાં વપરાશે.

મુડીદારોને લાભ

ગૃહઉલોગ સજીવન થાય અને ખાદી મોટા જથ્થામાં વેપાર માટે પેદા કરાય તેમાં તો હિંદના મુડીદારો નાણાં ભેગાં કરી અમન ચમન ઉડાવશે. આમ બે થયાં પાસે તો દા. રાયનો સિદ્ધાન્ત અફળ જશે. પણ ખાદી પોતાના વપરાશ પુરતી પેદા કરવી એ દા. રાયનો સિદ્ધાન્ત આપણે ભુલ્યો ન નેહએ, જે મારા બીજા લેખમાં પુરવાર કર્યું છે કે આમ બનવું તદ્દન અશક્ય છે, અને તેથી જ જે વેપારની દૃષ્ટિએ ગૃહઉલોગનો વિચાર કર્યો છે. તે છતાં ઘેર ઘેર રેડીઆના યંત્રોની મુડીદારોના પોપણુ બિના બીજું શું થાય ? તે આપણે હવે નેહએ.

ગાંધીજીનો સિદ્ધાન્ત

પોતાની દલીલને મજબૂત બનાવવાને દા. રાય ગાંધીજીને ટાંકે છે : “ મારી નેમ હિંદની મીઠમાં બનતા કાપડ ઉપરાંતનું જરૂરી કાપડ પેદા કરી પરદેશ તથાજ જતા કરોડો રૂપીઆ બચાવી કુંપડે કુંપડે વહેંચવાની છે. ન્યાં મુડી દેશની પ્રત્ન પોતાના ફાજલ વખતમાં ન કંતે ત્યાં મુડી આ બનવું અશક્ય છે. ”

યંત્રવાદ અને તેની સંસ્કૃતિ માટે તો મહાભ્રમજનો અભાવ ભણ્યોતો છે. છતાં હિંદના મુડીવાદને તેમનો ટેકો છે. ઉપલાં વાક્યોનો ભાવાર્થ સમજાય એવો છે, રેડીયો અને ખાદી તો સાધન માત્ર છે. આપારે હિંદના કારખાનાં કાપડની જરૂરીઆત પુરી પાડી શકે એમ નથી. ૫૦ ટક નેટલું જ કાપડ તેઓ પેદા કરે છે, એટલે પરદેશી કાપડનું આવશ્યકતા રહે છે. રેડીઆ અને તો કારખાનાની પેદાશની પ્રતિ કરવા માટે જ છે. નવાં કારખાનાં ઉભા કરતાં અને નવામાં નવાં સાધનની મદદ લેતાં ધણે વખત વીતી જવાનો. દા. રાય પણ કહે છે કે આવા કારખાનાં માટે નાણાંના જંગર નેહએ, અવરથા કરવાને વખત પણ નેહએ, ફક્ત મેંમાંથી શબ્દ કહાડતાં તે આભમાંથી ધરતી પર ઉતરી પડતાં નથી. રેડીઆનું કાર્ય આ બધાની ગરજ સારવાનું છે. દેશભિમાનના ઉભારાને લીધે બહાર વેટલા વખત માટે સફળ થાય ખરો, પણ તે સફળતા અલ્પજીવી છે, કારણ કે દેશની કાપડની ભુખ

પ્રતિપાત્રીને પ્રમો. આપણા કારખાના નોંધતું કાપડ પુરું
પાડી શકે એમ નથી, એટલે દેશના મુડીદારને પણ
લોહાના ઉત્સાહનો નોંધએ તેટલો લાભ મળતો નથી.
તેથી આ દેશદાઢ બહિષ્કાર પુરતી જ ન હોવી નોંધએ.
આપણે જરૂરી કાપડ પેદા કરી લેવું નોંધએ. આને લીધે
અર્થનુખ્યા અને ચાકા પાકા પ્રત્યવર્તને વધુ બોલે
સહન કરવા પડશે એમાં દેશનું હિત સમાયું છે એટલે
એ પણ સહન કરવું પડશે.

કરોડો ગામડાંમાં વહેંચે

જરૂરી કાપડ પેદા કરી મળતો નહીં ગામડાંમાં
રાખવો એવો ગાંધીજીના રેડીઆધર્મનો ભાવાર્થ હોય
એમ નોંધવિંત લાગે છે. “ કરોડોને જગ્યા
કરી ગામડીઆને તે આપો ” એ આ બધાનો મર્મ.
પણ આ બધું તદ્દન જુદો રીતે જ બને છે.

બનશે શું ?

ત્યાં સુધી કારખાનાં જરૂરી કાપડ પેદા કરી ન
શકે ત્યાં સુધી લોહાએ નોંધતું કાપડ ગમે તેમ પેદા
કરી લેવું નોંધએ. કરોડો રૂપીઆ ગામડાંમાં વહેંચવાનું
જુદાઈ તો અત્યાર પહેલાં જ ખુલ્લું કરી દીધું છે, તેનો
કરી ઉમેળવેલું અહીં નહિ કર્કે. આ તો રેડીઆના કામમાં
મદદ કરતા યંત્રવાદના પુનર્નરીઓને રીકવવાનો રસ્તો
છે. દરેક નવા કારખાનાથી શુદ્ધઉદ્યોગને આગાદ કરેલા
પડશે. પરદેશની લરીકાધર્મ મદદ કરનાર આ ઉદાર
ગંધ તરફ તે દેશની નજરથી નોંધે નહિ. હજારો માધ્યમ
વેળેથી દિંદેના શુદ્ધઉદ્યોગ પર સાંચાકામે આવો કેર
વર્તીઓ તો દિંદેનાં કારખાનાં વધુ ભયંકર ચણ પડે
એમાં શીનવાણ ? આ અસર પ્રદેશને કદાચ સહન
છે. દિંદેનાં ખુણ ૩ પાકે છે. મજુરી પણ મોટા પ્રમાણમાં
મળે છે અને અતિશય સોંલો છે. શરૂઆતમાં યંત્ર ખરીદ-
વાનો અને કારખાનાઓ ઉભાં કરવાનો ભાર ખર્ચ
થપા, પડી તો કાપડ પેદા કરવાનો ખર્ચ પણ જલ્દ
એકાદ થશે, અને કાપડની પેદાશ ઉપર એકદમ
માણી જમશે. દુઃ અહીં આ પાછો કદી લઈ કે યંત્રો
દુરમન નથી, આપણા દેશમાં એ કામજ થાય
એમ હું હમ્મું છું. પણ એમાં મારો સુદો તદ્દન જુદો
છે. મેં દા. દાપના સિદ્ધાન્તનાં કેટલાંક વિરોધી તત્ત્વો
અને તેની અયોગ્યતા બતાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે.
એનાં કારણો મેં મારા પહેલા લેખમાં વર્ણવી દીધાં છે,
જ્યાં અહીં દુઃકમાં દુઃ તે જણાવીશ. એ સત્ય હકીકત

મગર દરવામાં ન આવે તો આ મુજાગ પાછળ
હજારો યુવકોની અખુર ચેતનાશક્તિ બર્ષ
વેશદાઢ બળ.

યંત્રની સહાય લે

તમારે દેશની આર્થિક ખીલવણી કરવી છે, નવામાં
નવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો છે, અને દેશનું ધન
પણ દરેક રીતે વધારવું છે. આ બધી જાગન શીકે છે.
દિંમતથી શીધી રીતે તેના તરફ જાયો, પાકલે બારણેથી
સટકી જવામાં શું કાલો ?

દા. રાધના સિદ્ધાન્ત, ખાલો અને રેડીઆના ઉપર
એક માસિને ચોખ વિવેચન મેં કર્યું છે. દા. રાધના
ભાવજુગાંથી ઉદભવતા થોડાક નજવા મુલાકા અજ-
ઉકેલા રહ્યા છે. રેડીઆને અને તે સવાલોને નહિ જેવું જ
લાગે વળગે છે, પણ રાખુલક્ષિ સાથે તેમનો સંબંધ
નિદરનો છે. તેમને સંપર્ષ ન્યાય તો ન જ મળી શકે,
પણ તેમના ઉપર એ ભોમ કલા વગર મારો લેખ
અધુરો રહી જવાનો ભય રહે છે.

માગ્યજીવનની દિમાયન

દા. રાય માગ્યજીવનના પુનઃ સ્વીકારના દિમાયની-
માંના એક છે. ને આ પોદારનો અગલભાય તો જ પૂર્વગીતો
ઉદાર છે એમ તેઓ સમજાવે છે. અને વિચિત્ર વાદ
તો એ છે કે પશ્ચિમ પોતાની સંસ્કૃતિથી દરાયું છે અને
માગ્યજીવનની આદાઈ રોષિ છે એ પોતાની માન્યતાની
સાખીનીમાં તેઓ નિમ્મર જેવરલેદન અને રેન્દી બોલકી-
નના ઉદારો ટાકે છે. “ તજુ એર જમીન અને એકનામ ”
ના જેવરલેદનના રજુખનિથી અંબાઇ જવાની જરૂર નથી.
રક્ષિત વેપારની પ્રથાના અમ્મ દિમાયનીને ખેડૂનોના મન સ્વર
કરવાને ગામડાના તારકનો વેપ લેવો પડ્યો હતો, અને
તેના અનુપાસી બોલકીને પણ એક જ ઉદારથી
પ્રેરાધને એવી જ પીપી ધીમિથી વચારી. રાન્સે મેરો-
નહના રાજ્યો ટાકવામાં દા. રાય સમજની સપાડી પર
આવે છે, કારણ કે પેલા બેની માફક એમને યંત્રવાદનો
ગાલો મોદ નથી, એટલે એમના વિચારમાં વલુદ અધી
ચકાવ. દિંદેને પશ્ચિમના સુધારાના તાપમાંથી ઉમર-
વાની મિ. મેકડોનાડની આગુરતા અને તેમના જ દેશના
મુડીદારોની ચિતનના આધારરૂપ દિંદેની આર્થિક
નજગાઇ જદગવી રાખવાની શીકર વચ્ચેની સમજાના
આભર્ષકારક નથી ?

યંત્રનો વિજય

“આત્મજીવન પુનઃ સ્વીકારો” નો પોકાર હિંદી સવાયના બીજા દેશોમાં પણ સંભળાય છે એ વાત સાચી છે. જનતાના ઉદ્ધાર માટે આપણે નવો સામાજિક સિદ્ધાન્ત શ્રાવ્યો એમ આપણુ નેતાઓ માને એ બેસક ભુલ જ છે. જે સમાજમાં પ્રજાના અજ્ઞાન અને ધાર્મિક વલણનો લાલ લાંબો ગરીબ વર્ગને થતા અન્યાય—માણસ માણસને યુરો તેવા—ઉપર ઢાંકીછોડો થતા તે સમાજના યંત્રના અતુલ બળે યુરેયુરા કરી નાખ્યા અને તે દરેક જગ્યાએથી જ આવા ગામડામાં પાછા ફરવાના પોકારો સંભળાય છે. જમીનદારો અને કાકીરોની સુકામીમાં સડતા પ્રજાના મોટા ભાગને યંત્રે સ્વતંત્ર કર્યો છે. સુધ-રેક્ષા સમાજને એ નમ્ર સ્વરૂપમાં રજુ કરે છે. એનાથી કામદારનો નવો જ વર્ગ ઉભો થાય છે અને એ જ વર્ગ જનતાને યંત્રવાદના દુરપયોગમાંથી ઉગારશે. જેઓ ગામડાના પોકાર કરે છે તેઓ શુભ આશયને ધારે જ કરે છે. ન્યારે યંત્રવાદ પરાક્રમીઓ પહોંચશે અને સમાજવાદ, સામ્યવાદ અને બહુમતિવાદ (Majorism, Leninism and Bolshevism) રહેર પોતાનાં ડોઝાં ઉઘા કરશે, અને કરોડો કામદારો મેનાશી પ્રેરશે ત્યારે પણ આ જ પોકાર ખીંજ અનેક રમ્યાએથી સંભળાશે.

આ ગ્રામ જીવનના લક્ષ્યો દયા અને પરોપકારના કાના લાગે છે. પણ તેમનો ચીંટા ઓછો લખપ્રદ નથી. એો મહાન વિશ્વવત્તા દાવાકિથી કંપે છે (આ આગથી સમાજને સુધારવાનો ઉદ્દેશ છે). તેઓ બેખાકીના યદને સમાજને પાછાં પગલાં ભરવા આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે. આગળ કુચકદમમાં સમાજ ગામડાનાં નાના અને પ્રાંદ્ય બધાં તોડી ધાગે ધીમે મોટા થતા જાય છે. એ આગળ ને આગળ વધતો જાય છે તે પાછો ફરવાને નહિ. નવી પરિસ્થિતિ કંઈ પરમ સુખનું ધામ નથી, પણ તે સમાજમાં વિશાળતા, ઉદારતા, અને સાચી સ્વતંત્રતાનાં વધારે અંશો છે. સદીઓ સુધી લડતમાં સમાજને વિજય મળ્યો હતો, પણ અત્યારે તુલ્ય લુલ્લ યાચી રહ્યું છે, અને વિજય પણ થઇ સુકામીનેવો જ છે.

કેમતાકાત વર્ગ પાછળ હડવાને માટે જૂમરાણુ કરી રહ્યો છે, પણ એ સંભવિત નથી. પાછળનો રસ્તો બંધ થયો છે, અને આગળનો માર્ગ મોકળો છે.

હજારો વર્ષો સુધી, સંગ્રહી રાખેલી સમાજની લખાનક શક્તિનો દા. રાય અને તેમના અનુયાયીઓને લખ છે. લખ હોય હોઈ અણગમો પણ પેદા થાય. તેઓ ગામડાનાં મંદિરો અને રેડીઆ અને ખાદીના મંત્રોનો છત્સાહ-બેર પ્રચાર કરે છે. ઉપર કહ્યું તેમ હમેશને માટે રેડીઆને સ્થાપી ન શકાય, એટલે દા. રાયના રાખૂવાદનો પાયો ડગમગી ઉઠે છે.

સમાજના ઉદાર માટે રેડીઆના સજીવનનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી ન શકાય. યંત્રવાદમાં સંપૂર્ણ સુખ છે એમ કું માનતો નથી, એમાં ખોડખાપણુ પણ વણી છે. આખી પ્રથા ધિક્કારપાત છે, પણ એનું મળ શું છે ?

કામદારોનું કાંઈ

દા. રાયે કહ્યું છે તેમ એ બધાનું મળ માણસ યંત્રનો સુકામ બન્યો છે, તે છે. માણસે પોતાનો દરબો પાછો મેળવેલો નેહએ, યંત્ર ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપવું નેહએ. અને આ જ અંતસ્તિતિ ઉદ્દેશ છે. માણસે લાગવું નેહએ, પણ ઉલટું બાથ ભીડી વિજય મેળવવો નેહએ. ન્દાયલા પાણી નેરે, બાળક ગંદુ છે માટે તેને જે માતા ફેંકી દે છે તે તદ્દન મૂખી છે. અમતની શોધમાં દેવોને પહેલું હળાહળ મળ્યું. શિવજી આ ઝેર પી ગયા, તો જ દેવો અમર થઇ શક્યા. બે સમાજના “સસુદ મંચન” માં મુડીવાદનું ઝેર પેદા થાય, તો તેનો ઉપભોગ થવો નેહએ કે જેથી સમાજ મુક્તિ તરફ પ્રયાણુ કરી શકે. અને લંડાતો, રિખાતો, કચરાતો કામદાર વર્ગ જ આપણો શિવ છે. તેઓ જ મુડીવાદનું ઝેર પી રહ્યા છે, પણ બધા કંઈ ધસુ ખિસ્ત નથી. ગયેલાની માફક બધો બોલો બોલ્યા વગર સદન કરવા સામે તેઓએ બંડ જાહેર કર્યું છે, તેઓ પોતાની પેદાશના માલીક થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને તેઓ જાહેર કરે છે કે તેમના વિજયથી જ જનતાનો હાડો વળશે, સમાજનો ઉદાર થશે.

એમ. એન. રાય

ખાદીવિભાગ

• હિન્દી મહાસભા ખાદીવિભાગના મંત્રી શેઠ જમનાલાલ ખજંજર એ વિભાગના તા. ૧૩ મે, ૧૯૨૨ થી તા. ૧૨ ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨ સુધીના કાર્યનો હેવાલ નીચે સુજળ લખી મોકલે છે:-

મહાસભાની કારોબારી સમિતિને લાગ્યું કે ખાદીનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાને માટે એક મધ્યસ્થ ખાદીવિભાગની જરૂર છે, જે જૂદા જૂદા પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિઓને ખાદીની પેદાશ અને વપરાશ વધારવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવા, અને પોતાના પ્રાંતના ખાદીવિભાગની વ્યવસ્થાને આર્થિક અને પદ્ધતિસર ધોરણ પર મૂકવા પ્રોત્સાહિત કરે. ખાદી પ્રચારના કાર્યમાં અત્યાર સુધી ખાદી કાર્યાલયોની મંજૂર ખાદી આમી ન હતી, જેટલી એ સંઘર્ષો કાર્યાલયોની જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓનો, જેવી કે ઉત્પત્તિ, વિક્રય, પ્રચાર વગેરેનો સમન્વય કરવાની અને કાર્યની પદ્ધતિ-સર ચોજના કરવાની આમી હતી. એ પણ કળ્પ કરવામાં આવ્યું કે અત્યાર સુધીમાં જે કાર્ય થયું છે તે કાર્યને ઉત્તેજન આપવાની, નિયમસર ચોજવાની અને તેના જૂદા જૂદા વિભાગોનો સમન્વય કરવાની જરૂર છે તે સાથે એ સંભાળ રાખવાની પણ જરૂર છે કે અધી સત્તા એકજ રથને એકત્રિત ન થઈ જાય, અને દરેક વિભાગને સ્વાતંત્ર જરૂરીઅવતો અને મજેગાનુંસાર વ્યવસ્થા કરવાની પૂરતી છૂટ રહે. આ ખાસ હેતુથીજ હિન્દી મહાસભા ખાદીવિભાગની ચોજના થઈ, જેથી એવું એક ખાતું ઉભું થાય જે જૂદા જૂદા પ્રાંતોને લોન અને સલાહ વગેરે આપીને મદદ કરે, ખીર્જ પ્રતિભાગ અનુભવ જાહેર કરે અને હરેક પ્રકારની ઉપયોગી માહિતી એકત્ર કરી પૂરી પાડે.

આ હેતુઓ પાર પાડવાને માટે મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ હિન્દી મહાસભા ખાદીવિભાગના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા:

- (૧) ધંધાદારી તાલીમ-શ્રીયુત મગનલાલ ખુશા-લચંદ ગાંધીને હસ્તક.
- (૨) ઉત્પત્તિ-શ્રીયુત લક્ષ્મીદાસ પુરોષોત્તમદાસને હસ્તક, અને
- (૩) વિક્રય-શ્રીયુત વિદ્યુતદાસ ત્રિ. જોરાવરજીને હસ્તક.

આ માટે ૧૭ લાખ રૂપીઆની રકમ જૂદી કાઠ-વામાં આવી. આ સૂચનાઓવાળી મહાસભાની ખાદીની ચોજના અને મારા હાથ નીચેની હિન્દી મહાસભા ખાદીવિભાગની ચોજના મુજબમાં તા. ૧૩ મે, ૧૯૨૨ ના રોજ મજેલી કારોબારી સમિતિએ મંજૂર કરી કારોબારીસમિતિની ભલામણથી ટિંગકસ્વરાજ કા-જાના ટ્રસ્ટીઓએ ખાદીપ્રચાર માટે ૫ લાખ રૂપીઆની રકમ મંજૂર કરી છે. આ ચોજના મંજૂર થવા પછી હું થોડો સમય મુંઝાટમાં રહ્યો હતો અને તે સમય દરમ્યાન મેં ખીજા કેટલીક રકમો મદદ રૂપે મેળવી છે. અત્યાર સુધીમાં મને રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦નાં વચનો મળી ચૂક્યાં છે જેમાંથી રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ તો મળી ગયા છે. ૧૭ લાખ રૂપીઆની રકમ પૂરી કરવાને માટે વધારે મદદની જરૂર છે.

ધંધાદારી તાલીમ

જૂદી જૂદી પ્રાંતિક સમિતિઓએ મોકલેલા ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને તા. ૧ લી જુલાઈથી શ્રીયુત મગન-લાલ ખુશાલચંદ ગાંધીની દેખરેખ નીચે સાબરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમમાં તાલીમ આપવા માંડી છે. જાહેરેશ સિવાય સઘળા પ્રતિભાગ વિદ્યાર્થીઓ આ વર્ગમાં જોડાયા છે. આ વિદ્યાર્થીઓમાંથી હિંદ ખાદી સેવાનો જન્મ થશે, અને તેઓ તાલીમ લેઈ તંપાર થશે એટલે પોતાપોતાના પ્રતિભાગ ખાદીપ્રચારનું કાર્ય

પદ્ધતિસર, ધોરણ મુજબ ગોઠવવા અતિ ઉપયોગી થઇ પડશે. મંપૂર્ણ ધંધાદારી માહિતીવાળા કાર્ય-કર્તાઓની ખોટને લીધે ખાદીપ્રચારનું કાર્ય કટલાયે પ્રતિભામાં અગડતું બન્યું છે. સામર્યગતી સત્યાગ્રહ આશ્રમવાળા ખાદી વિદ્યાલયે આભારે ખોટ પૂરી પાડી છે, અને ખાદીપ્રચારના કાર્યનાં તમામ અંગોની વ્યવહાર માહિતીવાળા કાર્યકર્તાઓની હારની હાર નિયમિત રીતે હવે બહાર પડશે. વિદ્યાલય પોતાનું કાર્ય તા. ૧ લી જુલાઈ પહેલાં શરૂ કરી શકે તેમ ન હતું, કારણ કે દરેક પ્રતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરવાના હતા અને જે વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લીધા બાદ પોતાનો અથવા સમય અને સક્રિય મહા-મળાના ખાદીકાર્યમાં રોકવાનું કબજા કરે તેમનેજ મોકલવાના હતા.

ખાદી વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓને કાંતવા, પીંજવા અને વણવાનું સરસ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, અને તે સાથે રેડીઓ, પીંજણ અને સાળની ગોઠવણ અને રચનાની તમામ માહિતી આપવામાં આવે છે. આને લીધે તેઓ કોઇ પણ રાત્રે સુધારી શકશે, અને તેમાં જરૂરી ફેરફાર કરી શકશે. વિદ્યાલય આ બાબતમાં બ્યવહાર તેમજ સાત્ત્વીય બન્ને પ્રકારનું શિક્ષણ આપે છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર ધોરણ નક્કી કરવાની તેમજ તેમાં સુધારે કરવાની ખાસ તાલીમ અપાય છે. જેથી વણવાનો પ્રશ્ન સહેજે ઉકલી જાય છે. આ રીતે તમામ વિશગળનું આવશ્યક જ્ઞાન આપી વિદ્યાર્થીઓને સુંદર ખાદી-પ્રચારક બનાવવાનો વિદ્યાલય પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. મેં તા. ૨૬-૨૭ મી જુલાઈએ વિદ્યાલયની મુલાકાત લીધી હતી અને કામ સંતોષકારક રીતે ચાલતું જોયું હતું. હિંદ ખાદી વિદ્યાલયના પ્રથમ માસના કાર્યનો હેવાલ તેના ગંચાસક શ્રીમુત્ત મગનલાલ જુશાસચંદ ગાંધી તરફથી અમને મળ્યો છે તે બીજે રચો છો. (જુઓ પૃષ્ઠ ૩)

ઉત્પત્તિ વિભાગ

ઉત્પત્તિ વિભાગનું ખાતું શરૂઆતથીજ કામે લાગી ગયું છે, અને સિંધ, આન્ધ્ર અને ઉત્કલ એ ત્રણે

વિભાગોની મુસાફરી અત્યાર સુધીમાં પૂરી થઇ છે. ખાદીપ્રચારના કાર્ય માટે આ પ્રદેશોની શી સ્થિતિ છે, અને તેમને કેટલી મદદની જરૂર છે એ સર્વ બાબતોની કાળજીપૂર્વક તપાસ થઈ છે અને અનુક્રમે રૂ. ૫૦,૦૦૦, રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ અને રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ ની રકમોની લોનો આપવાની મહાસભાની કારોબારી સમિતિને લક્ષ્યમણુ દરવામાં આવી છે, અને તેજ-લામણો સમિતિએ મંજૂર કરી છે. ધણી પ્રતિએ તો ખાદીપ્રચારના કાર્યને વેગઆપવાને માટે ખાસ ખાદીવિભાગ સ્થાપ્યા છે, અને જે પ્રતિમાં એવા ખાતાં સ્થાપ્યાં નથી તેઓ તેવાં ખાતાં સ્થાપવા મ-હેનત કરી રહ્યા છે. આ તપાસણીના કાર્યમાં સિં-ધનાં ૫ રચોની, ઉત્કલનાં ૬ રચોની અને આ-ન્ધ્રનાં ૧૫ રચોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. હવે બંગાળ અને આસામ પ્રાંતના રચોની તપા-સણીનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે, અને મહા-સભાની કારોબારી સમિતિની બીજી સભા મળે તે વખતે તે તપાસણીનો હેવાલ અને લક્ષ્યમણુ રજૂ કરવાની આશા છે.

વિક્રય વિભાગ

જે રચોએ પ્રાંતિક સમિતિએ ખાદી પહેર-નારાઓને માટે શુદ્ધ ખાદી ખરીદવાની સમગ્ર આ-પવા અશક્ત છે તે રચોએ ખાદીભંડાર ખોલ-વાનો આ વિભાગનો હેતુ છે. દામચાં કે માલમાં હેનસાયા વિના શુદ્ધ ખાદી મળી શકે એવા ખાદી-ભંડારોની દેર દેર ખાસ જરૂર છે. આવો શુદ્ધ માલ જેમ અને તેમ ઓછો નફો ચડીને સર્વત્ર મળી શકે એની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે. કેટલીક પ્રાંતિક સ-મિતિઓએ આની જરૂર સ્વીકારીને પોતાના પ્રાંતના મુખ્ય રચોએ આવા ખાદીભંડાર શરૂઆતથી જ ખોલ્યા છે. પણ એકંદર રીતે આ વિભાગને જોઈએ તેટલું પ્રાધાન્ય સર્વ પ્રાંતિક સમિતિઓને હાથે મળ્યું નથી. આથી હું ઉમેદ રાખું છું કે આ દિશામાં સર્વ પ્રતિ વિશેષ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરશે.

અદર ઇન્ડર્મેશન યુરો

નૂઢ નૂઢ વિભાગની પ્રવૃત્તિને સંયમે સાધવા, ખાદીપ્રચારના કાર્યના હેવાલે પ્રસિદ્ધ કરવા, જૂદી

જૂદી વ્યક્તિઓ તરફથી આવેલી સુચનાઓ પર વિચાર કરવા તથા પૂછપરછના જવાબ આપવા આ જુરોની રચાપના મઠ છે.

આર્થિક મદદ

મહાસભાની કારોબારી સમિતિની યોજના મુજબ ખાદીના કામ માટે જે આર્થિક મદદ આપવાનું જણાવ્યું છે તે મદદ લેવા રૂપે જ છે, ગ્રાન્ટ રૂપે નહિ; અને તે પણ જે પ્રાંતિક સમિતિઓ પોતાના અધિકાર નીચેના લાયક માણસોને મદદ આપવા સક્તિમાન હોય તેવી સમિતિઓને જ આપવાનું કસબું છે. આથી જુલ્લા અને તાલુકા સમિતિઓ તરફથી તેમજ ખાનગી ગૃહરથો અને ધંધાઓ તરફથી આવેલી અરજીઓના જવાબમાં તેમના પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિને લખવા જણાવ્યું છે, અને પ્રાંતિક સમિતિઓને તેમના પ્રાંતમાં ખાદી ઉત્પન્ન કરી રહેલા તમામ ખાદી કાર્યાલયોના તરફથી પ્રાંત, પોતાના તમામ અણીની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા પોતાને કેટલી લેવા જોઈશે તેનું બજેટ નક્કી કરવા જણાવ્યું છે.

બહાર પ્રજાને વિનંતી

દેશની આગળ રજૂ થયેલા ખાદીના કાર્યક્રમને પાર-પાડવાને માટે અને ખાદીવિભાગના કાર્યની સફળતાને માટે બહાર પ્રજાના સક્રિય સહકારની જરૂર છે. મહાસભાના ખાદીવિભાગ તો માત્ર પ્રજાના કાર્યને મદદ કરે, સંકલિત કરે, એની પ્રતિષ્ઠા કરે. આ માટે દરેક ગામે અને દરેક ઘરે ખાદીની પેદાશ, વપરાશ અને પ્રચારમાં પોતાનો ફાળો આપવો જોઈશે. મહાત્માજીને ખાદી જેવું કંઈ વહાલું ન હતું. ખાદી તો એમને મન અતિ પવિત્ર હતી, દેવોને અદાવવાનું હતી. ખાદી હિન્દુસ્તાનની એકતાની નિશાની છે, ગરીબ દેશમાં જુએ મરતા સેંકડો ગરીબોને રોજ હેવાવાળી છે. આરે દેશમાં આખા દેશને હાથે કતિલી અને હાથે વણેલી ખાદીની ઠાંકવા જેટલી શક્તિ, સંધ્યજ, આત્મવિશ્વાસ અને આત્મભોગ આવી જશે ત્યારે દેશ સ્વતંત્ર થશે એમ

મહાત્માજીને હમેશાં લાગ્યા કરતું, અને તે સત્ય છે. સૌ કોઈ મહાસભાનો આ ખાદીનો કામ પાર પાડે એ જ મહાસભા પ્રત્યેનું પોતાનું કસબું અદા કરવાનો સારામાં સારો માર્ગ છે, અને મહાત્માજીની સેવાની સારામાં સારી હદર છે. પ્રથમ પગથીઆ તરીકે, ભારતમાતાના દરેક સંતાને હજી સુધી પણ ન લીધી હોય તો અજબડીથી જ હાથે કતિલી અને હાથે વણેલી શુદ્ધ ખાદી પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ, કોઈ પણ મંજેગામા પરદેશી કાપડ શરીરે ન અડકાડવાનો ટેક ધરવો જોઈએ, હરેરોજ થોડા વખત કાંતવાનું જૂત લેવું જોઈએ, ઘેર ઘેર ખાદીનો મંત્ર પહોંચાડવાનું પણ લેવું જોઈએ અને ખાદીના કાર્ય માટે ટિળક સ્વરાજ ફાળામાં પોતાની વધાન શક્તિ 'કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી' અર્પણ કરવી જોઈએ. ખાદીના કાર્ય માટે નક્કી કરેલા રૂ. ૧૭ લાખ એકા કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. હું દરરોજ, ગરીબ તેમજ તર્વગરને પોતાનો ફાળો વગર વિલંબે મોકલી આપવા વિનંતી કરું છું. આ ફાળાની તમામ રકમો ૧૯૩-૮૫ કાલ્યાણેવી રોક, મુબારક એ શિરનામે મારા પર મોકલી આપવા વિનંતી છે.

ખાદી વિદ્યાલયનો હેવાલ

રોક જમનાલાલ બજાજને સાબરમતી હિંદ ખાદી વિદ્યાલયના સંચાલક શ્રીયુત મગનલાલ પુશાલચંદ ગાંધી તરફથી ૬ ફી ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨ ની તારીખનો લખેલો જે હેવાલ મળ્યો છે તે નીચે મુજબ છે:—

ગયા માસની આખરે આરે આશ્રમમાં આવી અસારા સર્વના ઉત્સાહમાં ઉમેરો કર્યો છે. આપ વારંવાર આવી રીતે આવતા રહેશો એવી આશા રાખું છું.

જો કે જોવા જેવું બુધ્ધ તમે જોઈ લીધું છે, છતાં તમારી નેધિ સાથે ગયા મહીનાના કાર્યનો હેવાલ મારે આપને લખી મોકલવો જોઈએ. આ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ તમામ પ્રાંતોમાંથી આવેલા છે. તમામ સુંદર આરિયવાન, ઉમદા સ્વભાવના નવ-

લુપ્તોને છે. પરિણામે આ ન્દાનારા આશ્રમમાં ન્દા-
નું સું દિન્દુરયાન આવી વસ્યું છે, માત્ર એક પારસી
અને એક ખ્રિસ્તીની ખોટ રહી ગઇ છે. એક પારસી
ઉમેદવારે શેલાપુર છાત્રાલયમાંથી અરજી કરેલી પણ
તે પ્રાંતિક સમિતિની મારફત નહિ મળેલી હોવાથી
અને ઉમેદવારને પોતાની અરજી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક
સમિતિ પર કે આપના પર મોકલી આપવા જણાવ્યું.
મને જણાવતાં દિનમીરી થાય છે કે ફરીથી મેં
એમની પાસેથી કંઈ સાંભળ્યું નથી. કોઇ ખ્રિસ્તી
પાસેથી તો અરજી જ મળી નથી. બીજા સત્ર માટે
બીજા બધાની સાથે પારસી અને ખ્રિસ્તી ઉમેદ-
વારોને પણ પંચદ કરવાના પ્રયત્ન થાય એવી મારી
ધુન્ધા છે, કારણ કે આ સત્રને માટે તો હવે એક
જગ્યા ખાલી રહી નથી.

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની એક મંડળી બનાવી છે,
અને પોતાનું ધર કામકાજ તેઓ અંદર અંદર વહેંચી
શે છે. પોતાને કોઇ બીજાની જરૂર પડે તો તે જરૂ-
રીઆન જણાવવા તેઓ આ મંડળીનો ઉપયોગ
કરે છે.

દિનચર્યા

દિનચર્યા સંવારના ચાર વાગ્યાથી શરૂ થાય છે.
ઘંટ વાગે છે કે તરત જ અમે નદીના કાંઠા પરની
પ્રાર્થના કરવાની ઓસરીમાં બેસા યઇએ છીએ.
પ્રાર્થનામાં કેટલાક શ્લોકોનો પાઠ થાય છે, અને
પછી એકાદ ભજન ગવાય છે. આમ અઠગીએક
કલાક પ્રાર્થના ચાલે છે, અને પછી બધા શાન્તિથી
વિખરાઈ જાય છે. આસામથી આવેલા મુસલમાન
વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શરીરવત મુજબ નમાઝ પઢે છે.

સૌમ્યકર્મથી પરવારી, ન્દાધર્મી, ઓરડીઓ
માફ ફરી વિદ્યાર્થીઓ રમોડા માટે પહોંચી ભરે છે
અને તે પછી તાબું રૂપ અને ભાખરીના નારનો
કરે છે. સાડા છ વાગે ફરીથી ઘંટ વાગે છે અને
મધ્યે અભ્યાસવર્ગમાં એકાદ થાય છે. રૂંડી પ્રાર્થના
કર્તા ગાદ અમાગ રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરના અધ્યાપક
લુદા લુદા અગન્યતા વિરોધી પર વ્યાખ્યાનો આપે

છે, જેવા કે: હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ,
આદિસાત્મક અસહકારના સિદ્ધાન્તો, દક્ષિણ આફ્રિ-
કાના હિંદીઓનો મત્તામદ, ચરખાથી થતો કાપકા
વગેરે. આ છેલ્લા આઠ દિવસથી અભ્યાસવર્ગ-
માં તમામ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ તેમની સાથે કામ
કરતા આશ્રમવાસીઓ પોતપોતાની હકીકત રૂંડમાં
જણાવે છે જેથી સર્વ કોઈની એકમીંગળને
ઓળખ થાય. પહેલે દિવસે આપ હાજર હતા
અને એ વર્ગ પૂરો થતાં આપે જે રાખે કલા તે
પરથી અમે બેઠી રાખ્યા કે એ નવજુવાનોમાંના
ધણીની કુરબાનીની વાર્તા સાંભળી આપના હૃદયને
કેવી અસર થઇ હતી.

સાડાસાત વાગ્યે કાંતવાનો વર્ગ શરૂ થાય છે
અને તે સાડાદસ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. ફરીથી
પાંચે બાર વાગ્યે વર્ગ શરૂ થાય છે અને તે ચાર
વાગ્યા સુધી ચાલે છે. ત્રણ અનુભવી કાર્પેન્ટરો
આ વર્ગ ચલાવી રહ્યા છે. શરૂઆતમાં તો વિદ્યાર્થી-
ઓને ૬ થી ૮ નંબરનું જાડું સૂતર કાંતવાનું જ
કહેવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે તેમના હાથ બેસતા
જાય તેમ તેમ તેમને ૨૦ નંબર સુધીનું જીથું સૂ-
તર કાંતવાનું કહેવામાં આવે છે. જાડા સૂતર માટે
હલકી જાતની જ પૂણીઓ વપરાય છે, પણ જીથું
સૂતર માટે ઉંચી જાતની પૂણીઓ આપવામાં આવે
છે. કાંતવાનું ચાલતું હોય છે તે વેળા એક સિસક
તો હરધરી ઉભો જ હોય છે અને બેઠેલી સુસ-
નાએ આવે છે. તોડો સૂતર કાંતાય કે તુરત જ તેને
વાગ્યાની ફાળગી પર ચલાવી, તેના શરૂ થાય ત્યાં
નંબર વ્યાંકવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને પોતે જ
કનિષ્ઠા સૂતરમાંથી એક સરસ માળ કેમ વણી તે
શીખવવામાં આવે છે અને ત્રાક પર એકસરખી
ભડી સાડી કેમ લપેટતી તે પણ બતાવવામાં આવે
છે. જાડું સૂતર કાંતતી વેળા ભડી ત્રાક આપવામાં
આવે છે અને જીથું સૂતર કાંતતી વેળા એ ત્રાકને
બદલી જીથું ત્રાક આપવામાં આવે છે.

સાપ્તાહિક પરીક્ષાઓ

દર સોમવારે સાપ્તાહિક પરીક્ષા સેવાય છે. આવી
ત્રણ પરીક્ષાઓ થઇ ગઈ છે અને તેમાં ૨૨ વિદ્યાર્થી

દક્ષિ કાંતવાની પરીક્ષામાં પાસ થઈ પીંજવાના વર્ગમાં ગયા છે. સુંદર પૂણી પારખવાને માટે કાંતવાં આવડતું બોદાએ, આથી જ કાંતવાનું શીખ્યા પછી પીંજવાનો વર્ગ રાખેલો છે.

૩ પીંજવાનું હમણાં બની શકે તેમ નથી કારણ કે કાંતવાં હવાઈ ગયાં છે, અને ૩ પીંજવા જતાં કપાસીઆ પણ પીલાઈ જાય તેમ છે. એમાસું ઉતર્યા પછી એ પણ શીખવવામાં આવશે.

દર શુક્રવારે એકાદ કલાક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. કાંતવાં અને રૂની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, અને જૂદા જૂદા નંબરવાળા સતરની લંબાઈ પહોળાઈના હિસાબ શીખવવામાં આવે છે. એકવાર જૂદા જુદા પ્રતિમાં ચાકતા રેંદીઆઓના ગુણગોપની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી અને છેવટે ખૂબ વિચાર કર્યો પછી સર્વાનુમતે નક્કી કર્યું કે આશ્રમમાં હાલ જે રેંદીઓ ચાલે છે તે જ નમુનેદાર રેંદીઓ છે. આ રેંદીઆનું ચક્ર વજનદાર છે અને તેનો બાસ (પાંખીઆની લંબાઈ) ૨ ફુટ છે. રેંદીઆની લંબાઈ ૩ ફુટ છે અને તે જ પ્રમાણે બીજા લાગે છે. હાલ સુધીમાં કરેલી પ્રગતિ નેતાં અમને લાગે છે કે અમારો અભ્યાસક્રમ અને વખતસર પૂરો કરી રહીયું.

દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય ભાવાના જ્ઞાનના અભાવે સુંઝવણમાં આવી પડે છે. એથી એમના માટે એક હિંદી વર્ગ બોલ્યો છે.

અહીંઆ એકત્ર થએલા સ્વાત્મજોગી અને ઉઘોષી નવજુવાનોની સેવામાં સલામતશ્રમના માણસો અને સાધનો વ્યર્થ પડવાની તક વ્યાપવા માટે અમે હિંદી ખાદીવિભાગના આભારી છીએ. અમારી કને છે તે તેમને આપતાં બદલામાં અમને જોઈ લાલ મળતો નથી.

પીંતમણનો પ્રશ્ન

જે સ્થળે પીંજરાઓ મળતા નથી, અને કાંતનારને હાથે પીંજતાં આવડતું નથી તેવા સ્થળોમાં સારી પૂણીઓ મેળવવાની મહા-ચલા સમિતિઓને ભારે સુરહેલી નડે છે. આથી મહાસલા સમિતિઓએ પોતે ૩ પીલાવડું અને પીંજવડું એ ઇચ્છવાનોગ છે કે નહિ એ વિષયમાં સલાહ માગતાં હિંદ ખાદી વિદ્યાલયના સંચાલક શ્રીચુત્ત મગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી સાબરમતી, સત્યાગ્રહ આશ્રમથી ૨૨ મી ઓગસ્ટ તારીખના કાગળમાં લખે છે કે:-

મને કાંઈ એક મહાસલા સમિતિ તરફથી પત્ર મળ્યો છે તેમાં નિયમિત રીતે સારી પૂણી મળતાં રહે એવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરવા માટે મારી સલાહ માગી છે.

સંચાનું કાપક સસ્તું પડે છે એમ સમજ આવે પણ જેમ ઉતરાણએ છીએ તેમ સંચાની પૂણી સસ્તી પડે છે એમ સમજ પણ આવે છે ઉતરાણએ છીએ એમાં શક નથી.

ને અને મીલની પૂણીઓ નહિ વાપરવાનો પાઠો નિશ્ચય કર્યા ન હોત તો અને આ પૂણીઓનો પ્રશ્ન ઉઠેલી રાક્યા ન હોત. ગૂજરાતમાં તો અમારે સાની પૂણી મેળવવાની અડચણ છેજ નહિ. અમારી જૂની પીંજણ અને નાની બનાવી છે, અને દરેક કાંતવાનું શીખનારને પીંજવાનું પણ શીખવવામાં આવે છે. એકવાર ટેવ પડી તે પછી તો પીંજવાનું અથડે લાગતુંજ નથી. બારડોલીમાં કાંઈ નહિ તો આગા સો માણસો તૈયાર કર્યા છે. કેટલીક રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં આવી બે ત્રણ પીંજણો દાખલ થઈ છે, અને વિદ્યાર્થીઓને પીંજતાં શીખવવામાં આવે છે. લોકો આવીને આ વિદ્યાર્થીઓ પાસે પોતાનું ૩ પીંજની જાય છે.

પીંજરાઓ કરતાં આ વિદ્યાર્થીઓનું કામ ઘણું સરસ થાય છે. ગામડાના લોકો જેઓ મોટે ભાગે એકત્ર હોય છે તેઓ પોતાના હાથે વાવેલું અને હાથે ઘેર બેસી પીવેલું ૩ પીંજવા લાવે છે. આ :

સુંદર હોય છે એટલે એની પૂણીઓ પણ સુંદર અને નમ્રનેદાર બને છે.

ખારડોલીમાં અને ગૂજરાતના ખીન્ન ભાગોમાં વપરાતી પીંજણ જૂદા જૂદા ઘાટની હોય છે. લોકો આમાંથી પોતાને પસંદ પડે તેવી પોતાના જરૂરી પીંજણ લેઈ લે છે.

પ્રેસમાં દબાવેલું ૩ પણ આ જાતની પીંજણથી અપૂર્ણ રીતે પીંજી શકાય છે. આવા રૂને એક ખીલા રોકેલું પાટીલ લઈને પીંખવું પડે છે. ૯ ઈંચ લાંબું, ૩ ઈંચ પહોળું અને ૩ ઈંચ જાડું એક લાકડાનું પાટીલ લેઈ એક ઈંચીઆ ખીલા તેની બંને બાજુ જરાજરા રોકી બેસાડવા, અને ખીલાને અડધો ઈંચ બહાર રાખવા. આ ખીલાઓની અણીઓ સાથે રૂને પીંખવાથી ૩ છૂટું પડી જાય છે અને પછી ઘાટ પણ જાતની પીંજણ લેઈને સહેલાઈથી નોંધએ તેવું પીંજી શકાય છે.

મેં ગામડીઆઓને હાથીઆ યોર લેઈને ૩ છૂટું કરતા જોયા છે, અને એ આ પાટીઆ જેવું જ કામ આપે છે. મારે અહીંઆ કહેવું નોંધએ કે સારી જાતના રૂની ગાંસડીને આવી રીતે પીંખવાની જરૂર પડતી નથી.

પીંજવાનું કામ સાવ સહેલું છે, અને ત્રણ ચાર આવાડીઆ બરાબર ધ્યાન આપી કાંઈ શીખે તો પીંજારાઓની સાથે હરીકાષ્ઠમાં ઉતરવા નેટલું સહેજે શીખી જાય. પીંજવાનું કામ જાણનાર ખાદીના કાર્ય-કર્તાઓ ન્યાં સુધી આ પીંજારાઓ ઉપર દેખરેખ ન રાખે ત્યાં સુધી તેઓ સતોષકારક કામ કદિ આ પનાર નથી. પોતાના ખપ પૂરતું પીંજતાં શીખતું એ તો એથીયે સહેલું છે, અને સાત દિવસમાં તે ગીખી શકાય છે. સારા રૂની હાથે પીંજેલી પૂણીઆ તેવા જ રૂની મીઠની પૂણીઆ કરતાં સસ્તી પડે છે. ભે કપાસની મોસમમાં નોંધવો કપાસ સંધરી રાખવામાં આવે તો ઘણી ખરી મુશ્કેલી આપેઆપ દર ઘઈ જાય; પીંજવાની મહેનત ઓછી થઈ જાય, પૂણી ઝપાટાજંધ અને ચોકળા થાય, ઘટ ઓછી પડે અને ગાંસડી બધામજાનું ખર્ચ માથે ન પડે ભે

મોસમમાં કાસા ખરીદી લે, તો રૂની ખરીદ એથીયે ઓછી આવે. ઘેર બેસી હાથે પીસેલું ૩ ચોકળું અને મજબૂત હોય છે. એ પીંજાય છે પણ સહેલાઈથી અને એવું સતર પણ વળદાર અને સુંદર થાય છે. એથી કેટલાયે માણસને રોજ મળે છે. ખાદીના કાર્ગમાં એક ખાસ અગત્યની બાબત એ છે કે કાર્ય-કર્તાને એ ઉઘોગની રજોરજ માહિતી હોવી નોંધએ.

સંચાનું પીંજમણ

હાથે પીંજેલી પૂણીઓના ઘણુ વગેરે જથ્થાઆ બાદ કેરાલા મહાસભાસમિતિએ પોતાના પત્રમાં જણાવેલા પીંજવાનો સચો ખરીદવા માટે મારે ક્યા ક્યા વાંધા છે તેનો નિર્દેશ કરું છું.

૧. તે સાવ પરદેશી વસ્તુ છે અને તેને ચલાવવા માટે હોશિયાર કારીગર નોંધએ છે.

૨. એની કિંમત ભારે છે.

૩. એ ખોટું તો એની મરામત કરતાં બહુ ખર્ચ લાગી જાય છે અને કેટલીક વાર તો દિવસોના દિવસો વહી જાય છે. આમ ઘણો વખત એજે જાય, અને એથી તુકસાન વેંટું પડે.

૪. આ બાબતના ખાસ અનુભવાઓને એવો મત છે કે સંચાની ગરમી અને પછડાપછડીને લીધે પીંજતી વેળા રૂનું ૮૦ ટકા સત્ત્વ ઉડી જાય છે.

૫. સચો દાખલ થવાથી શુદ્ધ ખાદી પેદા કરવામાં ગરીબોને મળતી મજૂરીનું સૌથી વધારે લાભકારક અને પ્રાણવાન અંગ નાશ પામશે.

સિંધમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

હિંદી મહાસભા ખાદીવિલાગતા મંત્રી રોક જમનાલાલ બળજને તા. ૩૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨ સુધીમાં સિંધની ખાદીની પ્રવૃત્તિના જે હેવાલો મળ્યા છે તે પરથી નીચેના હેવાલ આપ્યો છે. વિગતવાર માહિતી નહિ મળવાને લીધે આ હેવાલ ઘણી રીતે અપૂર્ણ છે. આશા છે કે બીજો હેવાલ મોકલતી વેળા સર્વ વિગતોની માહિતી આપવામાં આવશે.

સિંધ પ્રાંતિક ખાદીવિભાગના હાથ નીચે સિંધ પ્રાંતની ખાદીનું કાર્ય સરસ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે. ડૉ. ચીમનલાલ ઈશ્વરદાસ જગતપતિ એ વિભાગના મંત્રી છે, અને એમની દેખરેખ નીચે જીલ્લાવિભાગ છે. આ પ્રાંતમાં ૮ જિલ્લા છે, તેમાંથી ૩ જિલ્લાનું કાર્ય મે માસ સુધીમાં વ્યવસ્થાસર ગોઠવાઈ ગયું છે. દિંદ્રી મહાસલા ખાદીવિભાગના નિરીક્ષક મે માસમાં આ પ્રાંતનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. નિરીક્ષક કુંજ પાંચ મથકો તપાસ્યાં અને તેમાં ખાદીનું કાર્ય તેમને સંતોષકારક લાગ્યું. આ કામ બોધને તેમણે મહાસલાની કારોબારી સમિતિને સિંધ ખાદીવિભાગને રૂ. ૫૦૦૦ ની લોન આપવા ભલામણ કરી છે અને સમિતિએ તે ભલામણ સ્વીકારી છે.

હાલ જે ખાદી વણાય છે તે ખખીના તાણા-વાણામાં હાથનું કાંતેલું જ સૂતર વાપરવામાં આવે છે. ૨૭ ઈંચ પનાની આવી શુદ્ધ ખાદી ગામડાઓમાં ફેરવવાને વાર વેચાય છે અને શહેરોમાં ૨૬-૬ આને વેચાય છે. ગૂંચરાતની ખાદી સાથે ટકર ઝીલે એવી ખાદી સિંધ ઉત્પન્ન કરે છે. ધણીખરા જિલ્લાઓમાં જે સૂતર કંતાય છે તે વાણાના કામમાં તો આવી જ શકે એવું હોય છે.

કેટલાંક ગામોમાં તો દેશી રંગ પણ ગનાવવામાં આવે છે.

બધા વિભાગોમાં હાથવણામણ કરતાં હાથ-કંતામણીનો વિશેષ પ્રચાર છે. હાથવણામણ વધારવા માટે હવે ઝપાટામથક પ્રયાસ ચર્ચે રહ્યો છે. હાથવણામણ જેમ લોકપ્રિય અને સરલું થશે, તેમ ખાદી સરતી પડશે. ઉત્પન્ન થયેલી ખાદીને વેચવાનો અહીંના સવાલ જ નથી. જે સ્થળોમાં ખાદી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળો જ ધણીખરી ખાદી ખરીદી લે છે, અને બાકી જે વધે છે તે આસપાસના શહેરોમાં ખપી જાય છે. જે મથકોની મુલાકાત લીધી છે તે ધણુંખડે પોતાનું ખર્ચ નહાવે તેવી રીતિમાં છે. આ પ્રાંતમાં ધણી ખાદી કાર્યાલયો છે, અને તે પુષ્કળ ખાદી પેદા કરી શકે તેમ છે. જેવા કે: હૈદરાબાદ જિલ્લામાં હૈદરાબાદ, ટડોલમ અને ટડોલા; સફર જિલ્લામાં સફર અને સુખપુર; સાહિત જિલ્લામાં નવસાહ, નવાની, મિચિયાની અને દોઝતપુર; અને

ચરખારકર જિલ્લામાં મીરપુરખાસ. આ બધાં કાર્યાલયો ખાદી ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં ખુબ પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે.

પણ અહીંના ખણું સંપૂર્ણ નથી, કેટલીક અપૂર્ણતાઓ પણ છે. અહીંના સારા કાર્યકર્તાઓની ખોટ છે, સૂતર બેઠકોને તેનું સાફ થવું નથી અને ખાદી ધણી જ કુંકા પનાની વણાય છે. ખાદી પહે-રનારા લોકોને સંતોષ આપવાને ખાતર સૂતર જેમ અને તેમ કીણું કંતાવું બેઠકો છે. ખાદીકાર્ય વિગેના શાસ્ત્રીય તાલીમ લેવાને ખાતર સાગરમતી હિંદ વિદ્યાલયમાં આ પ્રતિ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ મોકલી આપ્યા છે. આ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લેઈ પાછા ફરશે એટલે આ કાર્યમાં તેઓ ઘટતા ફેરફાર કરી સૂતરની જાતમાં ચોક્કસ મુધારો કરશે એવી આશા રખાય છે. દરમિયાન વધારે લાંબા પનાની ખાદી વણાવવાના પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. ખાદી જેમ અને તેમ સસ્તી કરવાના પ્રયાસ પણ ચાલુ છે.

સિંધના ખાદીપ્રચાર કાર્યમાં મહાસલાની કારોબારી સમિતિએ રૂ. ૫૦૦૦ ની જે લોન આપી છે, તે ઉપરાંત સિંધ પ્રાંતિક સમિતિએ પણ રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની બીજી લોન આપી છે. આ સિવાય હૈદરાબાદ જિલ્લા સમિતિ પાસે રૂ. ૪૦,૦૦૦ અનામત પડ્યા છે.

જે સ્થળોની તપાસ કરી છે તે સંખ્યા સ્થળોમાં કપાસનું વાવેતર છે, અને પીંજરાઓની સંખ્યા પણ ખૂબ છે. પીંજરામણનું ખર્ચ (બગાણી) શેર દીઠ રથી ૩ આના આવે છે, અને કંતામણી ૬થી ૧૨ આના આવે છે. કંતામણીના પેસા મુતરની, જાત. પ્રમાણ. ચૂકવવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે અહીંના સૂતર ૬થી ૧૫ નંબરનું કંતાય છે. આમાંનું પોણા ભાગનું સૂતર વાણા તરફ ચાલી સડે તેવું હોય છે. વણાટ અહીંનો ઘટ હોય છે અને ૨૭ ઈંચ પનાની ખાદીના વણામણના વારે ૨થી ૩ આના લે છે. અહીંના લાંબામાં લાંબા પનાની ખાદી ૪૬ ઈંચની વણાય છે. મે માસમાં અહીંના દરરોજ સરેરાશ ૧૦થી ૧૨ શેર સૂતર પેદા થતું, અને ખાદી ૭૫થી ૧૦૦ વાર પેદા થતી.

નૈવાર કરવાને માટે કટકના સ્વરાગ્ય આશ્રમમાં પ્રાંતિક સમિતિએ એક દારખાતું ઉઘાડ્યું. આશ્રમમાં કાંતવાનું શિશુ પણ આપાતું. કાંતવાની સમજૂતી આપનાર સ્વયંસેવકોને રેડીઆ લઇને જુદા જુદા ભાગમાં મોકલવામાં આવ્યા. પછીથી જીલ્લા સમિતિઓ સ્થપાઇ ત્યારે આ કામ કટકની જીલ્લા સમિતિએ લઇ લીધું અને આ મુજબ બીજા જીલ્લાઓમાં પણ આવાં મથકો કાઢવામાં આવ્યાં. સ્વદેશીપ્રચારને માટે જીલ્લાઓએ પોતાનાં નાણાં ખર્ચવા માંડ્યાં. જુન મહિનામાં પ્રાંતિક સમિતિએ રૂપિયા ત્રણ હજારનું ખર્ચીદીને જીલ્લાઓને મોકલી આપ્યું.

નાણાંની ગાઠવણ

અમદાવાદની પ્રવૃત્તિને માટે મહાસમિતિએ આ પ્રાંતને રૂપિયા દસ હજારની મદદ આપી ત્યારેજ સ્વદેશીને સામાન્ય કામથી જુદું પાડવાનું અને તેને ધંધાના ધોરણ ઉપર રચવાનું પહેલું પગલું લેવામાં આવ્યું. પ્રાંતિક સમિતિએ આ રકમ સ્વદેશીને માટે જ નીમી અને તેમાંથી ચાપણ તરીકે રોકવાને માટે જીલ્લાઓને જુદી જુદી રકમ આપવામાં આવી. આથી રૂ. રેડીઆ, મતર વગેરે જોડતા પ્રમાણમાં રાખીને તે વહેંચવાની અને રેડીઆની કિંમત હપતે હપતે લેવાની શરતે તે આપવાની ગાઠવણ જીલ્લાઓ કરી શક્યા. વળી દુકાણ અટકાવવાના એક સાધન તરીકે રેડીઆનું કામ કરવાને પૂરીની દુકાણકમિટિએ પ્રાંતિક સમિતિને રૂપિયા બાર હજાર આપ્યા, તેથી આ કામમાં ધણી મદદ મળી. આ રકમો પ્રાંતના જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઇ જવાથી સ્વદેશીના કાર્યમાં ધણી પ્રગતિ થઇ.

ગોાટોળરની આખરમાં ખાદીના કામને માટે ગંગામતી જીલ્લાસમિતિને રૂપિયા વીસ હજારની રકમ આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી અને મહાસમિતિએ તે મંજૂર કરી. પછીથી કટક, પૂરી, અને બાલાસોર જીલ્લાને માટે રૂપિયા ત્રીસહજાર મંજૂર કરવામાં આવ્યા. આ રકમો મળ્યા પછી રેડીઆના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને ધંધાની રહે ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનું ખરેખર કામ જીલ્લા-

ઓમાં શરૂ થયું. સંબલપુર જીલ્લામાં ખાદીન કામ માટે ધણીજ અનુકૂળતા હોવા છતાં તેને મદદ મળી નહિ એટલે પ્રાંતિક સમિતિએ પહેલાં આપેલી રકમમાં થોડાંક સ્થાનિક નાણાં ઉમેરીનેજ તેને ચલાવવું પડ્યું. જે જગ્યાએ હપતે હપતે કિંમત પાછી વાળવાની શરતેક બીજી કાર્ગરીને વધારેમાં વધારે ચરખા દાખલ કરી શકાય, અને ન્યાં વણવાની ધણી અનુકૂળતા હોય તે જગ્યાઓનેજ ખાદીના કામ માટે પસંદ કરવામાં આવી છે.

રેડીઆની સંખ્યા

કેમિસની અને ખાનગી દેખરેખ નીચે આપ્યા પ્રાંતમાં ચાલતા રેડીઆની સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

કટક	૬૦૦૦	સંબલપુર	૮૦૦૦
પૂરી	૪૫૦૦	સીંગભૂમ	૫૦૦૦
બાલાસોર	૨૫૦૦	ગંગામ	૧૨૦૦૦

કુલ સંખ્યા...૩૮૦૦૦

દરેક ચરખાની સરેરાસ કિંમત રૂપિયા ૨-૧૨-૦ છે. કેમિસની અને ખાનગી વ્યવસ્થાથી અનેલી કુલ ખાદીના આંકડા પૂરેપૂરા મળતા નથી પણ કટક, બાલાસોર અને ગંગામતી જીલ્લાસમિતિઓ જણાવે છે કે ગયા મે મહિના સુધીમાં કેમિસની અને ખાનગી મરચાઓ તરફથી અનુક્રમે ૩,૭૬,૨૫,૨૫૩, અને ૧૦,૬૦૦ વાર ખાદી તૈયાર થઇ હતી. ખાદીનો પતો ૩૧ થી ૫૪ ઇંચ હોય છે પણ મોટા ભાગની તો ૩૬ થી ૪૦ ઇંચ પનારી હોય છે. મોટામાં મોટા પતો ૪૫ ઇંચનો લોજા મારે છે. અને તેટલો બધા પ્રાંતમાં વણાય છે. બાલાસોર જીલ્લામાં ધણીજ ખારીક અને ઘટ ખાદી ઉત્પન્ન થાય છે પણ તે બહુ થોડા જગ્યામાં. ધોલીઆં, સાંડીઆ, પહેરજુના બરની સફેદ અને રંગીન અને કોટના બરની ચેતારી ખાદી તૈયાર થાય છે. ખાદીના ભાવ નીચે મુજબ છે:—

	વાર	કિંમત
ધોલીઆં	૮-૪૫	રૂ. ૧૫ થી ૫૦
સાંડી	૫-૪૫	રૂ. ૩ થી ૪
પહેરજુની ખાદી	૧-૩૬	રૂ. ૦૧-૫૦ થી ૦૩
કોટની ચેતારી ખાદી	૧-૩૦	રૂ. ૦૧ થી ૧૧

ખાદીની પેદાર

સાધારણ રીતે કાંતનાર પોતેજ ૩ પીંજે છે અને પોતાની પૂણીઓ બનાવે છે, અને કોષ્ટકજ બગાડે પીંજરાઓને રોકવામાં આવે છે. ગંદમ સિવાયના બધા જીવામાં મોટે ભાગે નવથી બાર નંબરનું સુતર કંતાય છે અને વાણનાજ કામમાં આવે તેવું હોય છે. વીસ નંબર સુધીનું સુતર કેટલેક ઠેકણે કંતાય છે, પણ વધારે સાડે સુતર ઉત્પન્ન કરવા તરફ નોંધનું ધ્યાન અપાયું નથી તેથી તેનું પરિણામ જુદું છે. ગંદમમાં ૧૦ થી ૮૦ નંબરનું અને અન્યથા પણ વધારે બારીક સુતર બહુજ થોડા પ્રમાણમાં કંતાય છે. પોતાના અપ સિવાયનું વધારે સુતર કાંતવાને જોખમે તેટલાં માણસો ધણામે ભાગમાં મળી શકે છે.

ઉત્કલનું વણાટ ઘટ હોય છે. શુદ્ધ ખાદી વણવાનુંજ હમેશાં ખાતમાં હોય છે, અને બે ત્રણ જગ્યાએ વણાટ શીખવાતું હતું તેથી શરૂઆતમાં ગીચતું સુતર વપરાતું હતું તેને ખાદ કરીએ તો તેવા સુતરને વિશ્વકુચ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. ફટકા-શાળાવાળા વણકરે બહુ ઓછી સંખ્યામાં હોવાથી અને જેઓ છે તેઓ તાણામાં હાથનું સુતર વાપરી ન શકાય એમ માનતા હોવાથી તેઓ શુદ્ધ ખાદી તરફ એકદમ વળતા નથી. આમ ફટકાશાળની અજાતને લીધે અને બીજી શાળામાં બહુ ડુંકા પનાની ખાદી વણાતી હોવાથી હજી વણાટને માટે આસ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

એક સાડે ચિન્હ એ છે કે હાથનું સુતર તાણામાં નંગ વાપરી શકાય એવી ફટકાશાળાવાળાઓની માન્યતા ધીમે ધીમે દૂર થતી જાય છે. વળી સાધારણશાળાઓ ફટકાશાળના આર્થિક લાભ સમજતા જાય છે. આ બધાથી થોડા વખતમાં સોંધી અને સારી ખાદી મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવાની સંકલિત આ પ્રાંતમાં આવશે. અહિંયા જળાવનું જોઈએ કે ગંદમની ખાદીનો ખતો મોટામાં મોટો હોય છે.

દેશી કે વિદાયની રંગથી હાથના સુતરને રંગવાનું કામ કારીગરના અભાવે સહેલાઈથી થઈ શકતું નથી. સંજલપુર અને પૂરીના થોડાજ ભાગમાં દેશી રંગથી રંગવાની કળા નાખૂદ થઈ નથી. પરિણામે ખાદ રંગની કીનારવાળાં પોતાની આં કે સારીઓ થોડી સંખ્યામાં જ બને છે.

સાગરમતીના ખાદીવિદ્યાલયમાં આ પ્રાંતમાંથી ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા છે. તેઓ ખાદીના કામથી પૂરેપૂરા વાકફ થઈને ત્યાં સારા પાયા ઉપર એ કામ જમાવશે એમ લાગે છે.

ગેશ

પીંજવાની, કાંતવાની અને વણવાની શાહ સુરે-સરા નીચે મુજબ છે:—

પીંજરાઓનો દર ૧૦૫ તોલાના ૪ આનાથી ૪૫૫ આના છે, અને કાંતવાને માટે પોતેજ પીંજે તેઓ તેટલાજ તોલાના ૩૫ થી ૪ આના લે છે. ૧૦૫ તોલા પીંજને કાંતવાને માટે ૬ થી ૮ નંબર સુધીના સુતરના ૬ થી ૧૧ આના, અને ૬ થી ૧૨ નંબર સુધીના ૧૧ થી ૧૩૬ આના અને એથી ઉપરના નંબરના તેજ પ્રમાણે વધારે દામ અપાય છે. વધારે પૂણી અપવામાં આવે છે ત્યારે તેટલાજ વજનના ૬ થી ૮ નંબરના સુતરના ૬ થી ૮ આના અને તેથી ઉપરના સુતરના ૧૦૬ આના અને એથી વધારે અપાય છે. ૩૬ ઈંચ પનાનું કપડું વણવાનો વારે ૧૬ આનો, ૪૦ પનાના વારે ૨ આના, ૪૫ ના વારે ૨૬ આના અને એથી વધારે વણવાના ૩ આના અપાય છે.

લવિંચનો વિકાસ

રૂપીઆ દોઢ લાખની લોનમાંથી ખાદીના કામનો વિકાસ કરવાની જે યોજના ઘણે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાંતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે રેડીઆ, શાળો, વેચા-જીતરે દુકાનો) રંગવાનાં યાણાં વગેરે વધારવામાં આવશે તે જણવા માટે નીચેની વિગતો ઉપયોગી થઈ શકશે.

કટક જીલ્લામાં ૨૫૦૦ વધારે રેડીઆ અને તેના પ્રમાણમાં વધારે શાળો દાખલ કરવાની છે. તેજ

જીલ્લામાં જગતસિંગપૂરમાં પીસ શાળાનું એક કારખાનું શરૂ કરવાનું છે. તથા નવી દુકાનો પણ ઉપડશે. પૂરી જીલ્લામાં ૨૭૦૦ વધારે રેંટીઆ અને ૧૩૫ શાળા અને એક વણવાનું અને રંગવાનું કારખાનું ચલાવવાનું છે. આલાસોર જીલ્લામાં સમિતિ ૧૨૦૦ નવા રેંટીઆ, ૬૦ શાળા ચલાવશે અને એક નવી દુકાન ખોલશે. સંજયપુર જીલ્લામાં ૧૦૦૦ રેંટીઆ ૧૫૦ શાળા ચલાવવામાં આવશે અને રંગવાનું એક કારખાનું ખોલાશે. સિંગજીમ જીલ્લામાં ૫૫૦ નવા રેંટીઆ અને ૬૦ શાળા ચલાવવામાં આવશે. ગંજમ જીલ્લામાં ૬૦ થી ૮૦ અને તેથી પણ ઉપર નંખરનું સુતર તૈયાર થાય છે તેથી ખારીક સુતર કંતાવા પર વધારે પ્લાન આપવાનો વિચાર છે. તેને અંગે ૩૬૦૦ વધારે રેંટીઆ અને તેના પ્રમાણમાં વધારે શાળા ચલાવવામાં આવશે. વેચાણને માટે એક મોટી

અને સાત નાની દુકાનો ઉધાડવામાં આવશે અને નમૂના રૂપ એક વણાટશાળા પણ ખોલાશે.

ઉપસંહાર

મહાસમિતિના આદીવિભાગના નિરીક્ષક ઉત્કલ પ્રાંતની મુલાકાત ગયા જુન મહિનામાં લીધી હતી. આદીનાં કેટલાંક મધ્યક તેમને તપાસ્યાં હતાં. તેમને ખાદીનું કામ સંતોષકારક લાગ્યું. ખાદીનું કામ કરનાર સ્વયંસેવકામાંથી સપારામધ સરકારે કેટલાયને હિપારી લીધા તોપણ તેમણે જે કામ કરી બતાવ્યું છે તેને માટે તેમને શાખાથી આપી. ઉત્કલના સ્વયંસેવકાને આ વિભાગના મંત્રી પણ હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપે છે અને આશા રાખે છે કે ખાદીની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્કલ સરકાર કાળો આપશે. કેટલાક જીલ્લાના કામની જાણવાનેગર વિગતો અને મહાસભાના ખાદીના મધ્યકની યાદી પરિશિષ્ટ (૧) અને (૨)માં આપેલાં છે.

પરિશિષ્ટ (૧)

ગંજમ જીલ્લામાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

ગંજમ જીલ્લામાં કપાસ પકે છે. ૬ થી ૧૪ નંબરનું સુતર કાંતી રાકાય એવો જુખરો કપાસ, ૬ થી ૧૨ નંબરનું સુતર કાંતી રાકાય એવો સફેદ કપાસ અને ૧૦૦ નંબર સુધીનું સુતર કાંતી રાકાય એવો પણ સફેદ કપાસ આ જીલ્લામાં જગતસિંગપૂર, અગ્રા, કાદલા, બોરીસીંગીદીયપુરી, સુરંગી, ઉદન અને પરલકીમેડી એટલી જગ્યાએ થાય છે. ૧૦૦ નંબરનું સુતર કાંતી રાકાય એવો કપાસ ચેડાજ થાય છે.

૪૦ શેરના એક મણ કપાસ પીસવાનો દર રૂ. ૧-૬-૩ થી રૂ. ૨-૮-૦ સુધીનો છે. ૮૦ તોલાનું એક શેર ૩ પીંજવાના બે થી ચાર આના થાય છે. સાધારણ રીતે પીંજરાએજ ૩ પીંજે છે, અને તેઓ જોષ્ટી સંખ્યામાં મળી શકે છે.

જુની જાતનો રેંટીઆ અર્ધીઆ વપરાય છે. તેના વ્યામ ૨૭" થી ૩૩" હોય છે, અને તેની જગ્યા

૪૦" સુધીની છે. તે ચરખો બનાવવાનો ખર્ચ રૂ. ૧-૪-૦ થી ૨-૮-૦ સુધી થાય છે. ગયા જુન માસમાં કરેલી મજૂરી પ્રમાણે આ જીલ્લામાં આશરે ૧૨ હજાર રેંટીઆ ચાલે છે, અને મહિને ૨૦૦ મણ સુતર થાય છે. સુતર સાધારણ રીતે ૬ થી ૧૪ નંબરનું હોય છે, અને સરેરાશ ૧૦ નંબરનું હોય છે. ૬ થી ૮૦ નંબરનું પણ થોડું સુતર કંતાય છે. ૧૦, ૧૫, અને ૨૦ નંબરના સુતરની કંતાઈ અનુક્રમે ૮, ૧૦ અને ૧૪ આના છે. ૮૦ ટકા જેટલું સુતર તાણામાં વપરાય એવું હોય છે.

અર્ધીઆ ૪૦ હજારથી પણ વધારે વણકરોની વસ્તી છે અને આશરે ૧૦ હજાર શાળ અર્ધી ચાલે છે તેમાંથી માત્ર ૪૦૦ શાળ ઉપર શુદ્ધ ખાદી વણાય છે. જે જોષ્ટી જોડવણ મર્થ શકે તો આશરે ૫૦૦૦ વણકરો માત્ર હાથનું સુતર વણે. ૩૧" થી ૫૪" ના પનાનું કાપડ વણાય છે, પણ સરેરાશ

૨૬" પનો હોમ છે. ૩૧,"૩૬,"૪૫" અને ૫૪" પનાનું કાપડ વણવાને વાર દીઠ અનુક્રમે ૧, ૧૧, ૨ અને ૨૧ આના ભાવ હોય છે. કિનારીના જુદાં દામ આપવાં પડે છે. પહેરણની ખાદી માટે ૧૦ થી ૧૨ નંબરનું સુતર વપરાય છે: વધારે સાઈ સુતર ધોતીમાં માટે રાખવામાં આવે છે. કેવળ શુદ્ધ ખાદી વણવાનું વજુકરોને સમગ્રવતાં તેઓ એકી ફરિયાદ કરે છે કે, હાથનું સુતર તાણાને લાયક ન હોવાથી ધણી-વાર વૃદ્ધી ભય છે. વળી તેઓ એમ પણ માને છે કે હાથનું સુતર વણવામાં બેઠેલી કમાણી નથી. કોમિસના અને ખાનગી વહીવટથી દર મહિને આશરે ૫૦ હજાર વાર ખાદી વણાય છે. સુખ્ય મથકો કેદલા, બચુડા અને જગન્નાથપ્રસાદ છે. આ જીલ્લામાં ખાદીની આપાત સુખ્યત્વે કરીને ગંતર અને મહલીપટ્ટમમાંથી થાય છે. ખાદીની ભવક કદક અને પૂરી જીલ્લામાં, તેમજ કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ શહેરોમાં થાય છે.

ખાદીની છત કરતાં આગળી વિશેષ છે. ખાદીના નવ દિમાયતીઓ મોટે ભાગે અંગ્રેજી ભણેલા હોય છે. જુદી જુદી જાતની અને સરસ ધોલેલી ખાદી મળતી નથી. લોકોની માગણીને પહેલેથી વળવા માટે, અને વધારે પ્રચાર કરવાને માટે તે ઉત્પન્ન કરવાનું બરેર છે.

ખાદીના ભાવ નીચે મુજબ છે:—

ધોતીઓ:—૪ વાર×૪૫," વાર દીઠ રૂ. ૨-૪ થી ૨-૧૨.
સારી:—૫ વાર×૪૫," રૂ. ૫ થી ૩.
પહેરણની ખાદી સફેદ કે રંગીન:—૧ વાર×૧ વાર, ૬ થી ૧૨ આના.
કોટની ઘોતારી ખાદી:—૧ વાર×૩૦," ૧૨ આનાથી રૂ. ૧૮.

જાણેલી ચાદરોની, પાકા રંગની પહેરણની ખાદીની, ટવીગની અને શેવજીની માગણી ઘણી છે.

ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનાં મથકો આવે છે તેનાથી અચાનક જે થાય, તે સિવાય કંઈ ખાસ ચળવળ ખાદીના પ્રચાર માટે કરવામાં આવતી નથી. કપાસની વધારે ખેતી કરાવવાને માટે ઘણેલા પ્રયત્નો આ

સાથ સફળ નીવડ્યા છે. ચોરી ખાદી ફરીથી વેચવામાં આવે છે.

જીલ્લામાં ખાદીનું કામ વધારવાને ને યોગના કરેલી છે, તેને અંગે પાંચ ટંકણે ભરાતી મુન્દરીઓમાં ખાદીના વેચાણ ઉપર કાબૂ રાખવાનો, સરેરાશ ૨૦ નંબરનું ધોતીઆને કામમાં આવે એવું સુતર કંતાવવા માટે ખાદીખાતાના કામ કરનારાઓને, વણાટનું અને કટકાયાળ વાપરવાનું શીખવવાનું, જીલ્લાના રૂના પાક ઉપર કાબૂ રાખવાનું અને સુતર અને કાપડ રંગાવવાની અને નીખારવાની વ્યવસ્થા કરવાનું નિર્ધાર્યું છે. કંતાવવાને માટે જે અનુકૂળતાઓ હાલ છે, તેની કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવાની જ હાલ જરૂર છે. ખાદી સોંધી પડે તે માટે જીલ્લાના રૂના પાક ઉપર કાબૂ રાખવાને પડશે. વળી ગંતર, હેદરાપાદ, અને જાપાનથી ખાદીને નામે છતરપંદીથી ઘણે માત્ર વેચાય છે. ૬૦ થી ૮૦ નંબરના સુતરની ખારીકે ખાદી જીલ્લાસમિતિની ખાસ માગણીથી બુક જૂઝ પ્રમાણમાં બને છે.

ગંભીર જીલ્લાસમિતિના મંત્રી શ્રી નિરંજન પટનાયકનેજ દરતકે 'ખાદીનું' બધું કામ છે. તેઓ જુદે જુદે ટંકણે ખાદી પેદા કરનાર અને વેચનાર સ્વયંસેવકોનીજ મદદથી આ ખાતું ચલાવે છે. સમિતિની આ બધી પ્રવૃત્તિ તેની આવકમંચોળ નહે છે.

ખાદીસોર જીલ્લાની ખાદીની પ્રવૃત્તિ

૧૯૧૧ ના વર્ષનીપત્રક મુજબ આ જીલ્લાના વજુકરોની સંખ્યા ૫૦ હજારથી પણ વધારે છે. વજુકરો બે જાતના છે: એક ચમારી અને બીજા બંગાળી. ત્યાંના ચમારી વજુકરો ૬ થી ૨૦ નંબરનું સુતર વણે છે ત્યારે બંગાળી વજુકરો ૪૦ થી ૬૦ નંબરનું અને તેથી પણ ઝીલું સુતર વણે છે. ચમારી વજુકરોની સંખ્યા જૂઝ છે. આ જીલ્લાના ત્રણ તાલુકામાં જૂઝ ચમારી વજુકરો છે. ચમારી વજુકરો દરરોજ કાપડ પેદા કરે છે તેની ખપત ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે, કે આ જીલ્લાની ૩૦ મા લાગભી વસ્તી અહીંઆની ખીસળા સુતરનું કાપડ પહેરે છે. આ જીલ્લામાં કંતાવવાનું તદ્દન બંધ થઈ ગયું હતું, તે હમણાંજ નવેસર ચાલુ કરવાનું પડ્યું

છે. અસહકારની ચળવળ શરૂ થઇ તે પછી લોકોએ ચમારી વણકરોનું ૬ થી ૨૦ નંબરનું ગણું કાપડ વધારે વાપરવા માંડ્યું છે અને ઝીણા કાપડની માગણી ઘણી ઘટી ગઇ છે. ઘણા બંગાળી વણકરો હવે ૨૦ નંબરનું સુતર વણે છે. ગઇ સાલના નવેમ્બર માસ સુધીમાં ૪૦૦૦ રેડીઆ દરરોજ સરેરાશ ૪ કલાક ચાલતા થઇ ગયા હતા.

વણાટની બાબતમાં આ જીહાને ખાસ અનુકૂળતા છે. ચમારીઓને હાથનું સુતર વણવાને જરાએ વાધો નથી. વણાટનો તેમનો દર પણ હારે નથી. તેમને હાથનું સુતર આપવામાં આવે તો તેઓ સહેલાઈથી વણે.

બાલારોર જીહાનાં કેટલાંક ખાદીનાં મથકોથી મલેશ્વા હેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં ઉત્પાદન થતા કપાસને પીલવો પડતો નથી, કારણ કે તેમાં કપાસીઆ હોતા નથી. જીહાના ઘણા ભાગમાં પીંબરા નથી મળતા. કાંતનારાઓજ હાથે ૩ પીંછ લે છે. તેથી કાંતવાની રોજમાં પીંજવાની પણ રોજઆવી જાય છે. અહીંઆ જુનીજ ટપતો રેડીઓ ચારે છે, અને દરેકની કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦ હોય છે. સાધારણ રીતે ૫ થી ૧૫ નંબરનું સુતર કંતાય છે, માત્ર બદકમાં ૩૦ નંબરનું સુતર થતું માલૂમ પડે છે. બધાંએ મથકથી ખચ પડી છે કે ખાદીની છત કરતાં ભાગ વિશેષ છે. મોટા ભાગનાં મથકોમાં તાણામાં નંબાય એવું સુતર ૨૦ ટકા જેટલુંજ હોય છે, પણ બદકમાં ૮૦ ટકા જેટલું સુતર તાણામાં વાપરી રાકાય એવું હોય છે. બીછ બાલુએ એક મથકમાં માત્ર ૫ ટકા જેટલુંજ સુતર તાણાને હાથક હોય છે. સુતર સરખું અને વળદાર નહિ હોવાથી વણવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે.

વણકરો મીલનું સુતર વધારે પસંદ કરે છે, અને હાથના સુતર માટે વધારે દામ માગે છે. ઘણે કેમણે તો વણકરો મહાજનના હાથમાં સપડાવેલા હોય છે, અને મહાજનને હાથના કરતાં મીલના સુતરમાં વધારે નફો મળે છે તેથી તેઓ તે વાપરવાનો

આગ્રહ કરે છે. જુદી જુદી જાતની અને જુદી જુદી ખાદીની ત્યાં માગણી છે.

તે જીહાનો ખાદીવિભાગ શ્રી કરંજીકર પાણી. મહીના હાથમાં છે.

સંબંધપુર જીહાની ખાદીની પ્રવૃત્તિ

આ જીહામાં આશરે દશગર દેશીરાજ્યો ને જગીરો છે, તેની ચારે પાસ ખૂબ કપાસ ઉગે છે. આજે મીઝમાસિકા તે ઘસડી જાય છે, તેને બદલે રેડીઆ ચલાવવાને તેનો સહેલાઈથી ઉપયોગ કરી રાકાય.

આ જીહામાં કાંતવાનું બિલકુલ બંધ થઇ ગયું ન હતું. અઘીઆ, ગોંડા અને એવા બીજા કેટલાક વર્ગના લોકો 'હજી' હાથે કાંતીનેજ કપડાં પહેરે છે. અહીંઆ જણાવતું નેહએ કે અઘીઆ કામમાં પરણીને વડુ સાસરે આવે તે પછી પહેલાજ વર્ષમાં સસરાના કુટુંબના બધા માણસોનાં કપડાં માટે નેહનું સુતર વડુએ તૈયાર કરતું નેહએ. આથી આ લોકોની મદદથી થોડીજ મહેનતે રેડીઆ ફરીથી ચાલુ કરવામાં આવે છે.

સંબંધપુર જીહાની વસ્તી આશરે આઠ લાખ માણસની છે. આમાંથી આઠમા ભાગના એટલે આશરે એક લાખ માણસો વણકર છે. આ ભાગમાં ચાર જાતના વણકરો છે, અને કુરચા સિવાયના બીજા બધાજ એટલે બૂલીઆ, કેતીઆ અને ગોંડા વણકરોને જાનુજ કાપડ પહેરવાની ટેવ છે. અસહકારની ચળવળ શરૂ થઇ તે પહેલાં પણ મીઝના બારીક કાપડ કરતાં મીઝના સુતરનું હાથે વણેલું કાપડ અને હાથના સુતરનું કાપડ પહેરવાનું લોકો પસંદ કરતા તેથી મોટા ભાગના વણકરોને હાથે કાંતેલું સુતર વણવાની ટેવ છે.

નાણાને અજાણે આ જીહામાં ખાદીના કામને સારું અજગડ પડે છે, છતાં આઠ હજારથી પણ વધારે રેડીઆ ચાલે છે.

પરિશિષ્ટ (૨)

મહારાસ્ટ્રાનાં ખાદીનાં મથકો

હિલેલ પ્રાંતના જુદા જુદા જિલ્લામાં ખાદીનાં મથકો કયેલાં છે તેની યાદી નીચે મુજબ છે:—

ગંતમ છલ્લો

મથકનું નામ	ખાસ લક્ષણ
(૧) મુલશીપેટ	વજુવાનું, કાંતવાનું અને સુતર ખરીદવાનું કામ.
(૨) પિયોલો	રેડીઆ બનાવવાનું, કાંતવાનું, પીંજવાનું, વજુવાનું અને ખાદી વેચવાનું કામ.
(૩) ડાડોલો	કાંતવાનું, વજુવાનું અને ખાદી તથા રેડીઆ વેચવાનું.
(૪) બોમરાની	કાંતવાનું, ખાદી વેચવાનું, વજુવાનું, અને રેડીઆ બનાવવાનું તેમજ વેચવાનું.
(૫) પટપુર	રેડીઆ ને ખાદી વેચવાનું.
(૬) ચીકાટિ	કાંતવાનું અને વજુવાનું.
(૭) બહેરામપુર	ખાદી વેચવાનું, સુતર ખરીદવાનું, પીંજવાનું, રેડીઆ બનાવવાનું અને વેચવાનું કામ.
(૮) સુરદા	રેડીઆ બનાવવાનું અને ખાદી વેચવાનું.
(૯) બોડોયોડો	ઘોઠીઆં બનાવી વેચવાનું.
(૧૦) જગનાથપ્રસાદ	માત્ર ખરીદવાનું.
(૧૧) બેલમુક	કપાસ પીલવાનું, પીંજવાનું અને વજુવાનું.
(૧૨) બગુડા	કપાસ પીલવાનું અને વજુવાનું.
(૧૩) રમલકાંડા	કાંતવાનું અને ખાદી વેચવાનું.

ખાલાસોર છલ્લો

(૧) મહારાજપુર	વજુવાનું.
(૨) ભદ્રક	કાંતવાનું.
(૩) શુન્ડવાડા	કાંતવાનું.
(૪) ખાલાસોર સદર	ખાદીમંડર, કાંતવાનું અને વજુવાનું.

સંબલપુર છલ્લો

(૧) સંબલપુર	રાષ્ટ્રીયશાળા, રેડીઆ બનાવવાનું, કાંતવાનું અને ખાદી વેચવાનું.
(૨) હરસુગરા	"
(૩) દોલનપુર	"

આ ઉપરાંત બીજાં સાત મથકો માત્ર લોકશિક્ષણ માટે સલાહવામાં આવે છે.

પ્રેરી અલ્લો

આ અલ્લાસોં તીચેનાં ચાર સુધ્યવસ્થિત મયકો

(૧) ખુરશી

વણવાતું.

(૨) ખેતુનીઆ

કાંતવાતું તે વણવાતું.

(૩) ખોલમટ

કાંતવાતું અને વણવાતું.

(૪) સત્યવાદી

અહીંઆં મરાહુર સત્યવાદી રાષ્ટ્રીયશાળા ચાલે છે, તેમજ
કાંતવાતું, વણવાતું અને ખાદી બનાવવાતું કામ પણ ચાલે છે.

ખાદી વિભાગ

રેડીઆનું અર્થશાસ્ત્ર

કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયે અંગ્રેજીમાં 'યંગ ઇન્ડિયા' માં જે લેખ લખ્યો છે તેનો અનુવાદ અમે નીચે આપ્યો છે:—

હું લોકોને રેડીઓ ચલાવવાની શિખામણ કેમ આપી રહ્યો છું, એમ મને ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે. આના કારણે મેં ઘણી વાર ચોખ્ખી રીતે આપ્યાં છે, છતાં તે ફરીથી જણાવું છું. એ તો દેખીતી વાત છે, કે કાંતીને તો ધણું થોડું જ રળી શકાય, સાધારણ રીતે આખો દિવસ કાંતી, જે કે ત્રણ આના મેળવી શકાય. વધારે પૈસા મળી શકે એમ હોય તે વખતે રેડીઓ ન જ ચલાવવો ભેદાયો. મારી તો એટલી જ સલાહ છે, કે ખીજું કંઈ કામ હાથમાં ન હોય, ત્યારે રેડીઓ ચલાવવો. વળી જે લોકોની સ્થિતિ સારી છે, અને જેમને જે આનાની શેઠને માટે મજૂરી કરવી પડતી નથી, તેમને પણ રેડીઓ ચલાવવાની મેં સલાહ આપી છે, પણ તે તો એ કારણથી કે દરેક માણસે પોતાના ખોરાક અને કપડાં મેળવવાને મહેનત કરવાની, અને સમાજમાં આગતા લુલ્લમ અને આપખૂદીનાં મૂળ નાબૂદ કરવાને ભેદવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની દરેક જણની પહેલી દરજ્જા છે.

જેમને પોતાનો રાટલો પામવાને મજૂરી કરવી પડે છે, તેઓ પણ નવરાશને વખતે રેડીઓ ચલાવી શકે. એમ પૂછાય કે અતર વેચીને વજાવી શકાવું હોય, તોયે ક્યા વર્ગના લોકો રેડીઓ ચલાવશે?

કેમ? થોડા જ વખત ઉપર, જે લોકો હાથે કાંતના હતા, તેઓ જ! હિન્દુસ્તાનના આર્થિક પ્રતિઘાસમાંથી જ બધું દીવા જેવું દેખાય છે. સને ૧૮૦૦ માં મવનર જનરલ લૉડ વેલેસ્લીના હુકમથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના લોકોની આર્થિક દશા વિશે, અને ત્યાંની ખેતી અને ઉદ્યોગ વિશે તપાસ કરવાને ડૉ. શુક્રેનન તે મુલકમાં ગયો હતો. ડૉ. શુક્રેનન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકર હતો, અને તેના રિપોર્ટ સરકારને ફરતરે છે. ત્યારે દક્ષિણમાં એનું કામ પૂરું થયું, ત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આકાશવાદ દેવાલો તૈયાર કરવાનું કામ તેને સોંપાયું. ગિદાર અને પટણામાં તેણે જોયું, કે કાંતવું અને વણવું એ જ મુલકના મુખ્ય ઉદ્યોગો હતા. તે વખતે ૩,૩૦,૪,૨૬ સ્ત્રીઓ કાંતતી “આમાની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ તો પાછલા પહોરે ભેયાર કાકાક જ કાંતે, અને છતાં દરેક જણ આખા વર્ષમાં જે સુતર કાંતે, તેની કિંમત રૂ. ૭-૨-૮ થાય, અને આમાંથી કાંતનારીઓને રૂ. ૧૦,૮૧,૦૦૫ રૂપિયાનો ભાગ મળે નહીં થાય.

શાહાખાદ જિલ્લામાં ૧,૫૬,૫૦૦ સ્ત્રીઓ રેડીઓ ચલાવતી, ને આખા વર્ષમાં મળીને રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦ ની કિંમતનું સુતર કાંતતી. આવી જ

રીતે દરેક સ્ત્રી વર્ષે રૂ. ૧-૮-૦ મેળવતી, અને આથી કુલે રૂ. ૨,૩૬,૨૫૦ ની તેમને કમાણી થતી.

ભાગલપુર જિલ્લામાં, આશરે ૧,૬૦,૦૦૦ સ્ત્રીઓ કાંતતી. જાણીતી વર્ષે રૂ. ૪-૮-૦ કમાતી, એટલે બધાને મળી રૂ. ૬૦,૨૦,૦૦૦ મળતા.

ગોરખપુર જિલ્લામાં ૧,૭૫,૬૦૦ સ્ત્રીઓ મળીને કુલે રૂ. ૧૧,૦૬,૨૫૦ ની કિંમતનું સુતર ઉત્પન્નવતી. અને આથી જાણીતી રૂ. ૨-૮-૦ લેખે રૂ. ૪,૩૬,૦૦૦ ની કમાણી થતી.

દીનાજીપુર જિલ્લામાં કાંતીને સારો ફોરો બનાવવાનો જ મુખ્ય ધંધો છે, અને ઉંચા વર્ગની સૌ સ્ત્રીઓ, અને ખેડૂતોની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ આ કામ કરતી. કેટલાક લોકોમાં સ્ત્રીપુરુષો બેગાં મળીને કામ કરતાં, તે મિત્રાત્મી જાણી એક એક સ્ત્રી, ધોડાધાણું રેંદીઓ ચકાવે જ. આથી તેમને કુલે રૂ. ૬,૧૫,૦૦૦ નો ફાયદો થાય છે."

આ ઉપરથી જણાય છે, કે પાંચે જિલ્લાઓમાં મળીને સ્ત્રીઓ આશરે ૩૫ લાખ રૂપિયા કમાતી. અને જે રૂપિયાનો હાલનો ભાવ ખાનડમાં લઈએ, તો તો તેની કિંમત ૨ કરોડથી પણ વધારે થવા જાય. એક કરોડથી જરા વધારે વસ્તીરાજા ભાગને તેની સ્ત્રીઓ ને પોતાનો વખત ગણાડમાં ન ગણતાં તે દરમિયાન કે કાંતે તો જે કરોડ રૂપિયા જેટલી આવક વધારે આવે. આ ધંધો તે કાંઈ આર્થિક કારણોને લઈને નહિ, પણ રાજદારી કારણોને લઈને જ ભૂસાઈ ગયો છે. જે સ્ત્રીઓ કાંતતી, તેમણે હાલ રેંદીઓને બદલે ખીજે વધારે સારો ધંધો પકડ્યો નથી. તેઓ આગતુ ચંઈ વખત શુભાવે છે. કારણ કેદાની રાજદારી રિયલિટી તેમની પાસેથી રેંદીઓ લેઈ લેઈ ખીજું કરું જ તેની જગ્યાએ આવ્યું નથી. આટલું જ નહિ પરંતુ, રાજદારી અન્યાયને લેઈને ઘણા લોકોને પોતાના આપદાહના જે ધંધામાં તેઓ મનીષુ હતા, તેવા ધંધાઓ પણ છોડવા પડ્યા. હિન્દ માત્ર કાંતો માલ તેમને પૂરો પાડે એ ઇચ્છાનો ઇરાદો આવેલો છતાં હિન્દમાં કાંતનીની ડીરેક્ટરો મારફત જાણીએ છીએ.

આ રાજદારી જરૂરીઆતના ચત્રમાં કેટલાય હિન્દી કારીગરો હોવાથી છે. બ્રિટિશ વેપારીઓના હિતની આગળ હિન્દના વેપારઉદ્યોગનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય એવા ઘણા દાખલાઓ હિન્દના ઇતિહાસમાં તથા સરકારી નોંધોમાં આવેલો જોઈએ છીએ. મિ. માર્ટીન ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં "ધૂર હિન્દુસ્તાન" એ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આમ લખે છે કે:—

આસ કરીને ધ્યાન ખેંચે એવી બે બાબતો અહીં યાજ્યા વગર ચાલે એમ નથી. (૧) દેશની સમૃદ્ધિ અને (૨) લોકોની ગરીબી. જે વાચકને કહેડો મનુષી માટે લાગતું હોય, અથવા જેની લાગણીઓ ઇચ્છાના ચાર કાંડમાં જ પસંદ રહી હોય, તેવાને પણ આ અને આ પછીના બે ભાગો વાંચતાં ઉપરના બે મુદ્દાઓ તો મનમાં રાખવા કહીશું, કે જેથી ઇચ્છે (કરોડો શુન્દમાં જેટલી હસ્તવૃદ્ધિ હોય છે, તેટલી જ હસ્તવૃદ્ધિથી) વેપાર ઉદ્યોગના અર્થે હિન્દની બ્રિટિશ રૂંથ ઇષ્ટ બેશરમ થઈ, કેટલો અન્યાય કર્યો છે તે વિષે મારી સાથે સાચો અભિપ્રાય ખાંધી શકે.

કાંઈ બ્રિટિશ વેપારી બધારે હિન્દના વેપારીઓ સાથે દરીદ્રતામાં ઉતરી શકતો નહોતો ત્યારે તેવા વેપારીઓના હાથ હેડા પાડવા ને તદ્દન ખેડાશ કરવા જે રાજદારી અન્યાય કરવામાં આવતો હતો તે વિષે લખતાં ૧૮૫૮ માં હિન્દના ઇતિહાસકાર મિ. એચ. એચ. વિલ્કિને એ જ લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરી છે. તે લખે છે કે હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગના બોગે જ પેટરલી તથા માન્ચેસ્ટરમાં મિલો ચંઈ રહ્યા. જે લોકોને પોતાનો ધંધો છોડવો પડ્યો, તેવાઓને ભાગ મજૂરી કરવાનું. અને નહિ તો આજસુધી રહેવાનું જ રહ્યું. તો જે ડૉ. બુકેનને કહેલા પાંચ જિલ્લાઓમાં ૧ કરોડ સ્ત્રીઓ તે વખતે કાંતતી, તો અત્યારે તેટલી સ્ત્રીઓ જ કાંતે એટલું બસ નથી. પણ જે લોકોનાં ધંધારોજ બંધ થયાં છે તેવાઓને પણ કાંતવાની જરૂર છે.

કાંતનારને વધારે રોજ આપે એવો કાંઈ ખીજો ધંધો કરવાનું કહેવું એ ફોગટ છે. જે સ્ત્રીઓને ધરકામ કરવાનું હોય છે તેમને અગર ધરકામોને

એને કે બાળવિધવાઓને કાંતવાનું કહી શકાય. બે બીને ઘાઘ ધધો એવો જ હોય તો લોકો-બધે તે લઈ બેસે. તોપણ તેઓ થોડું કાંતીને પોતાની આવક વધારી શકે છે. અને દેશને પેસે પોતાનાં હુમકાંતવાંતી જરૂરીઆત પૂરી પાડે છે એટલે અંતિમ જ રહેશે. હિન્દ પહેલાં ૧ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ બહાર મોકલતું, અને બે લોકો ખાંતથી કાંતવાનું કામ ઉપાડી લે, અને ખાદી સિવાય બીજું

કંઈ પહેરવાની ના જ પાડે, તો આપણે આપણું કાપડ નીપજાવી લઈએ તે દિન દૂર નથી.

ખાદી સિવાય બીજું કાંઈ જ નદિ વાપરવાનો નિશ્ચય કરીને, આપણે આપણા સ્ત્રીય ઉદ્યોગને એટલું ઉત્તેજન આપીશું. અને જેઓએ પોતાનો અધી વેષાર તેના ભોગ ઉપર જ ખીસ્યો છે તેની હરીફાઈમાંથી તેને બચાવી લઈશું. અને આપણે તો આની જ ખાસ જરૂર છે.

આંધ્રમાં ખાદીનો પ્રચાર

હિંદી મહાસભાના ખાદી વિભાગના મંત્રી શેઠ જમનાલાલ બજાજને આન્ધ્ર પ્રાંતની ખાદીની પ્રવૃત્તિના જૂદા જૂદા હેવાલો મળ્યા છે, એમાંથી નીચેની હકીકતતારવી કાઢી છે:—

મહાસભાનો આંધ્રિ ઇલાકા એ મદ્રાસ ઇલાકાનાં, તેલુગુ - ભાષા બોલતા ૧૨ મહેસુલી જિલ્લાઓ મળીને થયો છે. આંધ્રિદેશને થોડા વર્ષ પૂર્વે જ મહાસભાના એક જૂદા ઇલાકા તરીકે ગણવામાં આવ્યો. તે ઇલાકાનું મયક ચતુરમાં રાખવામાં આવ્યું છે. મહાસભાના બંધારણ મુજબ એ ઇલાકામાં—(૧) ચતુર (૨) નેલોર (૩) ચિત્તોર (૪) દુર્ગાપાલ (૫) મદ્રાસ (૬) બેલારી (૭) અનંતપુર (૮) કર્નુળ (૯) મચ્છલીપટ્ટણ (૧૦) બેન્ગલા (૧૧) કેકિનદ (૧૨) રાજમુન્દ્રી (૧૩) ગોદાવરી (૧૪) વિજયગપટ્ટણ એમ મળી ૧૪ જિલ્લાઓ છે.

નિરીક્ષણ

મહાસભાના ખાદીવિભાગના નિરીક્ષકે આ ઇલાકાની ગયા જૂન તથા જુલાઈ માસમાં મુલાકાત લીધી હતી. તે ઇલાકામાં જે જે મયકાએ ખાદીનું કામ ચાલતું હતું તે તે મયકાની તેમણે તપાસ કરી હતી. પશ્ચિમ, ચમચ્છત્રીપુર, ગોદાવરી જિલ્લામાં આવેલું આશામર, કર્નુળ જિલ્લામાં નગલપુરમ-બાં રેડીઆ હારા દુષ્કળ સેક્ટ નિવારણ કરવામાં આવતું હતું,— પેંડુર, વિજયગપટ્ટણ, અને તે જિલ્લામાંનું અંકાપાલી,

પશ્ચિમ ગોદાવરી જિલ્લામાં આવેલા કેકિનદ તથા બીમવરમ, એન્ડ્રી જિલ્લાનું રાજમુન્દ્રી, મચ્છલીપટ્ટણ, પૂર્વ કૃષ્ણાનદીના જિલ્લામાંના કાવધરમ તથા અંગ-લુર, પશ્ચિમ કૃષ્ણાનદીના જિલ્લામાં બેન્ગલા, તથા ચતુર જિલ્લામાં ચમપુડી,—આ બધાં સ્થળોની તેમણે મુલાકાત લીધી હતી. પશ્ચિમ, આશામર, પેંડુર, અંકાપાલી, રાજમુન્દ્રી, મચ્છલીપટ્ટણ, કાવધરમ, અને ચમપુડીમાં લોકો ધરમેજે ખાનગી વેપાર કીક કરતા હતા એમ ત્યાંની તપાસથી માત્રમ પડ્યું હતું. જ્યારે રામચન્દ્રપુર, બીમવરમ, નગલપુરમ, વિજયગપટ્ટણ, અંગલુર તથા બેન્ગલામાં ખાદીનું સઘળું કામ મહાસભાની મરફત ચતું હતું, અને તેમાં સ્ત્રી પ્રગતિ થઈ હતી.

લેાન

નિરીક્ષકે પોતાની મુસાફરી પૂરી કર્યા બાદ એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો કે ખાદી ઉત્પત્ત કરવા તે ઇલાકામાં અદિતીય સઘવક છે, અને તે કામને મર્યાપાયા ઉપર ચૂકવા માટે રૂ. ૧૫૦૦૦૦) ની લેાન આપવા બહામણ કરી હતી. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ આ બહામણ ઉપર વિચાર કર્યા બાદ, તેને

મંજૂરી આપી હતી તથા રૂ. ૧૫૦૦૦૦) ની લેન જેમ જેમ સંતોષકારક રીતે કામ આગળ વધતું જાય તેમ હવે હવે આપવા નક્કી કર્યું હતું. આંદ્ર દેશ અત્યારે કદાચ પંજાબ સિવાય બીજા ક્યાં ઇલાકાઓ કર્ણા વધારે ખાદી ઉત્પન્ન કરે છે. આંદ્રિ ગ્રીણી ખાદી પેદા કરીને પોતાની ખ્યાલિત વધારી છે, અને લેનની મદદથી, કુબધા પ્રયત્નો ખાદી સસ્તી કરવા તરફ તથા ગ્રીણી સતર કંતાવવા તરફ જ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાએક વેપારીઓ સ્વાર્થીય યથ મિલના સુતરને હાથકંતામણીના સુતર તરીકે વેચીને નફો ખાણ ગતી લેતા, પરંતુ શોધ વખત માટે તે અપ્રતી શાખા હેડી બેડી હતી, એટલે ત્યાંની મહાસભાસમિતિને લોકોને ચેતવવામાં, તથા શુદ્ધ ખાદીના માલમાં પ્રમાણપત્રો આપવામાં વધારે ખાન આપતી યથ છે.

ગ્રીઓ અને ખાદી પ્રચાર.

લોકોનહની સીઓએ એક મહાસભાસમિતિ કરીને ખાદી ઉત્પન્ન કરવા તથા તેનો પ્રચાર વધારવા ધણું સરસ કામ હાથ ધર્યું છે. તે સમિતિ પહેલવહેલાં ગયા જન-પ્રચારી માસમાં ધણઈ, અને હવે દિવસે દિવસે વધારે તે વધારે ઉપયોગી બનતી જાય છે. એગ્રીજ માસની ૧૫ થી તારીખે એવે રીપોર્ટ નોંધકામાં આવ્યો હતો કે: તે સમિતિએ ખરીદીને તેમાંથી પૂણીઓ કરી લોકોમાં વહેંચી હતી. વળી કે કંતાવવા માટે, તે સમિતિ દ્વારા બ્રહ્મી જૂરી કેમોની સીઓમાં ધણા રેડીઆઓ વહેંચવામાં આવ્યા હતા, એટલે સુતર વધારે તે વધારે ઉત્પન્ન થતું જાય છે. પાંચ હાથની શાળા તે આજ યથ ગઈ છે, અને ગ્રીજ ૨૦ વધારે શાળા આજ કદવા વિચાર ચાલે છે. પહેલવહેલી દેશલિખાની જોને જે એક વંશી સખત મજૂરી આપેલી કેટલી સખત યથ હોય તે તે આ સીઓની મહાસભાસમિતિનાં ચાલક-આજ દારૂરી સખતમાને જ યથ છે.

કંતામણી

આ ઇલાકામાં રૂનો પાક પુષ્કળ છે, પરંતુ બનર-ભાવમાં હવેસ ધણી જ વધપટ થાય છે તેથી હવે કંતાનારને ફરક ફરક કે ખરીદવાનું ધણું મેંધું પડે છે.

આંદ્ર ઇલાકાની મહાસભાસમિતિએ નીમેશી ઉપસમિતિએ આનો ઉપામ કરવા માટે, ઘેર ઘેર કપાસનું વાવેતર કરવા માટેની અળવળ કરવા ભલામણ કરી હતી. ગયા વર્ષે દીરી તાલુકામાં આ પ્રયોગ અજમાવી નેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં કંથોડીઆ રૂના કપાસીઆ લોકોને બી તરીકે વહેંચવામાં આવ્યા હતા, અને આને પંડિ-ણીએ લોકોમાં રૂની પુષ્કળ છત રહી હતી. એ પ્રયોગ તદ્દન સફળ થયો એટલે આ વર્ષે ઓગસ્ટ માસમાં, પણ વાવણી વખતે, બી વહેંચવામાં આવ્યું હતું. પણ અનેક અગ્યથોને લીધે તે બેંદ્રએ તેટલા ઘાટા પાયા ઉપર યથ શક્ય નહોતું.

કયાં કંતાવતું એ પ્રશ્ન આંદ્ર દેશ માટે ઉણો જ નથી. ત્યાં કંતાવાની કળાનો સાવ નાશ થયો જ નથી. રેશવેના રેસોતોથી ફર, અંદરના ગામડાના અસખ્ય લોકો ધણા જૂના કાળથી કંતાતા આવ્યા છે, તેઓ પોતાને જરૂરનેમાં કપડાં ગામડાના વજીર પાસેથી જ વણાવી લે છે. ગંજનમ તથા વિભગાપટણના છંદાઓમાં તે કંતાનારાઓ આવારીએ આવારીએ બારાની મજૂરીઓમાં કંતાવતું સુતર લેયે છે અને એનું કે ખરીદે છે. આંદ્રના દરેક ધરમાં રેડીઓ હોય જ છે. ૨૫ અંકનું સુતર તે હરદોષ માણસ ત્યાં કાંતે છે; પોંડુરની પડસાળીઓ તે કંતાવામાં મરાહર છે, અને તેઓ ૪૦ થી ૮૦ અંકનું સુતર કાંતે છે, અને એ મિલના સુતરને પણ કોરાણે મૂકે એનું હોય છે. સમસ્ત દિંદી મહાસભાના ખાદીવિશાગના નિરીક્ષક જયે ફરતાં ફરતાં બેંધું કે વિભગાપટણ, આંકપાટલી તથા બેજવાડામાં ૬ થી ૧૦ અંકનું, રામચંદ્રપુર, અંકમુર, ભીમવરમ, ગુણી, અને ગાંધુડીમાં સરેરાસ ૧૦ અને ૧૫ થી ૨૦ અંક સુધી; કેલુધરમ, અંકગુર, તથા બાવાપુડીમાં ૧૫ થી ૨૫ અંકનું તથા મન્ડલીપડ-ણમાં ૨૦ થી ૨૫ નું સુતર નીકળે છે.

વણાટકામ

જે સરેલાઈથી હાથે કંતાવાના ઉદ્યોગને અગ્રત કરી રાખેો હતો એથી ઉત્કું તેટલા જ

પ્રમાણમાં હાથેકતિલા રને વણાવવાના કામમાં મુદ્દેલીઓ અનુભવવામાં આવી છે. આ પ્રાંતમાં વણ-કરોનો વર્ગ બહુ મોટો છે. દાખલા તરીકે, તણીના રેસનથી અર્ધો આઈ દૂર પાપકરાઓપેકા નામનું ૫૦૦૦ ની વસ્તીવાળું ગામ છે અને તેમાં વસ્તીના ૬૦ ટકા વણકરો જ છે. તણી ખૂદમાં ૧૦૦૦૦ શાળો છે, અને તણી તથા પાપકરાઓપેકા મળીને એક અઢવાડિયામાં મિલનના સ્તરમાંથી વણેલું એક લાખ રૂપિઆનું કાપડ બહારગામ મોકલે છે. તણી તથા નર-સિંચપટ્ટણના મહેસુલાં છઠ્ઠાઓમાં ૮૦૦૦૦ થી વધારે વણકરોનાં કુટુંબો છે, પણ તેમાંના લગભગ બધાં ઘણાં જ ગરીબ છે, અને તણીના વેપારીવર્ગના હાથ નીચે રહી તેઓ મિલનું સ્તર વણે છે કારણ વેપારીઓ મિલનાં સ્તરનાં કપડાંને જ વેપાર કરે છે. આ વણકરો તે કતિ વણકર જાતના હિન્દુઓ કે પંચમો હોય છે. હિન્દુ વણકરો પૈસાકે મુળી છે, અને તેઓ માત્ર મિલનું જ સ્તર વણે છે. તેઓને હાથે કાંતેલું સ્તર વણવાની રેવ પાડી બહુ કઠણ છે. પણ પંચમ વણકરાની આર્થિકસ્થિતિ ઘણી તજજી હોવાથી આપણા કહેવાથી હાથે કાંતેલું સ્તર ખુશીથી વણે છે. પંચમ વણકરો યજુ-ખડું આપણા બીલોની માફક દુકાળની રિયાતમાં જ છે. તેમાંના ઘણાંને તો ધારવાક તથા કાષ્ટગતર તરફ નામની રોજીએ મજૂરી કરવા લાઇ જવામાં આવે છે. આ રીતે કર્નુજી છઠ્ઠાના કંચમ તાલુકામાંના ૫૦૦૦ પંચમ વણકરોમાંથી. ૨૦૦૦ તો. પોતાનાં ઘરબાર છોડી મજૂર તરીકે ગયા છે. અને બાકીના ૨૦૦૦ તાલુકાની જમીન કપાસના વાવેતરને લાયક હોવા છતાં પંચમ કૌડનાતું કામ કરે છે, તથા દુકાળથી મદદ પીડાએલા રહે છે. ખાંભ તાલુકાને દાખલો લઈએ. આ પંચમ વણકરો પોતાની જુના વતનમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે. જે તેમને તેમના વતનથી ૧૦૦ માર્કલ દૂર વણકરો તરીકે વસાવવામાં આવે તો તેઓને હરપદી પોતાને ગામ નાસી જવાની ધૂરી આવે છે. કામની તંગીને લઈને ઘણાઓએ તો પોતાનો જુનો ધધો છોડી દાધો છે, ન્યારે

કેટલાક થોડો વખત વણે છે, અને પાડોને વખન મજૂરી કરે છે. એક વર્ષમાં તેઓ વણી શકે તેના પાંચમા ભાગથી પણ ઓછું કાપડ તેઓ હાથ વણે છે. તેમને નિયમિતરીતે હાથે કાંતેલું સ્તર આપવાની તથા તેમણે વણેલું બધું કાપડ ખરીદવાની મોકલણ કરવાની જરૂર છે. આ ખાદીનો મોટામાં મોટો પનો ૫૪ ઈંચનો છે, અને તેનો વણાટ ધડ અને સારો હોય છે.

રંગ

આંધ્ર દેશના દરેક છઠ્ઠામાં કાપડ રંગવાની કાર્ધિક તો સમગ્ર હોય જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. મન્જલીપટ્ટણ તો તેનાં રંગવાનાં તથા છાપવાનાં કામ માટે પ્રસિદ્ધ છે. મન્જલીપટ્ટણમાંથી તે કળા લગભગ નાશ થવાની અડી ઉપર આવી હતી, એટલે મન્જલીપટ્ટણની મહાસભાસમિતિએ તેની સીધી દેખરેખ નીચે, હિન્દી મહાસભાસમિતિની રૂ. ૨૦૦૦ ની મદદથી છાપવાનું તથા રંગવાનું એક આદર્શ કારખાનું બોલ્યું છે. આદર્શી મદદ આવા મોટા પાયા પરના કામ માટે પૂરતી જણાઇ નથી, અને પૈસાની તંગીને લીધે કારખાનું મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું છે. કાપડને મુંદર રીતે છાપવાના કામને એક કળા તરીકે મન્જલીપટ્ટણમાં ખીમવવામાં આવ્યું છે. બારીબાર-જુના પડદાઓ, રમાલો, ખમીસો, તથા ચોળીઓ વગેરે ઘણી જાતના કપડાંઓને તથા હુગડાંઓને આ કાર્યમાં રંગબેરંગી રીતે રંગવામાં આવે છે, અને હેલિકામાં તેના બેલોજા જાપેલા થાય છે. કલમિરિ સાથે જેની ખાદીની આદરોની ખાસ માગણી થાય છે.

દુકાળના વીમા તરીકે રેડીઓ

આંધ્ર દેશના દુકાળના છઠ્ઠાઓમાં તો, દુકાળ નિવારણાર્થે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ રેડીઓનો ચલાવરોપે છે અને સૂતર કંતાપ તેને વણાવવા શરૂો બોલે છે. મહાસભાના દુકાળ નિવારણના કાર્યનાં મથકો કર્નુજી છઠ્ઠામાં છે અને તેમાં નગલપુરમ તથા યુનાકલ એ બે મુખ્ય છે. રેડીઓ આ કામમાં બહુ ઉપયોગી નીવડે છે. એની માગણી પ્રુકથ છે, અને સરકાર તરફથી દુકાળ રોકટ નિવારણાર્થે

કણ્ઠાટકમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

હિન્દી મહાસભા ખાદીવિલાસના મંત્રી શેઠ જમનાલાલ ખન્નજીને કણ્ઠાટક પ્રાંતની ખાદીની પ્રવૃત્તિના જૂદા જૂદા હેવાલો મળ્યા છે, એમાંથી નીચેની હકીકત તારવી કાઢી છે:-

કણ્ઠાટક પ્રાંત એટલે ધારવાડ જિલ્લો, બેલગામ જિલ્લો, વિજાપુર જિલ્લો, ઉત્તર કેનેરા (કરવાર), દક્ષિણ કેનેરા અને બેઘારી. આ ઉપરાંત મહેસૂર અને ફર્ગ, દક્ષિણનાં મરાઠા રાજ્યો અને નિઝામ હૈદરાબાદનો મુલક બેલગામ, ધારવાડ અને વિજાપુર જિલ્લાઓની સાથે બેડવામાં આવ્યો છે. નિઝામ હૈદરાબાદનો ધણીખરો મુલક વિજાપુર જિલ્લાની હદમાં આવી જાય છે. મહેસૂરને એક જૂદા જ જિલ્લા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે, અને બેઘેરોર એવું મુલક છે. ફર્ગ, બેઘારી અને દક્ષિણ કેનેરાના જિલ્લા મુંગાઈ ઇલાકાની હદમાં આવેલા છે. આ પ્રાંતનું મુલક ગણાય છે.

કપાસનું વાવેતર

કણ્ઠાટક પ્રાંતમાં કપાસનું વાવેતર ખૂબ ચાલુ છે. ધારવાડ, બેલગામ અને વિજાપુર જિલ્લાનો મોટો ભાગ અને બેઘારી અને મહેસૂરનો આડધો ભાગ કપાસ જ વાવે છે. આ કપાસ ઉઘી ભાતનો હોય છે અને એમાંથી ૨૦ થી ૩૦ નંબરનું સૂતર કાંતી શકાય છે. ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે તો ૫૦ નંબર સુધીનું પણ સૂતર કાંતી શકાય છે. ૮૦ થી ૧૦૦ નંબરનું સૂતર પણ કંતાય છે પણ એ જાડુ જૂઠું પ્રમાણમાં. પ્રાંતના લોકોને બેઘેરોર એટલે કપાસ અદિયા વવાય છે. મોસમમાં ૩ ખરીદી લેવા માટે મહાસભાની સમિતિઓએ કાળજી રાખવી બેઘેરોર છે, અને ખાસ કરીને જે જિલ્લાઓમાં કપાસનું વાવેતર નથી એ જિલ્લાઓની સમિતિઓએ મોસમમાં ૩ ખરીદી

લઈ સંધરી રાખવું બેઘેરોર, કારણ કે મોસમ પીટ્યા પછી રૂના લાવ ચકી જાય છે અને એમાંથી ખાસ વેચી ખાદી મોંઘી પડે છે.

કંતામણી

આ પ્રાંતના ધણીખરા ભાગમાં રેડીઆનો ઉદ્યોગ સમૂળગો નાશ પામ્યો નથી. અસહકારની ચળવળથી એ ઉદ્યોગને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે અને મોટા પાયાપર એનો પુનરુદ્ધાર થયો છે. ગ્રાધારણ રીતે અદિયા ૨૦ નંબરનું સૂતર કંતાય છે. ૩ પીંજવાનું કામ પીંજારાઓ કરે છે અને પીંજારાઓની અદિયા સારી મળ્યા છે. ૮૦ તોલાભારના શેર રૂના પીંજમણના ૮ આના પડે છે. ૮૦ તોલાભાર શેર પૂણીના કંતામણના ૧૫ નંબરના સૂતરના ૨ આના, ૨૦ નંબરના સૂતરના ૨૬ આના, ૩૦ નંબરના સૂતરના ૪ આના અને ૫૦ નંબરના સૂતરના ૬ આના પડે છે. અદિયા જે સૂતર કંતાય છે, એમાંથી ૭૫ દરજ્જા સૂતર તાણા તરીકે કામ આવે એવું હોય છે. અદિયા જે રેડીઆ આવે છે એ બધાયે પૂરાણી કળના છે. એમનો વ્યાસ ૨૦ ઇંચનો છે, અને કિંમત સાગવજી રૂાીઆ એસે છે.

વણામણ

આ પ્રાંતમાં વણકરોની ખૂબ પુષ્કળ વસ્તી છે. વણકરોનાં કંઈ નહિ તો મોટાં ૧૨ મુલક છે. ખાદી વેધ કરનારી મહાસભાની સમિતિઓ નાનાં મોટાં મળી ૧૬ મુલકોમાં ખાદી વણાવે છે, દાથે કાંતેનું

સૂતર વણાવતાં અર્ધિયા જરાયે મુશ્કેલી પડતી નથી. કાંતનારી ખાદીઓ ખેડૂતવર્ગની હોવાથી ખેતીની મોસમમાં તેઓ ફેરીઓ સાથે ચલાવી દે છે, અને એથી સૂતર હરહમેશ મળતું નથી. આને લીધે વણુકરો મિલનું સૂતર વણવાનું છોડી દેતાં અત્યંત છે. બે હાથે કાંતિયું સૂતર વધારે જગ્યામાં પેદા કરવામાં આવે અને હરહમેશ નિયમિત સૂતર મળતું રહે. એવી મોઝાસ ગોઠવણુ. કરવામાં આવે તો વણુકરો જરૂર મિલનું સૂતર વણવાનું છોડી દે એ નિઃશંક છે. આદીની ખાદીનો પતો ૨૭ થી ૪૫ ઇચનેટ હોય

છે, અને પનાના પ્રમાણમાં ૩ થી ૫ આના સુધી વણુમણુ થેસે છે. જાતજાતનાં ધોતીઓ અને સાદીઓ, પહેરણુ અને કાટના બરતી ખાદી. અર્ધિયા પેદા થાય છે.

ફેરીઓ અને સૂતરની પેદાશ

આ પ્રાંતમાં ૨૨,૪૦૦ ફેરીઓ આવે છે, દર માસે ૪૪,૦૦૦ શેર સૂતર પેદા થાય છે અને ૧,૦૬,૨૭૦ વાર ખાદી વણાય છે. જાત્રાવાર વિગત નીચેના કાઠા પરથી સમજાશે:-

જિલ્લો	ફેરીઓની સંખ્યા	માસિક સૂતરની પેદાશ શેર	સૂતરનો સરેરાશ નંબર	હાથકાંતામણું સૂતર વાપરતી શાળોની સંખ્યા	માસિક ખાદીની પેદાશ વાર
બેલગામ	૭૬૦૦	૧૫૨૦૦	૮ થી ૨૦	૪૬૬	૩૩૧૨૦
ધારવાડ	૩૦૦૦	૬૦૦૦	૮ થી ૨૦	૨૫૦	૧૨૦૦૦
વિજાપુર	૫૧૦૦	૧૬૦૦૦	૧૦ થી ૨૦	૩૦૦	૫૦૦૦૦
બેલારી	૨૦૦૦	૪૦૦૦	૧૦ થી ૨૦	૩૦	૭૫૦૦
ઉત્તર કેનેરા	૬૦૦	૨૦૦	૮ થી ૧૦	૧૦	૧૫૦
દક્ષિણ કેનેરા	૩૦૦૦	૧૦૦૦	૬ થી ૧૫	૫૦	૨૦૦૦
મહેસુર	૧૦૦૦	૧૫૦૦	૮ થી ૧૦	૨૦	૧૫૦૦
કુર્ગ	૧૦૦	૨૦૦	૬ થી ૧૫	૦	૦
કુલ: ૨૨૪૦૦		૪૪૦૦૦	૧૧૨૬	૧૦૬૨૭૦

હાથે કાંતિયું સૂતર શાળાપર વણવાનું શીખવતી આ પ્રાંતમાં ૧૧ રણાટશાળાઓ છે: ૧ બેલગામમાં, ૪ ધારવાડમાં, ૨ વિજાપુરમાં, ૨ દક્ષિણ કેનેરામાં અને ૨ મહેસુરમાં. આ પ્રાંતમાં વણુકરનાં ૧૯ મથકો છે: ૧૦ બેલગામમાં, ૩ ધારવાડમાં, ૨ વિજાપુરમાં, ૨ દક્ષિણ કેનેરામાં અને ૨ મહેસુરમાં. આ પ્રાંતમાં મહાસભા સમિતિઓ તરફથી ઉધાડેલા ૨૧ ખાદી-જાંઘરા છે: ૧૦ બેલગામમાં, ૪ ધારવાડમાં, ૪ વિજાપુરમાં અને ૩ બેલારીમાં.

ખાદીની છત અને ખપત

આ પ્રાંતમાં ખાદીની ખપત ખૂબ છે, પણ જાંઘરા છે. આન્ધ્ર અને ગુજરાત શિવાય બીજા

પ્રાંતમાંથી આ પ્રાંતમાં ખાદી આવતી નથી, અને જે આવે છે તે જલુ ઓછા પ્રમાણમાં. સુગર્થ અને પૂના આ પ્રાંતમાંથી ખાદી સહાયતામાં આવે છે પણ તે ખૂબ છે. અર્ધીઓની બધી ખાદી અહીંઆ જ ખપી જાય છે. પતો અને જાન પ્રમાણે ખાદીની કિંમત ૮ આનાથી ફરિયા સુધીની હોય છે. આ પ્રાંતમાં દેશી રંગની કળા નાજક થઈ નથી, અને એથી જાતભાતની ખાદી રંગાઈ જાંઘરામાં વેચાય છે.

ઉપસંહાર

હિન્દી મહાસભા ખાદીવિભાગના નિરીક્ષકે આ પ્રાંતની સુશાસત લીધી હતી, અને એમને તપાસ

કરતાં માલમ પડ્યું કે ખાદીનું કાર્ય આ પ્રાંતમાં સરસ થઈ શકે એમ છે. આથી ૧ લાખ રૂપિયાની લોન આપવાની એમણે મહાસભાની કારોબારી સમિતિને ભલામણ કરી. કારોબારી સમિતિએ એ ભલામણ સ્વીકારી છે, ૧ લાખ રૂપિયાની લોન માટે મંજૂરી આપી છે, અને શેક જમનાલાલ બન-જને ચોખ્ખા લાગે એ રીતે પહેલો હમો આપવાનો હરાવ કર્યો છે. આ પ્રાંતના ખેડ લોકો બહુ ગરીબ છે અને બેઠારી, ધારવાડ અને વિઝપુર જિલ્લાઓમાં તો હરહમેશા દુકાળની જ રિયતિ રહ્યાં કરે છે. આને જોયે રેંદીઓ તો આ પ્રાંતના લોકોને આશિર્વાદ સમાન થઈ પડશે છે. ખાદીવિભાગના નિરીક્ષકને આ વાત તુરત જ જણાઈ ગાવી હતી અને જે કે ખીજત પ્રાંત કરતાં અહીંઆની ખાદી મોઢી પડે છે છતાં અહીંઆની ખાદી અહીંઆને અહીંઆ જ વપરાતી હોવાથી મોંઘવારીનો સ્વચ્છ નરમ પડી જાય છે. અહીંઆ છત કરતાં અપત વધારે છે. આ પ્રાંતમાં ખાદીવિભાગની જૂદી ચોજના હતી સુધી નથી થઈ છતાં ખાદીના કાર્યમાં જ આજીવન સમર્થણ કરનારા કાર્યકર્તાઓની દુકંડી ઉભી કરી એક ખાદીવિભાગ સ્થાપવાની ચોજના હાથ ધરવામાં આવી છે, અને યોગ્ય સમયમાં એ તૈયાર થઈ જશે એવી ઉમેદ છે. આ પ્રાંતમાં ખાદીના કાર્યની ખાસ વણીનો ખૂબ આવકાશ છે અને વધારે સારી વ્યવસ્થાથી અને વધારે મૂડી રોકાણે પોતાને જોઈતી તમામ ખાદી આ પ્રાંત પેદા કરી લેશે એવો હજક સંભવ છે. સાબરમતી ખાદી વિદ્યાલયમાં આ પ્રતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ મોકલ્યા છે. તેઓ શીખીને તૈયાર થઈને આવશે એટલે વધારે ચોજનાપૂર્વક કામ થવા માંડશે એ નક્કી છે. આ પ્રાંતના કેટલાક જિલ્લાઓની ખાદીની પ્રગતિનો હેવાલ વાંચકોની નજી માટે નીચે આપ્યો છે.

વિઝપુર જિલ્લાની ખાદીની પ્રગતિ

વિઝપુર જિલ્લામાં કપાસનું વાવેતર ખૂબ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ તે પહેલાંજ આ જિલ્લામાં રેંદીઆ ચાલતા હતા.

આ જિલ્લામાં રેંદીઆ ફરતા કંદિયે બંધ થયા નથી. હજીગુડ, બાગસેકાટ, બગવાડી અને વિઝપુર તાલુકાઓમાં કપાસનું વાવેતર છે અને લાંબી ખેડૂતવર્ગની સ્ત્રીઓ પહેલેથી જ સૂતર કાંતતી આવી છે, અને એ સૂતરમાંથી પોતાને માટે પછેડીઓ વણાવતી રહી છે. આ પછેડીઓના વણનાર લાંબા કેડરોફો છે. એમને બોલી દસાડ કહે છે. હજી પશુ તેમનામાંના કેટલાક એ ધંધો ચલાવી રહ્યા છે. પોતાને જોઈતી પછેડીઓ વણાવ્યા પછી જે સૂતર વધી પડે તો એ સૂતરને એ ખેડૂ સ્ત્રીઓ ગીરસાગર, નાગરાશ અને ખિત્રગી પેંઠમાં તે ગામેના વણુકરોને વેચતી. વણુકરો એને વણી એની ખાદી બનાવી લોકોને વેચતા. આજે આ જિલ્લાના ૧૨૬ ગામમાં હાથથાળો આવે છે અને આશરે ૮૦ ગામેમાં ન્યાયબંધ ખાદી વણાય છે, ગામોની કેટલીક શાળાની જગ્યાએ ફટકાશાળો દાખલ થઈ છે, અને શાળાની શંખ્યા પણ વધી છે. ખાદીની ચળવળ શરૂ થયા પછી રેંદીઆની સંખ્યામાં પણ ઉમેશ થયો છે. વિઝપુર, બગવાડી, બાગસેકાટ, બગવડ અને બદામી તાલુકાઓમાં કપાસનું વાવેતર છે. અહીંઆ ગામડીઆ ટળો રેંદીઓ વપરાય છે અને એની કિંમત ત્રણ રૂપિયા બેરો છે. આ જિલ્લામાં ૫૧૦૦ રેંદીઆ આવે છે, અને દર માસે ૧૬૦૦૦ શેર સૂતર પેદા થાય છે. સૂતરનો નંબર ૧૦ થી ૨૦ સુધીનો હોય છે. ૩૦૦ શાળો તો માત્ર હાથકામથી જ સૂતર વણે છે. મોટામાં મોટો પતો ૫૪ ઈંચ સુધીનો થાય છે. ૩૬ ઈંચ પતાની ખાદીના વણામણના રૂ. ૦-૧-૮ અને ૫૪ ઈંચ પતાની ખાદીના વણામણના ૦-૪-૦ બેસે છે. ૭૫ ટકા સૂતર તાજાના કામમાં વપરાય એવું હોય છે. સાધારણ રીતે આ જિલ્લામાં બહારની ખાદી આવતી જ નથી. ઉલટું પૂના, મુંબઈ, ધારવાડ, કુબલી, ગડગ, સોલાપુર, નાગપુર, બેલગામ એવેરે રથજે આ જિલ્લામાંથી ખાદી બહાર જાય છે. અપત કરતાં છત બમણી છે. ખાદી કાર્ય-શપનું કામ ધંધાના ધોરણ પર ચાલે છે. એને ખર્ચ એની પેદાશમાંથીજ નીકળી રહે છે. વિઝપુર જિલ્લા સમિતિએ કરાવ કર્યો છે કે ખાદીનું કામ તો

ત્યારે જ થયું ગણાય ત્યારે ગામેગામ રેડીઆ કરતા થઈ જાય, દરેક ગામ પોતાને જોઈતી ખાદી પોતે પેદા કરી લે અને એ પેદાશમાંથીજ પોતાનું ખર્ચ ફરોડે. સમિતિ એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે થોડાં અમુક સુનંદા સ્થળોમાં ખાદી પેદા કરી તે ગામેગામ પૂરી પાડવી એથી ગામોને ફાયદો થતો નથી અને ખાદીપ્રચારનો હેતુ સરતો નથી. આવી ગોળજામાં એક એ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે કે આથી ખાદી વેચનારા—વચર્માંથી નફો ખાધ જનારા—માણસો ઉભા થાય છે. અને એઓ ખાદીના ભાવ મિલોના કાપડ કરતાં વધારી મૂકે છે. આથી ખાદી મોંઘી પડે છે. એટલે સમિતિએ કરાવ કર્યો કે:-

(૧) ગામેગામ અને ઘેરેઘેર રેડીઓ દાખલ કરશે;

(૨) હાથે કાંતેલું જ સૂતર વણવાને ગામડાંઓના વણકરોને સમજાવવા; અને

(૩) ગામલોકોને હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી શુદ્ધ ખાદી પહેરવાનો જ આગ્રહ કરવો.

આ કરાવને અમલમાં મૂક્યા દરેક તાલુકાના ૩૦-૩૦ ગામોનું એક એવા જૂથ (Circle) પાડ્યા અને એ દરેક જૂથ પર એક ખાદીપ્રચારક નીમ્યો, અને એને માત્ર ખાદીપ્રચારનું જ કામ સોંપ્યું.

આ જુદાનું ખાદીપ્રચારનું કાર્ય શ્રીમંતીનાથ કુર્બી અને શ્રીમંતી જી. એસ. પૂનરીતા હાથમાં છે.

બેલગામ જિલ્લામાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

બેલગામ જિલ્લામાં ૭૦૦૦ રેડીઆ ચાલે છે. ૨૦૦ શાળા માત્ર હાથે કાંતેલું જ સૂતર વણે છે. દર માસે ૧૫,૨૦૦ શેર સૂતર પેદા થાય છે, અને ૩૩,૧૨૦ વાર એટલે ૨૦,૦૦૦ રૂપીઆની ખાદી પેદા થાય છે. બેલગામમાં એક વણાટશાળા છે. એમાં ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને ખાદીની ઉત્પત્તિના તમામ વિષયોની તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા છે, અને તેઓ હાલ એ જિલ્લામાં ખાદીપ્રચારનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. આ જિલ્લામાં રેડીઆ કરતા કાંદ્યે બંધ થયા નથી. આ જિલ્લામાં પેદા થતી ખાદી લોકોમાં ખૂબ વખણાય છે અને હેઠ મુંબાઈ, સતારા અને માંગલોર સુધી દરરોજનાર જાય છે. છતાં આ જિલ્લામાં લોકોની એકાગ્રતાને લીધે ખાદીની છત કરતાં અપવ ઓછી છે. આ જિલ્લામાં મહાસભાની સમિતિ પોતે ખાદી પેદા નથી કરતી પણ જોટલી ખાદી પેદા થાય છે તે બધી ખરીદી લેઈ ખાદીની પેદાશને ઉત્તેજન આપે છે. આ જિલ્લાના કાપડના વહેપારીઓ પાસે પરદેશી કાપડ નહિ મંગાવવાની મહાસભા સમિતિએ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવરાવી છે.

ખાદીવિભાગ

ખેડૂત માટે ખાદી

મહાત્માજી જેલ જતાં પશુ કહેતા જ્યાં કે :
“ સૂતર કાંતજો અને ખાદી પહેરજો.” અત્યારે
મહાત્મા ગાંધીજી હિન્દની સુકિત માટે જેલમાં તપ-
શ્ચર્યા કરે છે. આવા કટોકટીના સમયે જે કાપડના
મોહમાં પાપ સમાએલાં છે, તેનો સમૂળગો ત્યાગ
કરી, એકસરખી રીતે ખાદી પહેરવામાં આવે, તો
ચલતા ઉતરતાં પશુનું દુઃખ દૂર થાય, શ્રીમન્તવર્ગની
મરીઓ પ્રત્યેની સમભાવ દષ્ટિ દેખાય, અને પરિણામે
સમાજમાંથી અધર્મ અને અનીતિ ઓછાં થાય.
શાથે સાથે સામાન્યવર્ગના લોકોને ખર્ચમાં ફાયદો
થાય. જે ખાદી આટલું પશુ પરિણામ લાવી શકે
તો તેને પવિત્ર ગણી તેનો જરૂર અંગીકાર કરવો
શકે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં એનું પ્રમાણ કાઢવામાં આવ્યું છે
કે એંશી ટકા ખેડૂત વર્ગ છે અને વીસ ટકા ખેડૂત
સિવાયનો વર્ગ છે. આ વર્ગમાં શ્રીમન્ત, ખાનદાન,
મોલમાલોઝા, વગીસ ઍગ્રિકલ્ચર, ડોક્ટરો, સરકારી
નોકરો અને માનચાંદવાળાઓ આવી જાય છે. આ
વર્ગને બાદ કરતાં સાધારણ સ્થિતિના લોકોને અને
મુખ્યત્વે કરી ખેડૂત વર્ગને ખાદીના ફાયદા જતાવ-
વાનો પ્રયાસ આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

દરેક ખેડૂત કપાસ વાવે છે. જે ન વાવતા હોય
તે સહેલાઈથી વાવી શકે છે. ગમે તેવા આજાપાતળા

કસવાળા જમીનમાં કપાસ જાગે છે, એટલે દરેક
ખેડૂત ધારે તો સહેલાઈથી કપાસ મેળવી શકે. પો-
તાના જ ખેતરમાં ખીજ પાક મેળા ગમે ત્યાં દથ
છાડ હિજરે એટલે તેની પાછળ ખાસ મહેનત કર-
વાની પશુ ન હોય. આથી ખેડૂતને કપાસ લગભગ
મફત મળે. દરેક કુટુંબ કપાસ પીલી કપાસીઆ
અને ૩ જૂડું પાકે. આ કપાસીઆ નવી સાત્ર માટે
ખીના કામમાં આવે અથવા તેથી વધારે હોય તો
ઢોર માટે આવે. ૩ થાય તે પીંછ પૂણીઓ કરે. એ
પૂણીઓનું કુરસંઘના વખતમાં સૂતર કાંતે.

દરરોજ એક કલાક કાંતવામાં આવે તો સારા
પ્રકારનું-ઝીણું દોઢ રૂપિયાભાર સૂતર કંતાય. એ
હીસાએ મહીને એક રોર પાંચ રૂપિયાભાર, એટલે
બાર મહીને સાડાતેર રોર સૂતર થાય. હવે સાડાતેર
રોર સૂતર હિપર કાપડ વણાવવાની ખરાબતનો
હીસાજી ગણીએ. સાડાતેર રોર સૂતર એટલે લગભગ
ત્રણ તાકા. (તાકા એટલે ૨૪ ઈંચ પનાનું ૧૮ વાર
કપડું) ત્રણ તાકાના વણાટના એક તાકાના ૩.
૨-૮-૦ ના હીસાએ ૩. ૭-૮-૦ થાય. આ રીતે
સાડાસાત રૂપિયામાં એક કુટુંબને ૫૪ વાર કપડું
મળે. આટલા સસ્તા બાવે ન તો હિન્દુસ્તાનની
મીલનું કાપડ મળે કે ન તો લોકશાયર કે માન્વેસ્ટ-
રનું મળે. આ પ્રમાણે દર વર્ષે એક કુટુંબને મળતું
રહે, તો તેને બહારનું કાપડ વેચાણ લાવતું પડે નહિ.

ઉપરનો હીસાબ સમજી ગયા પછી જે કુટુંબ પ્રતિષ્ઠા કરે કે એક તસુ કાપડ વેચાણ લેવું નથી, તેને આ રીતે અગ્રચાણ ન આવે. હાલ જેટલાં કપડાં હોય તેટલાં તમામ વાપરી નાંખે તો કાંઈ નહિ તો છ મહીના સુધી તો ચાલે જ. દરમીઆન જેમ જેમ સૂતર નીપજવું ગય તેમ તેમ કપડું વણાવતા ગય. આ રીતે લાગત દર વર્ષે ત્રણ ત્રણ તાકાતની પૂરતી થાય, તો ચોથે વર્ષે કાંતો રેડીઓ બધ કરવો પડે અથવા કાપડ વેચી શકાય તેટલો વધારો પડે. કોઈ કહેશે કે દર વર્ષે કાપડ નીપજવું ગય તેમ કાટવું ગય, પછી વધારો ક્યાંથી રહે? પણ છ મહીના કે વર્ષમાં કોટો તે કપડાં જુદાં—મહારથી વેચાણ લાઇએ છીએ તે. ધરમાં સૂતર કાંતી તૈયાર કરેલ કાપડ કાંઈ નહિ તો એ વર્ષ તો ચાલે જ.

માત્ર વાત એટલી જ છે કે રેડીઓ નિષ્ક્રિય ચલાવવો નોંધએ ખાસ અગ્રચાણના કારણે કે અનિયમિતપણાને લીધે સૂતર ન થયું એ બહાનું ન ચાલે. ગમે તેવી અગ્રચાણના કે શોકસંતાપના પ્રશ્નને અથવા આજસ કે અનિયમિતપણાને લીધે, ચૂલો સળગાવ્યા વિના નથી ચાલતું, જેમ રસોઈ ક્યાં વિના ન જ ચાલે, તેમ સૂતર કાંત્યા વિના પણ ન જ ચાલે. આટલી વાત સમોટ કંસી જવી નોંધએ.

જેહૂતને ખેતીનું કામ હોય. તેમનાં ઝૈરાં પણ ઉલોગી હોય છે. તેઓ ખેતીના કામમાં ઘણી મદદ કરે છે. વળી ટોરદાંખર સાચવવા ઉપરાંત તેમને બીજાંયે ધરકામ હોય. આ લોકોને વખત ક્યાંથી મળે? આવો અંદાજ લખાને થાય, એ સ્વાભાવિક છે. “વર” ધરનાં બીજાં કામે માટે વખત નથી મળતો એવી ફરિયાદ કોઈ નથી કરતું. રેડીઓ નાખક થયે લગભગ ચાલીસેક વર્ષ થયાં. એટલે ધરકામમાંથી તેની ગણતરી નીકળી ગઈ. હવે ધરકામ તરફ પાછું રેડીઓને સ્થાન મળવું જરા કઠણ છે. રેડીવા અને સૂતર કાંતવા પૂરતો વખત જેહૂત કુટુંબ ધારે તો બચાવી શકે. આ કામ પહેલાંના વખતમાં મુખ્યત્વે કરી ધરનાં આધેડ ઝૈરાં કરતાં, અને જીવાન અને સચકા સ્ત્રીઓ ખેતીમાં મદદ કરતી. આજ પણ

તેમ જ થાય. પહેલાં કરતાં હાલ ખેતીના કામમાં કોઈ ખાસ કામ વધ્યાં નથી. વળી ખેતી કાંઈ બારે માસ ચાલતી નથી. જેહૂતને ત્રણ ચાર મહીના સખત કામ પહેચે છે, પણ બાકીના મહીનામાં કામ હલકું રહે છે. કેટલાક તો લગભગ નવરા રહે છે. આ કામ માટે માત્ર આટી એટલી જ છે કે જે કામ ધરમાંથી નીકળી ગયું છે, તે ફરી કોણ દાખલ કરે? રેડીઓ ધરમાં દાખલ થાય તો સ્ત્રીઓને માથે એક નહું કામ આવી પડે. આ પીડા હાથે કરી કોણ વહેરે? આ પીડા છે—એક નવો બોલો છે—આમ માનવું એ અણસમજનું પરિણામ છે. સ્ત્રીઓ ઘણી કરકસરવાળી અને ધરઅવરથામાં બહુ કુશળ હોય છે. તેમને રેડીઆના કામદા સમજાવવામાં આવે તો તેઓ જરૂર આ ઉલોગ ધરમાં દાખલ કરે. સ્ત્રીઓને કાને રેડીઆના હજી પડ્યા માત્ર પડ્યા છે. પરદેશી કાપડના ગરકામદા અને રેડીઆના લાભો નો પુરો કરતાં સ્ત્રીઓને સમવવામાં આવે તો રેડીઆનો પ્રચાર વેગથી થાય. મહાભાઈએ ‘નવજીવન’માં રેડીઆ-પુરાણ લખ્યું, પણ તે પુરવર્ગે વાંચ્યું અને વિચાર્યું. સ્ત્રીઓને આ નવા પુરાણના અધ્યાયની હજી ઓછી ખબર છે.

ઉપર કાપડની ખરાબતનો હીસાબ ગણાવ્યો તેમાં ફની કિંમત કે કંતામણીની સખૂરી ગણતારમાં આવી નથી. આથી ધરનું કાપડ સરતું પડે છે. આ વાત હાલની દુનિયાના અર્થશાસ્ત્રના હીસાબે ખોટી લશે. પણ તો એ અર્થશાસ્ત્ર ખોટું છે, અને મનુષ્યજાતનો મંદાર કરનાર છે, એ વાત સિદ્ધ અર્થ ચૂકી છે. ઉપર દર્શાવેલી વહેવાર નીતિને હાલના અર્થશાસ્ત્રીઓ economically unsound એટલે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખોટી ગણતરી છે, એમ કહે છે. આ વિવાદનો અન્ત નથી. ધરપાત્રવતી વાતને આપણે તો પકડી લઈએ.

જેહૂત દાણા પકવનાર છે. ગોતાના ખેતરમાં જે અનાજ પાકે છે તે જ તે ખાય છે, અને બાર માસ ચાલે અને નથી સાલ માટે બી માટે નોંધએ તેટલું રાખી બાકીનું તે વેચે છે. અંગ્રેજ શત્રુ અવાધાથી

ખેડૂતવર્ગ પાપમાત્ર થયો તેથી ધણા ખેડૂતોની આ સ્થિતિ રહી નથી. પણ સામાન્ય નિયમ આવો હતો અને હોવો જોઈએ. એટલે ખેડૂતને અનાજની કિંમત મજાવાની હોય નહિ. જેમ એક ખેડૂત શાક માટે દસ પાંચ વેલ ઉછેરે અને શાક ખાપ તેની કિંમત ન ગણે, કેમકે તેની પાછળ તેને કાંઈ મહેનત કે ખેડખાતર કરવાનાં હોતાં નથી; વળી કંટાળના પાકની મોસમમાં શીંગો લાવી શાક કરે કે લીલવા ખાપ અને ધરતે જ આજરીના પાકનો પોંક ખાપ તેનો જેમ ખેડૂતને હીસાગ હોતો નથી તેમ કપાસ વાવનાર પોતાના કુટુંબના અપ પૂરતો કપાસ રાખી લે તેની પણ તેને કિંમત ન જ હોય. કપાસની ખેતી ન કરનાર ખેડૂત પોતાના કુટુંબના અપ પૂરતો કપાસ ખીળ પાક એગો વાવી શકે. આ રીતે જેમ ખેડૂત અનાજની કિંમત કદિ ગણતો જ નથી, તેમ કપાસ માટે પણ આ જ હીસાગ તેને લાગુ પાડી શકાય. એટલે જો તેને તેની કિંમત હોય તો તેને માટે અનાજ અને કપાસ અમૂલ્ય છે.

હવે તે ઉપરની મજૂરીનો સવાલ રહેલો. હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ કુટુંબે પોતાના કુટુંબ માટે ચત્તી સ્ત્રોષ ઉપર ચઢતી ખરાબતતો હીસાગ નહિ દાઢયો હોય. અનાજ સાફ કરવું, ઢળવું, ખાંડવું, તે માટે બજાજી, પાણી, વગેરેની મજૂરી મઠાવી હોય એવું કોઈએ ભાગે જ સાંજીયું હશે. (વીશીએ માંડી જેમણે વેપાર આદર્શો છે, તેમની ચાત જુદી છે.)

આ જ રીત સૂતર તૈયાર કરવાની રીતને લાગુ કરી શકાય. જન્ને ક્રિયાઓમાં મનુષ્યજીવનના ટકાવની વાત છે. પહેલીથી થરીરને પોપણ મળે છે, બીજીથી થરીરનું રક્ષણ થાય છે.

ઉપરની રીતે ખેડૂત કુટુંબને પોતાના ધરમાં ઉત્પન્ન થતા સૂતરમાંથી કાપડ બનાવવા માત્ર વજાટનું જ અર્થ થાય, એ વાત મદજે મમજી શકાયો.

ખેડૂત સિવાયનો સામાન્યવર્ગ જાર મદીનાની અનાજની ફસલ ભરે છે. આ વર્ગ માટે અર્થનો ઉપરનો હીસાગ જ લાગુ કરી શકાય. એટલે તેઓ જેમ અનાજ વેચાણ લે છે, તેમ ૩ પણ જાર માસ કંતાપ તેટલું વેચાણ લે તેમાંથી તે સૂતર કરે અને તે જ સૂતરનું કાપડ વણાવી પહેરે. એટલે તેમને ૩ અને વજાટનું જ અર્થ પડે એ દેખીતું છે.

શ્રીમન્ત વર્ગ માટે હીસાગ જૂરો જ ગણાય. આ વર્ગ માટે ભલે ૩ વાવવાથી તે કાપડ થતા મુધીની તમામ ક્રિયા કારીગરવર્ગ જ કરે. તેઓ તેમને મ્હો મામ્યા દામ આપી કારીગરીને પોગે એ જ છટ છે. એટલે માત્ર આ વર્ગને જ ખાદીનું બધું અર્થ માયે પડે, પણ તે બહુ જૂજ છે. એટલે ખરી રીતે જોતાં, અર્થસાધના નિયમો જૂજ વર્ગને જ લાગુ પડે છે, અને ખાદીનો મોટો વર્ગ બજારમાં ખાદી ખરીદવા જતો નહિ હોવાથી એને તો નામના પૈસે જ કપડાં મળી રહે છે. તો પછી ખાદીની મોંઘવારી ક્યાં રહી ?

શંકરલાલ દારકાદાસ પરીખ.

ખાદીનો પ્રશ્ન

અલાહાબાદમાં સવિનય લાંગ સમિતિની તપાસ વખતે સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિના ખાદી ખાતાના મંત્રી શ્રી. વિશ્વંકરનાથ બજાપાઇએ નીચેની યાદી રજૂ કરી હતી:—

ખાદીનો પ્રચાર

દેશની એક મોટામાં મોટી જરૂરિયાત કાપડની ખાખતમાં હિન્દુસ્થાનના લોકો આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વ-તંત્ર અને સ્વાવલંબી થાય, એ જ હાથકંતામણુ અને હાથવણાટનું કાપડ વાપરવાનો ઉદ્દેશ છે. એનો અર્થ તો એ જ કે ખાદીની ઉત્પત્તિ એટલે સૂધી વધારી મૂકવી કે હિન્દના બજારોમાંથી પરદેશી કાપડનો મંપૂર્ણ બહિષ્કાર થઈ જાય. પરદેશી વેપાર વડે જેઓનું આર્થિક શોષણ થઈ રહ્યું છે, તેઓ નીચેની હરકાઈ રીતે વિદેશી કાપડ દેશમાં આવતું અટકાવી શકે: (૧) કાયદા વડે, (૨) બહિષ્કાર વડે, (૩) હરિકાષ્ટ વડે અને (૪) ઘેરેઘેર ખાદી ઉત્પન્ન કરીને.

ઈંગ્લેંડે પોતાના રક્ષણ માટે, પરદેશી કાપડની અટકાયત માટે રક્ષણની નીતિ અનુસાર કાયદા બેંચાળે, તેનો સખત અમલ કરાવી, હિન્દના કાપડનો પોતાના બજારોમાંથી કેવો બહિષ્કાર કરેલો તે જગતભરે છે. પણ તેવા કાયદા ઘડવાની આપણી પાસે દબ મત્તા નથી. બહિષ્કાર એ જ આપણું હથિયાર રહ્યું, અને તેનો આશ્રય તો ઉત્તરોત્તર પધના પ્રમાણમાં લેવાઈ જ રહ્યો છે; પણ એટલા બહિષ્કારથી કામ શરૂ એમ નથી. પરદેશી વસ્ત્રો ત્યાગ કરીને, તેની ખોટ પૂરી પાડવા, જરૂરી સ્વદેશી કાપડ આપણે ઉત્પન્ન ન કરીએ તો બહિષ્કાર મુશ્કેલ

સાધ્ય નહિ. કેમકે માણસને સરીર ઢાંકવા કપડું તો જોઈએ જ. માગ કરતાં કાપડની ઉત્પત્તિ ઓછી હશે, તો લાવ ઉઘા રહેવાના જ. દેશલક્ષિની લાગ-ણીથી, લોકો કદાચ થોડા વખત સૂધી વધારે કિંમત આપીને પણ સ્વદેશી કાપડ ખરીદે, તો પણ દેશની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, કેવળ દેશલક્ષિ લાંબા કાળ સૂધી ન નબી શકે. ગરીબાઇના જોગ નીચે કચડાઈ ગયેલા લોકોમાં 'સ્વદેશી બધું ખરાબ' એવી ભાવના પરદેશ સરકાર તરફથી ઘણાંઓ સૂધી તરફીબધી કેળવવામાં આવે અને પરદેશી રીતરિવાજો, વિચારો અને ચીંતો પર મોઢ લગાડવામાં આવે—પછી લલે તેમાં માલ કરતાં રોજ જ વધારે હોય—તો પછી આવા લેક્ષિ-અર્થશાસ્ત્રના કારણને વશ થઈ જાય એ દેખીતું છે. માટે પરદેશી કાપડના સફળ બહિષ્કારને માટે, જરૂરી કાપડ ઉત્પન્ન કરવું એટલું જ નહિ, પણ તે ઓછી કિંમતે પડે તે રીતે ઉત્પન્ન થવું જોઈએ.

હરિકાષ્ટનો સવાલ

આને હાલને હરિકાષ્ટ થવાની જ, તો ખાદી હરિકાષ્ટમાં ટકી શકે કે કેમ તે સવાલ વિચારવો જોઈએ. આ ખાખત માટે ઘણી જ શંકા છે, અને મારા અભિપ્રાય મુજબ તેમ હોય એ સ્વાભાવિક છે. હાથની શાળના કાપડની કિંમત યાંત્રિક શાળથી તૈયાર થયેલા કાપડની કિંમત કરતાં વધારે હોય

જાતનો માલ અમુક વર્ગોને પૂરો પાડે, પણ બીજાં આ હદ ઝાળગીને હાથની સાળને લીધે, મિલન ઉલોગનો સમૂળગો અદિષ્ટકાર થવા જેવું થાય, ત્યારે તે ઉલોગ પોતાની રિયતિ મક્કમ રાખવા માટે ઘટતાં પગલાં લેવા માટે જ. આમ થયું કે હરિદાસ શરૂ થાય. એટલે વ્યાપારી ધોરણુસર ચલાવવા છતાં, હાથકંતામણુ અને હાથવણુમણુ ફાટી શકે નહિ. એ રીતે નાના પ્રમાણમાં, વ્યાપારી ધોરણુસર ખાદી ઉત્પન્ન કરવાના સંધના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડવાના જ, અને ૫, ૧૦, ૫૦, કે ૧૦૦ હાથની સાળોનાં કેટલાંયે ધરખાતનાં વારંવાર ભારી પજાતો કાતે અનુભવ. આ વાતની સામિતી છે. એ પણ કમલ કરીએ, કે લવિષમાં ખાદીની ઉત્પત્તિનું ખર્ચ એટલે દરજ્જે ધટાડી શકાય, કે તે મિલના કાપડની હરિદાસમાં ટકી શકે, પણ એ સમય બહુ દૂર છે, અને કદાચ ત્યાં સુધી ન પણ પહોંચાય, અને આ હિલચાલ તે પહેલાં બધું પણ થઈ ગઈ હોય. તે પછી આ શું ચેતો ઉકેલ કેમ લાવવો ?

એક જ ઈલાજ

પહેલી વાત તો એ કે વ્યાપારી દરિએ ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનું માંડી વાળી, હરિદાસનો વિચાર કાર મકેલો નોંધએ, અને આપણા તમામ પ્રયત્ન સ્વાલ હાથની દરિએ થવા નોંધએ. આપણે ત્યારે અચાલ કે હરિદાસ ન કરી શકીએ, તો એટલું તો જરૂર કરી શકીએ કે આપણી જરૂરીઆતો સ્વતંત્ર મહેનતથી આપણે પૂરી પાડીએ. ઉત્પન્ન કરનાર પણ આપણે, અને વાપરનાર પણ આપણે જ એમ થઈ શકે, અને આત્માની પરિસ્થિતિમાં અને તો આ જ રસ્તો વ્યાજબી લાગે છે. સત્તર કે ખાદીની બનાવટ માં હરિદાસ કરવાનું માંડી વાળવું. દરેક કુટુંબે પોતાને રેંદીએ પોતાને જરૂરી સત્તર કાંતી લેઈ અને પોતાનો કેટલોક વખત એ આજસમાં ગુમાવી ન દે, તો દરેક જગ્યા આટલું તો સહેલાઈથી કરી શકે, નવરાસની ધડી, જે કાં તો ગરખાં મારવામાં કે હસવાપેલવામાં કે વાતોના તણાકામાં ખોઈ નાંખવામાં આવે છે, તેના રેંદીએ ખેસવાથી કેટલો

સદુપયોગ કરી શકાય. આ રીતે કંતાવલા સત્તરની કિંમત રૂના જેટલી જ હશે, અને એ કુટુંબનું એક માણસ વણી શકે તેમ હોય, અને તેની પાછળ ફક્ત દર રોજબરોજ જ કદાક ગાળે તો એ ખાદીની કિંમત રૂની કિંમત કરતાં વધારે નહિ થાય. આ જ રસ્તો ઈચ્છવાનું છે. દરેક કુટુંબ પોતાને જરૂરી સત્તર અને ખાદી પેદા કરીને પોતે જ ઉત્પન્ન કરનાર અને પોતે જ વાપરનાર બની, આ બાબતમાં સ્વાલ વધેથી થઈ જાય. આમ થવાથી, હરિદાસનો પ્રશ્ન જ નહિ રહે, અને માલ વાપરનારને બજારથી લાવવાનું રહેશે નહિ, એટલે બજારની હસ્તી ઉડી જશે. ગમે તેમ પણ બજાર ઝોળાં તો થઈ જ જશે અને તે પણ ફક્ત એની જાતના કાપડ માટે, કે જે વસ્તુઓ કારીગરીવાળી હોવાથી ધરમાં પેદા ન થઈ શકે તેમ હોય, અને જેને માટે લોકોનો મોહ હોવાથી તેના વાપર છાંડી દેવામાં ન આવે હોય.

દલાલોને રજા

પણ દરેક કુટુંબ કે માણસ કંઈ વણકર ન થઈ શકે, અને અસલી રીતોનું એ અનુકરણ હાથમાં રખ લાગે. માટે, ઉપરની ચોજનાને એ બચાવ રચે આપણું હોય તો, દરેક કુટુંબ ભલે વણકર ન થાય, પણ કેટલાંક કુટુંબોનો સમૂહ એવી રીતે એકત્ર થઈને કામ કરે, કે પોતાનું હિત જાળવવા પૂરતા, તે લોકો પોતાનામાંથી જ એક વણકરને ઉપજતી કહાડે. આત્માની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનું એકમાં મોટું દુન્ય તો એ જ છે કે, દરેક લેવક દેવકમાં, અટળક નફો કરનાર આકતીઆ કે દલાલોનો પાર જ ન મળે. ખાદીની પ્રવૃત્તિમાં આકતીઆને રચાન જ ન હોય શકે. આપણે એટલું જ સંજાણવું જરૂરનું છે, કે સત્તર કાંતનાર કુટુંબ અને વણકર વચ્ચે કોઈ પણ દલાલ ધૂસી ન જાય. કેટલાંક કુટુંબોનો સમૂહ એ રીતે એકત્ર કામ કરવા માટે કે પોતાને જરૂરી ખાદી પોતે તૈયાર કરી, પોતે જ વાપરે. એક વણકર, આગલા વખતની દેથી ખાડની સાળ ઉપર ફ થી ૮ વાર કાપડ દર

રોજ વણી શકે. એ હીસાએ, એક વરસમાં એ જોહામાં જોહા ૨૪૦૦ વાર કાપડ પેદા કરે. એ સરેરાશ ૧૬ કરતાં વધારે કુટુંબને માટે ખસ થઈ પડે. આટલાં કુટુંબોએ મળીને કંતિ પોતાનામાંથી જ એકને વણાટનો ધંધો શીખવવો, કે એક વણકરને રોજી લેવો. જેમ એક ગામડાની રચનામાં, એક સુધાર કે એક લુહારને સ્થાન હોય છે, તેમજ એક વણકરને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ, અને સુધાર લુહારને જેમ ધરાશી મળ્યાં જ કરે છે, તેવી જ રીતે વણકરને પણ ધરાશી મળ્યાં કરે. જો આ યોજના પણ અમલમાં ન મૂકાય, તો વણકરોને પાડોશના ગામડામાં રાખીને, તેમને કામ બદલ મહેનતાણું આપી રાકાય. ૧૬ કુટુંબો મળીને, એક વણકરને બારે માસ કામ આપી શકે, એને માટે દરેક કુટુંબે રોજ એક છાંંક (નવદાંક) સુતર કાંતવું જોઈએ, અને નિશચ હોય તો એટલું તો સહેલાઈથી કાંતી રાકાય. આને માટે, આ કુટુંબો મસતા ભાવની મોસમમાં જરૂરી ૩ ખરીદી લે. જેટલાક તો કપાસ પકવતા જ હોય, તેમને તો ખરીદવાનું પણ ન હોય. દરેક પોતાનો રેંદીઓ અને ખીજી વસાવે. બધું સુતર એકઠું કરીને બેસું જ વણાવે, અને ખાદી મુતરના પ્રમાણમાં વરાડે પડતી વહેંચી લે. આ મહાકારી રીતે દરેક કુટુંબને જોહામાં જોહા ભાવે ખાદી મળી જાય. આમાં કંઈ જ મુશ્કેલ નથી; હિસાબ પણ સારો અને યોજના નિષ્ફળ થવાની જરાયે જાંક નથી. આવા સમૂહો, આખા દેશભર સંખ્યાબંધ બંધાઇ જવાની જરૂર છે. દરેક ગામડે અને મહેસાણે જરૂર જેટલા સમૂહો આવી મોકલણ મુજબ બંધાઇ જાય, અને આપસમાં સંપીને રહેનાર કુટુંબો અનુકૂળ રીતે જોડાઈને કામ કરવા માડે. આને માટે ખર્ચ નીચે પ્રમાણે જોઈએ: ૧૬ કુટુંબ માટે ૪૮) રૂપિયાના ૧૬ રેંદીઆ, ૧૬) રૂપિયાની ૧૬ ખીજી, અને ૧૨૦) રૂપિયાનું ૪ મણ ૩ મળી કુલ રૂ. ૧૮૪)નું ખર્ચ એક વખત કરવું પડે. દરેક કુટુંબે રૂ. ૧૨) ભરવા પડે, અને જેમ જેમ કાપડ વણાય, તેમ તેમ વણકરને વણામણ આપ્યાં કરીને, સદાને માટે લોકો પોતાની એક મુખ્ય વરંદિયાત માટે સ્વતંત્ર થઈ

શકે. આ યોજના આખા ગામડા માટે સાચ તો વધારે ઉત્તમ. આ અખતરો દેશભરમાં કરવો જોઈએ. કામ તો મહાભારત છે, પણ એમાં જ દેશની મુક્તિ રહેલી છે. એને માટે યોજનાશક્તિ અને સમયની જરૂર છે, પણ એક વખતે યોજના સંપૂર્ણ થઈ કે, સ્વરાજ્યને વાર નહિ લાગે.

ખીજા રસ્તા

અંતિમ ઉદ્દેશ તો ઉપર બતાવ્યો તે જ છે, પણ ન્યાં સુધી આપણી યોજના પૂરેપૂરી અમલમાં ન આવી શકે, અને ન્યાં સુધી સમય પણ અનુકૂળ ન હોય તે દરમિયાન ખાદીની ઉત્પત્તિના ખીજા રસ્તા પણ અખતરો કરવાની જરૂર રહેશે. આ વખતે તાકડો સારો છે, અને દેશભક્તિની લાગણી સર્વત્ર આપેલી છે. પૂરી પડી શકે તે કરતાં ખાદીની માગણી વધારે પ્રમાણમાં છે, અને ધણા માણસોએ તો ખાદી જ વાપરવાનાં ત્રણ લીધેલાં છે. એવા લોકો જરૂર પડે મોંઘા ભાવે પણ ખુશીથી ખાદી ખરીદે છે. તો પછી આપણે ખજાણામાં વેચવા માટે પણ ખાદી બનાવી રાખીએ. આ પ્રાન્તમાં ધણાએ વણાટનાં મધકો છે—રાનગ, મકે, મથાર, નવાખજાન, રૂણીપુર, લુલ્હદ શહેર, વગેરે અને ખીજા નોર, મુસદાબાદ, અલીગઢ કત્યાદિ જિલ્લાઓમાં પણ ખીજાં કેટલાંયે છે. આ બધાં ખાદીનાં મધકો કદી રાકાય. વણકરો હાથની ખાદી વણવાનું કળૂપ કરે, એટલે તેને માટે પૂરતા પ્રમાણમાં મુતર પૂર્વે પાકતા આસપાસનાં ગામડાઓમાં રેંદીઆ વહેંચી દેવા જોઈએ. વણકરો અને કાંતનારાઓ, પોતપોતાના ધરમાં બેઠી કામ કરે જેમ થયું જોઈએ.

મારા મરીરાજા મિત્રોને હું કહું કે તેઓ ખાદીનાં કારખાનાં સ્થાપવાનું બંધ કરીને, આ રીતની ઉત્પત્તિનું કામ હાથમાં લે. તેઓ દેશભક્તિથી પ્રેરાઈને અખતરો મારે પેસા મેટી રવા છે. તેઓએ ગૃહલેખની પદ્ધતિ હાથ ધરીને, ધતું તુકસાન અદકારવું જોઈએ.

આ સિવાય, આવાં જ બીજાં ધણાં નાનાં મધકો પણ છે. નાના મરીરાજા તેમને હાથમાં લઈ લે.

પ્રાન્તિક સમિતિની મદદ માગવામાં આવશે, તો સમિતિ ધણી જ ખુશીથી, હરકોઈ જાતની માહિતી અને સલાહ આપી શકશે, અને મથકોની યોજના તેમજ તૈયાર માલની ખપત કરી આપવામાં પણ મદાય આપશે. સંયુક્ત પ્રાન્તના મહાસભાના કાર્ય-

કર્તાઓએ, ઉપર દર્શાવેલી રીતે કુટુંબોના સમૂહ અને ખાદીનાં મથકોની યોજના અમલમાં મૂકવા, તાકીદે કામે લાગી જવું જરૂરનું છે, અને આડે આવતી હરકોઈ મુશ્કેલી ખાખત, પ્રાન્તિક સમિતિની સલાહ વગરસંકાયે તેઓ માગી શકે તેમ છે.

ખાદીની ઉત્પત્તિ

સંયુક્ત પ્રાન્તના ખાદી ખાતાના મંત્રી અમે નીચે આપીએ છીએ:—

પહેલાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, આપારની દૃષ્ટિથી ખાદીને ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર ઊડી દેવા નોંધ્યો, અને ધરગથુ ધધા તરીકે જ એને ખીસવત્રો નોંધ્યો. દરેક કુટુંબ પોતાને માટે સૂતર કાતે, અને જરૂર નોંધતું કાપડ વણાવી લે. આવા પાયા ઉપર ખાદી ઉત્પન્ન કરવા માટે, તેને અમલમાં મૂકવા માટે બધારણ જેટલું સાફ કરવામાં આવ્યું હશે તેટલા વખત ઓછા લાગશે. જેઓ બધારણને ધ્યાનમાં લીધા વગર લાળે, દુકા વખત માથાં કરે છે તેઓ ભૂલ ખાય છે. કેટલાક કહે છે કે સ્વરાજ ૬ માસમાં મળી રહેશે. કેટલાક ૬ વર્ષ આકે છે. ખીજા કોઇ ૩૦ વર્ષનો આંક મૂકે છે, અને કોઇ તો એથી પણ વધારે ! પણ જે દિવસ ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનું બધારણ સંપૂર્ણ થશે તે દિવસે જ સ્વરાજ છે. આ બધારણ વધારે વિસ્તૃત થતું નોંધ્યો એટલું જ નહિ, પણ વધારે સાફ પણ થતું નોંધ્યો. દેશ કે દેશનો કોઇ પણ ભાગ કેટલા વખતમાં કપડાંની જરૂરીયાતો વિશે સ્વાધ્યયી બને, તેનો આધાર તેની કામ કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે. તે શક્તિમાં જરૂર નોંધતાં સાધનો તથા માણસો પણ આવી જાય છે. રૂની ઉત્પન્નની સગવડ, તેને ખરીદવાની શક્તિ તથા ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ

પંડિત વિશ્વંભરનાથ બજાપાઈની લેખમાલા

બધાનો જે અંદાજ કાઢવામાં આવે, તો આખ દેશને કે તેના હરકોઈ ભાગને ખાદીએ મદદ લેવાં કેટલો વખત લાગશે તેની કોઇ પણ ગણતરી કરી શકશે.

રૂની ઉત્પન્નના આંકડાઓ

સાધનોમાં મુખ્ય વસ્તુ કપાસ છે, આખ દુનિયામાંથી જેટલો રૂનો પાક ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી રૂ જેટલું રૂ એટલે કે ૮૦ કરોડ શેર (બંગાળી) રૂ હિન્દુસ્તાનમાં પાકે છે. આમાંથી ૩ લાખ ગાંસડીઓ જેટલું રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. સુરેરાઈ દરેક માણસને વરસે ૧૫ વાર કપડું નોંધ્યો. અને તેનું વજન લગભગ ૨૩ શેર થાય. તો જેટલી ઉત્પન્ન છે તેટલો જ જરૂરીઆતનો પણ આંકડો આપી રહે છે. ખીજા કોઈ પણ જાતના ઉપયોગ માટે જતાં પણ રૂ વધતું નથી, પણ કદાચ કપાસના વાવેતરની જમીન વધારી શકાય. ખરી રીતે તો છેલ્લાં ૬ વર્ષ પહેલાં જેટલી જમીનમાં કપાસનું વાવેતર થતું, તેનાથી ઓછી જમીનમાં હાલ કપાસ વધાય છે. ૧૯૧૩-૧૪ તથા ૧૯૧૪-૧૫ માં ચાર-સો ચારસો પાઉંડ વાળી ૫૦ લાખ ગાંસડી રૂ થયું હતું, અને ત્યારે કપાસનું વાવેતર વધારે હતું. અને તોજણુ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે એટલું રૂ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ એક પૂમકું

આપણે બહાર મોકલી રાખીએ એમ નથી.
અપાન, ઇન્ક, ઇલાકી, ફાન્સ વગેરે પરદેશમાં
હાલ દિ-દુસ્તાન ૨૦ કરોડ રોર ૩ મોકલે છે. આ
તો જરૂર તદ્દન અટકાવવું નોંધ્યો. દિ-દુસ્તાનની
મીલેમાં ૬૨ વર્ષે જેટલો રૂનો ઉઠાવવાય છે, તેને
અદિ ગણુઓમાં લેવામાં આવ્યો નથી, કારણ આખી
પ્રજામાંથી અમુક ટકા ભાગ તો એવો રહેશે જેઓ
આદીને બદલે મીલના કાપડનો ઉપયોગ કરશે. આ
રીતે જરૂર નોંધવું ૩ તો દેશની પાસે છે, પણ
દેશની ઉત્પન્ન દેશમાં જ વપરાય એને માટે જરૂર
પ્રયત્ન કરવાની બાકી જરૂર છે, અને જેટલુંક ૩
ફાન્સ પહે તે સાડ વધારે જમીન કપાસના વાને-
તર નીચે લાવવાની જરૂર છે. હજી એક બાબત
કહેવી રહી જાય છે, અને તે પૈસાદાર વર્ગ સમગ્ર
રૂને એક જગ્યાએ એકઠું કરી ફૂનિમ રીતે તેની
કિંમત વધારી મૂકે તે વિશે છે. ખાદી સોંપી કર-
વાનો એ જ ઈલાજ છે, કે એવા પૈસાદાર વર્ગના
દુધમાં રૂને ન જવા દેવું. એવા લોકોના ગોદામમાંથી
રૂને કાઢીને, ઘેર ઘેર કાંતનારને પૂરું પાડવું નોંધ્યો.
દરેક ગામે કે કુટુંબી બની શકે ત્યાં સુધી લાગણું
ખેડત પાસેથી ૩ ખરીદી લેવું નોંધ્યો.

૧ પ્રત્યેક જણની ફરજ

પછી કાંતનાર નોંધ્યો. ૩૨ કરોડની પ્રજાએ
૮૦ કરોડ રોર સુતર કાંતવું નોંધ્યો, એટલે કે
પ્રત્યેક જણે દર વર્ષે અઢી રોર સુતર કાંતવું નોંધ્યો.
વસ્તીમાંથી પુરોને તથા ઘડેજમાં વસતા લોકોને
બાદ કરતાં પણ, સ્ત્રીઓ જ ને દરેકજનું દાંડ
તોડી સુતર ક્રિતિ તો કંતામણીને પ્રથમ પ્રજા માટે
ઉત્તમ જાય. અને દાંડ તોડી શું બધું છે?
સુધરેલી સ્ત્રીઓએ પણ એટલું સુતર કાંતવા જેટલા
જેર માટે મગરૂર થવું નોંધ્યો. ફરકાબાદ તથા
જુન-દયાદેરમાં તો ખરડી ડાકીઓને પણ ૧૦ થી
૧૨૩ અંકનું ૩૦ તોલા સુતર કાંતવા મેં નોંધ્યું છે.
હજી પણ હું નથી માની શકતો કે આ ખરૂં છે.
દેશની લાજ દાસ તો સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે.

તેઓ કાંતીને થોડાં વરસો પૂર્વે જ લાખો રૂપિયા
કમાતી. તેઓ પોતાના કુટુંબને સ્વામ્ય બનાવતી,
અને આખા પરને પોતાના શીયે કરીને વણેલાં
કપડાંથી ભરી દેતી. તે કપડાં તેમનાં હૃદયની શુદ્ધિ
રૂપ અને આત્માના સુખરૂપ હતાં. કપડાંને એક
કકડા પણ તેમની જ ગંપતિ હતી. ધરકામ કરી
રહ્યા પછી બચી રીઓ અસહન વારામાં પોતાના
બાણી આગળ રેડીના લેખને બેસતી, અને તેને
ફેરવતાં ફેરવતાં ગીત ગાતી ને ૩ કાંતતી તે વખતે
દિ-દુસ્તાન બધું મુખી હતું. ત્યારે કયાંઈ લગ્નકરી
મંત્રી નહિ. બીજાઓને પૈસો પડારી લેવાની ખરાબ
ક્રિતિઓ મનુષ્યમાં તે કાળે ન હતી. બધું ભરું ભરું
હતું, સર્વત્ર ગોનાપ હતા, અને લોકો સ્વતંત્ર હતા.
ત્યારે હવે સ્ત્રીઓ આટલું સમજીને દિ-દુસ્તાને કપારે
સ્વતંત્ર કરશે? દેવો જ્યારે થાડા, ત્યારે તેઓ
દુર્ગા, સરસ્વતી તથા લક્ષ્મી પાસે ગયા હતા. સ્ત્રીઓ
તો શક્તિરૂપ છે. અને લોકો તેમને દુર્ગા, સરસ્વતી
કે લક્ષ્મી યથા પ્રાર્થના કરે છે, કે નેથી દિ-દુ-
સ્તાન સ્વતંત્ર, સ્વામ્ય, અને મુખી થાય. કાંત-
નાગ તો છે જ. પણ આ મંદિર એમને પહેલાં
વાનો છે. અને એમાં આપણે દીક્ષા પરીએ તો
વાકે આપણો જ દે.

કાંતવાની કળાને એક રાજ મેળવવાના કે
જગતમાં સુતરનો વેપાર કરવાના ધંધા તરીકે ગણુ-
વાની નથી, એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમગ્રની નોંધ્યો.
રાજ તો કદાચ નામની જ આવશે, અને વેપાર
કરવા જશે તો નફો કાંઈ નહિ મળે. એવું
જગત તો બધું જ કંપું નોંધ્યો. રાજ કે વેપાર
નહિ પરંતુ પોતાના ઉપયોગાર્થે જ ખાદી
ઉત્પન્ન કરવાની છે. અને ઉપયોગ કરતાં વધુ
ઉત્પન્ન થાય તો વધારે સાફ, ધરકામ કે
પોતાનો ધંધો યથે રહ્યા બાદ જે વખત અમરો
ગ્રંથમાં કે આજનામાં ગાળવામાં આવે છે, તે
વખતનો ઉપયોગ નો રેડીઆ ઉપર કરવામાં
આવે તો કાંતવાને પુષ્કળ અવકાશ મળે, અને તેથી
માણસ જનની જે બીજી મોટી જરૂરિયાત—

કપડાંની—છે તે પૂરું સૂતર કંતાવાથી એની મેજે પૂરી પડે. જો આપણે રોજના અન્ન જેટલી જ રેડીઆની પશુ જરૂરીઆત ગણીને તેનું સેવન કરીએ, તો આપણે આપણી જરૂર પૂરી પાડીશું એટલું જ નહિ, પશુ હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવી શકીશું. દરેક કુટુંબને આની જરૂરીઆત ખાસ સમજાવવાની અને તેમના હાથમાં રેડીઓ આપવાની ખાસ જરૂર છે—તેઓ ૩ કાંતી શકે.

૩ લોઢવાની તથા પીંજવાની ક્રિયા

ખાદી જતપન કરવામાં આ ખીજું મોટું અગત્યનું પગલું છે. કાતવાની સાથે સાથે લોઢવાનું અને પીંજવાનું આવે છે. લોઢવા માટે હાથના ચરખા જે હાલ વાપરવામાં આવે છે તે મંતોપકારક કામ આપે છે. હાથના ચરખાથી જે ૩ નીકળે છે તે ખીલના ચરખામાંથી નીકળે છે તેનાથી વધારે સાફ હોય છે. આકામાં લોઢાતી વખતે ૩ લગભગ ઠાઈ વાર ૫૦ ટકા જેટલું કસ વિનાનું સર્ધ જાય છે. અને પીંજન મથુમાં પાછો ઓછામાં ઓછો ૨૦ ટકા જેટલો તેનો કસ ઉડી જાય છે. હવે ન્યારે દરેક કુટુંબ પોતે હાથે જ કાંતી લે છે, અને દરેકને ટકાઉ માસ જ ગમે છે, તો એ જ વધારે સાફ છે કે દરેક કુટુંબે લોઢવાને માટે એક ચરખો રાખવો, અને નહિ તો છેવટે હાથે લોટીશું કુજ કાંતવામાં વાપરવું. એથી કરીને માલ રમ ટકા જેટલો વધારે ટકાઉ થશે. સરેરાશ ચાર માણસના કુટુંબને ૧૦ શેર ૩ જોઈએ. અને ઘેર પીલીને ૩ કાઢવા માટે ૩૦ શેર કપાસ તેવા કુટુંબે અંધરવો જોઈએ. આમાં કાંઈ બક મજૂરી પડતી નથી. દરેક કુટુંબે પીંજવાનું કામ પશુ હાથે જ કરી લેવું જોઈએ, અને તે સાથે ઘરમાં તાંત રાખવી જોઈએ. અગાઉ એક તાંતવાળા નાના કામદારને આ કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આ વતો. તે અત્યારે પશુ વાપરી શકાય છે. અને એ કામદારને જો જરા સાફ જનારે, તો ઘણી મહેનત બચી જાય. પીંજાર લોકો પીંજે તે ઈચ્છતા જેવું નથી, કારણ એક દિવસમાં કાંતી શકાય તેના કરતાં વધારે ૩ તેઓ પીંજી નાંખે છે, અને પૂણીઓ જો

વધારે દિવસ રહે તો ખરાબ સર્ધ જાય છે, હાથે કાંતીને સારી ખાદી ઉત્પન્ન કરના માટે પૂણીઓ તાજી હોવી જોઈએ એ જરૂરનું છે. વળી પીંજારની ભારે તાંત ધેણે બાજે રૂના રેસાને કાપી નાંખે છે, અને તેથી સૂતરનો કસ ઉતરી જાય છે. નાના કામ કાથી રૂને આટલું તુકસાન પહેંચવું નથી. વળી કાંતનાર પોતે જ જે મંલાળથી રૂને સાફ કરે, એટલી મંલાળથી પીંજારે ઠાઈ દિવસ કામ કરે નહિ. દરેક કાંતનારને રૂના કસની, એમાંથી કેટલા અંકનું સૂતર નીકળી શકે. અને સૂતર કેટલું વજન પકડી શકે તેની માહિતી હોવી જોઈએ. સારી ખાદી માટે અમુક વળનું અને અમુક મજબૂતીનું જ સૂતર જોઈએ. સૂતરની મજબૂતી અને સફાઈને આધાર રૂની ગત ઉપર, લોઢવાની તથા પીંજવાની રીત ઉપર તથા ત્રાક ઉપર ચડાવેલા વળના ઉપર મુખ્યત્વે કરીને છે. જેમ વધારે અંકનું અને મજબૂત સૂતર, તેમ ખાદી વધારે સારી અને મજબૂત થાય છે. કાંતવાની રીત ઉપર જેટલો ભાર મૂકીએ તેટલો ઓછો છે. અને આ બાબતથી દરેક કાંતનારને વાકેફ કરવો જોઈએ.

વણકરો

વણકરો અને હાથની સાજો એ ત્રીજું નજરે આવે છે. શાયની વાત છે કે વેપારઉદ્યોગના અભાવને લઇને વણકરોની વસ્તી દેશ આખામાં ઓછી થતી જાય છે. કોરી, કુરથી અને જુલાહ* લોકો મોટે ભાગે ખીજા ધંધામાં જોડાયા છે, અને નહિ રોમાં કે ખેતરોમાં મજૂરી કરે છે. હાથવણાદોને ઉદ્યોગ પાછો જીવંત થવાથી તેઓ પોતાનો બાપીકા ધંધો કરવા માંડશે, અને અમે એવી આશા રાખીએ છીએ કે દેશ આખામાં વણકરોની તૃપ્ત બિંસકુસ નહિ પડે, સંયુક્ત પ્રાંતો વિશે તે અમને પૂર્ણ ખાતરી છે, કે અહિં વણકરો પૂરતા છે. આ પ્રાંતમાં વણકરોની સંખ્યા ૬,૬૧,૬૭૨ છે ન્યારે મીનોમાં એ જ ધંધો કરતા લોકોની સંખ્યા ૮,૬૫,૪૪૭ ની છે. રોહિલખંડ, મીરાત, કાશી અને આગ્રાના વિભા-

ગામી વણકરો મોટી મંખ્યામાં છે. હાલમાં સૌથી વધારે વણકરો બીજોતર હાલમાં છે. ત્યાં તેમની મંખ્યા ૬૧,૮૮૭ ની છે. પણ આપણા આરે બે મુખ્ય મુશ્કેલીઓ છે. તે એ કે તેમાંના મણા-ખરા ઉંચા અંકના મીઠાના ચત્રરમાંથી કાપક વણા-વરામાં રોકાયેલા છે, આનું કારણ એ છે કે તેમાં તેમને એકાદી મહેનતે વધારે નફો થાય છે. એટલે તેઓને હાથની કનિકી ખાદી કરતાં તેમાંથી અમ-લી કે તમણી આવક મળે છે. રાંડ તથા માઉ જેવાં શહેરોમાં તો એ જ સ્થિતિ છે. તેમના પેના-ના સ્વાર્થ પ્રમાણે જ તેઓ તો કરવાના. એટલે તેમને માત્ર ખાદી વણવાનું ક્યાથી, કાંઈ કાપકો થવાનો નથી. આપણે કતેલ મેળવી શકીએ કે નહિ એનો સંદેહ રહે છે, પરંતુ એ કાપકની માગનીનો જ નાશ થશે જોમએ. આમ ન કરીએ તો પણ વણકરોનો મોટો સમદ તો ગામડાંઓમાં ફેલાયેલો રહે છે, અને તેમની આવક પણ ઓછી છે. થોડું સમગ્રતાએ તો તેઓ ખાદી વણવાનું કામ હાથમાં લે. તેઓ તકન અચાન અને રૂઢિ પ્રમાણે ચાલનારા હોય છે, પણ થોડા ધણા પ્રેમલ પણી તેઓ સમ ને છે ખરા. ખાદી ઉત્પન્ન કરવા માટે જે સુચિત નીમાય તેની આગળ આ ત્રીજું કામ છે.

ખોટા મુશ્કેલી એ છે કે વણકરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે હાથે કાતેલું સુતર તાણામાં કામ આવતુ નથી, અને એથી એને વાપરતું ખડુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આનો અર્થ એ છે કે લોકોને હાલના હાલ આવડતું નથી. પણ એક બે વર્ષ મુકી આ મુશ્કેલી વેડી લેવી જોઈએ. જો વણકરોને સાગ મચવવામાં જૂની રીત શીખવાડવામાં આવે તો થોડે અંશે આ મુશ્કેલી દૂર થાય ખરી. તેઓ પોતે જ ધણેખર જાણે છે કે, તેમની મુશ્કેલીઓ તે કાંઈ કાલની હોતી નથી, કારણે પણ તો વધારે મજૂરી મળે એવા રેગુલી પણ મુશ્કેલીઓ વધારે કરી જનાર છે. અને તેમ દોષ, પણ જૂની રીતે ખારો ખોદીને સાગ ચાલેલી હોય છે ત્યાં હાથે કાતેલું સુતર તાણા અને તાણામાં વાપરી શકાય છે. જો એની ખાણવાળી

સાથે વાપરવામાં આવે તો બધું કાપકો પડે. તેમાંથી ૪૪ ઈચ પત્તાની ૧૨ વાર કે એથી પણ વધારે ખાદી નીકળી શકે છે. વણકરો રૂઢિ પ્રમાણે જ ચા-લના હોયથી તેઓ આટલો ફેરફાર જલદી કરે એમ નથી. કાશી પાસે એક વણકરે નવી સાગ ખોદી, પણ ગામના વાણીએ એના કામ મારફત એની મજ ઉઠાવી કે નવી સાગ ઉપર વધુ કર પડવાનો છે એટલે એ બીચારાએ કરની બધી એ સાગ બંધ કરી! અને તેમ પણ, અત્યારે ગામડાંઓમાં જે વણકરો છે તેમનાથી જ કામ મુદે એમ છે. અને અત્યારની સાથે સાફ કામ આપે એની છે. એટલે દાલ દુરત વણકરોની મંખ્યા વધારવા માટે કે ખોટા વળની સાથે નાંખવા માટે ત્યાં મહેનત કરવાની જરૂર નથી. પહેલા ઇચોવુ દતું તેમ વણ-કરોએ જૂઠાં જૂઠાં ગામડાંઓમાં રહેવાની અને ત્યાં ગામના બધારણ અર્થે કામ કરવાની જરૂર છે. જે કાંઈ ગામમાં વણકરો ન હોય, તો જેમ થોડાં ગામ વચ્ચે સુતર મુદાર એવા એ દોષ છે તેમજ વણ-કરો પણ ધણા ગામોનું કામ કરી શકે છે.

બધારણની અગત્યતા

ટુંકાણમાં નીચેના મુદાઓને અમલમાં મૂકવા માટે બધારણની જરૂર છે.

(૧) દરેક ઘરે ૩ બરી શખનું જોઈએ, કે ફેશની ઉત્પન્ન દેશમાં જ રહે. અને આ અર્થે રૂના ગોદામ શહેરોમાં પૈસાદાર વર્ગની સાક્ષીની નીચે નહિ પણ ગામડાંઓમાં લોકોને દગલક દોવા જોઈએ.

(૨) કામચતુ વાવેતર વધારતું જોઈએ.

(૩) દરેક ઘરને પોતાની ખાદી ઉત્પન્ન કરવાની મદદવાની જરૂર સમગ્રવતી જોઈએ, અને તેને અમલમાં મૂકવા દરેક ઘરમાં હાંલવાને રેડીઓ દોવા જોઈએ.

(૪) દરેક કુટુંબ તરફાને થોડા અગત્યના સુતર કાંતી શકે તથા ઉંચા અંકનું સુતર કાતી શકે તેમ કરવું જોઈએ.

(૫) કંપાસને ઘેર લોટવાથી તથા પીંજવાથી ચતા આર્થિક ફાયદાઓ ખતાવવા નોંધ્યો.

(૬) શુદ્ધ ખાદી વણવાને માટે ગામડાંઓમાં વજુકરો સાથે ગોઠવણ કરવી નોંધ્યો.

(૭) છેવટે ગામનું બંધારણ એવું થવું નોંધ્યો કે દરેક કુટુંબ ઘરમેળે જ પોતાનાં કપડાં પૂરાં પાડે, અને એટલા માટે ગામમાં જ મંડળો રચાવાં નોંધ્યો.

મુખ્ય કામની રૂપરેખા આટલી થઈ. હજુ મહીના મવાસ વિષે મેં કંઈ જ ચર્ચા કરી નથી. એ સવાસ આપણે આગળ ઉપર ચર્ચીશું. અહિં માત્ર ઉપર ખતાવેલા મુદ્દાઓને અમલમાં મૂકવા માટે કાર્યકર્તાઓએ કેવી રીતે કાર્ય માથે લેવું નોંધ્યો તેટલું જ વિચારીશું.

પહેલું દરેક જગ્યા કે શહેર, કે તાલુકા કે ગ્રામ-સમિતિએ તેના સભ્યોમાંથી એકને પોતાની સર-હદમાં ખાદીના કાર્ય માટે નીમવો નોંધ્યો. આથી કરીને જે કંઈ કામ કરવાનું હોય છે તેના તરફ એક સહામદ પોતાની બધી શક્તિ દોરી શકે છે. સમિતિઓ કે કમીટીઓ તો માત્ર સલાહ આપે કે ચર્ચા કરે, દીકા કરે કે નિવમો ધરે, પણ તે બધાને અમલમાં મૂકવા માટે તો કાંઈ એક માણસ જ જવાબદાર ગણાવે નોંધ્યો. કારણ સૌનું કામ તે કાંઈનું નહિ. સમિતિના એ સભ્યે મહાસભાના બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં હાથ ધાલવો નહિ. એમ બહુ બાબતોમાં તણુવાથી કાળજી સ્પષ્ટ થાય છે. કામની વહેવણીથી વખત બચે છે, અને કામ સાફ થાય છે. વળી ખાદીનું કામ તે અમુક જતનનું જ હોવાથી તે સભ્યની વારે ધડીએ દેરબદલી કર્યાં કરતાં તેને જ તે જગ્યાએ કાયમ રાખવો એ સલાહ ભરેલું છે.

બીજાં—જલ્લાની મુખ્ય સમિતિ આ કાર્યવાહક વિભાગને સલાહ કે જરૂર નોંધીને મદદ આપે, તે ઉપરાંત જલ્લામાં મથકો સ્થપવાના કે કામ આગળ કેવી રીતે વધારવું તે વિષે, અથવા તો જલ્લામાં ખાદી પ્રચાર કેવી રીતે વધારે થઈ શકે એમ છે

તે વિષે અભિપ્રાય આપવાનો હક તે વિભાગને હોવો નોંધ્યો. આ બંધી સચનાઓ જલ્લાસમિતિ પાસે પસાર થવા માટે રજુ થાય. તે સમિતિનું મુખ્ય કામ ફોડો એકઠાં કરવાનું જ હોય, અને તેથી કાર્યવાહક વિભાગના એપડાઓ જોવાનો હક તેને રહે છે. આ ખાદી પ્રચાર વિભાગમાં, કાંઈ પણ વિભાગમાં કાંઈ પણ શુદ્ધરથ જે અમર્યા મંદાસ-ભાના ધ્યેયના પક્ષના હોય તે, અગર તો જેઓ મહાસભાનું ધ્યેય ન સ્વીકારતા હોય તેવા પણ, જે તેઓ ખાદીપ્રચારના પ્રશ્ન ઉપર એકમત હોય તો નોંધાઈ શકે છે. તેવો વિભાગ બધા લોકોની સાથે સહકાર રચાવીને સાફ કામ કરી શકે. તે વિભાગના સભ્યોની મંજૂરના આધાર જલ્લામાં જોટલા બેઠો હોય તેના ઉપર રહે, પણ સાધારણ રીતે તેની કંખ્યા બહુ મોટી ન હોય તો સાફ. તેઓ મહાસભાની જલ્લાસમિતિ તરફથી ચૂંટાવા નોંધ્યો, અને પછી કામની એક જ સરખી વ્યવસ્થા થઈ શકે, અને પાછલો અનુભવ કામમાં આવે, એ હેતુથી દર વર્ષે તેમાંથી અર્ધો અરધ સભ્યો બહાર ગય, અને તેટલા જ નવાને રચાન મળે, અને જે સભ્ય ખાસ એ વિભાગ માટે ચૂંટાવો હોય તે તેની બેઠકો ગોઠવે.

કાર્યક્ષેત્રનાં મથકો

કામ સરળ કરવા માટે દરેક જલ્લામાં અમુક મથકો હોવાં નોંધ્યો. એવા દરેક મથકમાં કેટલાંક ગામડાંને સમાવેશ થશે, અને આ ગામડાંઓ ઉપર વધારે સારી દેખરેખ રાખી શકાય. તે માટે મથકથી પાંચ પાંચ માઈલ દુરતાં જ હોવાં નોંધ્યો, અને નિરીક્ષક મહિનામાં એક વાર તો દરેક ગામને નોંધી આવી શકે એટલા માટે એક મથક નીચે ગામડાંઓ રપ હોય તો જસ છે, જે એથી વધારે ગામો હોય તો નિરીક્ષકની સંખ્યા તે જ પ્રમાણમાં વધારવી નોંધ્યો. આ મથકો જુદી જુદી જતનાં હોઈ શકે.

૧. માત્ર કાંતવાનાં મથક.
૨. માત્ર વણવાનાં મથક.
૩. કાંતવા વણવાનાં મથક.

આવાં મધ્યકાંક્ષારા તેમની હદમાં આવેલ ગણેને પૂરતું શાપ તેટલું કાંતવાનું ને વણુવાનું કામ પદ્ધતિ-મર થશે, પણ કામચલાઉ ખાતે થોડા વખત તો ઉત્પન્ન અને વેચાણ એમ બન્ને ચાલુ રહેશે. દરેક મધ્યકનું કામ પૂરું કરવા, કામસમિતિઓ ધડવા, કેડે એકડું કરવા, અને ગામો વચ્ચે સહકાર બાંધવા, તથા એવું બીજું આદીને લગતું કાંઈ પણ કામ માથે લેવા મધ્યક નીચે જેટલાં ગામો હોય તેટલા સભ્યોનું એક મંડળ નીમવું. આ મંડળના સભ્યો દર વરસે દરેક ગામમાંથી મહાસભાના સભ્યોથી ચૂંટાવા નોંધાયે. (તે મંડળને એક કે એથી વધારે બીજા સભ્યોને આર્થિક વ્યવહારને અર્થે ચૂંટવાનો હક રહેવો નોંધાયે, ને આવાં મંડળની કાંઈ જરૂર જણાય નહિ અને કાર્ય ખરોખર થયે જતુ હોય તો તેમને નીમવાં નહિ.) દરેક મધ્યકના મંડળ નીચે એક પગારદાર નિરીક્ષક, એક કારકુન તથા એક ખજાનચી હોવો નોંધાયે. આવાં બધાં મંડળો વચ્ચે પણ સારો સહકાર જમાવવાનું કામ તાલુકા, કે જિલ્લાસમિતિનું હોવું નોંધાયે, કે જેથી દરેક મધ્યકને બીજા મધ્યક વિશે પૂરતી વિગતો મળતી રહે.

નિરીક્ષક મધ્યકના દરેક ગામમાં કેટલા રેડીઆ છે તથા કુટુંબોની સંખ્યા જરૂરીઆતો છે તેની માંધ લેવી. દરેક કુટુંબને કેટલું કાપડાં નોંધાયે હોય તે ઉપરથી તે કુટુંબને કેટલું કાંતવું નોંધાયે તેનો અડસઠો નીકળી શકશે. અને એટલું કે ભરી રાખવા કુટુંબને બલમાણુ કરવા. ને સુતર ભરી રાખવા જેટલા ધંસા તે કુટુંબ આપે તો તો કીક જ છે, નહિ તો ફેંડની ગોઠવણ કરવી જરૂરની છે. તેવી જ રીતે લોડવાના તથા પીંજવાના ચરખાઓ પણ વહેંચવા નોંધાયે, અને દરેક કુટુંબનો વજુકર પણ પણ નીમી આપવો નોંધાયે. કાંઈ પણ કુટુંબ કે,

રેડીઆ વગેરેની કિંમત એજી સાથે ન આપી શકે એમ હોય તો દફાથી કે ભાડે પણ તેઓ બધી કિંમત પૂરી કરે એવી વ્યવસ્થા હોવી નોંધાયે. કાંઈને પણ પૂરતી મગવડ મળવી નોંધાયે. પણ આ બધું કાર્ય વેપારની દૃષ્ટિએ તથા રીતિએ જ થવું નોંધાયે. વેપારી દૃષ્ટિ અને વેપાર એ એમાં ભેદ છે. અમે આદીના વેપારને અનુમોદન આપતા નથી, પરંતુ વેપારી દૃષ્ટિએ આદી ઉત્પન્ન કરવી નોંધાયે એટલું જ કવીએ છીએ.

ઉપર બતાવેલી દિશાઓમાં કામ કરવું એ કદાચ અસાધ્ય લાગે, ઘણાને તો તે જાણીમાં જ રચાત આવી રાકાય એવી આદર્શરૂપ એટલે કે અવ્યવહાર લાગશે. પણ જેઓએ કામ કરી નાંખ્યું છે તેમને તો તેમાં રસ પડે છે, અને તેઓને તેની વ્યવહારતા વિશે મંદિત નથી જ, એક વાર પથરાઈ હશે મુક્યા કે તેનો વગ વધે જ ગયો છે, અને આવા પ્રયત્નની વાતો સાવ સામાન્ય થઈ મંદ છે, હવે આપણે કામ જ કરવાનું રહ્યું છે. પદેસાં કામ કરવું શરૂ કરો, અને પછી જેમ અનુભવ મળતો જાય તેમ ખાસ મુશ્કેલીઓ શોધી કાઢીને તેનો નિવેડો લાવતાં શીખવું નોંધાયે. જે શોધાયે આ કામ કરવું શરૂ કરી દીધું છે તેમને તો તેમાં એટલો રસ પડે છે કે તેમને તે કામ નેપનું પોનાનું જ લાગે છે.

હાલની મદરતની જરૂરીઆતોનું દરેક કુટુંબને ભાન કરાવવામાં, તથા તેને પૂરી પાડવા સર્વેશ્વર બધારણ ધડવામાં જ અને દેશની સ્વતંત્રતાને આધાર છે. અને તે જો આપણે ઘેરેઘેર જઈ જઈને લોકોની સાથે મન ખાલીને વાતો કરીએ તો જ બની શકે એમ છે.

એ ક્યારે કરીશું? આનો જવાબ દરેક મદાન-સભા સમિતિ આપશે.

મુંબાઈમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

હિન્દી મહાસભા ખાદીવિભાગના મંત્રી શેઠ જમનાલાલ ખન્નાજીને મુંબાઈની ખાદીની પ્રવૃત્તિના મળેલા જૂદા જૂદા હેવાલોમાંથી નીચેની હકીકત તારવી કાઢી છે:—

મુંબાઈ શહેર એટલે મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીની દરમાં આવેલું શહેર. આ શહેરના ૭ વોર્ડ છે, અને દરેક વોર્ડ દીક મહાસભાની જીલ્લાસમિતિ છે. મુંબાઈએ ખાદીની વપરાશ વધારી અને ખાદીપ્રચારના કાર્ય માટે નાણાંની મેળીત મદદો આપી ખાદીના કાર્યને ખૂબ વેગ આપ્યો છે. મજૂરીની મોંઘવારીને લીધે અને જૂદાં જૂદાં વિભાગોનો સમન્વય કરવાની અગત્યને લીધે મુંબાઈમાં મોટા પાયા પર ખાદીની ઉત્પત્તિનું કામ હલુ થઈ શક્યું નથી, તો કે મુંબાઈમાં કપાસનું વાવેતર નથી છતાં તે હિન્દુસ્તાનના રૂના વેપારનું મુખ્ય મથક છે.

૩ પોંજવાને માટે પોંજરાઓ અહીંયા મળે છે પણ કાંતવા લાયક ૩ તેઓ પોંજ શકતા નથી. શ. બેચગામચળાએ ૩ પોંજવાનું એક કારખાનું બાંધ્યું છે અને તેનાથી પૂણીઓ મેળવવાની આપદા ઓછી થઈ છે. દર મહિને એ કારખાતામાં ૩૦૦૦ રતલ પૂણી તૈયાર થાય છે. તા. ૩૧ ઓક્ટોબર સુધીમાં, આ કારખાતામાં ૩૦,૦૦૦ રતલ પૂણી તૈયાર થઈ. તેમાંથી ૧૨૦૦૦ રતલ પરદેશ ચડી અને ૧૫,૫૦૦ રતલ મુંબાઈમાં જ વેચાઈ. દસ નવરત્ન સુતર કંતાય તેની પૂણી રૂ. ૦-૮-૬ રતલના રૂ વેચાઈ. પછીથી તેની કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૮-૦ કરવામાં આવી અને રાષ્ટ્રીય સ્ત્રીમંડળને માટે ખાસ ઘટાડીને રૂ. ૦-૭-૬ કરવામાં આવી. આને લીધે એ મંડળને જ લાભે ૪૦૦૦ રતલ પૂણી વેચાઈ.

દર મહિને મુંબાઈમાં ૩૦૦૦ રતલ પૂણી ખપે છે. ૩૦ થી ૪૦ નંબર સુધીનું સુતર કંતાય તેની પૂણી પણ થોડી ઘણી ખનાવવામાં આવી હતી અને તે ૧ રૂપિયાના ભાવે વેચાઈ હતી. હમણું ખજારમાં ‘જીવન’ નામની પોંજણ વેચાય છે અને એનાથી લાખ વડે જ સુંદર ૩ પોંજ શકાય છે.

મહાસભાની સમિતિઓ મારફત જ અસાર સુધીમાં ૫૦૦૦ રેડીઆ શહેરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત ખાતગી ગૃહરથો મારફત પણ રેડીઆ ચાલે છે અને વેચાય છે. આમાંથી ઘણાખરા રેડીઆ દિવસમાં માત્ર ૨ કલાક જ ચાલે છે અને ધરના ઉપયોગ પૂરતું જ સુતર તે પર કંતાય છે. હમણું સુધી મહાસભાની સમિતિઓએ જૂની ઢગના જ રેડીઆ વહેંચ્યા છે પણ હવેથી રા. પ્રે-પોતમદાસ રણુછોડદાસે શોધી કાઢેલા નવી ઢગનો જીવન રેડીઆ પણ આપવામાં આવે છે. જીવન રેડીઆની જે જૂડી જૂડી જતો નાકળો છે—ફેલ-લાક પર લાંબે કંતાય છે, ફેલલાક પર એની મેલે કંતાય છે—એ બધી રેડીઆના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તરફ લોકોનું દિલ ખાદીની ચળવળને લીધે કેવી રીતે ખેંચાયું છે એની સાબિતીઓ છે. જૂની ઢગના અને નવી ઢગના આ જીવન રેડીઆ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર રેડીઆ, શ્રી. ખંબાડોનો પોતાની મેલે કાંતેના રેડીઆ, અન્નપૂર્ણા રેડીઆ, સરસ્વતી રેડીઆ, શ્રી રેડીઆ વગેરે જન જાતના રેડીઆ હસ્તીમાં

આપ્યા છે. જૂની હપ્તના રેડીઆનો સાધારણ રીતે ૪ રૂપીઆ બેસે છે; જૂનન રેડીઆના ૫ રૂપીઆ, અને નૂવણીના ૩, ૩-૮-૦, અને શ્રી રેડીઆના ૩ રૂપીઆ બેસે છે. હિન્દી મહાસભા આદીવિભાગના શાસ્ત્રીય ખાતાના સંચાલકે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ રજુ-છેડાસવાળા જૂનન રેડીઆને મોટી વસ્તીવાળાં શહેરોમાં સૌથી વધારે સંગ્રહવાળા ગણ્યા છે, કારણ કે તે થોડી જગ્યામાં સમાઈ જાય છે.

સાધારણ રીતે અહીંઆ ૬ થી ૨૦ નંબરનું સૂતર કંતાયું છે. મહાસભા સમિતિઓ તથા બીજી જાહેર સંસ્થાઓ આદીનો પ્રચાર કરવાને અને જન-સમાજને આદી ખરીદવાની અનુકૂળતા કરી આપવાને જૂદા જૂદા વૉર્કોમાં અવારનવાર આદીનાં પ્રદર્શનો ભરે છે. સાધારણ રીતે ૧૦ નંબરનું સૂતર કંતાવારેને ૨૦ તોત્રાભારના શેરના ૬ આના આપવામાં આવે છે, ૧૫ નંબરના ૧૫ આના અને ૨૦ નંબરના ૨૦ આના આપવામાં આવે છે. મહાસભા સમિતિઓ રેડીઆ, પૂણીઓ તથા ગ્રાફા વગેરે કંતાનારાઓમાં વહેંચે છે, તૈયાર થયેલું સૂતર ખરીદે છે અને આદીની ઘેર ઘેર ફેરી કરે છે.

મહાસભા સમિતિઓથી બિલકુલ સ્વતંત્ર રીતે રાષ્ટ્રીય સ્ત્રીમંડળ, હિન્દુ મહિલાસમાજ, ભગિની સમાજ, મોડની આદીસમિતિ, દાદર આદીસમિતિ, કણ્ઠાટક આદીસમિતિ, બેલગામવાળાની વણાટશાળા વગેરે સંસ્થાઓએ રેડીઆની વહેંચણી કરવાનું અને આદીની ઉત્પત્તિ વધારવાનું કામ વખાણવા લાયક કરી બતાવ્યું છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી સમાજમાં ખિસ પીરીન દાદાલાઇ નવરોજજી અને બહેન રતનબાઇ મહેતાવાળા સંસ્થાએ તથા શ્રીમતી અવન્ટિકાબાઇ ગોખલે અને, બાઇ સરજબહેનવાળા સમાજે પુરુષ કામ કરી બતાવ્યું છે. રાષ્ટ્રીય સ્ત્રીમંડળ તરફથી ૬૦૦ રેડીઆ વહેંચવામાં આવ્યા છે અને એ બધા રેડીઆ એ મંડળની દેખરેખ નીચે જ ચાલે છે. આ રેડીઆ દર મહિને ૬ થી ૮ નંબરનું ૫૦૦ રતલ સૂતર આપે છે. ગયા થોડા મહિનામાં સ્ત્રી મંડળે ૩૦૦૦૦ રૂપીઆની આદી વેચી છે અને તેની

પાસે વણવા માટે પુરુષની સૂતર એકલું થયું છે. દર મહિને આ મંડળ તરફથી આદીની ૫૦૦ ચાદરો અને રૂમાલો વણાઇ તૈયાર થાય છે. હિન્દુ મહિલા સમાજ અને ભગિની સમાજે પણ આ રીતે જ આદીપ્રચારનું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે. આ બધાં મંડળો તા. ૧૦ મીનો ગાંધીદિવસ ઘેર ઘેર. આદી વેચીને, રેડીઆની હરિશાઇઓ કરીને, અને સલા-ઓ ભરીને ઉજવે છે, અને બધું કામ મહાસભાની સમિતિઓની સાથે રહીને જ કરે છે. એપ્રિલ માસ-નો રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ અને તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરથી તા. ૨ જી ઓક્ટોબર સુધીના ગાંધી જયન્તિના દિવસો મહાસભાના જ કાર્યક્રમ મુજબ ઉજવાયા હતા. ગાંધીજીના જન્મનિવાસ પછી મુંબાઇમાં વસતા કણ્ઠાટક પ્રાન્તના વતનીઓએ આદીપ્રચારના કાર્યમાં ખૂબ ઉલટ બતાવી છે. દર માસની ૧૮ મી તારીખે ચોવીસે કલાક સુધી બાર બાર રેડીઆ ફરતા રાખવામાં આવે છે, અને કંતાવાની હરિશાઇ ચાલે છે. રવિવારે અને બીજા રજના દિવસોએ કણ્ઠાટકના સ્વયંસેવકો આદીની ફેરી કરવા નીકળે છે. માત્ર આદીનું જ કાર્ય કરવા કણ્ઠાટક આદીસમિતિની સ્થાપના થઈ છે. આ આદીસમિતિના કેટલાક સભાસદો બેલગામવાળાની વણાટશાળામાં દાખલ થયા છે. અને વણાટનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. સરસ્વાતમાં, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમ્યાન કેટલીક સ્ત્રીઓએ રાત દિવસ ચોવીસે કલાક રેડીઆ ફેરવવાનું શરૂ કર્યું અને ૧૨ શેર બીણું, વજદાર સૂતર કંતાને તેમણે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ઉજવી બતાવ્યો. આ સૂતર તે સ્ત્રીઓએ સત્યાગ્રહશ્રમ મોકલી આપ્યું અને તેની આદી વણાવીને અન્ય લાઇઓને પહેરાવી દેવા જણાવ્યું. આ દાખલાથી લોકોમાં નવું જ ચેતન આવ્યું, તા. ૧૮ મીના ગાંધી દિવસે એ રીતે ઉજવાવા લાગ્યા, કણ્ઠાટક આદીવિભાગની સ્થાપના થઈ અને એ રીતે આદીપ્રચારના કાર્યને અપૂર્વ દેગ મળ્યો.

હાલે કંતિયું બહુખરે સૂતર બેલગામવાળાની વણાટશાળામાં વણાય છે. આ શાળામાં ૧૫ સાળા

આલે છે અને જૂદા જૂદા પતાની ૯૦ વાર ખાદી દરરોજ વજાઈ તૈયાર થાય છે. આ શાળાની સાથે રંગવાનાં અને ઘડીય કરવાનાં ખાતાં પણ ઉદ્યાજ્ઞાં છે અને ગાલીચા, કોતરંછ, આસનો, રૂમાલો, ચાદરો વગેરે વજાઈ તૈયાર થાય છે. ગાલીચા, કોતરંછ અને આસનો ખાસ કારીગરોએ રંગેલા પાકા રંગના સૂતરમાંથી બનાવવામાં આવે છે, અને ધણુંખરું સૂતર મદાસલાની સમિતિએ અને જાહેર મંદરોએ તરફથી જ મળેલું હોય છે. ખાનગી ઘરમેળે કાંતના-રાઓને ઉત્તેજન આપવા ખાતર દાણે કાંતેલું સૂતર નામતો જ ભાવ લેઈને વણી આપવામાં આવે છે, અને કાંતવા અને વણવાનું શિક્ષણ અનેક વિદ્યાર્થી-ઓને મફત આપવામાં આવે છે. ૨૦૦૦ થી પણ વધારે રેડીઆ બનાવીને આખા મુંગાઈ શહેરમાં પૂરી કિંમતે, અડધી કિંમતે અને ગરીબોને મફત વહેંચવામાં આવ્યા છે.

ગયા થોડા મહિનામાં બેસમામવાળાની વજાટ-શાળાને જુદી જુદી સમિતિએ અને જાહેર મંદરો-ઓ તરફથી નીચે પ્રમાણે સૂતર મળ્યું છે:—

મીરગામ સમિતિ	૨૫૧૫	રતલ;
દાલપાદેવી "	૬૭૨	" ;
માંડરી "	૧૪૭૧	" ;
દાદર "	૪૭૨	" ;
બુલેશ્વર "	૨૪૭	" ;
રાષ્ટ્રીય સ્ત્રીમંડળ	૩૬૬૦	" ;
અને ખાનગી શુદ્ધરો તરફથી	૧૫૦	" :

એટલે આશરે કુલ ૯૦૦૦ રતલ સૂતરમાંથી નીચે પ્રમાણે ખાદી વણવામાં આવી છે:—

ચાદર	૧૧૧૦	રતલ;
રૂમાલ	૩૬૬	" :
ખાદી (સાદી)	૩૩૬	" :
સાડી	૫૫૧	" :
કોતરંછ	૨૮૮	" :
ગાલીચા	૬૮	" :
અ.મ.ન.	૧૨૭	" :

આ ઉપરાંત, રાષ્ટ્રીય સ્ત્રીમંડળ માટે ૧૬૦૦ રતલ નોખી ખાદી વણી આપવામાં આવી હતી. ઉપરના આંકડાઓ તપાસતાં વજાટશાળા પાસે હજુ ૪૦૦૦ રતલ સૂતર વજાઈ વગરનું પડ્યું છે અને દરરોજ નવું સૂતર આવે છે.

મદનપુરામાં ખાદીની સંજોગ પર મુસલમાન વજાટરો કાપડ વણે છે, પણ તેઓ ધણુંખરું મિલનું સૂતર જ વાપરે છે. જે આ વજાટરોને સારી ભતનું હાથકાંતામણીનું સૂતર નિયમિત રીતે પૂરું પાડવામાં આવે અને એમણે વણેલી ખાદી ખરીદી લેવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે તો તેમને હાથના સૂતરની ખાદી વણવાને સમગ્ગરી રક્ષાય તેમ છે. વધતા જતા સૂતરને પહેાંચી વગવાને અને ત્રીણું સૂતર વણવાને વધારે વજાટશાળાઓની મુંગાઈમાં જરૂર છે.

દિન્દી મદાસલા ખાદીવિભાગના વિક્રમખાતાના મંત્રી શ્રી વિદુસદાસ વિ. જેરામણીની દેખરેખ નીચે પ્રિન્સેસ રફોટ આગળ મદાસલા સમિતિનો ખાદીમંડાર ખોલવામાં આવ્યો છે, અને દર વર્ષે તે ભંડારમાંથી ૨ લાખ રૂપિયાની ખાદી વેચાય છે. આવા શુદ્ધ ખાદીમંડારો અને ખીજા કાપડની સાથે સાથે ખાદી વેચતા ભંડારો મુંગાઈમાં ઠેર ઠેર ખોલાયા છે, અને અમિ, ગુજરાત, તીરુપુર, તામિલ નાડુ અને પંજાબમાંથી મંગાવેલાં ધોનીઆં, સાડી-ઓ, પહેરણ અને કાઠના બરતી ખાદી આ ભંડારોમાં વેચાય છે. જિનની ગરમ અને રેશમી ખાદી પણ પાકી વણી રજામાં આવે છે. ખરીદનારે શુદ્ધ ખાદી ખરીદતી વેળા ખાસ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. કારણ કે જાપાન અને માન્ય-રેટરની તેમજ મિલના સૂતરના બેગનાળી ખાદી બજારોમાં શુદ્ધ ખાદી તરીકે જન્યાબંધ વેચાય છે.

મુંગાઈની પ્રાન્તિક સમિતિએ ખાદીપ્રચારના કાર્ય માટે ૨ લાખ રૂપિયાની રકમ અસાધ્ય કહી છે. ટિજક રવરાજ શાળાના દરજીઓએ ખાદીપ્રચારના કાર્ય માટે ગુજરાતને ૩ લાખ રૂપિયાની, મદરાસનાદવાળા મિ. જાદવ દાસને ૪૦૦૦૦ રૂપિયાની અને મુંગાઈના ખાદીમંડારને ૬૦૦૦૦ રૂપિ-

આની લોનો આપી છે. સિન્ધ, ઉત્કલ અને આન્ધ્રની મારફત મુંબાઈમાં પણ એક અસાધકું ખાદી-વિભાગ ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેના હાથમાં ખાદીનું તમામ કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે આ ખાતાને લીધે ખાદીની ઉત્પત્તિ અને પ્રચારના કાર્યને ધણે વેગ મળશે.

મુંબાઈના તમામ ખાદીપ્રચારના કાર્યકર્તાઓનો એ સામાન્ય અનુભવ છે કે લોકોમાં ખાદી અને તેને વણાવવાની પૂરેપૂરી તજનીજ યામ તો સતંર ચોક્કસ પેદા થઈ ખાદીની ઉત્પત્તિનું કામ હાલ છે તેનાથી પણ વધી શકે તેમ છે.

રજપુતાનાની ખાદીની તપાસ

મધ્યપ્રાન્તના ખાદીના એક વેપારી પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખી જણાવે છે:—

તા. ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૨૨ ના 'ઈન્ડીપેન્ડન્ટ'

આ વિષય ઉપર 'કંઈ પણ લખતાં પહેલાં, મારી તપાસનું કારણ મારે જણાવવું જોઈએ. મધ્ય પ્રાન્તનો હું એક ખાદીનો વેપારી છું, અને રજપુતાનાની ખાદીનો મોટા પ્રમાણમાં વેપાર કરું છું. મારા માલિકાને હું ખરેખર શુદ્ધ જ ખાદી વેચું છું કે કેમ, તેની તપાસ માટે હું રજપુતાનામાં ફરવા નીકળ્યો. મેં ત્યાંનાં નિકાસનાં મુખ્ય મથકોની મુલાકાત લીધી, અને હું જે કંઈ નિર્ણય કરી શક્યો તે જાહેર પ્રજાની જાણ માટે નીચે રજૂ કરું છું:—

મારવાડની ખાદી ઘણી જ લોકપ્રિય થઈ ગઈ છે, અને તેનો નિકાસ મુખ્યત્વે સોજતરીડ, જયપુર અને જવરાથી થાય છે. તેની લોકપ્રિયતાનાં મધ્ય કારણો છે :

(૧) તેને સારી રીતે પૂરેપૂરી નિખારવામાં આવે છે.

(૨) ત્યાંની ખાદી મનપસંદ અને અચૂક રંગોથી રંગેલી અને લાતલાતની જાણેલી હોય છે;

(૩) અને વળી તે સસ્તી છે. પણ આ બાબતમાં રવરેશીના દિમાયતીને મન પ્રશ્ન તો એ જ

હોઈ શકે કે એ ખાદી શુદ્ધ છે કે નહિ? અને તપાસતાં એમ માલમ પડે છે કે સૌંદર્ય દેખે ત્યાં ખાદી જણાવવામાં આવે છે તેમ શુદ્ધ નથી. ૩૦ ટકા તો મિલના સૂતરની હાથે વણેલી ખાદી હોય છે, અને ૬૦ ટકા વાણીમાં જ માત્ર હાથે કતિસા જતા સૂતરના મિશ્રણવાળી હોય છે, અને માંડમાંડ ૧૦ ટકા જ શુદ્ધ ખાદી મળે છે. વળી ખીજી મુશ્કેલી એ છે કે, જ્યારે કેવળ મિલના સૂતરની કે તેવા સૂતરની મિશ્ર ખાદી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે, ત્યારે સૂતર પણ રવરેશી મિલનું છે કે કેમ, એ સવાલ હોય છે. સામાન્ય વણકરને તો કયો મિલોનું સૂતર છે, તેની તથ્યા જ હોતી નથી. તેને તો સગું સૂતર જોઈએ, અને વેપારીઓ પરદેશી સૂતર, જે બજારમાં મળે સસ્તું હોય છે, તે વગર સંકાપે તેને વેચે છે, અને કાપડના મોટા વેપારીઓ, આ જ વણકરો પાસેથી ખાદી ખરીદે, એટલે રજપુતાનાની ખાદી વાસ્તવિક રીતે પરદેશી કે અર્ધપરદેશી જ હોય છે.

એ ખરું છે કે, આંખાં પ્રાન્તમાં કેટલેક દેશો- આથી એમ માનવાનું નથી કે એ પ્રાન્તમાં હાથની સાળોનાં કારખાનાં છે, પણ મહાસભાના શુદ્ધ ખાદી ન જ બની શકે; કહેવાનો ભાવર્થ એટલો જ છે કે અત્યારે એ દિશામાં જૂજ જ કામ ચલેલું છે. આ પ્રાન્તમાં એની પ્રવૃત્તિ માટે અનેક અતુલ્યતાઓ મળે તેમ છે, અને જો એ બાલતમાં વ્યવસ્થિત કામ થાય, અને નાણાંની યોગ્ય સંગવહ હાતની બનાવે છે, પણ ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં તેની કમી રાકાય તો એ ઉદ્યોગ સરસ ખીસવાનો અંતર નહ્યો નજીવો જ ગણાય. નાણાંની મુશ્કેલીને લીધે છે. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં આ એ ઉદ્યોગની ખીસવણી હતી તેટલે તેની નથી પ્રાન્તમાં શુદ્ધ ખાદીની ઉત્પત્તિ મોટા પાયા પર થઈ શકી.

ખાદીવિભાગ

પંજાબ પ્રાંતની ખાદીની ઉત્પત્તિનો અહેવાલ નીચે મુજબ છે:-

પ્રાંતિક સમિતિનું ખંચારણ

કપાસનો પાક

પંજાબ અને વાયવ્ય પ્રાંત મળીને બનેલો, મહાસ-
ભાનો પંજાબ પ્રાંતનો પ્રદેશ ઘણો વિશાળ છે. પંજાબ,
કશ્મીર અને વાયવ્ય પ્રાંત મળીને લગભગ આખું
ઉત્તર હિંદી સામ્રાજ્ય થાય છે. પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ લગ-
ભગ ૧૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે, અને દર ચોરસ
માઇલે સરેરાશ ૨૦૦ માણસની વસ્તી હોઇ, કુલ
પ્રાંતની વસ્તી એકંદરે ૨૦,૦૦૦,૦૦૦ છે. એ
પ્રાંત ૩૫ જિલ્લાઓ બનેલો છે, તે આ પ્રમાણે: (૧)
હીમાચલ, (૨) કર્નાલ, (૩) કાંગરા, (૪) લુધિયાણા,
(૫) અમૃતસર, (૬) ગુજરાનવાલા, (૭) જેલમ,
(૮) મિયાનવાલી, (૯) અંગ (૧૦) હેરા ગાઝીપોર,
(૧૧) પેથાવર, (૧૨) હેરા હરલામખાન, (૧૩)
રોહતક, (૧૪) જાંઘાલા, (૧૫) હોશિયારપુર, (૧૬)
શીરોઝપુર, (૧૭) ગુરદાસપુર, (૧૮) ગુજરાત, (૧૯)
રાવલપીંડી, (૨૦) મોટગામેરી, (૨૧) મુસલમાન,
(૨૨) મોખપુર, (૨૩) કોહટ, (૨૪) ગરગાંવ, (૨૫)
સીમલા, (૨૬) જલંધર, (૨૭) લાહોર જિલ્લો,
(૨૮) લાહોર સહેર, (૨૯) સીઆલકોટ, (૩૦)
થાહપુર, (૩૧) અટક, (૩૨) લાખણપુર, (૩૩)
મુઝફ્ફરગઢ, (૩૪) હજારા, અને (૩૫) બન્નુ.

ખાદીની ઉત્પત્તિમાં પંજાબ ધણું જ આગળ
જાય છે. પ્રાંતમાં કાંતવા વણવાની ચોમેર કુદરતી
અનુકૂળતાઓ હોવાને લીધે, મહાસભાએ ઉપાડેલી
ખાદીની હિલચાલ પહેલાં પણ ખાદીની બનાવટ
એ આ પ્રાંતનો એક મુખ્ય ઉદ્યોગ હતો જ. પ્રાંતના
દરેક જિલ્લામાં દુકા તારનું ૩ પકવામાં આવે છે,
સમસ્ત હિંદની રૂની પેદાશને ૭ ટકા નેટનો ભાગ
આ પ્રાંતમાં પાકે છે. ૧૮૦ લાખ એકર નેટના
પ્રદેશમાં કપાસનું વાવેતર હોવાનો અંદાજ કરાયો છે.

કાંતામણુ

કાંતામણુ આ પ્રાંતમાંથી કદિ નાશ પામ્યું જ
ન હતું. પંજાબના દરેક ધરમાં રેડીઓનો વાસ છે.
પંજાબની જમીનોએ કાંતવાને હમેશાં એક કળા
તરીકે માનેલી છે. કુટુંબના દરેક માણસને જરૂર પડેતા
કાપડ માટે પુરતું સુતર કાંતી લેવાની ત્યાંની ઓ-
ગેલી જમાનાઓની પ્રથા છે. દોષ માત્ર એ હતો
કે, તાણુને માટે સ્વદેશી મિલનું સુતર મોટા
પ્રમાણમાં ત્યાં વપરાતું. સામાન્ય રીતે સુતર સરખું
અને વજનદાર કાંતવામાં આવે છે, અને તાણામાં
પણ હાથે કાંતેલું સુતર કેમ નહોતું વપરાતું, એ

સમજવું મુશ્કેલ છે. છતાં એ તો દેખીતું છે જ, કે પંતળના બધાંય વણકરો તાણામાં મિલનું અને વાણામાં હાથનું સુતર વાપરવાને દેવાએલા છે. એ પ્રયા હજી ચાલુ જ છે અને વણકરોને એમાંથી બચાવવાને માટે પગલાં લેવા મહાસભાએ ચળવળ ચલાવ્યાં જ કરવી પડશે. પંતળમાં કંઇ રેડીઆના સુતરની અછત નથી. પ્રાંતમાં ૪૦ લાખ રેડીઆ ચાલતા હોવાની ખબર ત્યાંની સમિતિએ ૧૯૨૧ ના સર્વેયરમાં આપી હતી. અને હવે તો તે આંકડામાં ફેરફારો વધારે થયેલા છે. પંતળમાં સખ્તી પણ ખૂબ થયેલી, અને પરિણામે રેડીઆથી જ સુતર કાંતીને તે વણવાનો લોકોનો નિશ્ચય દૃઢ થયેલો. મહાસભાના પ્રયત્નો પણ એ દિશા તરફ પુષ્કળ આગળ વધેલા છે. પંતળમાં, નવા રેડીઆ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન હજી જ નથી થયો, કેમકે દરેક ઘરમાં એક એક રેડીઆ તો હતો જ. ત્યાંના રેડીઆનો વ્યાસ ૧૮ ઇંચ હોય છે, અને સરેરાશ કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ પડે છે.

ત્યાંની પ્રાંતિક સમિતિ એટલું તો ખાતરીપૂર્વક જણાવે છે, કે દર પાંચ કુટુંબ દીક એક રેડીઆ તો છે જ. માત્ર એટલું જ કે ખાદીની હિલચાલ પહેલાં રેડીઆ, ઉત્તેજનને અભાવે, અનિયમિતપણે ચાલ્યાં કરતી.

ખાદીની બનાવટ

અસહકારની હિલચાલથી ખાદીના કામને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું. કાંતનારને કે કે પુણી પૂરી માડવામાં કાંઈ મુશ્કેલી નહીં નથી. તેને માટે પ્રાંતમાં પાકતા રેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવામાં આવે છે. પીંતળ પણ સહેલાઈથી મળી શકે છે. પીંતળમણ, જાંબળા શેર (૮૦ તોલા) ના સરેરાશ ૩ આના પડે છે, પણ કેટલાંક મથકોમાં ૬ આના સુધી પણ આવડું પડે છે. પંતળના રૂમાંથી સામાન્ય રીતે ૧૫ અંકનું સુતર કાંતી શકાય છે. આખા પ્રાંતમાં સરેરાશ ૮થી

૧૨ અંક સુધીનું સુતર કાંતવામાં આવે છે હલકા રૂમાંથી ૬થી ૧૦ અંકનું સુતર કાંતવામાં આવે છે. કંતામણના દર સાધારણ હોય છે. પ્રાંતના આખાંયે પ્રદેશમાં કેકેકેણે વણકરો બચાવેલાં રાં છે. વણાટ ઘટ અને લાંટીદાર હોય છે. પગો ૧ થી ૪૫ ઇંચ સુધીના રાખવામાં આવે છે. વણાટનું -દર, ૧૪ ઇંચ પનાના વારનો ૦-૧-૬, ૨૭ ઇંચના ૨થી ૩ આનાં, અને ૪૫ ઇંચના વારે ૫થી ૧ આના-એ પ્રમાણે હોય છે.

ખાદીનું બેચાણ

પ્રાંતમાંથી આખાંયે હિંદમાં, તેમજ અફઘાનિસ્તાન, બહુચિસ્તાન અને તુર્કિસ્તાનમાં નિકાસ થાય છે. હિંદની સરહદ બહારની ખાદીની નિકાસ પંજાબમાંથી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થવા કરે છે. ઝાંગન એકાદ અંકમાં, લગભગ ૨ લાખ રેડીઆ આવે છે, અને પુરાણા જમાનાથી એ અંકમાંથી નિકાસ થતી આવી છે. હજી ૮થી ૧૦ લાખની શુદ્ધ ખાદીની વાર્ષિક નિકાસ એ અંકમાંથી થાય છે. ખાદી, સાવ સાદી અને ૧૬થી ૧૮ ઇંચના ટુંકા પનાવાળી હોય છે. અંકમાંની તમામ ખાદી મુખ્યત્વે કચીને અફઘાનિસ્તાન અને બહુચિસ્તાનમાં જાય છે. કિંમત સાધારણ છતાં વણાટ ઘણા ઘણા પ્રકારનો હોય છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે, ૧૮ ઇંચ નેટલા ટુંકા પનામાં કંઈ નહિ તો ૮૦૦થી ૧૦૦૦ તાર સમાવવામાં આવે છે. જાડી ખાદીમાંથી લંગી આવર વગેરે બતાવે છે. ખાદીની કિંમત ૨૭ ઇંચ પનાના સરેરાશ વારે ૪થી ૯ આના સુધી માલની જત પ્રમાણે હોય છે, અને ૪૫ ઇંચના વારે ૬થી ૧૧ આના ખેસે છે. પંતળીઓ, ધોતિયાં, સાડી અને ચાદરો માટે ઝીણી અને મોટા પનાની ખાદી વાપરે છે. પ્રાંતમાં મોટા જ્યામાં માસ બને છે, અને બધો ખાદી પણ નવ્ય છે. ગામડાંઓમાં ઉત્પન્ન કરતાં ખાદીની ગાળણી વિશેષ રહે છે, જે કે શહેરોમાં ખીલતા સુતરની નકલી

ખાદી ખાતરમાં આવવાથી શુદ્ધ ખાદીના વેચાણને સ્થાપક જરા અંચારાકે હિતે કરે છે. ઝાંઝ, જલપેર દોશિયારપુર, હિરસાર, સિયાલકોટ, ગુજરાનવાસ અને હુધિયાના ઉપરાંત ખીખ. હાલમાંમાં પણ ખાદી મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપારી પદ્ધતિએ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

નાણાંની રોકાલ

પંચમ પ્રાંતિક સમિતિએ, દંતામણ અને વણાટના કામને ઉત્તેજન આપવા માટે જુદા જુદા હાલમાં ૧૯૨૧ ની સાલમાં રૂ. ૪૬,૦૦૦ જેટલી રકમ રોકાણ માટે આપેલી છે, અને ચાલુ વર્ષમાં પણ તે જ કામ માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦) જુદા રાખ્યા છે. પ્રાંતિક સમિતિની દેખરેખ નીચે જ કેટલાય ખાદીનાં મજ-કા બેઠવામાં આવ્યાં છે, કાંતરા, વણાટના શિક્ષણ માર્ગ કેટલીક ઔદ્યોગિક શાળાઓ પણ સ્થાપવામાં આવે છે. આ બધાનો ખર્ચ ખૂબ થાય છે. આ સિવાય, કુશળ નિવારણાર્થે કાંતરાઓને વધારે પૈસા આપવામાં, તેમજ જાહેર ભાવે કપડું વેચવામાં પણ રૂ. ૨૦,૦૦૦ જેટલી રકમ ખર્ચ કરવામાં આવી હતી.

ખાદીની યોજના

ચોલા જ સમય ઉપર, પ્રાંતિક સમિતિએ એક ખાદીની પેટા સમિતિ નીમી, ને તે ખાતાનું કામ એક જુદા મંત્રીના હાથમાં યોગ્ય છે. સમિતિએ ઉધારેલાં ખાદીનાં મધ્યે એ હાથ કંસામણનું ચૂ-તર લઈને તેને બહાર ખાદી આપવામાં આવે. આ રીતે લોકોને ખાદી અને વણકરોને મિત્રના સ્થાનની જગ્યાએ રેડીઆનું સ્થાન સમિતિ તરફથી પૂરું પાડવામાં આવે છે. ખાદીના કામની નવેસર યોજના પ્રાંતિક સમિતિએ મંજૂર કરી છે, તેમાં નીચેના ખા-તાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે; પોજવાનું, કાંત-વાનું તેમજ વણાટનું કામ પદ્ધતિસર શિખવવા માટે

લાહોરમાં એક મધ્યસ્થ ઔદ્યોગિક શાળાની સ્થાપના; પ્રદર્શન (શો રૂમ) માટે ગોડવણ; સમદરવાન તેમજ માહિતી આપવાના ખાદીની નીમણ; અને ઉ-ત્પન્ન તેમજ વિષય ખાતાઓની રચના.

ખાદીનું મુખ્ય ખાતું, પ્રાંતિક કારોબારી સમિ-તિના એક સભાસદની દેખરેખ નીચે આવે છે, અને તેના તરફથી પ્રાંતની તમામ પેટા સમિતિઓની ખાદીની પ્રગતિ ઉપર કાજ અને તપાસ રાખવામાં આવે એવી ગોડવણ કરવામાં આવેલી છે.

વિક્રય ખાતું

આ ખાતાના ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) લાહોરમાં એક મધ્યસ્થ બંધાર જોખવે અને ત્યાં સુતર, ખાદી અને કાંતવાવજવાનાં તમામ સાધનો જાપાન રાખી, પંચમના હરોળ ભાગમાં જરૂરિયાન પ્રમાણે પુરાં પાડવાં;

(૨) મધ્યસ્થ બંધારને અંગે જુદી જુદી ભાતની ખાદી અને તેની બનાવટની દરેક બીજાનું એક પ્રદર્શન રાખવું;

(૩) જે જે હાલસમિતિઓનાં મધ્યકે ઉપર જરૂર લાગે ત્યાં એ બંધારની સાખાઓ જોખવી, અને એ ભાગમાં ખાદીની અગ્રજ દોષ, તે તે પૂરી પાડવી, અને સ્થાનિક વણકરોને કામ આ-પવું તેમજ કાપડના વડેપારીઓના દર ઉપરાંતના ઉચ્ચ ભાગ ઉપર કાજ રાખવા તથા ચૂનરને ચારે કાપડ પૂરે પાડવું;

(૪) દરેક બંધારને ચૂનરને સારે વખા-દનો ચોખ્ખા ખર્ચ ઉમેરીને કાપડ આપવું, અને જરૂર લાગે તે તે કાપડ વેચવું,

(૫) જાળવી રાખવું, હાલસમિતિઓને ના-ણાંની લેન અથવા મોટા આંશીને સંકલ્પ કરવી.

ઉત્પન્ન ખાતું

લાવિધ્ય

આ ખાતાનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે સહાય કરીને
ઉત્પન્ન વધારવામાં ઉત્તેજન આપવાનો છે:—

(૧) જે વણકરોએ પોતાનો અસલનો ધંધો
છોડીને ખીજા એાહો પેદાશવાળા ધંધા સ્વીકાર્યા છે,
તેમને પોતાના રોજગાર ભેગા કરવા ઉપાયો યોજવા;

(૨) ક્રૂરા તાણા કે તાણા અને વાણા બંનેમાં
વપરાતા મિલના સૂતરની વપરાશ બદલાવી;

(૩) વણકરોને જરૂર ભેદનું હાથકંતામણનું સૂતર
પૂરું પાડવું;

(૪) સૂતરની ગત સુધારવા પ્રયત્ન કરવો;

(૫) સૂતર વેચાતું હાલને કે કાપડને આડે
લાઈને, એકતું કરી ત્યાં જરૂર હોય અને સૌથી વધુ
ઉપયોગી થઈ પડે, ત્યાં પૂરું પાડવું;

(૬) કાંતવા વણવાની હરિકાઈની યો-
જના કરવી;

(૭) વણકરો પાસેથી બજારમાં ન આવે તે
ખાદી યોગ્ય કિંમતે ખરીદી લેવી;

(૮) ધીરધાર કરનારા શાહુકારોના પંજામાંથી
વણકરો તેમ જ કપાસનું વાવેતર કરનાર ખેડૂનોને
સુકા કાપવા;

(૯) ખાદીની બનાવટ સુધારવી.

પંજામાં ખાદીની ઉત્પાદના વિશાસ માટે
અવકાશ ધણો જ છે, અને તાજેતરમાં ધોલી
નવીન યોજનાનો સંપૂર્ણ અમલ કરવામાં
આવે, તો એ પ્રાંત મહેજે બમણી ખાદી ઉત્પન્ન
રહેતો થઈ જશે. શીખ લોકો પૂર્ણ ઉત્સાહથી ખા-
દીના આ હીલચાલમાં ભાગ લે છે, અને બજાર મ-
જેલી છે તે પ્રમાણે કેટલાયે અકાલી ગામોમાં ૮૦
૮૫ જેટલી વસ્તી ખાદી જ વાપરે છે. પંજાબીઓને
ખાદી માટે અપૂર્વ ઉત્સાહ દેખાય છે, અને તે પ્રાંત
પોતાની પ્રવૃત્તિને યોગ્ય દિશામાં દોરીને થોડાં
વર્ષોમાં જ ખાદીનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ રીતે પાર
ઉતારશે.

પંજાબ એકલી રૂની બનાવટમાં જ નહિ, પણ
હિન અને રેશમની બનાવટમાં પણ આગળ વધેલું
છે. કાશ્મીરમાં સુંદર હિન અને રેશમ તૈયાર
થાય છે, 'કાશ્મીરપટુ' એ નામનું કાપડ 'કાશ્મી-
આના' જાતની સરસ હિનમાંથી હાથે જ કાંતેલું અને
હાથે વણેલું છે, અને એ ટકાકે તેમ જ સસ્તું હોય છે,
પણ કમનસીબે જર્મની અને ઓસ્ટ્રેલીઆથી પરદેશી
તેમ જ હિંદની ધારીવાજ અને શાળપૂરની મિલોર્જથી
હિનની આયાત કરીને તેનાં કપડાં બનાવી 'કાશ્મીરી'
તરીકે વેચવામાં આવે છે. આથી હિનના શુદ્ધ કાપડની
ખરીદી કરતી વેળા ધણી રહે છે.

ખિહારમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

ખિહારનો મહાસલાનો પ્રાંત, એ સરકારી ખિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંતનો એક ભાગ છે. એ ૧૬ જિલ્લાનો બનેલો છે. પ્રાંતમાંના બીજા જિલ્લા ઉપરાંત ભાગલાપુર, દરભંગા, મુઝફ્ફરપુર, ગયા અને સલયન-એટ હામાં મુખ્યત્વે કરીને કુંડા તારવાળું રૂં, નાના પ્રમાણમાં જ પાકે છે.

દરભંગા જિલ્લામાં કોકરી નામનું ત્રીજા સ્તરને લાવક ઉંચા પ્રકારનું રૂં પાકે છે, પણ તેની પેદાશ નજીવી જ ગણાય. પ્રાંતમાં ખાદીની જનાવટને અનુકૂળ સાધનો ઘણાં છે, જેવાં કે :

પણુરની મોટી વરતી, મણુરીના સરદાર દર, અન્યંત ગરીબીમાં રહેતા અમૃતપ્રિય જિનકામદારો; અને આ બધાંયને કંતામણીની આવક, તેમની નજીવી જેઠાં આવકમાં એક અગત્યનો ઉમેરો થઇ પડે. આ પ્રાંતના કેટલાય ભાગમાં રેંટીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ખેતીની સીઓ કાંતવાને પોતાનો હંમેશનો એક ધંધો જ સમજે છે. પ્રાંતના તમામ સાધનોનો હજુ પૂરેપૂરો લાભ લેવામાં નથી આવ્યો. ત્યારે ખાદીની પેદાશ વ્યવસ્થાસર અને શાંતિપૂર્વક ઉપર મુકાઈ જશે, તે વેળા ખિહાર, પંજાબ અને આંધ્રની સાથે સહેલાઈથી ખાદીની ઉત્પન્નમાં સહકાર કરી શકશે.

ગઇ સાંતનું કાર્ય

ખાદીની જનાવટની આવૃત્તમાં એ પ્રાંતની મૂક શક્તિઓનો એને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે જ, અને એથી જ ત્યાં ખાદીને લગતી પ્રવૃત્તિ પણ જોશબેર ચાલી

રહી છે. ૧૯૨૧ ના એગસ્ટ માસમાં, ખિહાર પ્રાંતિક સમિતિએ ખાદીનું કામ મોટા પાયાપર આદરું. પોતાની કુલ મુડીના ત્રીજા ભાગની, એક લાખ રૂપિયા જેવડી મોટી રકમ તેણે આ કામ માટે અલગથી કઢાડી. સમિતિએ, પ્રાંતના તમામ જિલ્લાઓમાં અનુકૂળ રથને મધ્યે રચાયાં, દરેક મધ્યેથી રેંટીઆ પૂરા પાડવાનું, સુતરની વ્યાપ લે તેમજ ખરીદી કરવાનું, અને રૂં મેળવી આપવાનું, તથા ખાદીની પેદાશ અને વેચાણ કરવાનું કામ થવું હતું. તબુ મહિનાની મુદતમાં તો કુલ ૪૮ મધ્યો, છુટી છુટી જિલ્લાસમિતિઓની દેખરેખ અને કાબૂ હેઠળ ખોલી દેવામાં આવ્યાં. પ્રાંતિક સમિતિએ નાણાં, અને જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં રૂં અને સૂતર પણ પૂરાં પાડ્યાં. સમિતિને તરતજ જણાયું, કે જો દરેક મધ્યેથી એકેર કામ આદરવું હોય, તો એક લાખ રૂપિયાથી ઘટે એમ નથી, અને તેથી તેણે મહાસમિતિ પાસે રૂ. ૫) લાખની માગણી કરી. મહાસમિતિએ આ ઉપરથી એક લાખની રકમ પોતાની સિલકમાંથી કાંદ તરીકે આપી, અને ખાદીની ૪ લાખની રકમ, મુજબના ટિળક સ્વરાજ કુંડમાંથી લોન તરીકે આપવા ભાગમણ કરી. ત્યારબાદ જુદા જુદા જિલ્લામાં ખાદીનું કામ કરી રહેલા, કાર્યકર્તાઓ સખતીની નીતિના બેસ થઇ પરવાથી જેલમાં ગયા, એટલે ચાલ રહેલું ખાદીનું કામ બંધ અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું.

પુતર ઘરના

અવ્યવસ્થા છેક ૧૯૨૨ ના એપ્રિલની મધ્ય સુધી ચાલી. પછી નવેસર ચલાવવાનું કામ હાથમાં

લેવામાં આવ્યું. ખાદીને લગતા તમામ કામકાજની દેખરેખ માટે જુદું પ્રાંતિક પેટા મંડળ રચવામાં આવ્યું, અને શ્રી. બનારસીદાસ જુનજુનેવાલાને તેના મંત્રી તરીકે નીમ્યા.

આ નવી યોજના પ્રમાણે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે, જે જે મથકોમાં વધારેમાં વધારે અનુકૂળતા મળી શકે, ત્યાં ખાદીનું ખાસ કામ હાથ ધરવું; જેટલી કે વજુકરોની મોટી સંખ્યા, સુતર કાંતવા પ્રત્યે લોકોને ઉત્સાહ વગેરે. દરેક જિલ્લામાં મહા-સભાની બીજી સામાન્ય પ્રવૃત્તિથી છૂટા કરીને, એક એક આખો સમય કાર્ય કરનારને જોડવામાં આવ્યા છે. અને પોતાના જિલ્લામાં ચાલતા દરેક મથક ઉપર તે સંજ્ઞાણ રાખે છે, અને સલાહ આપે છે. દરેક જિલ્લામાં ન્યાં ન્યાં ઓછામાં ઓછા ૫૦ વજુકરો વ્યાજબી મહેનતાણાથી રેડીઆનું સુતર વણવા તૈયાર હશે, તે દરેક ઠેકાણે મથક ખોલવામાં આવે છે. રોજનું કમીમાં કમી ૫ વાર કાપડ વજુ-કરે તૈયાર કરવા કબજા ધનું ભેળવે.

આ દિસાએ, ૧૦૦ વજુકરના દરેક મથકે, દર માસે ૧૫,૦૦૦ વાર ખાદી તૈયાર થઇ શકે. ૧૦૦ વજુકરના દરેક મથકને હસ્તક રૂ. સુતર વગેરેની ખરીદી માટે ૭૫૦૦ રૂપિયાની મુઠ્ઠી રોકવામાં આવશે. દરેક મથક પોતાનું કાપડ સ્થાનિક રીતે ખપાવશે; અને તેમ ન ખપી રહે, તો પ્રાંતના મધ્યસ્થ મથક-વાળા તમામ સિલક રહેલું કાપડ ખરીદી લેશે. ત્યાં સંતોષકારક કામ જણાશે, ત્યાં વજુકરો પાસે સુતર તેમ જ કાંતનારા પાસે રૂ. રોકાઇ રહે તે જદમ નાણાં બીક ઓછી કરવાને રૂ. ૨,૫૦૦ ની વધારે રકમ આપવામાં આવશે. ૭ જિલ્લામાં કુલ ૧૮ મથક, ઉપરની યોજના મુજબ ઉદ્ધારવાની મંજૂરી અપાઇ ચૂકી છે. નાણાંની છૂટો અમાલે કુલ ૧૬ જિલ્લામાંથી રૂ. ૭ જિલ્લામાં જ કામ હાથ ધરવામાં આવશે.

નાણાં સંબંધી સ્થિતિ

સમિતિના દિસાએ તરફ નજર કરીએ, તો જણાય છે, કે ખાદીના કામ માટે રૂ. ૨૦ લાખ

જુદા કઠાડયા હતા. તેમાંથી અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૧,૨૦,૦૦૦ તો રોકાઇ ચૂક્યા છે, અને તે રકમમાંથી માત્ર ૭૦,૦૦૦ જેટલા જ પાછા વળવાનો અંદાજ છે. ખુદતી રકમ પ્રચાર માટે ૫૫૨૪૫ ઉપર તેમજ રૂ. ૬૨૬૬ ઠેકાણે નવું નવું કામ હોવાથી કાંતનારના અજાનને લીધે પણ વગરના દિસા સુતરના હયા દર અપાવવા પાછળ અર્થાઈ ગઇ છે. ૧૮ મથકના કામના પૂરેપૂરા વિકાસ માટે રૂ. ૧,૮૦,૦૦૦ ની તેમજ જુદા જુદા મથક ઉપર સિલક રહેલી ખાદીની ખરીદી માટે એક લાખની મળી કુલ રૂ. ૨,૮૦,૦૦૦ જરૂર છે. મહાસભાના કામદારોને કાંતવા વજુવાનું શિક્ષણ આપવા માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની તેમજ રેડીઆ પૂરા પાડવાને રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની ભેગવણ પશુ કરેલી છે.

કાંતામણ અને વણાટ

આખા પ્રાંતમાં જુની દબતો ૪૪ રેડીએ વપરાય છે. સરેરાશ કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ હોય છે. નહિ તો રેડીઓ ૧ થી ૫ રૂપિયા સુધીમાં મળી શકે છે. આખા પ્રાંતમાં કુલ ૨ લાખથી વધુ રેડીઆ ચાલે છે. જુદે જુદે ઠેકાણે રોજ ચાલુ રહેના રેડીઆના કેટલાક આંકડા આ પ્રમાણે છે:—

લાગણપુર ૪૦૦; દરભંગા, ૬૮,૦૦૦; મુઝફ્ફરપુર ૪૦,૦૦૦; ગયા, ૮,૦૦૦; શાહાબાદ ૧,૦૦૦; સરખન, ૨૫,૦૦૦.

અંદાજથી માત્રમ પડે છે કે ઉપરના જિલ્લાઓમાં કુલ રેડીયાની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

લાગણપુર ૧,૦૦૦; દરભંગા, ૧,૦૦,૦૦૦; મુઝફ્ફરપુર ૮૦,૦૦૦; ગયા ૨૦,૦૦૦ અને શાહાબાદ ૬,૦૦૦. પણ આ બધામાંથી કેટલાક જ નિયમિત ચાલુ રહે છે. ચોખ વ્યવસ્થા વડે એ બધા જ તરફ જ ચાલતા કરી શકાય.

ખીંજરા પણ મળી શકે છે, પણ ઘણેક ઠેકાણે કપાસ પીસવાનું તેમ જ રૂ. ખીંજરાનું કાંતનાર પોતે

૪૪ ફી લે છે. પીંજમજુનો દર ૮૦ તોલાના શેરના ૨ થી ૩ આના હોય છે. સુતરનો અંક ૧૦ થી ૨૦ સુધી ઉતરે છે. દરઅંગા છત્રામાં પાકતા ઠાકરી જનના રૂમાંથી ૨૦ થી ૬૦ અંકનું થોડુંક ઝીણું સુતર કંતાય છે. સરેરાશ સુતરનો આંક ૧૨ ન્યમરનો હોય છે. કંતામજુ ૮૦ તોલાના શેરના ૭ થી ૧૦ આના સુધી આપવા પડે છે. સામાન્ય રીતે સુતર, દોડગણા ૩ સાટે બદલી આપવામાં આવે છે, હંથા આંક માટે વધારે દર આપવો પડે છે. વજાટ ધણે ભાગે ઘટ નથી હોતો, અને વધારેમાં વધારે ૪૫ ઈંચ પનાનું કાપડ વજુવામાં આવે છે. સરેરાશ પતો ૩૬ ઈંચ હોય છે, અને વજુવાના સરેરાશ ભાવ ૩૧, ૩૬ અને ૪૫ ઈંચ વારના પનાના, અનુક્રમે ૧ફે, ૨ અને ૨ફે આના બેસે છે. ઉતરતા આંકનું સુતર પહેરણુ, ઠાટ વગેરે માટે વપરાય છે, અને હંથા પ્રકારનું સુતર ધોતિયાં, સાડી વગેરે બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ધણા મોટા બાંધનું સુતર તાજામાં આઠી રોકે તેવું હોય છે.

પ્રાંતમાં વજુકરોની વસ્તી છે. દરઅંગા, મુઝરપુર, ગવા, શાહાપાદ અને સમધન હરિયાઓમાં અનુક્રમે ૫૦,૦૦૦; ૧૦,૦૦૦; ૨૫,૦૦૦, ૧૦,૦૦૦ અને ૭૨,૦૦૦ કરતાં વધુ હાથની સાથો ચાલે છે, તેમાં ૬૭ લાગણપુરમાં, ૧,૦૦૦ દરઅંગામાં, ૨૦૦ મુઝરપુરમાં, ૨૦૦ ગવામાં અને ૧૫૦ શાહાપાદ હરિયામાં હાથકંતામજુનું સુતર વળી રહી છે. એ પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થતા ગમે તેટલા સુતરને વજુવાને પ્રેમ ત્યાં જરાયે નથી.

જુદી, જુદી જાતની ખાદી, સાદી તેમ જ જાતવાળી, પહેરણુના ઉપયોગની તેમ જ ધોતિયાં, સાડીઓ, દુવાલ, રોજાંજી વગેરેના ઉપયોગમાં આવે એવી ત્યાં ચાલે છે.

ખાદીના ભાવ આ મુજબ છે:—
 ધોતિયાં ૪ વાર x ૪૪ ઈંચ રૂ. ૧-૮-૦ થી ૨-૮-૦
 " ૫ " x ૪૪ " રૂ. ૨-૮-૦ થી ૩-૦-૦
 સાડીઓ ૬ " x ૪૪ " રૂ. ૨-૮-૦ થી ૪-૦-૦

પહેરણુ માટે ખાદી સાદી કે ભાતવાળી, એક વારના ૬ થી ૮ આના.

દુવાલ ૧ફે x ૨૭ ઈંચ ૬ થી ૮ આના.

ઠાકરીનું કાપડ (હંથા આંકનું) વાર એકના ૧૨ આનાથી રૂ. ૩ સુધી

ભવિષ્ય

ખાદીની બનાવટમાં ગિદ્દાર બીજા પ્રાંતો કરતાં કેટલેકએ આગળ વધેલા છે. ૩ પૂર્વ ખાડવાનું, સુતર ખરિદવાનું, વજુવાનું ઈત્યાદિ જાણું કામ જો મંપૂર્ણ પદ્ધતિયર આવે, તો કાપડના ભાવદળ પણ ધરાવી શકાય. પ્રાંતમાં પેલા થતી ખાદી મારણી કરતાં વધારે છે. રચનિક વપરાશ વધારવાને માટે ધણી જ વધારે અગત્યની જરૂર છે, ખાદીની નિરૂપણ કક્ષતા અને બીજાં કોષણે યાય છે, પણ ખપત કરતાં ધણેજ વધારે સુતર અને ખાદીનો જથ્થો જમતીથી જમા થયાં કરે છે. પ્રાંતના મધ્યક મથકમાં (પટણા) રૂ. ૪૦,૦૦૦ ની ખાદી પડેલી છે, અને ભાવ પણ બીજા પ્રાંતની સરખામણીમાં ઓછા છે. હરિયાના બીજા મથકોમાં પણ ખાદીની મિલક પડેલી છે.

માસિક ૮૦,૦૦૦ રતલ સુતર તૈયાર થાય છે, ધણા મોટા જામની ખાદી તાજામાં મિલના સુતરના મિશ્રજુવાળી હોય છે. આ મિશ્રજુ કરવાની રીતની આમે અસરકારક પગલાં લેવાં જોઈએ. દરઅંગા અને મુઝરપુર, જાગવપુર, ગવા, શાહાપાદ અને સમધન એ ખાદીની પેદાશ કરનારા મુખ્ય હરિયાઓ છે. કાંતાવાજુવાની તાલીમ મુઝરપુરમાં મોતી મઝરફ હો રધાપેદા સદાકન આશ્રમમાં અને રાંધી આશ્રમમાં આપવામાં આવે છે.

સામરમતીમાં રથપાલેલા અખિલ જારનીય ખાદી વિલાસમાં ગિદ્દારના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવેલા છે. દિનન અને ધીરજ વડે ખાદીનું કામ એ પ્રાંતમાં આગળ વધવાને પૂરેનો અવકાશ છે.

મધ્યપ્રાંતમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

મધ્યપ્રાંત અને વરાડના સરકારી પ્રાંતમાં, મહા-સલાના હિંદી અને મરાઠી મધ્ય પ્રાંતોનો સમાવેશ થાય છે.

મરાઠી મધ્યપ્રાંત

હિંદી મધ્યપ્રાંતનું પાટનગર જમ્શપુરમાં, અને મરાઠી પ્રાંતનું નાગપુરમાં રાખેલું છે. મરાઠી પ્રાંત નાગપુર, વર્ધા, ચંદા અને ભંડારા જિલ્લાઓનો બનેલો છે. તેમાં કપાસનું વાવેતર મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવે છે, અને તેનું ૩ ફૂંકા તારવાળું હોય છે. ચંદા જિલ્લામાં કંબોડિયા જાતનું ઉંચા પ્રકારનું ૧ ફૂંકા ઈંચિના લાંબા તારવાળું ૩ પશુ પાકે છે.

કંતામણીને પેદાશ કરતાં, કપાસના ખેતરોમાં મજૂરીના દર વધારે મજાત હોવાથી, આ પ્રાંતમાં કપાસનો ધણેપે પાક થતો જતાં, કાંતવા-વણવાનું કામ લોકપ્રિય થવા પામ્યું નથી. ખાસ કરીને વર્ધા અને નાગપુર જિલ્લાઓમાં, મજૂર વર્ગની અછતને લીધે, કાંતવાનું પાક પાચે થયેલું નથી. ચંદા અને ભંડારા જિલ્લાઓની છેક બીતરમાં મજૂરી એટલી મોંઘી નથી, અને તેથી ત્યાંની પ્રાંતિક સમિતિ, આ બે જિલ્લાઓમાં દીક સફળતા મેળવવાની આશાએ, ત્યાં ખાદીનું કામ હાથ ધરવા માગે છે. હાલ તરત બે જિલ્લાઓમાં ખાદીનું કામ હાથ ધરવા માગે છે. ત્યાંબે મંડ્યાઓ દ્વારા ખાદી નૈપાર કરવામાં આવે છે. એક નાગપુરના ગોવિંદ કપાસવનમાં અને ખીલું સડોલી તાલુકામાં કિન્દી ગામે કામ ચાલી રહ્યું છે.

હિંદી મધ્ય પ્રાંત

હિંદી મધ્ય પ્રાંત ૧૪ જિલ્લાઓ બનેલો છે, તે આ પ્રમાણે:—(૧) જમ્શપુર, (૨) સાગર, (૩) દમાહ, (૪) સીવની, (૫) માંડળ, (૬) હોરગાઆદ, (૭) નરસિંગપુર, (૮) નિમાડ, (૯) હિંદવાડ, (૧૦) ખીટલ, (૧૧) રાયપૂર, (૧૨) બિલાસપુર, (૧૩) ડ્રગ અને (૧૪) બાલાધાટ.

હિંદી મધ્ય પ્રાંતમાં ૩ દીક પાકે છે, પશુ મરાઠી પ્રાંત જેટલા વિસ્તારવાળા ક્ષેત્રમાં નહિ. કપાસના વાવેતરના મુખ્ય મથકો નીચેનાં છે:—

(૧) નિમાડ જિલ્લો, (૨) નિમાડ પાસેનો, હોરગાઆદ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ અને (૩) નાગપૂર પાસેની, હિંદવાડ જિલ્લાની મેસાર તાલુકા, ખીટલ પશુ નીચેનાં મથકોમાં ૩ પાકે છે: જાપરા (સીવની), ખંડા, જામદાનપુર, રેહલી, દેવર મહોટા, દમાહનો હર્દા વિભાગ, ધમેટા (નરસિંગપુર). આ જથ્થું ફૂંકા તારવાળું જ ૩ હોય છે. અત્યાર સુધી ખાદીની ઉત્પત્તિનું કામ નાના પ્રમાણમાં જ કરવામાં આવેલું છે, અને તે માટે જીલ્લા સમિતિઓ મારફત રેડીઆ પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે, ખાદી બનાવનારાઓને લેવા ધીરવામાં આવી છે, અને તૈયાર સુતર ખરીદી લેવામાં આવ્યું છે. ૧૯૨૧ ના ડિસેમ્બર માસમાં મહાસમિતિએ રૂ. ૩,૫૦૦ ની લેન આપેલી, અને તે જેટલા જિલ્લાઓમાં ખાદીના કામ માટે વડેલી આપવામાં આવેલી. જમ્શપુરની સમિતિને ડિસેમ્બર માસમાં રૂ. ૧૫,૦૦૦ આપેલા, તેમાંથી ૭,૫૦૦ રૂપિયા, રેડીઆ, સુતર અને ખાદીમાં

રોકવામાં આગ્યા છે. તે જ રીતે જિંદગાંજ હાથાને રૂ. ૫,૦૦૦ અને રૂ. ૭,૦૦૦ સાગર હાથાને આપેલા છે. આ આખીયે રકમ પ્રતર તેમ જ ખાદીમાં રોકાઈ પડેલી છે. સીવનીને હુંક વખત ઉપર જ રૂ. ૨,૦૦૦ આપવામાં આવેલા છે.

ખાદીની યોજના

એ પ્રાંતે હવે ૭ સમાસહનું એક પ્રાંતિક ખાદી મંડળથી ડી. કે. મહેતાના પ્રમુખપદ નીચેનીરીતે આદીનું ખાતું જુદું પોષ્યું છે. અને એ મંડળનું મુખ્ય મથક સીવનીમાં રાખેલું છે.

ખાદીનું કામ નીચેની રીતે વધારવાની યોજના કરવામાં આવી છે:—

- (૧) ખાદીના વેચાણ માટે મધ્ય મુખ્ય સ્થળે લંડર ખોલવા;
- (૨) વણાટને ઉપયોગી અને સહેલાઈથી ન મળે એવાં સાધનો પૂરાં પાડવાને એક લંડર ખોલવો;
- (૩) એક વણાટશાળા સ્થાપવી, અને તેમાં વણાટ ઉપરાંત, રંગવાનું, જાપવાનું અને નિખારવાનું કામ શિખરવાની પથ્થુ મોકલવું કરવી;
- (૪) ત્યાં ત્યાં રંગવાના અને નિખારવાના કામનેા ઉલોમ આપવા છે જ નહિ, અને ત્યાં તેની ખાસ જરૂર છે, તેવા કેકાણે ફરી ફરીને તે જામતનું વ્યવહાર શિદ્ધિ આપવા માટે એ કામેલ માણસોની નીમણુક કરવી;

(૫) ખાદીના કામને માટે ભાંડ યોગ્ય અનુકૂળતા મળી આવે, તેવા હાલમાં જ માત્ર લેવા પીરતી.

ખાદીની વેદારા

પીંજવાનું કામ ધંધાદારી પીંજરા મારફતે જ થાય છે. ૮૦ તોલાના શેરનું પીંજમથ ૩ થી ૪ આના જેલે છે. રેડીઓ જુની દખતો જ વપરાશમાં છે, અને મામગમાં ૧ રૂપિયાની અને ચહેરમાં રૂ. ૨૫ ની કિમતે મળે છે. સરેરાશ ૬ થી ૧૦ અંકનું, અને એકું પ્રતર ૧૦ થી ૧૫ અંકનું પથ્થુ

કંતાય છે. કંતામથના દર ૮૦ તોલાના શેરના ૧૦ અંક સુધી ૮ આના- ૧૫ અંક સુધી ૧૨ આના, અને ૩૦ અંક સુધીના રૂ. ૧૫ થી ૧૬ સુધી પડે છે. ૬૦ ટકા જેટલું પ્રતર તાજામાં આવી ચકે એવું હોય છે. વધારેમાં વધારે ૪૫ ઇંચ પનાનું કાપક તૈયાર થાય છે. વણાટના ભાવ દર વારે ૩૬ ઇંચ પનાના રૂ. ૬ થી ૩ આના અને ૪૨ ઇંચ પનાના ૩૬ થી ૪૬ આના, અને ૪૫ ઇંચ પનાના ૫ થી ૫૬ આના હોય છે. ખાદીના ભાવ નીચે મુજબ છે:—

૩૧ ઇંચ x ૧ વાર	૬ થી ૮ આના
૩૮ „ x ૧ „	૮ થી ૧૦ „
૪૦ „ x ૧ „	૧૧ થી ૧૩ આના
૪૫ „ x ૧ „	૧૪ આના થી

રૂ. ૧-૨-૦

રંગોની અને તરેલવાદ ખાદીની માગણી વેદારા કરતાં વધારે હોય છે. પ્રાંતમાં રંગીન, અને જાપેલા કાપક, ચીક, સાડીઓ અને ધોતિયાંની પ્રમાણમાં મોટી માગણી હોય છે.

વરાડમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

મદાસભાતો વરાડ પ્રાંત, એ મધ્યપ્રાંત અને વરાડના સરકારી પ્રાંતનો એક વિભાગ છે, તે (૧) વતતમાગ, (૨) અંદાસ, (૩) અમરાવતી, અને (૪) જલદાના એ ચાર હાલમાં બનેલા છે. પ્રાંતનું પાટનગર અમરાવતી રાજવામાં આવ્યું છે,

કપાસનું વાણિજ્ય

વરાડમાં ૨ મોટા પ્રમાણમાં પાકે છે, અને તેની કૃત્રદ્રુપ કાળી જમીન કપાસના પાક માટે ધણી જ અનુકૂળ છે. વરાડમાં પાકતું ૩ મુખ્ય બે જાતનું છે; વરાડકરી અને રોઝી. ‘વરાડકરી’ એ નામ એકને એક જ ખેતરમાં સાથે સાથે પાકતા લગમગ ૬ જુદી જુદી જાતના રૂના મિશ્રણને આપવામાં આવે છે. તેના તારની લંબાઇ ૬ થી ૧ ફીટ સુધીની હોય છે, અને તે જલદાના કપાસમાંથી ૩ પથ્થુ ભારે ઝાઝવતા પ્રમાણમાં નીકળે છે. રોઝી

ફોનો તાર ૫ ઈંચ લાંબો હોય છે, અને તે પ્રાંતમાં માફક આવે ગયો છે. તાર પલ્ક મળ્યાત હોય છે. અને કપાસમાંથી સગસગ ૪૦ ટકા જેટલું મોટા પ્રમાણમાં ૩ નીકળી શકે છે.

કાર્યની ચોજના

પ્રાંતિક સમિતિએ જાતે ત્યાંની ખાદીની વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધેલી નથી. અસહકારની શરૂઆતથી જ તેણે માત્ર ખાદીના ઉપયોગ અને બનાવટની બાબતમાં પ્રજામત કેળવવાનું કામ કરેલું છે. જીવસાક્ષિમિત્તએ તે બાબતમાં ચોખ્ખ પગલાં લેવાની તેણે મત્તા આપેલી છે. વવતમાળ, અંકોલા, અમરાવતી અને બક્ષદાના, એ ચારે જીવસાક્ષિ સમિતિઓએ, તે મુજબ કામ શરૂ કર્યું, અને કુલ સગસગ રૂ. ૭,૦૦૦ જેટલી રકમ રેડીઆ પૂરા પાડવામાં, સતરની ખરીદીમાં અને ખાદીને લાંબાર કરવામાં શેકેલી છે.

કાંતવા વણવાની પ્રવૃત્તિ

જેતરેમાં મજૂરીના દર વધુ હોવાથી, એ પ્રાંતમાં કાંતવાનું કામ લોકપ્રિય થયું નથી. પ્રાંતમાં આમાન્ય રીતે તો ૧૦ અંકથી ઓછા અંકનું, અને કેટલેક હેઠાણે જ ૨૦ અંક સુધીનું સતર તૈયાર થાય છે, જેમાંથી ફક્ત ૨૦ ટકા જેટલું જ

તાજાના ઉપયોગનું હોય છે. બાકી હાથે કતિલું સતર મોટે ભાગે તો ધાખળા અને ચેત્રંજના ઉપયોગમાં વપરાય છે.

સગસગ ૧૬૦૦ રેડીઆ પ્રાંતમાં માલતા હોવાનો અંદાજ નીકળેલો છે. સતર અને ખાદીની ઉત્પાદન ગંભીરી આંકડા મળેલા નથી. તાજાને લાપક સતર, ઘણું ઓછું હોવાથી શુદ્ધ ખાદી જુજ જ અને છે. તૈયાર ચતી ખાદીનો ઘણો મોટો ભાગ તેમાં વણાતા સ્વદેશી મિશ્રના સતરના મિશ્રણવાળો જ હોય છે. પ્રાંતમાં વણકરોની ગંખ્યા પલ્ક પૂરતી નથી. આખા પ્રાંતમાં મળીને આશરે ૧૫૦૦ હાથની સાથે જુદા જુદા નીચેનાં ૧૦ મથકો ઉપર આવે છે: અંકોલા, ગાંવ, એલિયપૂર, પુસ્તાલા, ધમારગાંવ, ઓરડ, વાસીન, જાલાપૂર, દવળઘાટ, દેવગાંવ, રામ અને ખમગાંવ,

કાંતવા વણવાનું શિક્ષણ આપવા માટે ખમગાંવ અને અમરાવતીએ ઔદ્યોગિક શાળાઓ છે, અને તેમાં એકઠેરે સગસગ ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તે કામ શીખી રહ્યા છે. પ્રાંતમાં જ ખાદી બનાવવાનું ખર્ચ, મજૂરીના દર મોંઘા હોવાથી, ઘણું વધારે આવે છે, તેથી હાલ કાંતામણના સતરની અને સરવી ખાદીની આયાત કરવાની એ પ્રાંતને જરૂર પડે છે.

બંગાળામાં ખાદીનું કાર્ય

બંગાળનો પ્રાંત કંઈ નહિ તો ૩૨ જિલ્લાનો ખતેલો છે, અને તે જિલ્લામાંથી પણ કેટલાક તો સ્વતંત્ર પ્રાંત બની શકે એવડા મોટા છે. આખા પ્રાંતની કુલ વસ્તી લગભગ ૭ કરોડની છે. કેટલાક ભાગમાં તો વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું જ મોટું છે, એટલેકે ક્યાંક તો દર ચોરસ માઇલે ૨૦૦૦ જેટલા માણસો વસે છે.

મહાસભાનો બંગાળ પ્રાંત ૧૨ જિલ્લાનો બનેલો છે, તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:-

(૧) બરદ્વાન, (૨) ત્રિશૂન, (૩) બાંકા, (૪) મિદનાપુર, (૫) હુમ્નાહી, (૬) હાવડા, (૭) ૨૪ પરગણા, (૮) કલકત્તા, (૯) નાડિયા, (૧૦) મુર્શિદાબાદ, (૧૧) જેસોર, (૧૨) ખૂલના, (૧૩) રાંછિશાહી, (૧૪) દીનાજપુર, (૧૫) જલપાઇગુરી (૧૬) દાર્જિલિંગ, (૧૭) રંગપુર, (૧૮) પળના, (૧૯) બોગરા, (૨૦) માલદા, (૨૧) ઢાકા, (૨૨) મિમીનસાંગ (૨૩) ફરિદ્પુર, (૨૪) બાકરગંજ, (૨૫) દિપેરા, (૨૬) નવાખલિ, (૨૭) ચિતાગાંગ, (૨૮) શિરહટ્ટ, અને (૨૯) કાચ્ચાર.

બંગાળમાં ફોદો પાક થાડું જુદા જ થવાથી અને તે ૩ પણ કાંતવા સાધક ન હોવાથી ખાદીની બનાવટની બાબતમાં એ પ્રાંતને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. જે માસ અને ત્યાર પછી પણ, કપાસની વાવણીની વખતે, દરેક ઘરના વાડાની અંદર કપાસ (ટ્રીકોટનનાં) બી વાવવાને સમજુતી આપવાનું કામ આચાર્ય પ્રદુલ ચંદ્ર રાયની દેખરેખ નીચે જ્યારે ઉત્સાહપૂર્વક કરવામાં આવેલું.

આ સંદેશો ગામડે ગામડે પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો, અને પ્રજાએ તેનો અમલ પણ ઠીક પ્રમાણમાં કર્યો હતો. આ પ્રમાણે જ લોકમત જે દર વર્ષે કેળવવાનું ચાલુ રહેશે, તો આવતાં થોડાં જ વર્ષમાં બંગાળમાં, કાંતવાને માટે ૩ તૈયાર કરવાના પ્રયત્નો કેટલેક અંશે ઉકેલ આવી ગયેલો હશે. ચિતાગાંગ વિભાગની ગારની ટેકરીઓમાં, અને આસપાસના કુંગરાળ પ્રદેશમાં તેમજ બંગાળ અને આસામની સરહદ ઉપરની કુંગરાની હારોમાં, પ્રમાણમાં ફોદો સારો જ થો પડે છે. પણ લગભગ એ બધાંયનો નિકાસ થાય છે. એ ફોદો તાર ટુંકા હોય છે, અને તે સત્તર કાંતવાના કરતાં ઉંનની સાથે મિશ્રણ કરવામાં જ વધારે વપરાય છે. બાજેમાં એ કામિશા ફોદો નામે ઓળખાય છે.

અડકપાસ ટ્રીકોટનનામનું બંગાળી ફોદો, સાંખાતારવાળું અને ઉંચી ભતતું હોય છે, પણ તેનો પાક ઘણું થોડો જ કરવામાં આવે છે, દરેક ઘરમાં જે એ બનાવના ફું વાવેતર કરવાનું લોકપ્રિય બનાવવાને ખૂબ પ્રયત્ન થાય, તો બંગાળની, ફોદો જરૂરિયાત યોગ્ય ભાગની તો સહેજે પૂરી પડી શકે. ટ્રીકોટનનાં બી વાવવાનું શું પરિણામ આવ્યું, તે હવે જણાવું નથી.

મોટે ભાગે તો જુની ઢખતો જ રેડીઓ ચલાવવામાં આવે છે, છતાં જુડી જુડી ભતતના કેટલાયે નરીન નમૂના ક્ષેત્રમાં મેળાઈ છે. તોપણ હજી અમલી ઢખતો જ ભારે પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. બંગાળની

સ્વાયંભૂવી કારખાનાવાળા શ્રી. સતીશ ચંદ શ્રી તે એક નવીન દળનો રેડીયો તૈયાર કર્યો છે, અને તે પ્રાંતમાં વપરાસને માટે અસંત અંતોપકારક નીવડ્યો છે. પ્રજાના અમુક ભાગોમાં તો કાંતવાને એક મુંદર કળા તરફ માનેલી છે. ચિત્તાંગાંઝ, નવાખંચી, રિપેરા બાંકુરા અને મિદનાપુર જેવા ફેટલાક હસ્તકામોમાં તો કાંતવાને રોજગાર કહિયે નાથ પામ્યો નહેતો. દાકાનું પ્રખ્યાત મલમલ તો જગતભરે ગણાતું. એક નાની વિંદીમાંથી આપુરે કપડું પસાર થઈ જઈ શકતું, એટલું બારીક તે બનતું ! અત્યારે પણ દાકા અને આસપાસના પ્રદેશમાં ૫૦ થી ૬૦ વ્યાંકનું સૂતર તૈયાર થાય છે. સરેરાશ ૧૦ અને ૧૨ વ્યાંકનું હોય છે. પ્રાંતમાં દર માસે ૨૨૦૦ રતલ સૂતર તૈયાર થતું હોવાનો અંદાજ કહારેલો છે, અને ચિત્તાંગાંઝ વિભાગ જેમાં કપાસનો સારો પાક થાય છે, અને જ્યાં રેડીઓ કદિ નાથ પામ્યો ન હતો ત્યાં તે સૂતર માટે ભાગે તૈયાર થાય છે. ચિત્તાંગાંઝમાં કાંતવા માટે કામિયા ૩ વાપરવામાં આવે છે, અને જ્યારે વધારે વ્યાંકનું સૂતર તેમાંથી કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે તે તાણામાં આવે તેનું રક્ષણ થતું નથી. પરિણામે બંગાળમાં તાણા માટે મિલનું સૂતર વાપરવાનો સામાન્ય આદ્ય થઈ પડ્યો છે.

જો કેમિસ્ટ રને બદલે પ્રાંતની બહારનું ૩ વાપરવામાં આવે, તો શુદ્ધ ખાદી માટે પડતી અત્યારની સુરેકીઓ માટે ભાગે તો દર થઈ જાય. દાકા હસ્તી, કે ત્યાં વાળુંખઈ તો વર્ષાનું ૩ વપરાય છે, ત્યાંનું મોટા ભાગનું સૂતર તાણામાં આવે શકે તેનું હોય છે. શુદ્ધ ખાદી દાકામાં તેમજ ફેટલીક મિદનાપુર અને સતથક પરગણાના હસ્તકામોમાં તૈયાર થાય છે. દાકા હસ્તીમાં ખાદીનું કાર્પ ખૂબ આગળ વળેલું છે, કારણ ત્યાં તે કામને મહાસગાની તમામ બોલ પ્રતિઓથી છૂટું પાડીને ડા. પી. સી. ચોખ્ખી દેખરેખ નીચે જુદા જ ખાતામાં મૂકવામાં આવતું છે. દાકાની ખાદી મસ્તી અને સારી વનની હોય છે. જો આ કામની વ્યવસ્થા

માટે એક મધ્યસ્થ મંડળ નીમવામાં આવે, અને નિયમિતપણે ૩ પૂર્વે પાકામાં આવે, તેમજ સૂતરની ખરીદી કે વહેંચણી બરેર પડે તેમ રીત-સર આજ્ઞા કરે; તો દાકામાં જે થઈ શકતું છે, તેનું જ બીજા હસ્તકામાં શહેજે કરી શકાય.

મિત્ર ખાદી તૈયાર કરવાની પ્રયાત્ન લાઇને, દગાબોર વેપારીઓને માટે પરદેશી તેમજ સ્વદેશી મિત્રના કપડાને ખાદી તરીકે વેચી મારવાનું સહેલું થઈ ગયું છે. તેથી શુદ્ધ ખાદી જ બનાવવા તથા વાપરવાની અગત્ય લોકોને સમજાવવા માટે ભારે પ્રયત્ન કરવા પડશે.

વજુકરને પણ મિલનું સૂતર વાપરવાનું સહેલું પડવાથી રેડીઓનું સૂતર તાણામાં વજુધાનો ભાર અણગમો છે.

અથવા તો હાથે કાંતેલા સૂતર ને માટે વધારે વજુધાણ માગે છે. દાકામાં ખંતરડે આ બધી સુરેકીઓ રાળી શકાય છે. વજુધાટના ભાવ ભિન્ન ભિન્ન હસ્તકામોમાં પણ વધારે ઓછા હોય છે. દાખલા તરીકે દાકામાં વજુધાટને સુખ્ય ઉદ્યોગ હોવાથી ત્યાં દર વધારે ઉંચું છે. જ્યારે નવાબલી અને ચિત્તાંગાંઝના ફેટલાક ભાગે કે જ્યાં એ ઘણો ગૌણ છે, ત્યાં વજુધાટના ભાવ સાધારણ હજાર છે. બાંકુરાના અત્યંત ગરીબ હસ્તકામાં તો ભાવ છેક હલકા છે. એવો નિઃસંકે કબૂલ કરવામાં આવે છે, કે બંગાળમાં, દાકાના વજુકર સૌથી જ ગદિયાતા છે. વજુધાટના દર સામાન્ય રીતે ૪૪ ઈચ પનાના શુદ્ધ ખાદીનાં પોતિમાં અને સાડીઓના દર વાટે ૩ થી ૫ જે આપ્યા બેસે છે.

બંગાળમાં પોંજવાનું કાંતનાર પોતે જ કરી લે છે. ૧૦ થી ૧૨ વ્યાંકના સૂતરના ૮૦ લોલાના રોરનું કંતામણુ આચારે ૧૦ આપ્યા બેસે છે. આમાં પોંજ-

મણતું ખર્ચ પણ ગણી લેવામાં આવે છે. સ્તર એક સરખું અને વળદાર હોય છે. સ્તરની કયાશ મોટા પ્રમાણમાં રૂની હલકી જતને લઈને હોય છે, નહિ કે ખરાબ કંતામણને લીધે. બંગાળમાં મિશ્ર ખાદી તો ઘણી જ તૈયાર થાય છે, અને શુદ્ધ ખાદીનું પ્રમાણ માસિક ૫૦૦૦ વાર જેટલું

જ છે. પેદાશ કરતાં ખર્ચ વધારે હોવાથી, આંધ્ર અને મધ્યકત પ્રાંતમાંથી ખાદીની આયાત કરવી પડે છે. ખાદીના કામની નવેસર રચના, બંગાળમાં હવે હાય ધરવામાં આવી છે, અને તેને માટે આખાને પ્રાંતનું ઝુંકું પેટા ખાદીમંડળ પણ નીમવામાં આવ્યું છે.

આસામમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ

પ્રાંતનું ખર્ચારણ્ય

સરકારી પ્રાંતોની યોજના પ્રમાણે આસામના ખીણોના પ્રાંતમાં આસામ અને સરમા એ બે બીણોના પ્રદેશનો સમાવેશ થયેલો છે. પણ મહાસભાએ આસામને જુદા પ્રાંત બનાવી સરમાના પ્રદેશને મહાસભાના બંગાળ પ્રાંત સાથે જોડી દીધેલો છે. એ સુગ્રામ, આસામ નીચેના જિલ્લાઓનો બનેલો છે— (૧) દીક્ષગટ, (૨) ઉત્તર લખીમપુર, (૩) શિવસાગર (૪) ગૌરહટ, (૫) ગોલાહાટ, (૬) નવગાંગ, (૭) તેજપુર, (૮) મંગલદાઇ (૯) ગોહટી, (૧૦) ગારપેટા, (૧૧) ધુબી અને (૧૨) ગોલપારા.

રૂની પેદાશ

આ બધામાંથી, રૂનો પાક ફક્ત ગોલપારા, ગોહટી, નવગાંગ અને શિવસાગર જિલ્લાઓમાં જ થાય છે, અને આ પ્રાંતની રૂની વાર્ષિક પેદાશ ફક્ત ૫,૦૦૦ મણ (૮૨ રતનના) જેટલી જ છે. છતાં ધોની અત્યાદની રાજકીય અને આર્થિક રિશ્તોની પણ એક વિચિત્રતા જ છે કે એ પ્રાંતમાં પાકતું પાં પ્રકારનું રૂ બહારગામ મોકલી દઇને, સ્તર તથા માટે હલકી જતનું રૂ અને તે પણ વળી શું હોવા ભાવ આપીને, ખરીદ કરવામાં આવે છે.

જુદા જુદા જિલ્લામાં પાકતું રૂ સગમ એક જ જતનું હોય છે. તે ટુંકા તારવાળું (આસરે ૩ ઈંચ) હોય છે, અને ખર્ચ જોતાં તેમાં વળદાર માલ કંઈ હોતો જ નથી. પણ તેને ઉગાડવામાં જરા વધારે સાવચેતી રાખવાથી, તેની જતમાં કંઈક સુધારો કરી શકાય એમ છે. ડાઝ કપાસ સારી જતનું રૂ, કેટલાક વાડાઓમાં ફક્ત ઘરના જ ઉપયોગ પૂરતું જુન પ્રમાણમાં પકવવામાં આવે છે. પણ તેની પેદાશ તો નહીં જ મળ્યા. જો તેને ઉગાડવાનો ઉત્સાહ દરેક કુટુંબમાં આવે, તો આ દિશામાં ધણું કાર્ય થઈ શકે. પણ તેવો ઉપદેશ આપતાં પહેલાં, કેટલાક અખતરા ટલાય કરવાની જરૂર રહેશે. તે સિવાય, કમ્પોઝિટ કે બીજા સારી જતોનું લાંબા તારનું રૂ સફળતાથી ઉગાડવાને ત્યાં અવકાશ છે જ. એ પ્રાંતમાં એવી કેઈ મંચાની ખાસ આવશ્યકતા છે, જે રૂ પકવવાના અખતર કરે અને લેદિને તે વિપવની માહિતી પૂરી પાડે. દરમ્યાન સારી જતના રૂની અભાવે તો આયાત એ પ્રાંતમાં કરવી જ પડશે. લેદિને વ્યાજબી ભાવે પૂરતા પ્રમાણમાં રૂ મુદત કરે તે માટે પણ કંઈક કરવું જરૂર છે. પહેલાંના વખતમાં કપાસના ૮૨ રતનના મણનો રૂ ૬ થી ૭ સુધી ભાવ રહેતો, પણ કેટલાંયે ધન-

જોને લઈને-અસહકારના કેમમાં સ્વદેશીનો સમાવેશ થયો છે, એ પણ એમાંનું એક કારણ મનાય છે. આખાએ ગયા વર્ષે દરમ્યાન મળ્યું કપાસનો ભાવ રૂ ૧૦ થી ૧૪ સુધી રહ્યો કપો છે.

કંતામણી

આશરે ૫૦ વર્ષ પૂર્વે આસામમાં આસતી દરેક દરેક હાથની સાળમાં, હાથે જ કાંતેલું રચાનિક સૂતર માત્ર વપરાતું, અને તેનાથી તૈયાર થતું કાપડ અત્યારના બજાર કાપડના કરતાં જરાયે ઉતરે તેમ નહોતું. ત્યારબાદ માનચેરદરના મિસના સૂતરે ધીરે ધીરે પ્રવેશ કર્યો, અને અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે તે સૂતરે હાથકંતામણીના ઉદ્યોગનો સમજાવો નાશ કરી દીધેલ છે. પણ અસહકારના ઉપદેશથી આસામને ખાસ રીશો મળ્યો, અને અત્યારે આસામ પોતાના આત્માને ફરીવાર ભગવત કરી રહ્યું છે. આસામમાં, અસહકારના ઇતિહાસની શરૂઆત મહાત્માજી છેક ૧૯૨૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં ત્યાં ગયા ત્યારથી જ શરૂ થયેલી ગણાય; અને ત્યાર પછીના હુંક સમયમાંજ આસામ બીજી પ્રજાતિઓની સાથે સ્વદેશીમાં પણ ધણું આગળ વધ્યું છે. આસામવાસીઓના ધણે મોટે ભાગે કાંતવાનું કામ સુંદર જાણે છે. આસામમાં વજાટનો ઉદ્યોગ હજારે આસામીઓ જ પગલર રહેલો હોવાથી, દરેક કુટુંબમાં વજાટને અંતે સૂતર વીંટાળવાના ઉપયોગ સારૂ, રેડીઓનો વાસ તો છે જ, અને હવે કાંતવાનું કામ પણ લોકોએ મતોપકારક કડપથી હાથ લેવા માંડ્યું છે.

પીંજામણી

આખા પ્રાંતમાં ક્યાંએ કપાસ પીંજવાનું કારખાનું ન હોવાથી, ફતી નિકાસ કરવા માટે ત્યાં પાકના કપાસને ખંદાર ગામ પીંજાવવા સાટે મોકલવા પડે છે. ધરના ઉપયોગ પૂરતું રૂ. ૮ થી ૧૨ આનાની કિંમતના નાના, લાકડાના ચરખાથી પીંજી લેવામાં આવે છે. આ ચરખાથી નહિ જેતું જ, સાવ મેડું રૂ પીંજાય છે, પણ તેને સુધારીને યુજ્યતમાં

વપરાતા મોટા અને વધારે કામ આવે તેવા ચરખા જોયો તેને બનાવે તો, ઠીક થઈ પડે ઉપર પ્રમાણે પીંજાવેલા રોને ઘેર જ પીંજીને કાંતવાલાયક બનાવે છે. ધંધાદારી પીંજરાઓ પ્રાંતમાં છે જ નહિ, સિવાય કે ઠાઈ એક બે રડયા ખડયા થોડો વખત કામ કરવા આવેલા, મોટા ગામમાં નજરે પડે તેમ. તે મોટા પાસે ફક્ત વેપારીઓજ રજાઈ, એશિયાં વગેરે માટે જોઈતું રૂ પીંજતી લે છે. પણ ધરમાં કાંતવા સાચું તો, રોને નેતરના બનાવેલા નાણુક કામગીર પડે જ પીંજી લેવામાં આવે છે. તેની સુત્રાળી તાંત પણ નેતરને વળ દબાવે બનાવવામાં આવે છે. દસ અને બાર બાર વર્ષની નાની બાળાઓ પણ આ કામકાજે ધીમે ધીમે, પણ સુંદર રૂ પીંજતી જોવામાં આવે છે. આ કામકાજ, ઘટ થયેલા તારનાણું રૂ પીંજવામાં પણ એટલું જ મતોપકારક કામ આવે કે કેમ, તે હજી જોવાનું રહ્યું છે.

વજાટ

ગુહ ઉદ્યોગ તરીકે હાથની સાળનો પ્રચાર ત્યાં આદર્શમય મળ્યો સકાય. આસામમાં તેને હજી સુધી જરાયે ધોડા પહેંચો નથી. ત્યાંની સાળા સાદામાં સાદી બનાવતી છે, અને તેને સાધારણ રીતે બે મીનીટમાં તો વાળી બ્રધને, બીજે ઠેકાણે સહેજકથી ગોઠવી શકાય છે. દરેક ધરમાં ઓછામાં ઓછી એક સાળો છે જ, અને ઠાઈ ઠેકાણે બે અને ત્રણ પણ સાખવામાં આવેલી છે. સુંદર, કળાદાર કપડું વજાટમાં આસામની બહેનો હરીફાઈમાં બીજા ઠેકાણે ઉતરે એમ નથી. દરેક સ્ત્રી પોતાનો નવરાશનો ધણો વખત કપડું વજાટમાં જ ગાળે છે, અને કુટુંબના વપરાશ પૂરતું કાપડ સહેલાઈથી તૈયાર કરી લે છે. તાણો પણ ઘેર જ કરવામાં આવે છે, અને આસામમાં તેની રીત પણ ધણી શરમ છે. તાણા માટેનું સૂતર, ત્રણ દિવસ સુધી પાણીમાં પલાળી રાખે છે, અને ચોથા દિવસની સાંજે, એક કલાક કરતાં પણ વધારે તે સાખન યજ્ઞ જળવેતેલું ઉકાળવામાં આવે છે. પછી સફેદ લોટની કાંઈ

નનાવી, તેના પાણીમાં તેને ફરી ઉકાળે છે. સ્તરના અડધા ભાગના વજન જેટલો લોટ વપરાય છે. ધાણમાંથી પણ કાંઈ બનાવવામાં આવે છે, પણ તે રીત જરા અધરી છે. દરેક તારને આ પ્રમાણે પૂરતી કાંઈ પલાઈ રહે, એટલે તેને વહેતા પાણીમાંથી બહાર કાઢીને રાતભર ઢાંપી મૂકે છે. અને ચવારે નીચેથી તે સૂકવી નાંખવામાં આવે છે, પછી સૂકાઈ ગયા પછી એ તાણા માટે તૈયાર થયેલું ગણી શકાય.

આ રીત આખા આસામમાં પ્રચલિત છે; અને સ્વદેશીનો પ્રચાર બધામે જરૂરમાં લગભગ સરખો જ છે. આ ઉદ્યોગ આસામના દરેક ધરમાં મોલુક છે. પણ કાંતવાનું ઘણું જોડું થતું હોવાથી, સ્તર બહારથી લાવતું પડે છે. હવે ઘણીખરી સાળા વાણમાં તો રેંડીઆનું સ્તર વાપરવા લાગી છે, અને લોકોને એ હાથના સ્તરના કાપડો સમજાવવામાં આવે તો મિશનું સ્તર તદ્દન હોડી દબને તેઓ રેંડીઆનું સ્તર ફરીથી વાપરવા માંડે એવી આશા રાખી શકાય. પ્રાંતિક સમિતિને આ બાબતની આવશ્યકતા સમજાઈ છે, અને હમણાં જ તેમણે નીમેશ ખાદી મંડળે આ સવાલ હાથમાં પકડી રાખે છે.

ખાદીના કામની વ્યવસ્થા

ગયે વર્ષે આસામ પ્રાંતિક સમિતિએ નીમેશી રૂ સમિતિની જગ્યા આ નવા પ્રાંતિક ખાદી મંડળે લઈ લીધી છે. જુની સમિતિ ગયે વર્ષે લોકોને જરૂરી રૂ સરતે ભાવે પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી રચવામાં આવેલી. કાર્કેલાઓમાં વ્યવહારિક જ્ઞાનની કમીના હોવાથી એ સમિતિને કેટલુંક નુકસાન પણ વેડું પડ્યું, અને દરજ્જાનીલિના સંજ્ઞા અમલ સામે પણ તેને બાધ બીજી પડી હતી. સંજ્ઞાકોને લીધે સીધું કે આડસ્ટર્વું જુદું મળીને એકંદરે રૂ. ૨,૫૦૦ થી ૩,૦૦૦ નું નુકસાન ગયાનો અડસટો કહારેલો છે. આ બધી ક્ષેત્રોમાં નકતાં છતાં પણ એ રૂસમિતિએ સાફ કામ કર્યું છે, અને ખાદીના પ્રચારને ઘણું ઉત્તેજન

આપ્યું છે. તે સિવાય આશરે ૬૦૦ રેંડીઆ પણ તેણે મફત વહેંચેલા છે. ગયે વર્ષે તેનું કામ આટલા કુદરત પ્રમાણમાં જ ચાલેલું, પણ ગયે વર્ષે જે કાંઈ અનુભવ મેળવ્યો તેથી, અને અખિલ હિંદની કાર્યવાહક સમિતિએ નાણાંની પૂરતી મદદ કરી આપવાનું વચન આપ્યાથી આ કામનો ઉત્સાહ વધ્યો, અને પરિણામે એ જુનું મંડળ ફેરવાઈને નવી પ્રાંતિક ખાદી સમિતિ રચાઈ છે. નવા મંડળનો ઇરાદો કપાસના વાવેતરથી માંડીને ખાદીની બતાવટ અને તેની ખપત મુખીની તમામ દિશાઓ પર્યંત પેલાની પ્રવૃત્તિ વધારવાનો છે. ઘેર ઘેર સ્વદેશીનો પ્રદેશ પહોંચાડવાની અને લોકોને જરૂર જેટલું રૂ પકવી લેવાની, તેમજ સાચામાં હાથનું જ સ્તર વાપરવાની સમજુત આપવાને જરૂરી પગલાં લેવાની તેની ધારણા છે. તેની એ પણ યોજના છે, કે ૬ ઉગાડવાના અખતરા કરવા એક ધોરણ ઉઘાડવી, તથા કાંતવા વજાવાનું આદર્શ શિષ્ય અપવા બે મણ સાળાઓ રચાવી, તેમ જ યોગ્ય નમના પ્રમાણેના રેંડીઆ તેમ જ સાળા તૈયાર કરી લોકોને બાજમી ભાવે પૂરા પાડવા સાથે એક બે કારખાનાં પણ જોડવાં. અત્યારે આસામમાં તૈયાર થતી ખાદી ધણે ભાગે મિથ જ હોય છે, અને પૂરતા જથ્થામાં શુદ્ધ ખાદી તૈયાર કરતાં હજી દરેક વખતે લાગશે. આ સમયમાં કેટલાક ભાગોમાં બીજા પ્રતિમાંથી લેધા આરીને વસેલા છે. તેઓ આસામીઓની મારફત વજાવાનું કામ કરતા નથી. આવા માણસોને માટે ખાદી પૂરી પાડવા સાથે ખાદી જાંઝર યોજવા ને-હાં, એક કમિટીનું ચાલતું છે.

ત્યાંની પ્રાંતિક સમિતિએ સમસ્ત હિંદના મદાસલાના ખાદી ખાતા પાસે એક લાખ રૂપિયાની લોન માટે માગણી કરી છે, ગયે વર્ષે તે પ્રાંતને સ્વદેશીના કામ માટે મળેલી રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની ગ્રાંટમાંથી રહેલી શિલીકમાંથી લગભગ રૂ. ૧૧,૦૦૦ પ્રચાર હંસાહિના પાછો ન વળા શકે એવા અર્થે માટે, વાપરવાની આસામ પ્રાંતના ખાદી મંડળે